

क्षीरतरङ्गिणी

क्षीरस्वामिविरचिता

पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरशाखाया व्याख्या

प्रकाशकः—

श्री बाबू हंसराज कपूर

मन्त्री-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर

प्रथमावृत्तिः }
५००

संवत् २०१४

{ मूल्यम्
द्वादशरूप्यकम्

सम्पादकः—

श्रीपरिडतपुधिष्ठिरमीमांसकः

(संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या आदि-
विविधग्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युण्दिष्टिः, चारुचनिरुक्तसमुच्चय,
भागवृत्तिसंस्मरणम् आदिग्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

श्रीपरिडतरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. काशी ।

मुद्रक—

प्रोपराईटर सुरेन्द्रकुमार कपूर
पञ्चनद प्रेस (प्राइवेट) लिमिटेड अमृतसर

प्रकाशकीय वक्तव्य

वीरसरद्विणी पाणिनीय व्याकरण के धातुपाठ की उपलब्ध वृत्तियों में सब से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १६३० ई० में जर्मन विद्वान् लिविश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लिखित टिप्पणियों सहित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर मीमांसक ने बहुत परिश्रम किया और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा भी दी। जो अनेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्वयं ही स्वास्थ्य ठीक न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए भी इस पुस्तक का सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है। जो इन के सम्पादकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्पणियों से प्रकट है,

देखने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ और उसकी वृत्ति ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो इस विषय पर इतना प्रकारा आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विशेषज्ञ ने नहीं डाला है। इसकी गहराई को फुलभूरि परिश्रम विद्वान् ही समझ सकेंगे, ऐसा मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ सहमत न भी हों तो भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्थरत्न को प्रकाशित कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है। यह ट्रस्ट इस दिशा में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के तैयार कराने और दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है। ट्रस्ट की ओर से पं० युधिष्ठिर जी की धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने इतना भारी काम, ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० रामराजकर भट्टाचार्य व्याकरणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायना के लिए धन्यवाद देता हूँ।

ग्रन्थ को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री वा० हंसराज जी कपूर, मन्त्री रामलाल कपूर ट्रस्ट को है।

मोती शील,

वाराणसी (भारत)

महदत्त जिज्ञानु

प्रधान-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट,

विषय-सूची

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्बृहत्तयश्च

१—पाणिनेर्धातुपाठः	१
२—धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि	४
३—धावर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा	६
४—धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्—सधुवृद्धपाठौ	१६
५—वृद्धस्य त्रिविधः पाठः	१४
६—पाठाव्यवस्था	१६
७—पूर्वधातुपाठानामनुवादः	१९
८—श्लोकधातुपाठः	२२
९—धातुवृत्तिकाराः	२५
१०—प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि	४१
अस्मदीयं संस्करणम्	४२

शीरतरङ्गिणी

१—भ्वादिगणः	१
२—अदादिगणः	१६४
३—जुहोत्यादिगणः	१६०
४—दिवादिगणः	१६७
५—स्वादिगणः	२२४
६—तुदादिगणः	२३३
७—रुधादिगणः	२५६
८—तनादिगणः	२६१
९—ब्रज्यादिगणः	२६६
१०—चुरादिगणः	२७८

परिशिष्टानि

१—धानूनां वर्णानुक्रमसूची	३२५
२—शीरतरङ्गिन्यामुद्बृहत्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५३
३—टिप्पण्यां निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५७
४—संशोधनपत्रम्	३६१

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

अस्ति संस्कृत व्याकरण-वाङ्मये धातुपाठस्य विशिष्टं स्थानम् । नहोतस्य प्रवचनं विना कश्चिदप्याचार्यः शब्दानुशासनप्रवचने समर्थो भवति । अत एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कामन्द्य-चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हैमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्वे एव प्रयत्नकारः स्यं स्यं धातुपाठं प्रोचुः । पाणिनेः पूर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्तृभिर्धातुपाठस्य प्रवचनं कृतं नयेत्यत्र यद्यपि न शक्यते यापातप्येन घक्तुम्, तथापि पाणिनेः प्राचीनस्यापिशलेर्यहयो धातवो यत्र तत्र ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते^१, तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्राक्तनस्य भगवतः काशहरस्वस्य सम्पूर्णो धातुपाठश्चतुर्थीगकविकृतया कप्रड-टीकया सनाथीकृत एव पञ्चपेषु घर्षेषु प्रकाशतामुपगतः । एवं भागु-रेवाचार्यस्य यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां निर्देशात्^२ तत्प्रोक्तो धातुपाठोऽव्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां धातु-जत्वप्रतिपादकस्य वैयाकरणमूर्धन्यस्य शाकटायनस्य धातुपाठ-प्रवचने शङ्केषु नोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां च शब्द-शास्त्रप्रवक्तृणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे^३ निश्चिते शक्यत ऊहितुं यद् भगवता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता धातुपाठ-स्यापि प्रवचनमावश्यं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

य धातुपाठ पाणिनीया वैयाकरणा भाट्टियःते व्याचक्षते च, स पाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

१. नकारमावमस्ति धातुभाषिणिराचार्यः प्रतिजानति । न्यास १।१।२, पृष्ठ २२६ । एवमन्यत्रापि (न्यास पृ० ६६८, ६६९, ७०१) द्रष्टव्यम् । अग्निविधर्ती छान्दसो धातु, व्याकरणस्य शास्त्रान्तरे चापिगलादौ स्वरणात् । रश्मि-निदक्व-टीका भाग २ पृष्ठ २२ ॥ [दु] चान्द्रमोऽयमित्यादिशतः । धातुप्रदीप पृष्ठ ८० ।

२. भाट्टेरः शब्दानुशासनस्योपलब्ध्यामुदरस्थान्यस्मानिः स्वीये 'मस्त्वन' व्याकरण शास्त्रे च 'मिहाय' नस्मिन् ग्रन्थे संकलितानि । द्र०भाग १, पृष्ठ ७१, ७२ ।

३. पाणिने. पूर्वोत्तरवर्तिभिः प्रोक्तानां धातुपाठानामितिदृत्तभारनाम्नीनस्य

एतस्य पाणिनीयत्वे न्यासकारस्याक्षेपः—पाणिनीयेषु वैयाकरणेषु काशिकाव्याख्याता न्यासकारो जिनेन्द्रबुद्धिरेक एव तादृशो वैयाकरणो य एतस्य धातुपाठस्य पाणिनीयत्वं न स्वीकरोति । तथा ह्यह—

१. प्रतिपादितं हि पूर्वं^१ गणकारः^२ पाणिनिर्न भवतीति । तथा चान्यो गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।

२—यद्यत्र त्रिमहसं कियेत विनादीनामन्ते वृत्तस्थ किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रष्टव्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं प्राक् । न्यास भाग २ पृष्ठ ८७३ ।

न्यासकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्यापाणिनीयत्व प्रतिपादके न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्ताद्बुद्धृते । परमेकत्राऽऽपि-शलधातुपाठमालोचनयन्त्रयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणिनीयम्' इत्यपि प्रतिपेदे । तथा चाह—

न तस्य पाणितिरिव अम युञ्जि इति गणपाठः । न्यास भाग १ पृष्ठ २२६ ।

अनेन स्ववचनविरोधेन निग्रहस्थाने निपतितस्य न्यासकारस्यापाणिनीयत्वमते कथंकारं प्रमाणतां भजेत् ।

न्यासकारस्य भ्रान्तिः—अपि न्यासग्रन्थे न्यासकारस्य धातुपाठस्यापाणिनीयत्वप्रतिपादको हेतु हेत्वाभासादेव । नहि गण्यं न्यासकारः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तद्वीथपूर्ववचनालोचनया विज्ञायते । स हि गलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च पाणिनिना कृतौ ग्रन्थावित्याभ्यापालोचयान्चकार । यदि हि नाम केवलमष्टा-

'पा० व्या० गारुड वा इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीयभागे द्रष्टव्यम् (अचिरादयं भागः प्रकाशनेऽवति) ।

१. नहि षष्ठि-पूर्वे न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वमतिपादक वचनमुपलब्धम् । प्रतिपदिकगणकारस्यान्यत्वं तु पूर्वं बहुप्रोक्तम् । प्रतिपदिकगणमपि पाणिनीयमिति 'सरहृत् व्याकरण गारुड वा इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीये भागे सप्रमाण वदयाम् ।

२. गणकारग्रन्थेनात्र धातुगणकारोऽभिप्रेतः, परमृष्टरपि ।

ध्यायीमपि तदीयां कृतिं मत्वाऽऽलोचयेम तर्हि तस्यामपि पदे पदे विरोधः शक्य उपस्थापयितुम् । तथाहि—

१—औट् घापः (अ० ७।१।१८) इत्यत्र औट्-पदेन औ-औट् इत्येती सुप्रत्ययावभिप्रेतौ । न च पाणिनिना कचिदप्यष्टाध्याय्यां औ औट् इत्येतयोरौट्संज्ञा विधीयते ।

२. आडि वापः, आटो नाऽस्त्रियाम् (अ० ७।१।१५, १२०) इत्यनयोराड्पदेन तृतीयैकवचनं टा निर्दिश्यते । न च कचित् पाणिनिना टाया^१ आड्संकेतः प्रतिज्ञातः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सति चैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या अपि पाणिनीयत्वं दूरेऽपाकृतं स्यात् । यदि हि नाम पूर्वसूत्र^२-निर्देश-हेतुनाऽष्टाध्याय्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः; तर्हि तेनैव हेतुनाऽष्टाध्यायीधातुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कथंकारं न भवेत् । पूर्वसूत्र-निर्देशा अप्यष्टाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्तृत्वमेव प्रतिपादयन्ति ।

प्रोक्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्मयं दृष्टं प्रोक्त-उपज्ञात-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते^३ । अत एव ते प्रोक्तकृतयोः तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।११६) इति भेदेन प्रत्ययविधानमृच्छुः । कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि तदीया घर्णान्तुपूर्वी तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति । प्रोक्तग्रन्थेषु तु इतोऽन्यथा परिस्थितिः । प्रवक्तारस्तु बहून् पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य परिष्कार-

१. यत्र 'क्त्वापामिट् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वार्तिकवचनं, 'टाया आदेशः, टायामादेशः' इति कैयटवचनं चानुमन्धियम् (महा० प्रदीप १।१।३९) सूत्रपाठे तु भगवान् पाणिनिराफारलोपं शास्त्रि । यथा—जृमश्च्योः क्त्वा (अ० ७।१।५५) ।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् । महा० ७।१।१८॥ एवमन्यत्रापि महा-माथे १।१ भ्रमज्जुम्ने; १।२।६८; ४।१।१४; ६।१।१६३; ८।४।७ पूर्वसूत्रनिर्देश उपलभ्यते ।

३. द्रष्टव्यं यथाक्रमम्—४।२।७; ४।३।१०१; ४।३।११५; ६।३।७७, ११६ ४।३।६६॥

का एव भवन्ति, न तु तस्याद्यन्तवर्णानुपूर्व्या रचयितारः । प्रोक्तग्रन्थेषु तत्तत्प्रवक्तृणां स्वोपक्षांशो धर्णानुपूर्व्यशब्द स्वल्पमात्रो भवति । अयमेव प्रोक्तविभाग धायुर्वेदीयचरकसंहितायां संस्कृतपदेनोच्यते । नत्रोक्तं संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं सधिपत्यतिविस्तरम् ।

संस्कर्ता कुर्वते तन्न पुरार्थं च पुनर्नवम् ॥

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरके^१णातिबुद्धिना ।

संस्कृतं^२तद्..... ॥ सिद्धि० १२।६६, ६७॥

इयं तावद् वास्तविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृतवाङ्मये ये मूलभूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्यन्ते ते सर्वेऽपि तत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तरुतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्रोक्तौ ग्रन्थौ ! भूतोऽनयोर्ग्रन्थे क्वचिदपि विरुद्धांशो निरर्थकांशो वा दृश्यते तत्र विभिन्नश्रोतोभ्यां संगृहीतौ तावित्येवं समाधेयम् । अयमेव च राज-
मार्गोऽष्टाध्याय्यामधुपलभ्यमानानां विरोधादीनां परिहारे द्रष्टव्यः ।

भ्रान्तेरपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकृत्यः परिष्करणात् तत्पाठे महत्यवस्थाऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्टाद्ब्रूयते) । अनया पाठाव्यव-
स्थयाऽपि बहुत्र विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं कुर्वता भूवादयो धानवः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तद्विखलरूपो^३ धातुपाठोऽपि

१. अयं चरको वैशंपायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चरक इति वैशम्पाय-
नस्याख्या इति वृत्तिहन् (८।२।१०४) । अत्र एव सर्वेऽपि वैशम्पायनशिष्यादचरका
इत्युच्यन्ते । त एव शाउपभादिवु चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । २० कविराम-सूरसचन्द्र-
कृतः 'शापूर्वेद का इतिहाम' ग्रन्थः ।

२. इदमेव प्रतिस्तेनशब्देनाप्युच्यते । तथा च चरकसंहिताया प्रत्यध्या-
यान्ते पठ्यते—अभिवेशकृते त-वे चरकप्रतिमस्तेने ।

३. सूत्रपाठातिरिक्ता धातुपाठगणपाठोणादिलिङ्गानुशासनग्रन्थाः खिल-

प्रोक्त इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि । तेषु कानिचिदुच्यन्ते—

१—पुपादिद्युतादृश्लदितः परस्मैपदेषु (अ० ३।१।५५), किरञ्च पञ्चम्यः (अ० ७।२।७५), शमामष्टानां दीर्घः श्यनि (अ० ७।३।७४) इत्यादिषु बहुषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गताया धातुपूर्याः स्मरणात्, धातुपाठस्यैविविधैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा'नुमीयते यत् पाणिनिना सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेय प्रातिपदिकगणघट्ट' धातु-पाठस्यापि प्रवचनं व्यधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभाये कथमपि सूत्रपाठस्य प्रवचनं संभवति ।

महामाष्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिनीय-
मेव स्वीकरोति । तथाहि—

२—एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रात् । महा० १।३।१॥

अत्र स्पष्टमेव धातुपाठस्य सूत्रघट्ट पाणिनीयत्वमुपपादितम् । अत्र ह्याचार्यपदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, यतो हि तस्यैव भूवादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

३—अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्भाषयति नैवं जातीयकानामिद्विधिर्भवति । यदयमिरितः काश्चिन्तुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्वन्दिर् गतिशोषण-योः । महा० १।३।७॥

अस्मिन्सूत्रेण य एव खल्व्याचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः कर्ता, स एव पठति-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् । तथा च सति नुमनुपक्तानाम् उबुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणिनिरेव ।

४—तथाजातीयकाः खल्व्याचार्येण स्वरितनितः पठिता य उभयवन्तः, येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

शब्देनोच्यन्ते । ६० काशिका १।२।३, महामाष्यदीपिका महेश्वरिहृता पृष्ठ १५६ ।

१. अनुदासङ्गित धात्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितनितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (अ० १।३।७२) द्वितः विश् (अ० ३।३।८८) द्विनोऽपुन् (अ० ३।३।८६) श्त्यादि ।

२. सूत्रपाठान् पूर्व गणपाठस्य प्रवचनमभूदित्यत्र 'पूर्वपरावर' (अ० १।१। ३४) इति सूत्रमाष्यमनुबन्धेयम् ।

भाष्यकारो हि आचार्यपदेन पाणिनिं वा स्मरति कात्यायनं वा । उक्तवाक्ये कात्यायनस्य निर्देशो न कथमपि संभाव्यतेऽतो व्यतिरेकेण पाणिनिरेवात्राचार्योऽभिप्रेतः । तथा सति पाणिनिनैव स्वरितञितो धातवः पठिता इति व्यक्तम् । स च पाठो धातुगण एव सम्भवति, नान्यत्र ।

५—कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मादविशेषणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मान् क्तिन्प्रत्ययः । १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृतः । तत्र च वृधेरुपदेष्टा स एव, येन क्तिन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम् । क्तिन्प्रत्ययस्य च विधाता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽपि स एव भवितुमर्हति, नान्यः ।

६—बह्व्यो हि वैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठमपि पाणिनीयं मन्यमानास्तत्रस्यप्रयोगसामर्थ्याद्दनेकेषां प्रयोगाणां साधुत्वमातिष्ठन्ते । तथाहि—

क—कथमुपमोपरमौ ? यद् उपमने (शीत० १।२४६) यम उपरम (शीत० १।७११) इति निपातनादनुपमन्त्वौ । काशिका ७।३।३४।

ख—धू विधूने (शीत० ६।६८), वृष प्रीणने (शीत० ५० ३०७ति०१) इति निपातनादेतयोर्तुंग् भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२ ॥

ग—व्याजोकारणे' लिङ्गाद् घञि कृत्यामारः—व्याजः । शीरत० ६।१६।

घ—शुभ शुम्भ शोमर्षे (शीत० ६।२२) अत एव निपातनाद्शोमा साधुः । शीरतरङ्गिणी ६।३३॥

च—शोभेति निपातनात् इति धामनः काव्यालंकारे (५।२।४१) ।

एतैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां यच्चनेर्धातुपाठस्य पाणिनिप्रयक्तृत्वं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छकालपोऽप्युदेतुं समर्थः ।

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

ये खलु धातुपाठं पाणिनीयमुररीकुर्यन्ति, तेऽपि धात्वर्थानां पाणिनीयस्यापाणिनीयस्ययोर्विप्रयदन्ते । तेषां पाणिनीयस्यापाणिनीयस्ययोर्वानि प्रमाणानि, नान्यत्रस्तात्रिर्दिश्यन्ते । तथाहि—

अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—येः प्रमाणैर्धाम्य-

र्थनिर्देशानामपाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१—परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । श्यानवर्धितुमंजो भवति इति वक्तव्यम् ।
कृतो घेतद् भूराब्दो धातुसज्ञो भवति, न पुनर्भ्रंषगन्धः । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम भू सत्तायाप् एष वृद्धौ इत्येवं सार्धको धातूनां पाठो
भवेत्, तर्हि भेषसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्क्ये नोद्वेति, भू शब्दा-
नन्तरं सत्तायाप् पदस्य पाठात् । अत एव एतद्माध्यव्याख्याने कथं
आह—

न सार्धपाठः परिश्लेदरुः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अमियुक्तेरपलक्षणतयो-
क्तत्वात् इति ।

अथैव अभियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—मीमंसेनेत्येतिष्व् इत्युक्तम् ।

२—पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धा-
तुः, या इत्यावृत्तः । वा इति धातुः, वा इति निपातः । उ इति धातुः, उ इति
प्रत्ययः । दिव इति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गनिगन्धनयोः इत्येवं
सार्धो धातुपदेशः स्यात्, तर्हि शङ्क्ये नोद्वेति । यः खलु प्रापणे
ऽर्थे या-शब्दः स धातुसंज्ञो भविष्यति । आवन्तस्तु नैव प्रापणार्थकः,
कुनस्तस्य धातुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् । एवं
वा नु-दिद्य आदिष्वप्युह्यम् ।

३—(क) न वृषां प्रादिरयने क्रियावचनता च गम्यते । महा० ३ ।
१।८, ११, १२ ॥

(ख) कः एतवपि पचादीनां क्रियावचनस्ते यनं करोति । महा० ३।१।१२॥

(ग) को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थान्दिदु ममर्थः । महा० ।

द्वितीयवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पचादीनामर्थद्विताना-
मेव पाठात् ।

४—मट्टोजिदीक्षितोऽपि भूयादिसूत्रकोऽन्तुमे (१।३।१) ऽर्ण-
रहितानामेव धातूनां पाठे स्वीचकार । तथाहि—

न च या प्रापणे इत्यापर्थनिर्देशो नियामकः, तस्यापाणिनीयत्वात् । मीमं-
सेनादयो वृषं निर्दिदित्त्विति स्मर्यते । पाणिनिस्तु श्वेव इत्यापपाठीन् इति मानक-
पटयोः २१८५ ।

५—स एव पुनराह—

तितित्वाग्रहणं ह्यपके मीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमायम् । शब्द-
कौस्तुभ १।२।२०॥

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देशः
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु श्वेषस्पर्ध इत्येवमर्थविरहितानेव धातून्
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—तत्र यैः प्रमाणैर्धात्व-
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये के चन धातवोऽर्थनिर्देशपुरस्सरमुद्घ्रियन्ते ।
तेन क्षायने महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो वर्त-
मान आसीत् ।

२—बुद्-सुत्र व्याख्याने महाभाष्यकारः पठति—

यथवा आधादेप्रवृत्तिर्वापयति—नैव जातीः कानामिद्विधिर्भवति इति
यदयमिरितः कश्चिन्नुमनुष्यकतात् पठति—उत्तुन्दिर् निरामने, स्फुन्दिर् गतिशोप-
णयोः, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन क्षापितं
पुरस्तात् । अतो येन स्वल्पाचार्येण उत्तुन्दिर् स्फुन्दिर् धातू इरितौ नुमा-
नुष्यकौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निरामने गतिशोपणे चार्था
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादिमूत्रेऽप्याह भाष्यकृत—

वापि प्रकिरणे दृष्टः, छेदेन चापि वर्तते—केसरमशु वानीति । ईडि स्तुति
चोदनायाभ्यासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—वाधिरा इतो वृष्टिमिद्वे मरुतोऽपुतरश्याव
यन्ति इति । कसोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते—शृष्ठ पुरु, पादौ
कुह, उभृदानेति गम्यते । महा० १।३।११ ॥

अत्र महाभाष्यकृता केवास्तिद्वयानां दृष्टरमुक्तम्, केवास्त्रिच्य
वर्तनतरम् । तत्र दृष्टः-ववडे-उद्वयोर्देकार्थ्यं मेति तु यावदविन्यासादेव
स्पष्टम् । तेन योऽर्थो दृष्ट इत्युक्तस्तस्याप्येवामिप्रायो यत् न धातु-
पाठे पठितो हृदयन इति^१ । यस्त्वर्थो वर्तते-क्रियया निर्दिष्ट, स एव

१. इह बीजगतानस्य प्रकिरणशब्देन, यस्त्वर्थवानुनप्रादुर्भावशब्देनार्थो

धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेद्योरुपलभ्यत इति ।

४—ब्रह्मो हि वैयाकरणा धातुपाठे पठितानामर्थनिर्देशानां सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा—

क—कथमुपमोपरमो ? अथ उपमे यम उपरमे इति निपातनादनुगतव्यौ । काशिका ७।३।१४ ॥

ख—धू विधुने तप प्रीणने इति निपातनादेतयोर्तुं भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२ ।

ग—शुभ शुम्भ शोमार्थे । अत एव निपातनात् शोमा माधुः । क्षीरत० ६।३३ ॥

घ—शोमेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामनोऽपि ।

यदि हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नामविष्यत् तर्हि वैयाकरणानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोद्वेष्यत् । इदमते च यतस्तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धात्वर्थनिर्देशान् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेव मन्यन्ते ।

५—धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य प्रामाण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

क—तपश्चैवैवावृत्तवरेणे (क्षीरत० ४।४८, ४९) इति देवादिकपाठे मध्ये पठ्यमानं वा-पठं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उत्तोत्तरस्य । पूर्वावयवे भौवादिकस्य तप सन्ताने (क्षीरत० १ । ७१२) इत्यस्यैश्वर्ये वा दिवा-दित्वाच्चष्ट इत्येके मन्यन्ते । उत्तराधयवेऽपि वा इति पृथक् पठं सद् भौवादिकस्य श्रुत-धामोः (क्षीरत० १।५०४) घरणे वा दिवादि-त्वं श्रुते इत्यपरे संगिरन्ते । धात्वैकदेशो वाश्रु इति धातुरित्यन्य आनिष्ठन्ते ।^२

निर्देशो द्रष्टव्यः । ईडेः चोदनायाभ्याऽर्थो धातुपाठे पठितो नोपलभ्येत । तत्र कारणमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते ।

१. यथा हि न्यासकारे धातुपाठमपाणिनीये मन्यमानोऽप्येकत्र तस्य पाणिनीयत्वमप्युपगतवान् (तत्प्रमाणं पूर्वं निर्दिष्टम्) । तमेवेह धात्वर्थनिर्देशानामपि सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीचकार (द्र० सू-वचनम्) ।

२. यत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुशदीपः (पृष्ठ १३), पुष्पकारः

ख—पतगतीवापराश्रतुपसर्गाद् (क्षीरत० १०)२४९, २५०) इत्यत्रापि वा पदं पूर्वसूत्रावयवः, उतोत्तरस्येति विवादः । केचन पूर्वसूत्रावयवं मन्यमानाः पत-धातोर्गती वा णिजुत्पद्यत इत्याहुः । अपर उत्तरसूत्रावयवं मन्यमाना अपि वा पदं स्वतन्त्रमन्युपगम्य पशोऽनुपसर्गाद् वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं भ्रुवाणा वापरा इति धातुं स्वीचक्रुः ।^२

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वमुत्तरीकृत्यैवोपपद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु श्वेषत्पदं वत् केवलो धातुनिर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवावृत्तु पतवापरा इत्येवं संहितापाठे वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि वावृत्तु धातोः वापरा धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि तपवावृत्तु पतवापरा, इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-धावृत्तु यद्वा तप-धा-वृत्तु, एवं पत-धापरा यद्वा पतवा-परा इत्येवं सन्देहः स्यात्, न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणः सार्धपाठं पाणिनीयं मन्यमानः तपपेश्वर्येवावृत्तुवरणे इत्यत्र तप पेश्वर्ये वा-वृत्तु वरणे इत्येवं, तप पेश्वर्ये-वावृत्तु वरणे इत्येवं चोभयथा सन्निविच्छेदमपि पाणिनीयमाह । तथाहि—

१. अस्माकं त्वमयमपि प्रमाणमाचोषोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातुवृत्तिं पृष्ठ २९३ ।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात् तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्द्विः पाठो नोपपद्यते । धातुस्वरूपनिर्देशनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात् । तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वरणे (क्षीरत० १। १७२, १८०) ।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट प्राप्ते, इट किट फटी गती (धातुवृत्ति पृष्ठ ७७, ७९) ।

ग—मव्यादिषु खेवः—खेल खेल खेल पेल चलने, पेल गेल

पृष्ठ ९३); धातुवृत्ति (पृष्ठ २६३) च दृष्टव्याः ।

२. अथ वीतरक्षिणी १०।२४९, २५० दृष्टव्या ।

शेल् पेल्ल गतीं (द्र० धातुवृत्ति पृष्ठ १०५, १०६)* ।

७—एवमेव धात्वर्थानामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु धातुषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्र एवान्यार्थनिर्देशाय पुनः पाठो नोपपद्यते । यथा—

क—रधि लधि गत्यर्थाः, लधि भोजननिवृत्तावपि (क्षीरत० १।७६, ७७) ।

ख—गज गजि.....शब्दार्थाः, गज मद्ने च (क्षीरत० १। १५६, १५७) ।

ग—तय नय गतीं, तय रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८, १३९) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात् पुनः पाठ इति हेतोरभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अर्थाकालिकेनार्थ-विरहिते पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्द्वावयविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत् पठितस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् । अनेन ज्ञायते, यथा पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं ब्रुवति इति समानवर्णानु-पूर्विकं सूत्रमर्थभेदात् चतुर्देशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपाठेऽपि एक एव धातुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।

एतैः प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्टमुक्तं भवति ।

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

उभयोर्वादयोर्निर्णयः—धातुपाठस्योऽर्थनिर्देशः पाणिनीय उता-पाणिनीय इत्युभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । तत्र त्वेष निर्णयः—उभयथा ह्याचार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य, प्रवचनमकारि । तत्र केचन शिष्या अर्थनिर्देशं विना भेदस्पर्ध इत्येवं धातून् एव संहि-तापाठेन प्रतिपादितः, अपरे भू सत्तायाप् उदात्त एष वृद्धौ इत्येवं सार्थान् । अत एव महाभाष्य उभयथा निर्देशा उपलभ्यन्ते ।

१. अत्र पेल्ल शेल् फेल्ल गतीं इति सूत्रव्याख्या द्रष्टव्या ।

लघुपाठो वृद्धपाठश्च—तत्रार्थनिर्देशं विना धातूनां यः पाठः स लघुपाठो ज्ञेयः, सार्थपाठो वृद्धपाठः ।

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य द्विविधः पाठः पाणिनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उपलभ्यते । एको वार्तिकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकाराश्रितः । तत्र वार्तिकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः, काशिकाकाराश्रितो वृद्धपाठः । अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम्, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष्वपि निघण्टु-निरुक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्यते ।

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टाध्याय्या लघु-पाठमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यापि सोऽर्थरहितं लघुपाठमेशश्रयवदिति परिमाणं ग्रहणं च (१।३।१) इति तदीयवार्तिकेण पातञ्जलव्याख्यानाच्च सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविषये महाभाष्ये द्विप्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि कृतभूरिपरिश्रमः प्रमाणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्तस्तत्रान्येषां का कथा । स हि 'काशितुमात्रपकान् पठति—उडुन्दिर् निरामने स्फन्दिर् गति-शोषणयो. (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्षाण आह—

तुमेति—एतदभाष्यात् केवाश्विद् धातूनामर्थनिर्देशमहितोऽपि पाठ इति विहायते । भाष्यप्रदीपोद्घोत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकादिका अनेके पाणिनीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे ये धात्वर्था उपलभ्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठिताः । तथाहि—

१—नागेशभट्टः 'न चार्थपाठः परिच्छेदकः, नस्यापाणिनीय-त्वात्' इति प्रदीपवचनं व्याचक्षाण आह—

१. तत्र भवान् नागेशभट्टोऽष्टादशवारं शुरुमुखाद् भाष्यं शुभावेति वैयाकरण-निकाये प्रसिद्धिः ।

मीमसेनेनेत्येतिहम् । प्रदीपोद्घोत १।३।१॥

२—मट्टोजिदीक्षितोऽप्याचष्टे—

क—तितिहासग्रहणं स्नापकं मीमसेनादिहृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् ।
शब्दकोस्तुम् १।२।२०॥

ख—न च या प्रापणे इत्यापर्यनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वान् ।
मीमसेनादयो हि अर्थे निदिदिदुरिति स्मर्यते । १ शं० कौ० १।३।१॥

३—धातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—

बहुऽसूत्रं यथा मीमः श्रोतवास्तद्ब्रदागमात् । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।

४—उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ७००)
प्रोवाच—

मीमसेनात् परतोऽयैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञाने
विशुद्धो च वर्तते । पृष्ठ २९४ ।

पूर्वनिर्दिष्टैः प्राचीनैः सुहृदैश्च प्रमाणैर्घात्वर्थनिर्देशानां पाणि-
नीयत्वे सिद्धे नागेशादीनां घचनानि भ्रममूलान्येव । 'मीमसेनकृतोऽर्थ-
निर्देशः' इति नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थे उपलभ्यते । अतः
'इत्येतिहम्' 'इति स्मर्यते' इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक एव ।
तृतीयचतुर्थयोरुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् मीमसेनोऽर्थनिर्देशक
इति । ताम्यां त्रेतावदेव ज्ञायते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधातु-
पाठेन सह कश्चित् सम्बन्ध इति ।

भ्रान्तेः कारणम्—भीमसेननामा कश्चिद् वैयाकरणो धातुपाठ-
स्य वृत्तिकारो व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्ठाद् धश्यते । सम्भाव्यते-
ऽनेनैव संपन्नेन पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरुत्पन्ना स्यात् ।

अन्या भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं भीमसेनं पाण्डु-
पुत्रं वृकोदरापरनामानं मन्यन्ते । तदतीवाचिचारितरमणीयम् ।
भगवान् पाणिनिरेव भारतयुद्धात् सार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो ध्रुव्य',

१. तुलनीयम्—न च प्रापणादिरथो नियामकोऽनार्थवान् । धमिपुत्रैक-
स्तरकालनिर्दिष्टवान् । पदमञ्जरी १।३।१ पृष्ठ २११ ।

२. पाठत्या विद्वांसो हि पाणिनि ईसवीयान्दान् प्राक् चतुर्थशत्या आश्रयराति
व्यवस्थापयन्ति । तदैतिहासिकम् । द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' प्रथम
भाग, पृष्ठ १३५-१४० ।

तत्र पाणिनेः पूर्वमाविनी वृकोदरस्य पाणिनीयव्यानुपाठेऽर्थनिर्देशो
न कथमपि संभाव्यते ।

लघुपाठस्योच्छेदः

यः स्रलुधातूनामर्घविरहितो श्वेघस्पर्ध इत्येवंविधो लघुपाठः,
स इदानीं नोपलभ्यते । मन्ये पठनपाठने सार्धस्य वृद्धपाठस्योपयो-
गाद्दुपाठो नाशं गत इति ।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन विविधाः पाठा
उपलभ्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि केरासिद् ग्रन्थानामियमेव दसो-
पलभ्यन्ते । तथाहि—

अष्टाध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पूर्वः) पश्चिमोत्तरदेशीयो
दाक्षिणात्यदेशेऽपि त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । काश्चां भवा काशिका-
वृत्तिपं पाठमाधत्ति स पूर्वदेशीयः । क्षीरस्वामी क्षीरतरङ्गिण्यां च
सूत्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः । दाक्षिणात्यस्य भवात्
कात्यायनो^१ य सूत्रपाठमनुसृत्य यासिकापाठं शोचन्, स गुरु
दाक्षिणात्यः । एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, भवती तु लघुपाठो । इमौ च
प्रायेण समानौ ।

पञ्चपाठ्यादिः—पाणिनीयग्रन्थद्वयसंबन्धानां पञ्चपाठ्या-
दिमूत्राणामपि त्रिविधः पाठो दृश्यते ।^१ उज्जयिन्दिस्तादीनां पूर्वः
पाठः । क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुद्भूतः पश्चिमोत्तरदेशीयः ।^१

नारायणश्चेतयनवासिनोर्दाक्षिणात्यः । अत्रापि पौर्वो वृद्धपाठः, अपरौ लघुपाठौ । अनयोरल्पीयानेव विशेषः ।

धातुपाठस्य—एवं सार्धस्य धातुपाठस्यापि देशमेवेन त्रयः पाठा इत्यन्ते । तथाहि—

पूर्वदेशीयः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभृतयो यं पाठमाद्रियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि पौर्व-पाठमेवोद्धरति ।

पश्चिमोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति, स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

दाक्षिणात्यः—अयं पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । परन्तु दाक्षिणात्यः पाल्यकीर्तिराचार्यो य पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स्वीयं धातुपाठं प्रोवाच, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पाल्यकीर्त्तौर्धातु-पाठो न तथा पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेनानु-मीयते—यथा पञ्चपादुणादिसूत्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमोत्तर-पाठेन विशेषतः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्यपाठः पश्चिमोत्तरपाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

धातुपाठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अद्यस्तादुप-घणितास्तेषां सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रीयते—

पाणिनीयो धातुपाठः

धाचर्परहितः

धात्वर्थसहितः

पौर्वः

पश्चिमोत्तरीयः

दाक्षिणात्यः

साम्प्रतिकः पाठः—सम्प्रति पाणिनीयैर्यो धातुपाठ आद्रियते

स्तः । तत्र यस्मिन्वृद्धीनहस्तलेखेषु कम्पस्य पाठः क्षीरस्वामिनः पाठेन सह प्रायेण संवदति । इतरहस्तलेखपाठाः पञ्चपादया दाक्षिणात्यपाठेन मह संवदन्ते ।

स पूर्वनिर्देशेभ्यस्त्रिविधेभ्योऽपि भिन्नः सायणपरिष्कृतो वर्तते इत्यनु-
पदं वक्ष्यामः ।

पाठाव्यवस्था

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र
पाठानां महत्यव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां क्रमविपर्यासः,
केषाञ्चिदर्थविपर्ययः, केषाञ्चिदभावः, केषांचित् पुनराधिक्यमपि
दृश्यते । नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः समानः पाठ
उपलभ्यते । एषा व्यावस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तरं च
वृद्धिं गता । तथाहि—

१—जचित्यादयः षट्.....नवार्यः परिगणनेन, आगणान्तमन्यस्तसंज्ञ ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति आङः शासु.....। महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्गणयतः पतञ्जलेः काले षाडः शासु
एष्यायात् इत्यस्य धातोः षेवीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८) इत्यनन्तरं
कचित् पाठ आसीत् ॥^१ भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य कालेऽपि आङः
शासु-धातोः षेवीङ् उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानाद् विज्ञाय-
ते^१ । एतेन कैयटात् प्रागेव केनचिद् विदुषा आङः शासु धातोः
षास उपवेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्यात् ।^२

२—आगणान्तायामन्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽप्य-
न्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत् परिहरन्नाह भाष्यकारः—पनिवर्षी धान्तौ
६।१।६॥

अत्राह कैयटः—यस सति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवलं वस स्वप्ने
वरा कान्तौ इति तन्मनैतदुक्तम् ।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स्पष्टम् । अयं
द्विविधः पाठोऽद्याप्युपलभ्यते । क्षीरतरङ्गिण्यां वस स्वप्ने वरा कान्तौ
(२।८१, ८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे वस सति स्वप्ने वरा कान्तौ
इति ।

१. महाभाष्यप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२. भाष्यकारोपाशा-पदीयधातुपाठमाभित्पाष दोषनिर्देशस्तत्परिहारभोक्तः
स्यादपि संभाव्यते । अस्माभिस्तु कैयटापतुरोधेन पाठसंशोऽयमुदाहृतः ।

३—क्षीरस्वामी धातुपाठागमस्य संशात् खिन्नमना बाह—

पाठेऽर्थे चागमभ्रशान्महतामपि मोहतः,

न विद्मः किन्तु जहीमः किं वात्रादम्भे वयम् ।

चुरादिगणारम्भे ।

४—धातुवृत्तिकारः सायणो बहुत्रेत्यं छिलेख—

क—इह केचित् धृञ् धारणे इति पठन्ति, सोऽनार्यः.....। अस्मामिस्तु मैत्रेयापत्रोपेन विलपरणे हरतेरन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृतः ।^१ धातुवृत्ति पृष्ठ १८४ ।

ख—गाङ् गतो.....‘गोपोष्टक्’ इत्यत्र न्यासपदमख्योरयं धातुरादादिक इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्मामिस्तु कान्ययं पठितम् इति मैत्रेयापत्रोपेह पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

ग—वच समवाये.....एवं च न्यासकारादीनां बहुनाममिततत्त्वाद्यं धातु-
रस्माभिः पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

घ—यथा तु माण्यवृत्तिन्यासपदमख्योर्दिपु तथा ऽय धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्येतावुपपादितम् । धात्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिपु दर्शनादिहास्मामिलिखितम् । धातु-
वृत्ति ।^२

ङ—एते पञ्चदश स्वामिकाश्रयानुसारेण लिख्यन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ।

च—तत्राघो बृद्धिश्च मैत्रेयापत्रोपेनास्मामिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति
पृष्ठ ३९३ ।

छ—डुकृञ् करणे इति भूवादौ पठ्यते ।.....अनेन प्रकारेणास्मामिर्घातु-
वृत्तव्य धातुर्निराकृतः ।^३ ऋग्भाष्य १।८२।१॥

झ—महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिबोदनायाच्चा-
सु ह्यः..... ।

१. कारीसस्करणेऽत्र पाठोऽशुभो वर्तते ।

२. अर्थे पाठः चौखम्बासस्करणे ‘जू वयोहानी’ (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप-
लभ्यते । मैत्रेयसंस्करणे (भाग ४, पृष्ठ २९४) तु दृश्यते । अन्ये कारीसस्करणे
ग्रन्थपातः संजातः ।

३. अत्र ‘धृञ् धारणे’ इति धातु-न्यासवानन्तरं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६३)
पठितः ‘अत्र केचित् कृञ् करणे धातुं पठन्ति.....’ इत्यादि पाठो द्रष्टव्यः ।

सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुता' इत्येवं पठ्यते, चोदनायाच्चाप्यौ नोपलभ्येते ।'

एभिः प्रमाणैर्हस्तामलकवद् विस्पष्टं भवति, यत्पाणिनीये धातुपाठे चिरकालात् पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् । सायणेन तु धातुपाठे महत्या स्वच्छन्दतया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्यवधि ।

साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणिनीयवैयाकरणेषु यः साधो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो धार्यपाठः, अपि तु विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः । सायणपरिष्कारस्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु महोजिदीक्षितेनापि तत्र स्वल्पः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाम्यां संस्कृतो धातुपाठ एवाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते वैयाकरणैः । तत्र सायणेन तन्त्रान्तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वशास्त्रपठितानां च परित्यागाच्चायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । भूयसा व्यपदेश इति न्यायेन तादृशपाठस्य सायणपाठः इत्येव समीचीनाऽऽप्या स्यात् ।

भोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्तदुपजीविभिर्भारतीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स जर्मनदेशीयेन भोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि तन्त्रान्तरप्रसिद्धानामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचारं संप्रहो व्यवधि । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः, प्रमाणविरहितश्च वर्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

यथाऽष्टाध्याय्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते पतञ्जलिप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि धातुसूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः । अत एव यत्र तत्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि—

क—तपेःश्वर्येवात्तुवरणे इति संहिताया दिवादी पठ्यते । तत्र वा पदं 'तप ऐश्वर्ये' इत्यनेन संबध्य भौवादिक्तस्य तप एतापे इत्यस्यैवैश्वर्ये देवादिक्तत्वं विकल्प्यत इत्येके मन्यते । वा पदमुत्तरसूत्रेण संबध्यत

१. तन्त्रान्तरनिर्देशोऽप्यत्र माण्ये समाप्यते ।

इत्यपरे । तत्रापि वा पदं भौवादिफस्यैव वृत्तवर्तने धातोर्वरणेऽयं दैवादि-
कृत्यं विभाषा विधीयत इत्येक आहुः, धातोरेकदेशे वावृत्त-धातुरि-
त्यन्ये ।^१

य—पतगतीनापशाउपसर्गाद् इति संहितया चुरादौ पठ्यते ।
अत्राह क्षीरस्वामी—

पतयति, पतति '...'' । वा शब्दस्तूतरेकदेशार्थः, वावृत्तवृत् । १०।२४९॥

उत्तरसूत्रे स पुनराह—

पशोऽनुपसर्गाद् बादन्तत्वमित्येके—पशयति पाशयति । १०।२५०॥

अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्यथा ।

अत एव स्पष्टमाह सायणः—

अत्र स्वामी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दमुत्तरभातुशेषं वष्टि इति । धातु-
वृत्ति पृष्ठ ३९७॥

उभयथा धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहिता-
पाठं प्रमाणीकृत्य विधिधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, 'स पाणिनीय
इति वैयाकरणानां मतम् । इदमेयो ररीकृत्य तपेश्वर्येनावृत्तवरणे इत्यत्राह
सायणः—

अस्माकं तूभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातु-
वृत्ति पृष्ठ २९३ ।

अस्यायं भावः—धातुपाठं प्रवचना भगवता पाणिनिना केचन
शिष्याः 'तप ऐश्वर्ये वा, वृत्त वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादिताः,
अपरे 'तप ऐश्वर्ये, वावृत्त वरणे' इत्येवम् ।^२

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

धातुपाठः पाणिनेः प्रोक्तरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक्त-
ग्रन्थेषु प्रवक्ता पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽशान् शब्दतोऽर्थतश्च

१. अत्र क्षीरस्वामिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३) पुरुषकारः
(पृ० ६३) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ २९३) च द्रष्टव्या ।

२. तुलनीयम्—कृतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्रं
प्रतिपादिताः । केचिद् 'आकडारादेका संज्ञा' इति केचिद् 'प्राकडारात् परं कार्यम्'
इति । महामाण्य १।४।१॥

प्रायेणानुवदति, न तत्र सर्वा यर्णानुपूर्वी प्रयक्तुर्भवत्युक्तं पुरस्तात् । अतो यथा पाणिनिना प्रायेण प्राचामाचार्याणां सूत्राण्येवादाय स्वकीयं शब्दानुशासनं प्रोक्तम्, तथैव धातुपाठेऽपि स प्रायेण प्राचामाचार्याणां धातुसूत्राण्येवानुदितवान् इत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संदेहावसरः । तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैरापिशल-काश-कृत्स्नादिसूत्रैः संगृह्यन्ति,^१ तथैव पाणिनेः धातुसूत्राणि धातूनामाधिक्ये क्रमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काराकृत्स्नधातुसूत्रैः प्रायेणाक्षरशः संवदन्ति ।

२—यथाष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीनानां श्लोकयद्ध-सूत्राणां सदृभाव उपलभ्यते,^२ तथैव पाणिनीये धातुपाठेऽपि केषांचित् छन्दोयद्धसूत्राणां सदृभावो दृश्यते । तथाहि—

क—भ्वादीं चते चदे च याचने इति पठ्यते (क्षीरत० १।६०८) । अप्र चकारो भिन्नक्रमः सन्नपि रेटु परिभाषणे इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं परिभाषणार्थं समुच्चिनोति । तथा सति, अन्यत्रेवेहापि याचने च इति पाठेन भाव्यम् । परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन^३ चकारो भिन्नक्रमः पठितः ।^४

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रम इति तथ्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्वधातुसमुच्चयार्थं इत्युक्तम् । तेन रेटु धातोर्याचनं परिभाषणं चोभावर्थां विज्ञायेते । व्याख्यानं त्विदम-युक्तम्, अन्यत्र कचिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चकारस्यापाठात् । हेमचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य 'रेटु परिभाषणयाचन-यो' (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ ।

१. द्रष्टव्यानि 'स० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य तत्तत्प्रकरणे निर्दिष्टानि प्राचीं सूत्राणि ।

२. द्र० स० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १५८ ।

३. 'चते चदे च याचने' इत्यनुष्टुभ एकः पादः ।

४. द्र० 'परिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५, ३६) इति सूत्रेऽनुष्टुभो द्वौ पादौ । उत्तरसूत्रे छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रमः । द्र० तदीया काशिका वृत्ति ।

इद् चात्रावधेयम्—चते चदे च याचने इति क्षीरस्वामिनः पाठः।
मैत्रेयश्चकारं न पपाठ - । सायणः पुनर् याचने च इत्येवं विपर्ययस्य
सूत्रितवान् । तेन चते-चदे धात्वोः परिभाषणमप्यर्थं इति तस्याभि-
प्रायः ।

र—स्वादीं षिष आस्कन्दने, उदात्तावमुदात्तेतो, तिक तिग च, षष
हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्यामिमैत्रेय-
सायणादयः चकारात् स्कन्दनार्थं समुधिन्वन्ति । अत्र उदात्तावमुदात्ते-
तो इति सूत्रव्यवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं समर्थ
इति नोक्तं वृत्तिकारैः । काशच्छास्त्रकातन्त्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु
तिक-तिग-धात्वोर्हिंसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम् । अपि च
षष हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिष चषष
हिंसायाम् इत्येके—चषषोति इति । एतेन ज्ञायते तिक-तिष-धात्वोरुप-
रिष्ठात् पठितश्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः । वस्तुतो-
ऽत्रापि षिष आस्कन्दने तिक, तिग च षष हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे चरणे
कस्यचित् प्राचीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते । तेन चका-
रोऽत्र भिन्नक्रमश्छन्दोनुरोधेन पठितः, न स पूर्वधात्वर्थानुकर्वणार्थो
नाप्युत्तरधातोराद्यवयवार्थं इति । तस्माच्चकारस्योभयथाऽपि व्या-
ख्यानमसमञ्जसम्, तिकतिगधात्वोर्हिंसैवार्थः ।

ग—चुरादीं उपसर्गाच्च्दैर्घ्ये (१०।२२९) इति पठ्यते । अत्र क्षीर-
स्वामी 'चकारं भिन्नक्रममाहुः' इति यद् न 'उपसर्गद् दैर्घ्ये च' इति पाठेन भाष्य-
मिति ज्ञापयति । घषन्त्वत्रापि छन्दोवशादेव चकारो भिन्नक्रमः पठ्यत
इत्यनुमितुम् ।^१

एतैः प्रमाणैर्विरपष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्छन्दो

१. तुलनीयम्—उक्त प्रेरणवाची शुठालस्थे गज मार्ज च । शब्दार्थे पवि
विस्तारे' इति पुण्यकारोद्धृते (पृष्ठ ५०) श्लोकरूपातुपाठो 'गज मार्ज च' इत्यत्र
पठितेन चकारेण ।

२. तुलनीयम्—'यत् उपसर्कारनिराकारार्थः सनिरश्च धान्यघनवाची इति
पुण्यकारोद्धृते (पृष्ठ ७६) श्लोकरूपातुपाठो 'सनिरश्च' इत्यत्रोपसर्गादुपरिष्ठात्
पठितेन चकारेण ।

बद्ध आसीत् । तस्यैव केचनांशा इह पाणिनीये धातुपाठेऽवशिष्टा दृश्यन्ते ।

३—पाणिनीये धातुपाठे बहुत्र प्रकरणविरोध उपलभ्यते । तथाहि—

क—चवर्गान्तेपूदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽनुदात्तः वि-
धातुः पठ्यते । क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो जिधातुः ।
क्षीरत० १।३७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु चान्तः क्व-धातुः । क्षीरत० १।४७९॥

अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति पूर्वं वृत्ति-
कारा भाट्टः । एतदेवामिप्रेत्य वि ज्ये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्यति च इत्यु-
क्त्वा क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः श्लोकमुप-
न्यस्यति—

पाठमप्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कश्चित् ।

अनुदात्तोऽनुदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥ क्षीरत० १।१४९॥

अत्र इदमप्यवधेयम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमेव चवर्गान्तेपूदात्तेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि धातोः पाठ उपलभ्यते ।

एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानामनुवादकत्वं
विस्पष्टम् ।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकयद्धो धातुपाठ आसीदिति
सम्यगुपपादितं पुरस्तात् । अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थेषु श्लोक-
धातुपाठस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—तथा च 'पूरी आप्यायने स्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः । पुरुष-
कार पृष्ठ ४४ ।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठे 'एक नीचैर्गतां तत्र मयंये शुक्र माषणे' इति द्वि-
कारस्तकिः । पुरुषकार पृष्ठ ४७ ।

३—तथा च श्लोकधातुपाठः—'ब्रह्म मेरुगवाची शुभालस्ये गज मार्जं च ।
शब्दार्थं पचि विस्तोर' इति । पुरुषकार पृष्ठ ५० ।

४—तथा च—‘गुध रवि मृद संशोदे मृड सुखनार्थे च कुन्थ संश्लेषे’ इति श्लोकधातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

५—श्लोकधातुपाठः—‘यत् उपसंस्कारनिराकारार्थः सनिरश्च धान्यधनवाची’ इति । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

६—‘विश मृश सुद प्रवेशामशंसेषु षड् विशरणार्थः’ इति च श्लोकधातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ८३॥

७—तथा च—‘तव’ पत् ऐश्वर्ये वावृत्तु वर्तने कास् दीप्त्यर्थे’ इति श्लोकधातुकारः ।^२ देवराजीया निघण्टुव्याख्या २।१।२॥

एतैः प्रमाणैः श्लोकवद्धः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकारकर्तुर्लीलाशुकमुनेर्देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्तम् । अयं कस्य कृतिरासीदिति न शक्यते वक्तुम् ।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

धातुपाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते । तद्यथा—

१—आख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे षण्णवतितमकारिकाव्याख्यान उद्भ्रियते । पुरुषकारविरचयितुः कृष्णलीलाशुकमुनेः कालः विक्रमस्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्वीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४४६) सूच्यते । आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्तम् । अस्य ग्रन्थकर्तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते ।

२—आख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते । अयं भट्टमल्लो मल्लिनाथेन नैरधव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते । अतः भट्टमल्लो विक्रमस्य चतुर्दशशताब्द्याः पौर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम् ।

अस्मिन्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पौर्वकालिको मल्लिनाथ इत्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ।

१. अत्र ‘तप’ इति युक्तः पाठः स्यात् ।

२. अथे पाठः सत्यं व्रतसामर्थ्यमिदं संपादिते निघण्टुव्याख्याने उचितो वर्तते । अस्माभिरयं पाठोऽध्वनिनेषु धीरिण्डितशुचिमतशास्त्रिणा संपादिता निघण्टुव्याख्यानात् संगृहीतः । शास्त्रिमहोदयैरयं महत्त्वपूर्णा ग्रन्थोऽनेकदशशतानां साहाय्येन महता परिश्रमेण संपादितः (निदानां यावत् प्राकार्य गतः) ।

आख्यातचन्द्रिका सम्पादकेन वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिना सर्वानन्दीयेऽमरटीकासर्वस्वे आख्यातचन्द्रिकाया उद्धरणमस्तीति प्रतिपादितम् । अस्मान्मिस्तत्र कचिदुपलब्धम् । यदि रङ्गनाथस्वामिनो घञं तथ्यं चेत् भट्टमल्लः १२२५ वैक्रमान्दात् प्राचीन इति निश्चितं शक्यते घञ्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आकोशे (क्षीरत० १२१६) इति धातुसूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अथ एव विट शब्दे विट आकोशे इति मल्लः पर्यट्टकान्तरे विमङ्ग्याह ।

अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्भट्टमल्लाद् मित्रोऽभिज्ञो वेत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया भूमिकायाम् आख्यातानां समाम्नायरूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था निर्दिष्टाः—

३—कविरहस्यम् हलायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—क्रियाकृष्णः विद्यानन्दस्य ।

५—क्रियापर्यायदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—क्रियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—क्रियालक्षणसमुच्चयः गुणरत्नसूत्रेः ।

९—धातुरूपमेदः दशबलस्य घरदराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारेण जगद्धरेण

१।१७ व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अमितन्निर्बन्धनार्थं इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्यैतिहासिकाः संगिरन्ते ।

तस्मात् प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति रूपम् । ग्रन्थकर्तुर्नामादिकं किमपि न ज्ञायते ।

११—बोधकारिकाः—अयं पट्टकारिकात्मको लघुग्रन्थः । अस्मिन् पवर्गीयवकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अत्र न सर्वे वकारवन्तो धातवः संकलिताः, तेभ्योऽन्येषामपि वकारवतां धातूनामुपलम्भात् । इमाः पट्टकारिकाः सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्व

उद्धृताः ।^१ अस्यकर्तुर्नामादिकं न विज्ञायते । इतोऽप्रे धातुपाठ-
स्याख्यातृणां विषये वक्ष्यते ।

धातुवृत्तिकाराः

भगवतः पाणिनेः प्रवचनादारभ्याद्य यायदनेकैराचार्यैर्विद्व-
द्भिश्च धातुपाठस्य व्याख्यानानि व्यरचियतेत्यत्र नास्ति सन्देहः ।
तेषु केषांचिदेव व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते, बहूनां नामान्यपि न ज्ञायन्ते ।
तत्र येषां धातुवृत्तिकाराणां नामानि विज्ञायन्ते, व्याख्यानानि योप-
लभ्यन्ते, त उपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते ।

१—पाणिनिः

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनं प्रवचता तस्य काचिद्
वृत्तिरपि शिष्येभ्यः प्रतिपादिता इत्यस्माभिः स्त्रीये 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नास्ति अन्येऽनेकैः सुदृढैः प्रमाणैर्व्यक्तीकृतम् ।^१
तद्वदेव पाणिनिना स्त्रीयधातुपाठं प्रवचता तस्यापि काचिद् वृत्तिः
शिष्येभ्योऽवश्यं प्रतिपादिता स्यादित्यनुमानं स्यन एवोदेति । अपि
चास्योपोद्बलकानि कानिचित् प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । तद्यथा—

१—यथाहि पाणिनिनाऽष्टाध्यायीं प्रवचता किञ्चित् सूत्रं केभ्यः
शिष्येभ्यः कथञ्चित्, प्रतिपादिताम्^२, अपरेभ्योऽन्यथा, यथा वा
कस्यचित् सूत्रस्य केभ्यदृष्टात्रेभ्य काचिद् वृत्तिः प्रतिपादिता, अन्ये-
भ्योऽपरा ।^४ तथैव धातुपाठं प्रवचनापि भगवता केभ्योऽन्तेवासिभ्यः

सर्वे चर्षे गतौ इत्ययमपि भीमनेन पत्रगान्तप्रकरणे पठितः । यत्र चर्षे पत्रं इत्यन्तस्प-
पाठोऽमरटीकावर्षस्वे मुद्रितः ।

१. अमरटीकावर्षस्व, भाग १, पृष्ठ ७ ।

२. द्रष्टव्यम्—भाग, १ पृष्ठ ३१५—३१७ ।

३. उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्र प्रतिपादिताः । केचिदाकृतागदेका
संघा, केचिन् प्राङ्गारात् परं कार्यम् । महा० १।४।१॥ शुक्लागन्ध स्त्रीविज्ञाने
पठन्ति, नतो ढक प्रपुदाइस्ति—शौह्येइति । इयमपि धेनुर् प्रनाउमराया सूत्र-
वचनात् । काशिका ४।१।१२८ ॥

४. उभयथा आचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, केचिद् वाक्यम् [मन्वाएव-

'तप ऐश्वर्ये वा, वृत्तु वर्तने' इत्येवं सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, अपरेभ्यः तप ऐश्वर्ये, वावृत्तु वर्तने' इति । एतदेवाभिप्रेत्य धातुवृत्तौ सायणाचार्य आह—
अस्माकं तूमयमपि प्रमाणमुमयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । पृष्ठ २९३ ।

२—उदात्तेषु चान्तेषु धातुषु अनुदात्तस्येकारान्तस्य क्षिधातोः पाठकारणं निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—

वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः । क्षीरत० १।१४९॥

अत्र 'वक्ष्यति' क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षीरस्वामिना धर्यं तु क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनुमो यद् भगवता पाणिनिना धातुपाठं प्रवचता या तदीया वृत्तिः शिष्येभ्यः प्रतिपादिता, तत्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महाभाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।^१ हरदत्त-वचनानुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।^२ अयं च भगवतः कात्यायनादर्वाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।^३

वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि किमपि व्याख्यानमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरवगम्यते । तथाहि—

१—विभाषा भाषादिकर्मणो (अष्टा० ७।२।१७) इत्यत्र वृत्ति-कृद् वामनः पठति—

सौनागा. कर्मणि निष्ठाया शकेरिडभिच्छन्ति त्रिकल्पेन, घस्येतमवे ।

२—इदमेव सौनागमतं धातुवृत्तावसरुन्निर्दिशति सायणः ।^४

सहा], केचिद् वर्षस्य । मत्तुदरिहता महामाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ । सूत्रार्थद्वयमपि चेतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिता । काशिका ५।१।५० ।

१ महाभाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७५, ८०॥ ५।२।१५६॥ ६।१।६५॥

२. सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागा. । पदमञ्जरी भाग २, पृष्ठ ७६१।

३. कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । माष्यप्रदीप २।२।१८॥

४ शक धातु, पृष्ठ ३०१. अस्त धातु, पृष्ठ ३०७; सक्ल धातु, पृष्ठ ३१६ ।

३—क्षीरतरङ्गिण्या आद्रावन्ते च धाचर्यसम्बन्धि सौनागम-
मित्यमुद्धरति क्षीरस्वामी—

धातूनामपनिर्देशोऽयं निर्दरीनापं इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽर्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥^१

धामनक्षीरस्नामिम्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु
स्पष्टमेव । अत्र योः प्रतिपादनं भगवता सुनागेन क कृतमिति नोक्त-
मुद्धर्तुभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथंचित् सम्भ-
वति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान एव
संभवति, नान्यत्र । अतोऽनुमीयते तत्र भगवता सुनागेन पाणिनीय-
धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-
हत्त्वपूर्णः संयन्व इति विविधग्रन्थकारयचनैः सुस्पष्टं विज्ञायते ।
तथाहि—

१—सर्वांनन्दः (सं० १२१५) स्त्रीयेऽमरट्टीकासर्धम्बे १।१।७
व्याख्यान एवमाह—

अर्धं पर्वं चर्धं कर्धं खर्धं गर्धं मर्धं सर्धं चर्धं गर्तो इत्ययमपि भूवादी भीमसेनेन
पवर्गान्तप्रकरणे पठितः ।^२ भाग १, पृष्ठ ८ ।

१—सर्वांनन्दात् प्राचीनो मैत्रेयो (सं० ११६५) धातुप्रदीपाद्
भीमं स्मरति—

बहुषोऽग्रं यथा भीमः प्रोक्तवास्तद्वदागमात् ।

३—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्नातिभाष्यव्याख्याना सिद्ध-
मेनगणी लिलेख—

१. चीत० पृष्ठ ३, ३२३ । सुरीदी (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकेको-
ऽर्थो निर्देशितः' इत्येव पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमानव्या' इति । कोकोऽय
चान्द्रधातुपाठान्नेऽपि पश्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुमन्तव्या' इति पाठः ।

२. टीकानर्धस्वे इमे धातवः अर्धं पर्वं इत्येवमन्तस्थान्ताः सुप्रिता । तत्रां-
मादिक सुप्रणमिति सर्वांनन्दवचनादेव स्पष्टम् ।

भीमसेनात् परतो ऽन्यैवैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि'..... । पृष्ठ २९४ ।

४—भट्टोजिदीक्षितनागेशभट्टादयोऽपि धात्वर्थनिर्देशो भीमसेनीय इत्याचक्षत इत्युक्तं पुरस्तात् ।

५—लवपुरस्थदयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लालचन्दपुस्तकालये भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।^१

एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसीत् कश्चित् सम्बन्ध इति सुव्यक्तं भवति ।

कालः—भीमसेनोऽयं कदा कं च प्रदेशं स्वजनुपालं चकारेति न कथमपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विविधग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्धसेनगणिनश्च वैक्रमाब्दस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् आतिष्ठन्ते । भीमसेनश्चेतोऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा । केचन मं पाण्डुपुत्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तद्युक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।

धातुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना निर्दिष्टा यत्र तत्र संग्रहालयेपूज्यमानाः केचन धातुपाठकोशा अप्यस्य संबन्धस्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृशः सम्बन्ध इत्यत्र विवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्देशको भीमसेन इत्येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहितमिति पूर्वस्माभिः सम्यगुपपादितम् ।

धातुवृत्तिकारः—ययं त्वनुमिनुमो यदयं भीमसेनः पाणिनीयधातुपाठस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बलके एते प्रमाणे स्तः—

१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—

स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमसेनः । पृष्ठ १७२ ।

स्तम्भु स्तम्भे इति सौत्रो धातुः । न त्वयं कचिद् धातुपाठे पठि-

१. अस्यैका प्रतिलिपिरत्नम्संस्कारोऽपि विपते । लालचन्दपुस्तकालयस्याग्रपराशिः संप्रति होशियापुरस्थे साध्याश्रमे वर्तते ।

तः । धातुवृत्तिकाराः प्रसङ्गात् सौत्रानपि धातून् स्ववृत्तिषु व्याख्य-
यन्ति । अतोऽयमभ्यन्ते, सत्सु-धातोर्यः सत्सु-धातोर्यः सत्सु क्रियानिरोध-
रूपं व्याख्यानं भीमसेनेन स्वधातुवृत्ताद्येव विवृतं स्यात्, नह्यन्यत्र
व्याख्यानमिदं सम्भवति ।

२.—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुकमुनिराह—

एष प्रेरणे । भीमसेनेन कथादिभ्यपठिनोऽभ्ययं 'बहुलमेतदिदर्शनम्' इत्यु-
दाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ ९५ ।

अयमेव पाठः स्थल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्यानेऽपि
द्विरुपलभ्यते । पृष्ठ ४३, १०९ ।

यदि दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भीमसेन
एवाभिप्रेतः स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काचिद् धातु-
वृत्तिर्विरचिता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्यान्य
एव कर्त्ताऽभिप्रेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृत्ति-
कारत्वं स्पष्टमेव ।

४—अज्ञातनामा

कस्यचिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेश्च पाठाः
क्षीरतरङ्गिणोपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिपूपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—क्षीरस्वामी भधि शैथिल्ये इति धातुसूत्रव्याख्याने कांचिद्
वृत्तिकारं सस्मार

शक्ये ... इदित्वादननासिकलोपामावः । भये इति नूदाहरन् वृत्तिन्
भान्तः । क्षीरत० १।२९।१।

वृत्तिकृद् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिना स्मृतो वृत्तिकृद्
धातुवृत्तिकारो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—

अत्र तरङ्गिणी—इदित्वादननासिकलोपामावान् भये भये इत्युदाहरन् वृत्ति-
कारो भान्त इति । अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४६ ।

२—पूर्वं भीमसेनप्रसङ्ग उदाहृते पुरुषकारवचने काचिद्
धातुवृत्तिः स्मर्यते ।

३—देवराजः स्वीये निघण्टुव्याख्याने कांचिद् धातुवृत्ति नि-
र्दिशति । तथाहि—

क—अञ्जु व्यक्तिप्रत्ययकान्तिगतिषु । अक्षरं सेचनमिति तद्वृत्ति । १।१।१॥

ख—एष प्रेरणे क्षपि धात्वाम् इति कथादिषु [अ]पठितोऽपि बहुलमतेषि-
दर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । १।७।२॥ २।१२।३॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्धृतेन पुरुषकार-
पाठेन सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यद्देवराजः पुरुषकारादेवे-
मं पाठमुदाजहारेति ।

यद्युपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृतो धातुवृत्तिकारो धातुवृत्तिश्च
भीमसेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिनः पूर्ववर्तिना
केनचिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निःसंशयं शक्यते
वक्तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (१११५—११६५ वि०)

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतरङ्गिण्यभिधेया
एका धातुवृत्तिर्विचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वासु धातुवृत्तिषु
प्राचीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्करणं जर्मनविदु-
षा लिबिशेन १९८७ वैक्रमाब्दे (सन् १९३०) रोमनाक्षरेषु प्रकाशितम् ।

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्घाटने च न
कश्चित् स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अतोऽस्य विदुषो
वृत्तान्तोऽन्धकूप एव निपतितो वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या म्वाद्यदाघोरन्ते 'अद्वैतस्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षि-
ताया' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितुर्नाम मद् ईश्वर-
स्वामी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।७।२९) यद्दः वाठ-
क्व इत्युक्तम् । एकशतमेदभिन्ने यजुषि काठकस्यैव नामोल्लेखः क्षीर-
स्वामिनस्तच्छाखाप्यायित्वं सूचयति ।

देशः—क्षीरस्वामी फं देशं स्वजनुपालं चकारेति न सम्यग्
विज्ञायते । क्षीरतरङ्गिण्या अमरव्याख्यानस्य चाष्टौ धाम्नेषु प्रशंस-

नात्, ग्रन्थान्ते इदयमानाभ्यां श्लोकान्यां चास्य कश्मीरजत्वं प्रतीय-
ते । क्षीरस्वामी कठशाखाध्यायीत्यनुमितं पुरस्तात् । कठब्राह्मणाश्च
कश्मीरिष्वेवोपलभ्यन्ते इत्यप्यस्य कश्मीरजत्वं द्रढयति ।

कालः—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले यभूव इति न शक्यते
निश्चितं वक्तुम् । तथापि—

१—एकः खलु क्षीराभिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कङ्कलेन राज-
सरङ्गिण्यां स्मर्यते—

देशान्तरादागम्याथ व्याचक्षणात् समापतिः ।

प्रावर्तयद्विच्छिन्नं महामान्यं स्वमण्डले ॥

क्षीराभिधानाश्छन्दविषोपाध्यायात् सम्प्रतश्चतः ।

धुधेः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥ ४१४८८, ४८९॥

कश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात् ८३९
वैक्रमाब्दं यावदातिष्ठन्त पेतिहाविदः ।

क्षीरस्वामी तु क्षीरसरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च श्रीभोजं
नदीयं सरस्वतीकण्ठाभरणं चामरकुबुदाजहार । तस्मादयं क्षीरस्वा-
मी कङ्कलेन स्मृतात् क्षीराभिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम् ।

२—गणरत्नमहोदधौ स्मृतः—सप्तनवत्युत्तरैकादशशत्यां चिरचिते
गणरत्नमहोदधौ वर्धमानो द्विः क्षीरस्वामिनं सस्मार । तथाहि—

ए—उयोतीषि महनवशादीनि वेत्ति उयोतिषिकः इति वामनक्षीरस्वामिनौ ।
४१३०३ पृष्ठ १८३॥

पाठान्तरम्—उयोतीषि महादीनधिरत्य इतो ग्रन्थो उयोतिषः । उयोतिषं वेद
उयोतिषिकः । द्र० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

अनयोः पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरकोशव्या-
ख्यानेन (२)८१४) सहाक्षरशः संवदति ।

अ—क्षीरस्वामिना मायं मारिय इत्यपि, यथा पर्यत् परिप-
दिति टीकायां विवृतम् । ७५३० पृष्ठ २३८॥

१. कश्मीरमण्डलभुवं जयसिद्धान्ति विश्वम्भरापरिवृष्टे दृढदीर्घदोषिण ।
शासत्यमात्यवरासुत्रिर्मा लिलेग्य मक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धानुपाठ्य ॥

पाठान्तरम्—मर्वणात् सहनात् मारिषः । माषोऽपि । यथा परिपत् [पर्वत्] ।
द्र० पृष्ठ २३८ टि० २ ।

अनयोरपि पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरट्टीकायां
मारिष-पदव्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेयौरोपीयं तदाधारेण
मुद्रितं भारतोयं चोभे अपि संस्करणे भ्रष्टपाठबहुले स्तः ।

इय क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्ये तदीयं शब्दानुशासनं वा न
कश्चित् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षीरस्वामिनम् ।
श्रीपण्डितचन्द्रसागरसूरिणा हेमवृत्तेयाऽऽनन्दबोधिनीवृत्तिर्विरचिता
तस्यां त्रिपुस्तानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृतो ग्रन्थकारः
क्षीरस्वामीति प्रतिज्ञातम् ।^१ यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राचीनव्याख्यानु-
सारं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्वामीति निःसं-
शयं शक्यते वक्तुम् । हेमव्याकरणस्य रचना ११९३—११९४ वैक्रमा-
ब्दे बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।^२ तदेवं ११९४ वैक्रमाब्दात्
पूर्ववर्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते—

कश्मीरभुवमण्डलं जयभिहनाग्निं, विश्वम्भरापतिवृदे दृढदीर्घदोष्णि ।

शासत्यमात्यवरासुरिमा लिलेख मक्त्या द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य सूनुनेयं क्षीर-
तरङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८५ वैक्रमाब्दाद्
११९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतरङ्गिण्याः प्रति-
लिपिकरणादितः प्राचीनं क्षीरस्वामीति सुव्यक्तम् ।

५—मैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वैक्रमाब्दं यावत्
स्वकीयं धातुप्रदीपं विरचयामासेत्यस्माभिव्याकरणेनिष्ठो प्रतिपादि-
तम् ।^३ मैत्रेयः धातुप्रदीपेऽनेकत्र एके अपरे इत्यादिभिः शब्दैः क्षीर-
स्वामिमत्तं निर्दिशति । तथाहि—

१. हेमवृहद्बृत्ति भाग १, पृष्ठ ३२४, क्रमाङ्क २—४ ।

२. हेमवृहद्बृत्ति भाग १, भूमिका पृष्ठ 'कौ' ।

३. भाग १, पृष्ठ २८३ ।

क—शृङ्गते, शृङ्गाश्रुके..... । केचित्तु श्वाश्रुजे इति प्रत्युदाहरन्ति ।

पृष्ठ २० ।

अत्र १११० सूत्रव्याख्याने 'शृङ्गते श्वाश्रुजे' इत्युदाहृतं क्षीर-
स्वामिना । अत्रस्याऽऽस्मदीया टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

ख—तुहिर इहिर इत्येके । पृष्ठ ५२ ।

द्रष्टव्या क्षीरतरङ्गिणी १४८७॥

ग—अपरे तु बाहुतु वरखे इति परिस्मन् वामहयं संवध्य घातुमेकार्थमेने-
काचं मन्यन्ते बाहुतु वरखे इति बाहुयते । ततो बाहुयमाना सा रामशालां न्यविसृ-
तेति । पृष्ठ ९३॥

अत्र ४४९ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

घ—प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।

इह ५१५ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

ब—पादयस्त्रागयान्ताः । तेषामपि समास्वधेमश्च घृत्करणमित्येके । पृष्ठ १२७

अत्र ६१३ सूत्रस्य क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।

च—मातार्था इत्येके । मातार्था दीप्त्यर्थाः । पृष्ठ २४४ ।

द्रष्टव्याऽत्र १०१२७ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी, तत्रस्याऽऽस्म-
टिप्पणी च ।

एतैः कतिपयैरुद्धरणैरेतद्व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्वामी क्षेत्रेय-
रक्षितात् प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६६ वैकमान्दात् प्राचीनः क्षीर-
स्वामी इति तु निश्चितमेव ।

वीरस्वामिनोऽग्रे ग्रन्थाः—योऽयं जाता विश्वसृजः कमेण मुनिभिः इत्या-
दिश्लोकः क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण पठ्यते ।
तस्मिन् पङ्क्त्यानामुल्लेखः श्रूयते । ताश्चेमाः पङ्क्तयः—

१. अमरकोशोद्घाटनम्	४. अमृततरङ्गिणी
२. क्षीरतरङ्गिणी	५. गणवृत्तिः
३. निपाताद्ययोपसर्गवृत्तिः	६. निघण्टुवृत्तिः
- इति केचित् प्रतिजानन्ते ।

अथ निघण्टुवृत्तिः सन्दिग्धा वर्तते । यत्तु देवराजपञ्चना नि-
घण्टुभाष्यारम्भे क्षीरस्वामिनो निघण्टुटीका स्मृता, साऽमरकोश-
व्याख्यैव । यतो निघण्टुटीकायां स्मृतेषु द्वात्रिंशत्सु पाठेषु त्रिंशत्

पाठाः क्षीरस्यामिनोऽमरव्याख्यान उपलभ्यन्ते । अथशिष्टयोः द्वयोः पाठयोर्मध्ये १।११।३२ निघण्टुटीकायामुद्धृतः शब्दंशब्दः पाठः क्षीर-तरङ्गिण्यां १।७२७ व्याख्यान उपलभ्यते । अत्रास्मन्मुद्रितपाठापेक्षया टिप्पण्यां निर्दिष्टः शब्दः शब्दम् पाठः साधोयात् । एकोऽत्रशिष्टोऽपि पाठः क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्धृष्टने वा क्वचित् स्यात् । यतो निघण्टुशब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः ।' अतो देवराजेनामर-टीकाऽपि निघण्टुटीका नाम्ना निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनास्येका धातुपाठ-स्य लघ्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुतश्च जन्म लेभ इति न विज्ञायते ।

कदाचिद् वाङ्मनः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्दन्त्योष्ठ्यादित्वे न शमदकदिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एत्त्वाम्यासलोपयोः प्रतिषेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्मत्या एत्त्वाम्यासलोपप्रतिषेध उदाहृतः । यथा—

१—वज व्रज गती (१।२४६, २५०).....एत्त्वाम्यासलोपप्रतिषेधभास्य चान्द्रेरुदाहृतः—ववाज ववजतुः..... । पृष्ठ २५ ।

२—एन वन शब्दे (१।४६०, ४६१).....ववान, ववतनुः, ववनुः । अस्त्येत्त्वाम्यासलोपनिषेधचान्द्रेरुदाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् बङ्गदेशीयः स्यात् । बङ्ग-देशीया हि यद्योत्तमेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कौलः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वे धातुप्रदीपस्तदीया काचित् टीका चासकृदुद्धृता । टीक सर्वस्वश्च सर्वानन्देन १२१६ वैष्णवाब्दे

१. एतद्विज्ञाय शक्यसर्वानुक्रमणया षड्गुरुशिष्यव्याख्यायां वेदार्थदीपिकायाम् 'यानयासो जोषे भुक्तोच्छिष्टेऽपि च निघण्टौ' (पृष्ठ ५६) 'राङ्गावितर्कभययोः इति निघण्टुः' इत्युभयोरुद्धृतयोर्विषये प्राण्यापको मैरुजानलटिप्पणयति—'नास्ति यादनीयनिघण्टौ' इति, तच्चिन्त्यम् । षड्गुरुशिष्योद्धृते उभे चापि वचने वैजयन्तीकोशे (क्रमशः २७५, २२३ पृष्ठयो. पठयेते ।

निर्मितः ।^१ अतो १२१६ विक्रमाब्दात् पूर्वभाषिणी धातुप्रदीपटीका,
ततः पौर्वकालिकश्च धातुप्रदीप इत्येतावत् सुनिश्चितम् । अत एवा-
स्माभिः स्वीये व्याकरणेतिहो धातुप्रदीपस्य रचनाकालः ११६५—
११६० विक्रमाब्दपर्यन्तमनुमितः ।

विद्वत्ता—मंत्रेपरश्चितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपण्डित
भाषीत् । अस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी न्यासव्याख्या अतिविपुला वैदुष्य-
पूर्णा च वर्तते । धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यास समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नाम्नातन्त्रप्रदीप यो विद्वत्तास्तेन धातवः ॥१॥

प्राकृत्य भाष्यजलधरेषु धातुनामवारायणवृषपाणिनिशास्त्रवेदी ।

कालापचान्द्रमततत्त्वविमामदसो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय ॥२॥

परिभाषावृत्तिकृत खीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं रचितः,
बोद्धव्याश्च विस्तरा एव रचितग्रन्था विषन्ते । पृष्ठ ९६ ।

अन्या कृतिः—रश्मिनस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या काशि-
कान्यासस्य व्याख्या वर्तते । अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद् व्याख्या
विरचिता इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुमितम् । एतद्विषयेऽस्मदीयः
'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५, २८६)

धातुप्रदीप-टीका (११९० वै०)

केनचिदक्षातनाम्ना विदुषा धातुप्रदीपस्य काचित् टीका विर-
चिता । इयं टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकासर्वस्ये बहुधा
निर्दिष्टा । तेनास्याः कालः १२१६ विक्रमाब्दात् प्राचीन इति नि संशयं
शक्यते धक्तुम् । अस्माभिरस्याः कालः ११९०-१२१५ विक्रमाब्दं
यावदनुमित (सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३) ।

७—द्वैवम् (१२०० वै०)

अयं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो देवनाम्ना केनचिद् विदुषा
विनिर्मितः । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र पठितानां सरूपाणां धातूनां पाठ-
प्रयोजनं चिन्त्यते । तदुक्तं ग्रन्थान्ते—

१. इदानीं वैकाशीतिवर्षाधिनसहस्रैरुपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दानेन
..... (१०८१ शकान्दः=१२१६ विक्रमाब्दे) । टीकापर्वस्य १।१।२।१।।

इत्यनेकविकरणस्य रूपधातुव्याख्यानं देवनाभा विदुषा विरचितं देवं समाप्तम् ।
अस्मिन् ग्रन्थे आहत्य शतद्वयं श्लोका विद्यन्ते ।

परिचयः

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुत्र चाजायत इति न कथं
चिदपि विज्ञायते । दैवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिशास्त्रिणा देवस्य
कालः चैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भादाद्द्वादशशति अभ्यघायि ।
ययं त्वस्य कालः चैकमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद् इत्यनुमिनुमः ।
सत्रेणो हेतु—

१—क्षीरस्वामी देवं न कश्चित् सस्मार । क्षीरस्वामिनश्च ११२५
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम् ।

२—दैवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना द्वयोस्स्थानयोस्ता-
द्वयानिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षितादवरकालिकः ।
तथाहि—

क—देवेन तु 'ष्टे वेष्टने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस-
म्भाषायमनुसृतः । पृष्ठ २३ ।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविसम्भादेतदुक्तम् । पृष्ठ २८ ।

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेल्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि देवो मैत्रेयरक्षि-
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम् । एतदाधारेण च
देवस्य १२०० वैक्रमाब्दः काल इत्येव युक्तम् ।

दैववार्तिकम् (१२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना दैवस्य पुरुषकारसंज्ञकं धार्तिकम-
लेखि । 'अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि
पदे-पद उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति
स्फुटं भवति । सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च खीयधातुवृत्तौ बहुधा निर्दि-
ष्टः । अनेकत्र च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुषकारस्य पङ्क्ति-
रुद्धरति ।'

१. ग्रन्थन्ति—कृष्णलीलाशुकेनैव कीर्तितं दैववार्तिकम् । '.....' इति श्री-
कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो देवसहायः पुरुषकारः समाप्तः ।

२. यथा नट धात्री 'यत्कारिषु' इत्यारभ्य 'निरूढसहाय्या नेयः' इत्यन्ता-
स्तिष्ठः परूक्तयः । धातु० पृष्ठ० ७७ । इमाः पङ्क्तयः पुरुषकारे ६६ तमे पृष्ठे वर्तन्ते ।

परिचयः

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिर्वैष्णवसम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कृष्ण-
कर्णामृतं कृष्णलीलामृतं वा स्तोत्रं वैष्णवेषु अनिप्रसिद्धम् । अयं
बंगदेशीय इत्येके मन्यन्ते ।

कालः—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चिन्नि-
श्चयः । अतस्तस्य कालनिर्णयाय यानि सहायकानि प्रमाणानि
तान्युच्यन्ते—

१—पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते ।^१ हेमचन्द्रस्य च
ग्रन्थलेखनकालः ११६० वैक्रमाब्दात् १०२० वैक्रमाब्दपर्यन्तमिति
निश्चिनप्रार्यम् । अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा ।

२—निघण्टुव्याख्यायां देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नामनि-
र्देशं विना द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः ।^२ देवराजीयं निघण्टुभाष्यं
सायणेन १।६२।३ ऋग्भाष्य उद्धृतम् ।^३ अतोदेवराजस्य वैक्रमाब्दस्य
चतुर्दशशत्या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्येतिहायविदः संगि-
रन्ते । इयं पुरुषकारस्याधरासीमा ।

३—लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने कचिद् देवस्य पाठान्तरम-
प्युपन्यस्यति । देवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्तात् ।
देवग्रन्थे पाठान्तरोत्पावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव । स च न्यूना-
न्यूनं पञ्चाशद्वर्षमिति आवश्यकः ।

एतैः प्रमाणैः सामान्यतयेदमेव शक्यते वस्तुं, यत् पुरुषकारस्य
रचना १२५० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दे यावत् कदाचिद् बभूव ।

सीतारामजयरामयोर्भ्रान्तिः—‘संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इति-
हास’ नाम्नो ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णलीला-
शुकमुनेः कालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः । स चासमीचीन इत्युपरि-
ननप्रमाणैर्विस्पष्टमेव ।

१. पुरुषकारे पृष्ठ २२, २४, ३७ ।

२. ‘क्षव प्रेरणे’ इत्यारभ्य ‘धातुवृत्ती पञ्चने’ इत्यन्तः । पृष्ठे ४३, १०६ ।
अयं पाठः पुरुषकारे ९५ पञ्चनवतितमे पृष्ठे वर्तते ।

३. ‘उसाशब्दाद् स्वार्थे ष्टोदरादित्वेन घ-प्रत्यय इति निघण्टुभाष्यम् । अयं
पाठो देवराजीये निघण्टुभाष्ये उल्लियापदव्याख्याने (२।१२।३) उपलभ्यते ।

पुरुषकारे स्मृता कविकामधेनुः—पुरुषकारे कविकामधेनुनामा ग्रन्थोऽसह्यत स्मर्यते । अयं घोषदेवविरचितात् कविकल्पद्रुमस्य कामधेनु-टीकातो भिन्न एव ग्रन्थः । यतो ह्यत्र पाणिनीयसूत्राण्युद्धृष्यन्ते^१ न घोषदेवीयानि । पुरुषकाररुच्योद्धरणैः सम्भाव्यते यदियमरकोशस्य काचिद् व्याख्या स्यादिति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता इमेऽन्ये ग्रन्थाः—

१.—सुप्पुरुषकारः—सायणः सुधातुव्याख्याने पुरुषकार-नाम्ना पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बह्वतीत्युदाह्वयेऽहनि यत् इष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्यते, न च्छेदनि यिद्, नार्पाणवद्भावश्च । यिद्ममियोगशिशुत्वात् तदभावे तु मारयतीति विनयमात्रैरिति । धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८ ।

नेत्र पाठो मुद्रितं पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते कृष्णलीला-शुकमुनिना कश्चित् सुधातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारनामा ग्रन्थो विरचित इति ।

२.—कृष्णलीलामृतम्—इदं स्तोत्रम् ।

३.—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशुकेन भोज-देवीयस्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य पुरुषकार-नाम्नी व्याख्या विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरणैरित्यग्रगण्योऽथलोकनीयः ।^२

एतदपि संभाव्यते नायजेन पूर्वेतिदिष्टः पुरुषकारपाठः सर-स्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् ।

४.—अमिनरकौस्तुभमाला, ५.—दापिगामूर्तिस्तवः—
इयममशादकस्य गणपतिशक्तिजो मने इमावपि ग्रन्थौ धीकृष्णली-
लाशुकमुनेरेव कर्मा स्तः । अग्योरप्यग्ने—इति कृष्णलीलाशुकमुनि
... इत्यादिः पुरुषकारस्य च पाठ उपलभ्यते ।

१. ६० पुरुषकारे इव १०२ ।

२. नं० १५१० शास्त्र काश्चित्, भाग १, पृ ४४४—४४६ ।

८—सायणः

विविधग्रन्थनिर्मात्रा सायणाचार्येण पाणिनीयधातुपाठस्य स्वज्येष्ठभ्रातुर्माधवस्य नाम्नोऽनुरूपा माधवीयानाम्नी धातुवृत्तिविरचिता । इयं वृत्तिर्वैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

संचिप्तः परिचयः

सायणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः । तदनुसारमस्य पितुर्नाम प्रायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातुर्माधवः, कनिष्ठस्य भोगनाथ आसीत् । अस्य तैत्तिरीया शाखा वीधायनं सूत्रम्, मारुद्वाज-स्य गोत्रं बभूव । अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वैक्रमाब्दे द्वाप्तसप्तत्यवर्षदेशीयः स्वर्जगाम ।

सायण एकत्रिंशद्वर्षवयस्यो विजयनगराधिपतेः प्रथमस्य हरिहरस्य कम्पणनाम्नोऽनुज्ञस्य (सं० सं० १४०३—१४१२) मन्त्रिपदमलं-चकार, तदनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शिक्षकपदं मन्त्रिपदं च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य युक्तनृपतेः (सं० १४२१—१४३७), द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चामात्यपद-धुरमुद्रवाह ।

धातुवृत्तेर्निमित्तिकालः

धातुवृत्तेराद्यन्नयोः पठेन धायते यत् सायणेन संगमनृपते-रमात्यपदमलंकुर्वतेयं वृत्तिविरचिता । तथाहि—

आदौ—अस्ति श्रीसगमन्मापः पृथिवीतलपुन्दराः ।

यत्नीर्तिर्मांस्तिमादशे त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बे ॥४॥

अन्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिममुदाधीश्वराकम्पराजसुतसंगमहराजमहा-मन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ उदादयः सम्पूर्णाः ।

तदेवं धातुवृत्ते रचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२० वैक्रमा-ब्दपर्यन्तं स्यात् ।

१. सायणाचार्यस्य पूर्णरत्ननाथ परिडतमलेद्वोपाध्यायकृतः 'प्राचार्य सायण और माधव' नामा ग्रन्थोऽत्र उक्तनीयः ।

धातुवृत्तेर्निर्माता—येयं महती ग्रन्थराशिः सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा सततममात्यपद्भारमुद्धृता सायणेनैव विरचिता, अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्बहुभिः पण्डितैर्निर्मापिता इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्वर्तते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वयं विरचिताऽऽहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ ऋगु पादविहारे इति सूत्रव्याख्यातान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणार्थेण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।

तस्या नि.शेषनस्यन्तु बोद्धव्यो माप्यपारगाः ॥ पृष्ठ १७ ॥

एवं मध्य बधने इति सूत्रान्तेऽपि—

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्थेण बुध्यता माप्यपारगैः ॥ पृष्ठ १०२ ॥

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव नामान्तरमुत तत्साहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्वास्तविकं नामेति सन्देहनिर्गमकं न किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । ययं त्वनुमितुमो यदयं यज्ञनारायणः सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वेशिष्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने धारस्वामिभेदेरक्षितयोर्ज्ञे धातुव्याप्ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि धातुप्रदीपः सक्षिप्ततरः । नैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्ता रावगाहनं कर्तुं समर्थाः, अरुतधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु णिजन्तसग्रन्तादिरूपाणि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां गलु प्रायेण सर्वेषां धातूनां णिजन्तादिप्रक्रियाः संक्षेपत. प्रपञ्च्यन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु विविधमनानुद्भूत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकप्र परममूलमविचारचर्चया काठिन्यमपि समपद्यत, तथापि कृतधियां विपश्चितामध्यापकानां कृत इयं परम साहाय्यमातनुते । निदान्तकौमुदयाः प्रचलनात् प्राग् धातुपाठस्य ऋदन्ती अत्यापनप्रवृत्तिः पाणिनीयेष्यास्तीदित्यस्य सामर्थिकं दर्शनमप्यर्थदोषलभ्यते । किं यदुनाऽऽवैपाठविधि-

नाऽध्यापकानामध्येभ्यमाणां— च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधान-
सहायभूता वर्तते ।

प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

वैक्रमान्दस्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
यन्दानुशासनक्रममुज्झित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
रैर्धातुपाठस्यापि तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

९—रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वै०
१०—प्रक्रियारत्नम्		१३०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
११—रूपमाला	विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
१२—प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वै०
१३—सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
१४—प्रक्रियासर्वस्वम्	नारायणभट्टः	१६२० वै०

एषु चतुर्धादिषु नैव सर्वे धातवो विप्रियन्ते, नापि व्याख्यान-
धातूनां णिजन्तादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
योर्यद्यपि सर्वे धातवो व्याख्याता, तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
णिजन्तादिषु तेषां रूपाणि नोच्यन्ते । णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
केवांचिदेव धातूनां रूपाणि निदर्श्यन्ते । नैनेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।

एषां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य पो-
डशाध्याये (पृष्ठ ३७५-३९४) विस्तरेण प्रत्यपादीति नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।

अत्र हि पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
एव विचारः कृतः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
उत्तरवर्तिनां च कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
जौमरप्रभृतीनां धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरमिष्या न
किञ्चिदुक्तम् । एतेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
ग्रन्थस्य द्वितीये भागे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

गण्यतः खलन नापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिता ॥

फरोन्वयाग, देहली
दीपावली, २०१४ वै०

विदुषां वशंवदः—
युधिष्ठरो मीमांसकः

धातुवृत्तेर्निर्माता—येयं महती ग्रन्थराशिः सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा सततममात्यपद्भारमुद्धहता सायणेनैव विरचिता, अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्वहुभिः पण्डितैर्निर्मापिता इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्बतते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वयं विरचिताऽऽहोस्त्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ ऋषु पादविदेषे इति सूत्रव्याख्यातान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायण्येषु प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्मन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥ पृष्ठ ९७ ॥

एवं मय्य बन्धने इति सूत्रान्तेऽपि—

अथापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायण्येषु बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १०२ ॥

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव नामान्तरमुत तत्सहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्बालविकं नामेति सन्देहनिर्गमकं न किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । अथ त्वनुमित्तुमो यदयं यज्ञनारायणः सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमैत्रेरक्षितयोर्द्धं धातुव्याख्ये समुपलभ्यते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि धातुप्रदीपः संक्षिप्ततरः । नैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्तारावगाहनं कर्तुं समर्थाः, अकृतधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु गिजन्तसप्रन्तादिरूपाणि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां यलु प्रायेण सर्वेषां धातूनां गिजन्तादिप्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्च्यन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु विविधमतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमसूक्ष्मविचारचर्चया काठिन्यमपि समपचन, तथापि कृतधियां विपश्चितामध्यापकानां कृत इयं परम साहाय्यमातनुते । सिद्धान्तकौमुदयाः प्रचलनात् प्राग् धातुपाठस्य कीदृशी अध्यापनप्रवृत्तिः पाणिनीयेष्वासीदित्यस्य यान्तविकं दर्शनमप्यग्रैद्योपलभ्यते । किं यदुनाऽऽर्षपाठविधि-

नाऽध्यापकानामध्येष्यमाणानां च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधान-
सहायभूता वर्तते ।

प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

वैक्रमान्दस्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
शब्दानुशासनक्रममुज्झित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
रैर्धातुपाठस्यापि तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

९—रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वै०
१०—प्रक्रियारत्नम्		१३०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
११—रूपमाला	विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
१२—प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वै०
१२—सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
१४—प्रक्रियासर्वस्वम्	नारायणभट्टः	१६२० वै०

एषु चतुर्धादिषु नैव सर्वे धातवो विव्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
धातूनां णिजन्तादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
योरेष्वपि सर्वे धातवो व्याख्याता. तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
णिजन्तादिषु तेषां रूपाणि नोच्यन्ते । णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
केषांचिदेव धातूनां रूपाणि निदर्श्यन्ते । नैतेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।

एषां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य वो-
डशाध्याये (पृष्ठ ३७५-३९४) विस्तरेण प्रत्यपादीति नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।

अत्र हि पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
एव विचारः कृतः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
उत्तरवर्तिनां च कातन्त्र-चान्द्र-जनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
जौमरप्रभृतीनां धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरमिया न
किञ्चिदुक्तम् । एतेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
ग्रन्थस्य द्वितीये भागे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

गच्छतः स्वलन कापि भवत्येव प्रमादतः । ह्यन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिता ॥

करोलबाग, देहली
दीपावली, २०१४ वै०

विदुषां धशंघदः—
युधिष्ठरो मीमांसकः

अस्मदीयं संस्करणम्

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु वृत्तिषु क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते । ध्रुवो-लिबिशानामकेन जर्मन-विदुषाऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कचन्द्रमिते (१९८७) वैक्रमाब्दे (= १९३० ईसवीये) प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्करणे रोमनाक्षराणां प्रयोगात्, भूमिकायां टिप्पण्यां च जर्मनभाषाया व्यवहारान्नेदं भारतीयानां संस्कृतविदुषां कृते लाभप्रदमभूत् । अतस्तदुपलब्धिकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रकाशनस्याजायत । तदनु द्वितीये विश्वमहायुद्धे तदपि संस्करणं बुद्धिमतां गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महनीमावश्यकतामन्वभूवम् ।

अस्मदाचार्यधर्याणां पण्डितप्रह्लादचजिह्वासूनां लवपुरस्ये विरजानन्दाधमे विद्यामधीयानेन वर्णितां वाचस्पतिनाऽस्मद्भिर्देश-मनुसृत्य १९२८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिरारब्धा । केनचित् कारणेन सोऽदादेर्मध्यं यावत् प्रतिलिपि कृत्वा विरराम । तदनु भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमाब्दे शेषांशस्य पूर्तिरस्माभिः स्वयमकारि । तस्मिन्नेव काले काश्या राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणास्य समग्रस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता । भट्टाचार्योऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायापि संचकल्पे, परं कार्ताय्ये नामजत । २०११ वैक्रमाब्दे श्रीरामलालकपुरनिक्षेपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय मतिरकारि । बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्यं राम-शंकरभट्टाचार्यस्य साहाय्यमप्राहि । किञ्चित् कालानन्तरं भट्टाचार्योऽप्यन्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपरराम । अहमपि स्वास्थ्यवैकल्यात् काशी परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः । अतो भट्टा-चार्यस्य समाव्यमानं साहाय्यमप्यनश्यत् । मय्येव सकलः सम्पादन-कार्यमार आपतितः । सत्यपि स्वास्थ्यवैकल्ये विविधकार्यभारे च यथाकथंचित् मया तत्कार्यं पारं गमितम् । अत्र कियत्साफल्यं लब्ध-मित्यत्र तु विद्वांस एव प्रमाणम् । कार्यस्यास्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वात् स्वास्थ्यवैकल्याद् अतिशयकार्यभाराच्च या अत्र न्यूनताः समजायन्त

ता अहं संज्ञाने । तथापीदं शक्यते चकन्तु यदिदं संस्करणं पूर्वजर्मन-
संस्करणापेक्षया साधुतरं निष्पन्नमिति ।

जर्मनसंस्करणापेक्षयाऽत्र वैशिष्ट्यम्

यद्यपि विदुषा लिविशेन रोमनाक्षरसंस्करणं महता परिश्रमे-
णं सम्पादितम्, तथापि तस्य पाणिनीये व्याकरणे सम्यक्प्रवेशाभा-
वाद् बहुत्र तदीयाः सम्पादनप्रमादा उपलभ्यन्ते । अस्माभिस्तदीय-
प्रमादानां परिमार्जनाय, संस्कृतविदुषांसौकर्याय, उपलब्धिसौलभ्याय
प्राचीनवाङ्मयपरिरक्षणाय च विविधग्रन्थसाहाय्येनेदं संस्करणं
परिष्कृतम् । अत्र यद्यद् वैशिष्ट्यमस्माभिः सम्पादितं तदित्यम्—

१. — धातुसूत्रसंख्यानिर्देशः—धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' 'एष वृद्धौ'
इत्येवमादीनि वाक्यानि क्षीरसूत्राभ्यादीनां पूर्वाचार्याणां मते सूत्रानु-
च्यन्ते (द्र० पृष्ठ २, पं० २, टि० २; पृष्ठ १ पं० ११) । अतोऽत्रापि पाणि-
नीयाप्रकृत्यत् प्रतिधातुसूत्रमादौ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । यथा—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः (पृष्ठ २), ३. एष वृद्धौ (पृष्ठ ११),
४. स्वर्ध सवर्धे (पृष्ठ १२) इत्यादिषु ।

२.—धातुसंख्यानिर्देशः—कस्मिन् प्रघट्टके कियन्तो धातव
इति विज्ञानाय, प्रतिगणं धातुसंख्यावच्छेदाय च प्रतिसूत्रव्याख्या-
नन्तरं यथाक्रमं धातुसंख्याया निर्देशोऽप्यकारि ।

२. लिविशोपात्तधातुसंख्यापरित्यागः—लिविशेन स्वीये
संस्करणे भोट्टलिङ्गसम्पादितधातुपाठानुसारं तत्तद्धातुसंख्यानिर्देशो
विहितः । क्षीरतरङ्गिण्यां तत्रस्थानां गहूनां धातुनामभावात् क्रमवै-
परीत्याच्च तदीयधातुसंख्यानिर्देशस्यानुपयोगितामघेक्ष्य तद्विदिष्टां
धातुसंख्यां परित्यज्यास्माभिर्मूलग्रन्थानुसारिणी धातुसंख्या प्रदत्ता ।

४—अन्यैरुद्धृतानां क्षीरतरङ्गिणीपाठानां स्थाननिर्देशः—
क्षीरतरङ्गिण्या यान्युद्धरणानि पुरुषकारे धातुवृत्तायन्यत्र चोपलभ्यन्ते,
तेषां निर्देशः प्रायेणास्माभिः प्रिष्पण्यां कृतः । यत्र तु तद्ग्रन्थेपृद्धृतः
पाठोऽक्षरशः समान आसीत्, तत्र 'उद्धृतम्' इति, यत्र त्वर्थतोऽनुवादः
शब्दवैपरीत्यं वाऽभूत् तत्र 'स्युतम्' इति च संकेत्य तत्तत्स्थाननिर्दे-

शोऽकारि । यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, ९; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र ।

अत्र विट्टलाचार्यकृतायां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृतानां स्मृतानां वा पाठानामल्पीयानेव संग्रहोऽभूत्, तदग्रन्थस्यास्मत्सकाशोऽभावात् ।

५—अन्यत्रोद्धृतपाठमेदनिर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरतरङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यद्वा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना वोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशद्विष्पण्यामस्माभिर्विहितः । यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३; ४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७, ४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २, ६; २८३, ३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६६, ७; ३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २ ॥

६—मूलपाठसंशोधनम्—पुरुषकारादिपूद्धृतपाठसाहाय्येन यत्र तत्र जर्मनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा, तेषां द्विष्पण्यां संकेतो विहितः । एतद्विषयका इमाद्विष्पण्योऽवलोकनीयाः—पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः ।

७—मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित् साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधु पाठान्मूहद्विष्पण्यां प्रदर्शितः । यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१, १; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६, ५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३; ३११, २; ३२१, ३ ॥

८—त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र क्वचित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित आसीत् तस्य [] कोष्ठे पूर्तिं विधाय द्विष्पण्यां तन्निर्देशः कृतः । यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १ इत्यादिषु ।

९—भ्रष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठ-संशोधो विज्ञातः, तस्य सर्वस्य संकेतद्विष्पण्यां विहितः । यथा—पृष्ठ ७०,

टि०२. ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४; ३०४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०—पाठतुलना—बहुत्रास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्भृताना पाठानामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि० ४ इत्यादिषु ।

११—उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिविशेन येषामुद्धरणानामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थानमुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—

पृष्ठ १४८, टि० १; १६५, १; १६६, ३; १६६, ६; १७३, ४; २०५, ५; २०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

कचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२—युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिविशेन बहुत्रोद्धरणानां वास्तविकमाकरस्थानमपरिहाय तत्सहरापाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः । तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तन्निर्देशो विहितः । दशपादयुगादिसूत्रनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदतिरिक्तेष्वपि बहुषु अस्मिन्निर्दिष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३—आकरनिर्देशे लिविशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीयव्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिविशोऽनेकत्रोद्धरणनिर्देशो परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता । अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२६, १; १३६, १; १४०, ६; १५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २. ५; १६२, ६; १६५, २; १७३, ३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १६६, १; १६८, ४; २००, ४; २०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३; २३४, २; २३६, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४६, २; २५०, २; २५४, ५; २७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०६, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४—धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्—क्षीरस्वाम्यादिभिर्यद्बहुत्र धातुसूत्राण्यनुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परिमार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीर-
स्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यक्ताकृतः । यथा—पृष्ठ १, टि० २, ४; ६, ६;
५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १;
२५६, १ इत्यादिषु ।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्या-
ऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः । तादृशी-
नां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारटिप्पण्यां विहितः । यथा—
पृष्ठ ६१, टि० ४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३, १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३;
१८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३;
२४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु ।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद्
धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्सदृशस्य वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं
करोति । तादृशनिर्देशे क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः
कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ । अस्या भ्रान्तेरपि यथा-
स्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२,
१; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु ।

१८—सायणेन सुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—
सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाज्ञा क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना
वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्प-
ण्यामस्माभिर्यथास्थानमालोचितानि । यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५;
६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु ।

१२—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—कंचित्
सायणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः । तादृशभ्रान्तेरपि
टिप्पण्यां निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ १८२, टि० २ ।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां
पाठास्यालोचनाऽपि व्यघायि । यथा—पृष्ठ ३२, टि० ३; ३३, ५; ८७, ३;
८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १;
२४४, ४, २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु ।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थालोचनम्—कचित् पाणिनीयसूत्रार्थालोचनमपि विहितम् । यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५ ।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन कचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यालोचना कृता । यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४ ।

२३—चान्द्रधातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिदर्शनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चन्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रधातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र भेदोपलभ्यन्ते । तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ ६२, टि० ३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २६३, ३; २६४, ३; २६५, ३ इत्यादिषु ।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायपि प्रयत्नितम् । यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २६६, ४ इत्यादिषु ।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा— बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि । यथा—पृष्ठ ६, टि० २; ६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु ।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—भगवतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या हासः समजनि । तद्दहासानुगुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत् । तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिश्य तत्संबद्धरूपनिर्देशनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाटिप्पणयो लिखिताः । यथा—पृष्ठ १६, टि० ४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४६, ६; ५१, १; ५६, १; ७०, १; ७६, ५; ८२, ५; ६५, २; १२४, ६; १३५, ६; १३६, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १६६, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५ ।

एवं विविधाभिट्पणीभिरलंकृत्येद् क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणविदुषां पुरस्तात् समर्प्यते । आशामे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य, अनुचितमथथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

क्षमा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेष्वस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिदोषाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताञ्च या अशुद्धयः संजाताः तासां कृते विदुषः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र कंचिद्भातुं व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तत्सदृशस्य वा धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एष संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानामेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशोऽन्यगणपठितं तद्भातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्र्याः संख्या भवलोकनीयाः । रुधादिगणस्थानां धातूनां निर्देशोऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विदुषां करकमलेषु सादरमुपस्थाप्यते ।

विदुषां वशंवदो
युधिष्ठिरो मीमांसकः

क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत-धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं कणन्मधुपकिङ्किणीजालिनं^१,
करं प्रचलपुष्करारुणशिखाप्रमुखासयन् ।
विभुर्जयति विघ्नजिद् भुवनपृष्ठमारोपयन्,
दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
धातुधैपम्यशमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।
क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
सूत्रव्याख्या^२ कार्यजातं गणानाम्^३,
सेदत्वानिद्वोपप्रहा^४ इत्फलं च ।
अष्टाध्याप्यां ये विशेषप्रयोगा,
धातोर्धातोर्दशितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
य एव पारायणिकैर्दृष्टोऽत्र विवरीतृभिः ।
पन्यास्तेनैव याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्^५ ॥४॥

१. '०जालकम्' पाठान्तरम् ।

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सतायाप्' इत्यादीनि पाणिनिवचनान्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थवृत्ता । अत एव 'भू सतायाप्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सूत्र्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. भ्वाद्यदावादिगणानाम् ।

४. उपप्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति महोजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश-
व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपप्रहशब्देन लक्षण-
बोधयेते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पमधिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (अष्टा०
३।३।१०५) इति सूत्रेण खलु द्रष्टव्यः । यथा गजः सम्बुखागतं वस्तुज्ञातमगणयन् गच्छति

५

१०

१५

२०

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।
सत्यार्धधातुकेऽपि च षोढा^१ नोदाहृता प्रकृतिः^२ ॥५॥

भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।
तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो अभ्यवसिताः स्मः ॥६॥

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,
शब्दाः संबसनादसाधुभिरपमृष्टाः स्य भो भ्रातरः ।

धाग्देव्यां च कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,
न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भयतां षड्बृत्तयः^३ कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकावेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-

१० साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति
प्रकृतयः सूच्यन्ते^३—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं
निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुलुक्^४ - छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ति (१।१।१ माथ्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-

१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

स नित्या सा महानात्मा तामाहुरत्वत्सादयः ।

प्रासक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवामिधीयते ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचरते ॥ इति ।

(वाचस्पदीय ३।१।३४, ३५)

२० तद्वद यत्कार्यं कियते तद गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, श्यन्ता, सनन्ता, षिचि सन्परा, यदन्ता, यद्भुगन्ता च । तथा
च स्वयं ग्रन्थकारो वक्षति—‘श्याश्लुका प्रकृतिपर्यन्ता सनन्ता षिचि सन्परा । यदन्ता
यद्भुगन्ता च नातोऽऽया, निश्प्रयोजना’ । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं श्रीरत्नरङ्गितायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः

२५ षट् षष्ठय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानते—१-अमरको-
शोद्घाटनम्, २-श्रीरत्नरङ्गिणी, ३-निपातान्ययोगवर्गशृतिः, ४-अमृततरङ्गिणी,

५-निषण्णशृतिः,

६-गणशृतिभेति ।

१. ‘निर्दिश्यन्ते’ पाठा० ।

४. ‘अश्लुक्’ पाठा० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—तामान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं तथा महाविषयत्वान् (तु०—प्रशस्तपादमान्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धातव्यः केवलः शुद्धो मात्र इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत्र क्रियापदं न ध्रुयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः^१ प्रयोक्तव्य^२ इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च^३ पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सीनागाः । यद्वाशुः-]

क्रियात्वाचित्त्वमाण्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः^४ ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या^५ धनेकार्था हि पाठवः ॥^६

तथा च भूरयं कञ्चिद् अस्त्यर्थे धर्नन्ते—यहनि घनाम्यस्य भवन्ति, सन्तीत्यर्थः । काप्यभूतप्रादुर्भावे—क्षीरभोजिन्याः श्रुतंघरः^७

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वाधार्यगता । तेनापमर्थः—यत्राऽन्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽग्राधुः प्रयोक्तव्य इति । तथा धोक्त्वं महामान्ये (२।३।१)—'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीनि परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० ।

३. भूरान्दः सलु महान्या इतिवाचक इति तस्य मात्तत्पार्ष्वता युक्तेति कैयटः (महामान्यप्रदीप १।३।१) ।

४. क्रोधान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रागहस्तलेसेऽधिक उपलभ्यते । द्र० राजकीयहस्तलेखपुस्तकालयमुचीपत्र पृष्ठ १-४६ सं० ७२४ । यत्रादावपि (पृष्ठ ३२४ व्याख्यानं) अयं पाठोऽस्मिन् श्लोकमोपलभ्यते ।

५. चौरादिके उद्देशे 'एकेकोऽर्थो निदर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तद्वन्दोमात्रप्रयोगादसद् । 'पञ्चम तपु सर्वत्र' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुमन्तव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । अत्राहस्तधातुपाठस्य कण्ठटीकात्म एकः श्लोक इयं पठ्यते—

"निपाताद्योपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।

धनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम्" ॥ इति ।

अत्र 'सद्भिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिरातिगार्थगालवर्षोःकरैः' इत्यर्थः कण्ठटीकायां विवृतः ।

८. 'श्रुतंघरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायत इत्यर्थः । कचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—
पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गव-
शाद् धातोः स सोऽर्थः प्रकाश्यते । यथा प्रभवतीति स्वाम्यर्थः,
प्रथमत उपलम्भश्च । पराभवेति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
५ मतः^१ तिरस्कारः । सम्भवतीति तन्मात्रार्थः^२ । अनुभवतीति संवेद-
नम् । विभवतीति ध्यासिः । आभवतीति भागावगतिः^३ । उद्भवती-
त्युद्भेदः । प्रतिभवतीति लग्नकत्वम्^४ ।^५

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् (७।
२।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेद्वत्वम्^६ । अर्धधातुकरस्येद् बलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेद्वेऽनिद्वत्वे चोपचाराद् धातोस्तथा^७
व्यपदेशः ।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्त्तरि [परस्मैपदम्]
(१।३।७८) इति परस्मैपदम् । अपवादाभावाच्चौत्सर्गिकः शब्दिकरणः ।
भवति । भवन् । भविता ।

- १५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यक पदम् । 'प्रायश' इति पाठो युक्तः स्यात् ।
२. तावतीमात्राऽत्र युक्तेत्यर्थः । तथा चैव वाक्य प्रयुज्यते—'प्रथमश्री
दनाना सम्भवति' । 'जन्मार्थः' पाठा० ।
३. 'मायापत्तिः' 'भागावगतिः' पाठा० ।
४. अस्पष्टार्थमिदं पदम् ।
२० ५. काशकृत्तनधातुपाठस्य कश्चिदीकाया भू धातोस्मि ऽर्था निर्दिष्टा—
" सत्वाया महले वृद्धौ निवासे व्यासिसम्पदोः ।
अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥
सत्वाया यथा—विरला भवन्ति सन्तः, सन्तोत्यर्थः । महले यथा—पुत्रस्य
भूतिः कार्या, महलमित्यर्थः । वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः, वृद्धित्यर्थः । निवासे—मदनम् ।
२५ सव्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्तोतीत्यर्थः (अस्मिन्मध्ये सकर्मकोऽयं धातुः, सम्प्रा०) ।
सम्पद्यर्थे—ग्रदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिप्राये—अयं भावः,
अभिप्राय इत्यर्थः । शक्तौ—तन्तुर्भवति- शक्तीतीत्यर्थः । प्रादुर्भावे—अभूतो भवति,
जायत इत्यर्थः । गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः ।" इति (पृष्ठ २) ।
६. 'सेद्वकत्वम्' पाठा० । ७. 'तयो.' पाठा० ।

निरनुनासिकत्वादूकारस्येः संज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा जाणु दीधीडाम् एकाचा च चिरिर्जिरेः । .

अदन्तोर्णोति वेवीडा स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥ १

एघादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेव इत्संज्ञा नास्ति । यद्वैपा- ५
मपि अकारादौ^२ लुप्र एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

वर्तरे कर्मव्यतिहारे, मावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आत्मने-
पदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोती-
त्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाधिनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् ।
भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । १०
तर्हि एकवचनमपि कथम् ? द्व्यादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अमेद-
कत्वात्^३ । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते इति हि भाष्यम् (१।१।३८) । चैत्रेण
भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते
मया । अनुभूयते सुप्तम्, संवेद्यते इति । अयान्तरेऽत्र वर्तमानादकर्म-
कस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः— १५

घातोर्धान्तरे वृत्तेर्घावधेनोपसमहान् ।

प्रसिद्धेरविवचात्. कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ४

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

१. श्लोकोऽयं माधवीयधालुवृत्तीं क्षीरस्वामिनाम्नोदुभियते ! तत्र च
द्विविध. पाठ उपलभ्यते । मेसूरसंस्करणे—‘दरिद्राजाणुदीधीडामनेकाच्च चिरिर्जिरेः । २०
अदन्तोर्णोतिवेवीडा स्मर्यते येस्तपोलडे.’ इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । कारी-
संस्करणे तु—‘दरिद्राजाणुदेधीडोऽनिकाचश्च चिरिर्जिरेः । चकास्यूर्णोतिवेवीडः स्मर्यते
र्णो तपोलडि’ इति पाठः (पृष्ठ ३७८) । स चात्यन्त परिभ्रष्टः । चतुर्थचरणस्य
पाठस्त्वत्यन्तं सदिग्धः । क्षीरतरङ्गिण्या पुरादौ (सू० ९) ‘तथा लण्डिः इति स्मरणात्’
पाठः । वयं तु चौरादिः कनकमसूनव्याख्यातुसार ‘स्मर्यते नेत् तपोलडेः’ इति पाठो २५
युक्त इत्यनुमिमीमेहे । २. ‘स फारादौ’ पाठः । ३. ‘अमेदत्वान्’ पाठः ।

४. श्लोकोऽयं माशुप्रिोक्त इति मुग्धबोधटीकाया रामतर्कवागीराः
(द्व० २८२ सूत्र प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्^१ धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थो-
ऽकर्मकः क्रियते । यथा—भारं वहति, उच्यते इत्यर्थः; नदी वहति,
स्रवतीत्यर्थः^२ । कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव
प्राणधारणे (धा० सू० १।३७५) जीवति; वृत्ती गात्रविक्रमे (धा० सू० ४।८)

५ नृत्यति । अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणो धात्वर्थेनैव श्लोडीकृते । कर्मणः
प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्षति; नेह—पार्थः शरान् वर्षति ।
प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्^३,
यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते ।

अकर्मकत्व च—किं करोति? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-
१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति^४, भवतीत्यस्त्येव व्यपदेशः । सत्यम्, किन्तु
क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न याह्यकर्मपेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावग-
मात् । क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्ग^५ कर्म । अत एव च क्रियावि-
शेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति^६ ।

कालभावाध्वदेशाच्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहायाः । मासमास्ते, गोदोहं स्वपिति, क्रोशं क्रीडाति, कुरुम्-
शेते^७ ।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कयामिति चेत्? द्रव्यकर्मनिमित्त
इति भ्रूमः । कर्मणोऽमृततरङ्गिण्याम्^८—

१. 'वर्तमानाद्' पाठा० ।

२० २. द्रष्टव्यम्—महामान्य १।३।२७॥

३. 'भावे प्रयोगः' पाठा० ।

४. पचतीत्यारम्भ करोति पर्यन्त कचिपास्ति ।

५. 'घान्तरम्' पाठा० ।

६. अथ भावः—द्विविधो हि धातुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां

२५ द्विविध कर्म, घन्तरङ्ग बहिरङ्ग च । तत्र क्रियाविशेषणममदगवधेना'तरङ्ग कर्म ।
तद्विभ च बहिरङ्गम् । बहिरङ्गकर्मपेक्षैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यते ।
अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति ।

७ द्रष्टव्यम्—महामान्य १।४।५१॥

८. 'य-मर्देवामृततरङ्गिण्याम्' पाठा० ।

प्रत्ययोऽकर्मणाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।

सकर्मकाकर्मकत्व द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

मदशेशाङ्गधरस्त्वत्रैवं^१ गुरुमुष्टिं समादिक्षत, यदाह—द्विरूपो धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः^२ (कातन्त्र ३।१।९) इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र^३—अपरिस्पन्दमानेसाधनसाध्या भावः, ५ अपरिस्पन्दमानेसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः, क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमदूराविप्रकर्षेण । धात्वर्थसामान्ययुक्त्यायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृत-मनुसरामः ।

स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा^४ । १०

यदन्ता यद्भुगन्ता च नातोऽन्या^५, निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्य न भवन^७ यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्व खपुष्पाकाशयोक्ति ॥

१५

१. 'त्रैव' पाठा० । 'मदशेशाङ्गधरः' इति युक्तं पाठाः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महामाष्य १।३।१) ।

३. यद्वान्त्रैव वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति ।

अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमानं० । ४. 'स्पन्दन' पाठा० । २०

५. णिचि पूर्वस्मिन् सति सच् परो यस्या सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिकमेव षोढा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विद्यते । ननु णिचि सन्परतिवत् यच्च यद्भुगि वा सन्परा, सनि वा णिच्परति कथं नोक्ताः ? उच्यते, प्रयोगामावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (अ० ६।१।८) सूत्रे भाष्यश्रुता 'अनभ्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यदन्ताद् यद्भुगन्ताद्वा २५ सनि, सनन्ताद्वा णिचि लुङि अनभ्यासस्येति प्रहृष्टाप्रहृष्टे रूपभेदः स्यात् । भाग. वृत्तिकारस्तु यदन्ताद् यद्भुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्व मन्यते । अत्र विशेषस्तु भागवृत्ति-सकलन एतत्सुप्रतिषेधः ।

७. 'नित्यमभवन' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं^१ प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्मावना^२ भावनाविदः^३ ॥ [इति]

(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूना संस्क०)

भावयेज्ज्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

५ चुरादीं भू प्राप्तावात्मनेपदी (धा० सू० १० । २३१) भावयते पदम्
प्राप्नोतीत्यर्थः । आध्याद् वा (धा० सू० १० । २०१) इत्यणिच्पक्षे—
उत्साहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकल्कने (धा० सू० १० । १८५) णिच्—
सार्पिणा सक्तून् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः । ययासन्नयो युच् (३।३।१०७)
भाषना ।

१० सन्—बुभूपति । ऋयुः किति (७।२।११) सनि ग्रह्यहोश्च
(७।२।१२) इति नेद् । सनाशसमिषाणुः^४ (तु० ३।२।१६८)
बुभूषुः ।

प्यन्तात् सन्—धिभावयिपति । शोः पुयण्यपरे (७।४।८०)
इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

१५ यद्—घोभूयते । डिन्त्रात् तड् ।

यद्भुलुक—घोमवीति, घोमोति । चर्करीत^५ (धा० सू० २।८१)
परस्मैपदम् ।

१. 'तेनैव भूतिकर्तृत्व' पाठा० ।

२. 'भावाना' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव; मूलग्रन्थे (तन्त्रवार्तिके)

२० एषामदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रमितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु ।
तस्य प्रयोजकक्रिया भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'सनाशसमिष उ.' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वाभिना
प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीरमले षष्ठी पठ्यते । युक्तायुक्तत्वेऽव सूर्यः प्रमाणम् ।

५. चर्करीतमिति यद्भुलुकः प्राचा सहा । अदादिगणे चर्करीत च (२।८१)

इति पठ्यते । तेन यद्भुलुकोऽदादित्वभावे विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यद्यनेन परस्मै-
पदविधानमपि स्यात्तर्हि तैत्तिके (७।४।६५) इत्यत्र "तिजेर्यद्भुलगन्तस्यात्मनेपद निपा-
त्यते नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तहित आत्मनेपदमिति । नियमार्थं
तर्हि भविष्यति । अत्रैव यद्भुलगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यथेति । क मा भूत् । बेमिदीति

विशेषास्तु—भुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—हिमयतो गङ्गा प्रभवति । गतिस्थाधुपा (२।४।७७) इति सिज्जुक्—अभूत्, भूसुबोसितङि (७।३।२८) गुणाभावः । भुवो हुग् हुहलितोः (६।४।८८) अभूवन्, धातुः (३।४।११०) एव सिज्जुगन्ताश्रियमात् सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९) इति ह्येर्जुस् नास्ति । धभूव धभूवुः—इन्धिमवतिभ्यां च (१।२।१६) इति कित्त्वम्, भवतेरः (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् । भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः^२—बुभूवे त्वया, अनुबुभूवे सुखम् ।

श्वादिभ्यो भुव्यप् (३।१।१२) इति फ्यङ्—अभूरो भूरो भयति भूरायते । आमः कृप्रनुप्रयुज्यते इति कृप्रः प्रत्याहारात्^३ कृभ्यस्त्यनुप्रयोगः^४ । कारयां धभूव ।

भुवो भावे (३।१।१०७) फ्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम् । भव्येण (३।४।६८) इति कर्तरि—भव्यः पुमान् । भावकर्मणोरत्वात् (३।१।१०७) भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम् । धोरावश्यके (३।१।१२५) ष्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्; लुपेदवश्यमः कृत्ये^५ (५० कारिका ६।१।१४४) [मलोपः] ।

‘चेच्छिदीति’ इति भाष्यकारवचनं प्रसवगीतं स्यात् । प्रायेण सर्वे एव घातुवृत्तिकात् १५
‘चर्करीतं च’ इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं भवति ।

१. अत्र जर्मनसंस्करणे ‘अत एव’ पाठ उपलभ्यते स चापपाठः । अत्र “पूर्वेष्वे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अत एव सिज्जुगन्ताश्रयस्मादिति । अभूवन् प्रत्ययलक्षण्येन लुप्रमासः प्रतिपिच्यते” इति “धातुः” (३।४।११०) सूत्रस्य कारिकावचनमनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं माधवीपघातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम् । वस्तुस्तु ‘भवतेरः’ (७।४।७३) सूत्रे ‘इक्षितर्षी घातुनिर्देशे’ (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् घातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, वभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति । कैयटादयोऽप्यत्रैवतुहूलाः । श्रीस्वामी त्वत्र कारिकाकारमतमाधितवान् ।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्य भाष्यमनुसन्धेयम् ।

४. ‘प्रत्याहारास्यानुप्रयोगः’ पाठः ।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यधोपलभ्यते । भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संभ्रात्मकः कश्चिद्भूकोऽत्र कारिकायां पश्यते । अत्र विशेषः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः ।

महादौ^१ (३।१।१३४ गणे) परिभावी^२ भूतेऽभिभावी^३ । भवतेषो वा
 वक्तव्यः^४ (६० काशिका ३।१।१४३) भवतीति भावः, भवः । आशिते भुवः
 कण्ठभावयोः (३।२।४५) खञ्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव
 ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो घर्तते । कर्तरि भुवः खिण्डुव्-
 ५ खुकभौ (३।२।५०) आख्यादिषु कर्तुं च्यव्यर्थेष्वच्चा—अनाख्य आख्यो
 भवति आख्यंभविष्णुः, आख्यंभावुकः । भुवश्च (३।२।१३८) इतीप्पुञ्च,
 छान्दसत्वं नेष्टम्,^५ भविष्णुः । ग्लानित्यथ म्लुः^६ (३।२।१३९) भूष्णुः
 क्ति च (१।१।५) इत्यत्र गकारस्य चर्त्तभूतत्वाद्^७ गुणामावः । लपतपद
 (३।२।१५४) इरयुकञ्—भावुकः । जिघृषि (३।२।१५०) इतीनिः— परि-
 १० भवी । भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) किप्—स्वयंभूः, प्रतिभूः । विप्रतन्म्यो
 ब्रह्मज्ञायाम् (३।२।१८०) विभुः, प्रभुः, संभुः । मितप्रवादित्वात् (६० ३।२।१८०
 वा०) शम्भुः । शदोस्त् (३।३।१०) प्रभवः, विभवः, अनुभवः । सिपीभुवोऽ-
 लुपसंग (३।३।२४) घञ्—भावः । नद्यप्रभावादिति प्रभावः^८ । पती भुवोऽ-

१. नन्दिमहिषूषे नन्दीति षिवा निर्देराः, महीति इका । घत एव स्वामिना
 शेषे त्रिस्वष्टप्रतिपद्ये 'महादौ' इत्युक्तम् । नात्र एत्रपाठभेद ऊहनीयः ।

२. वाशिकायां प्रहादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पश्यते । तेन
 पक्षे वृद्धयभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति महादौ गणभूतं पश्यते ।

४. वातिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते । अत्र 'महः प्रादः' इतिषद् व्यवरिवत्वि-
 २० भाषा द्रष्टव्या । ५. 'कवीनाम्' इत्यधिक उचितम् ।

६. 'वस्तुः' पाठा० । 'म्लुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'वस्तुः' इत्यत्र
 गकारभर्तभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्यामिदम् इत्यन्ये ।

७. अत्र 'नोर्गिष्वात् एष हकारः क्लृप्तो गीवरागनात् । गुणामावित्त्वात् रमारः
 ३५ इत्युक्तोऽनित्ये गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकात्तद्विपर्ययस्येव ।

८. वातिकमिदं वाच्यम् । अत्र पाठान्तरमपि संशयस्यते । अत्र कदाचित्
 'नद्यप्रभावदिति प्रभावः' इति शब्दो पाठः एषात् । तथा शक्यमर्थः— इति पा-
 ३५ ल्ये 'अनुभवो' इत्युपात्तं, तत्रभाष्ये अन्वयव्यतिरेकं प्रमादराशयोःपि तु महादौ भाष्यः
 प्रभाव इति प्रादिगमोपि भवति ।

वहाने (३।३।५५) घा घञ्—परिभावः, परिभवः । कर्मकर्मणोश्च मूहजोः
 (३।३।१२७) ङ्व्यययोः यल्—अकृच्छेणानाङ्येनाङ्येन भूयते स्यात्वं
 भवं मयता । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये ङ्गोः (३।४।६१) क्त्वाणमुलौ—पार्श्वतोभूया-
 स्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम् । नाघार्थप्रत्यये ङ्गर्थे (३।४।६२)
 नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, ५
 द्विधाभावम् । तूर्णीभि भुवः (३।४।६३) तूर्णीभूयास्ते, तूर्णीभूत्वा,
 तूर्णीभावम् । अन्वप्यातुलोम्ने (३।४।६४) अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा,
 अन्वग्भावम् ।

निरूढादयो यथा—मयत्यस्यां सर्वमिति भूः । भूतिः भस्म ।
 भूताः प्रहाः^१ । भवत्यस्मिन् भवनं गृहम् । १०

कृत्परिशिष्टेऽपि^२—मविष्यति गम्यादयः (३।३।३) भावी । भुवः
 विभन् (दरा० उ० १।१।६ कपाठः) भूमिः । अदिशदिपुशुमिष्यः किन् (उ० ४।६५)
 भूरि । अदि भुवो इतच् (उ० ५।१) अद्भुतम् । भुवः क्युन्^३ (तु० उ०
 ३।८१) भुयनम् ॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः] १५

३. एध दृष्टौ । इतः कत्यान्ताः (१।३।१) पञ्चत्रिंशद् उदात्ता अनु-
 दात्तेतश्च । तेनापम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद्
 यनुदात्तित आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी । एधते । एधमानः ।
 एधिता । एत्थेभ्यस्तु (६।१।८०) इत्युपसर्गस्य षड् पररूपं नास्ति—
 प्रैघने । मा भवान् इदिघत् इति परत्वाद् ह्रस्वे कृने पुन प्रसङ्ग- २०
 विज्ञानाद् द्विर्वचनम् । असुन्प्रत्यये (६० उ० ४।१८८) एघः इन्धनम् ।
 यथेषांति समिद्धोऽग्निः^४ (गीता ४।३७) इति । अयोदीर्घोऽप्रथम्यहिमथ्रपाः (३।४।२९)

१. अत एव भूतावेशमहावेशाशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्यते ।

२. कृत्परिशिष्टशब्देनात्रोणादिपाठो लक्ष्यते । उदादयो बहुलम् (३।३।१)
 इत्यस्यैव श्याङ्गानभूत्वाद्गुणादिपाठस्य । पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाम्यापिस्याः । २५

३. नेदं स्वस्वरूपम्, अपि तु प्रहृतिप्रत्ययनिर्देशामात्मम् ।

४. 'यथेष समिद्धोऽग्निः' पाठा० । वित्त्वयिदं भूतमन्विषोषान् ।

इतीन्धेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति^१ । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)
इत्यप्रत्ययः—एघा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । स्पर्धते भ्रातुः^२—
५ भ्रात्रा सह स्पर्धां करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः
स कृष्णम् इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्^३ । अणवकर्मकात् (१।३।८८)
इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङ्घीदपक्षे (द्र० ७।३।
१४) अपास्पर्धात्, अनिटि अपास्पर्त् । रात् सप्त (८।२।२४) इति
नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्याभ्यः (६।१।६८)
इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन जश्त्वे, सिपि धातोर्वा, दश् (८।२।७४-७५) इति
१० स्त्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति
रूपम्, अरुत्वपक्षे तु तिषन्तवत् । अनुदात्तश्च हलादेः (३।३।१४९)
इति युच्—स्पर्धनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा ।
बाहुलकादिष्णुच्^४ मेवं स्पर्धिष्णुनवान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा^५ ॥३॥

६. गाघृ प्रतिप्रालिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लङ्घु-
१५ मिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं^६ ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः^७ ।
गाघते । गाघिता । ऋदित्वात् नाग्लोपिरासृदिताम् (७।४।२) इति णी

१. इत्यमेवादन्तमेधपदमरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी ।
भानुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलभेत्त्येनन घञि' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि ।
उदाहृतं च मुकुटेन—“एधान् हुतारानवत इति कालिदासः” इति ।

२० २. पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंभ्राद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंभ्राद्'
इत्युक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धे. कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अय भावः—यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साधय विहितस्तथापि
'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति वचनान् समाधेयः । अयादिसस्तु 'भुवश्च'
२५ (३।२।१२८) इत्यत्र 'चकारोऽनुवतसमुच्चयार्थः—आजिष्णुना लोहितच दनेन'
इत्युक्तवान् । ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. 'ग्रधनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) स्वयमुदपत्य "धमिचरति चैतन् 'पूयी विरारये
दुर्गन्धे च' इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशोनात्मित्तुमो

चकि उपघाहस्रो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधत् अतलत्पर्शम् ॥४॥

६. बाधृ रोटने । रोटनें प्रतिघातः^२ । बाधते । बाधिता ।
अधबाधत् । बाधनः । श्रोत्र हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । बा-
धस्तु अचि (६० ३।१।१२४) । अजिदशिकम्यमिपंसिवाधाप् (उ०१।२७)
इति कुः ह्रस्वं च,^३ बाहुः ॥५॥

५

७. नाधृ नाधृ याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः^४ ।
याञ्चोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिपोस्तु द्योत्ययोर्धर्म-
मात्राभिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते,
समवैति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि
सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूत मावभाख्याते- १०
नाघटे' (निरुक्त १।१) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नायते । आशिषि
नाथ इत्युपसंस्थानात् (१।३२।१। वा०) आत्मनेपदम्, पृष्टी च सूत्रात्^५
(२।३।५५)—सर्पिपो नाधते-सर्पिमे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं
नायति, याचते । रिपुं नायति, स्वामी नायति, ईष्टे । नाथोऽचि (६०
३।१।१२४) । नाथ^६ इत्यनुपसर्गस्य नियमाद्येहात्मनेपदम्^७—

१५

यदप कदाचित् 'प्रतिष्ठासिन्धोः' ह्रस्वेव मूलपाठ आसीत् 'अन्धे च इत्यमराः पमाप-
नैर्वर्धितः । यथा क्वचित् धातुपाठकोशेषु 'इवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'इवप
बीजसन्ताने छेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपि. प्रक्रिये दष्टः, छेदने
चापि दृश्यते' (महामाय्य १।३।१) ।

१. अमरकोश को० १, धारिकर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीघातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकाया (पृष्ठ १५१) शीरस्वामिना 'नहति महते प्रयतते वा बाहुः,
बाह प्रयत्ने' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोग इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गिरयाम् (भा० घा० पृष्ठ ३७) ।

५. अथ मावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंस्थान सूत्र च द्वयमपि
वर्तते । तत्रोपसंस्थानादात्मनेपदम्, सूत्राच्च षष्ठी विधीयते ।

६. आशिषि नाथ इत्यत्मनेपदविधायके वार्तिके ।

२५

७. पाठोऽत्र अष्ट इति प्रतिभाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ
इत्यनुपसर्गस्य नियमाद्येहात्मनेपदप्रतिषेध' इति ।

काव्यप्रकाशे त्वयं श्लोकः श्च्युतसंस्कृतिदोष उद्योह्य "अत्रानुनायत् इति

एतन्मन्दविपकतिन्दुःकलश्यामोदरापाण्डुर-
 श्वायं हन्त पुलिन्दमुन्दरकरस्पर्शं लक्षये^१ ।
 तद् पक्षीपतिपुत्रिकुड्मरकुलं जीवामयाभ्यर्षना
 दीने त्वामनुनाथते कुचपुगं पत्रांगुर्कैर्मा पिषाः^२ ॥

५. नोपदेशावैतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-
 नर्दि-नक्कि-नटि-नाष्टू-नायू-नृ-वर्जम् (तु० महामाष्य ६।१।६५) इति ।
 उपसर्गादसमाप्तेऽपि योपदेशस्य (८।४।१४) इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते ।
 अननाथत् ॥६,७॥

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि-दाद-

- १० घीति, दाददूधि । दधस्तपोष (८।२।२८) इति भष्माद्यो नास्ति, तत्र हि
 धाप्रो ग्रहणम् । कौण्डिकस्तु दद धारणे^३ दध दाने इति पाठं
 व्यत्याख्यात् । ददते मणिम्^४, दधते घनमर्घिम्य इति । पुत्रतापुत्रत्वे तत्र
 धारयः प्रमापत् । वयं हि मत्तमेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतायां, एतिसुकृत्यानां वाक्यं कथं-
 कारं विकल्पयामः, वयमपि हि रघुलन्तोऽयैः कियत् नोपलपयामहे ॥८॥

- १५ ९. स्कुदि आम्रवणे । आम्रवणम् उत्प्लुत्य गमनम्, भास्क-
 र्वर्णं^५ वा^६ । उद्वधरणमिति तु कौमोत्रः । इदितो तुय धातोः (७।१।५८)—
 स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्^७ (६० उ० ४।१८) ॥९॥

छर्दिषो नाथे इत्यादाकारित्येव मापतेरान्तेपरं विशिङ्ग 'माशिषि मायः' इति ।
 यत्र तु याचनमर्षलक्षर्यात् 'पनुनाथति स्तनपुगत्' इति पठनीयम्^८ इति १३३

- २० (६० उद्गात्र ७) ।

१. 'वर्जिते' पाठा० ।

२. पनुनाथपुत्रमित्यम् ।

१०. श्विदि श्वैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्^१ । श्विन्दते प्रासादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप^२ उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिबन्ध, शब्दशक्ति-स्वाभाव्यात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुलोः । शुक्रवन्दते-अभिवादयते ।^३ देवान् वन्दते—स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शृग्वन्धोराहः (३।२।१७३)— वन्दारः । वन्दी मञ्जः^४ णिनि । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु वन्दी^५ हठहता स्त्री । षट्ठिवन्दिद्विदिम्य उपसंख्यानात् (द्र० ३।३।१०७वा०) युच्— वन्दना । उणादी वन्दाकः^६ कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि,^{१०} सुखम् आत्मगुणोदयः । भन्दते । भन्दिता । भन्दन्तः^१ भ्रमणः । घुरादी (१०।७०) भन्दयति ॥१२॥

१३. मदि स्तुति-भोद-मद-स्वप्न-भातिषु । मोदो हर्षः, मदो दर्पः, स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाव्ये (१।३।१५) इत्ये-याह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमथि (उ० १।३८) इत्यु-^{१५} रच्—मन्दुरा घाजिराला । इवितिमिदि (दश० उ० ८।२६ 'कपाठः) इति किरच्—मन्दिरम् । स्फायितधिवधि (उ० २।१३) इति रक्—

१. 'श्विदि श्वैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र श्वैत्यस्य गुणत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावान् लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । श्विन्दते प्रासादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैकरूपम्' पाठा० ।

२०

३. 'वितालराज्यः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला [१, मङ्गला] स्था, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकाया (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्दते याच्यते वन्दी हठाहता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९) धीरस्वामी ।

५. उणादी 'आक' प्रत्यय. टयते (उ० ४।१२), तेनेद पदे तिप्पतीति^{२५} श्वाभिनोऽभिप्रायः । वन्दाकञ्जीवरमिलुति हेमचन्द्रः (उणादिटीका ३४) ।

६. मन्देर्नलोपश्च (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रव्रजितार्थक शयुञ्ज्वलः । समण शब्दो बौद्धमिलुवाचक इत्येके मन्थन्ते । तदसन्, बुद्ध्यादुर्मावाद्बुद्धिसहस्रवर्षप्राचीने शतपथनामथि (२४।७।१।२२) तस्य प्रयोगदर्शनात् ।

मन्दः । मद्रो माद्यते^१; (द्र० उ० - ४।१०२) मद्रिवा च । क्षत्रिणारिभ
न्दिभ्य धात् (उ० ३।१३४) मन्दारः^२ । कृदाद्यथ (उ० ५।४१) इति
मन्दरः^३ । खजेर् धाकः (उ० ४।१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः ।
मत्वर्थायि चेनौ (द्र० ५।२।११५)—मन्दाकिनी^४ ॥१३॥

५

१४. स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते, स्पन्दिता । स्पन्दि-
तुम्, स्पन्दन्तः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. क्लिदि परिदेवने । परिदेवनं शोचनम् । क्लिन्दते ।
उदात्तेवसु पाठात् (धा० सू० १।५९) क्लिन्दति । स्वरितेवसु नोकः,
कर्त्तृमिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः^१ ॥१५॥

१० १६. मुद हर्षे । मोदते मुदिता । रलो व्युपधाद् ह्लादेः संभ
(१।२।२६) इति विभाषा किरच्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुक्षिपते मुमो-
क्षिपते । मोदन्तः । इत्यपषष्ठाप्रकितः कः (३।१।११५) कुमुदम्^१ । मोदयति^२
मोदकः । इतिमिमादिमुदि (द० उ० ८।२६ क) इति किरच्—मुदितो
मे घः । मुदिमोर्गो (उ० १।१२८) मुदुगः । रकायित्थि (उ० ३।१३) इति
१५ रक्—मुद्रा । चुटादौ मुद संसर्गे (१०।१९०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दाने । ददते, ददते, ददन्ते । ददिता, ददितुम् ।
न शसद्द वादि-ग्रथिनाम्^१ (उ० ६।४।१२६) इति लिटि एत्वान्यासलोपी न
स्तः—दददे ॥१७॥

१. तुलनीया अमरहीरटीका पृष्ठ ४८ ।

२० २. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानिर्वायि मन्दात्, मन्दा घाग घस्ते-
ति वा' इत्युक्तं स्वामिना ।

३. 'मन्दतः सैरिभः शक्यमवन स रिब नमः' इति विद्यादट्टोपः ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकृति चवश्यम्' इति निरुपोपसू स्वामी ।

५. अयं भाषः—ये सन्तु धातवः स्वरितेभः (पथा पषादयः), ते कर्त्तृमिप्राय

२५ आसनेपदिनो भवन्ति, । अये तु अत्रुदात्तेर्गुदात्तेषु शोभयन् पठितः । तेनापुत्राणे'पाद्
अकर्त्तृमिप्रायेऽप्यासनेपदं भवति, उदात्तेषां कर्त्तृमिप्रायेऽपि परस्मैपदम् ।

६. कौ पृथिव्यां मोदन् इति कुमुदम् ।

७. 'मोदयते' पाठात् ।

८. कश्चिद्विदुः न शसद्दत्तवादिदृष्याम्' इति पाठः । इव इत्युपदेश

१८. ष्वद् स्वर्द आस्वाद्ने^१ । आस्वादनं जिह्वया लेहः ।
 चैत्राय स्त्रदते । पोपदेशत्वाद् इयकोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति
 पत्वम्—असिष्यदत्त्वात् सौतिष्योरेव पणि (६० ८।३।६१) इति नियमात् पत्वं
 नालि—सिस्त्रदिपते, सिस्त्रादयिपतीति । सः सिदिस्त्रदिसहीना च
 (८।३।६२) पत्वाभावः । स्त्रदनः । ह्वापाजिमिस्त्रदीत्यादिना (६० उ० १।१) ५
 उण्—स्वादुः । चुरादौ ष्वद् संवरणे (१०।२००) स्वादयति । स्त्रदौऽपोप-
 देशः, यत् स्मृतिः^२—अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः सिम-स्त्रदि-स्त्रदि-स्त्रञि-
 स्वपयथ, सुपि-सुजि-स्त-स्त-स्त्या-सेह् सुवर्जम् (तु० भा० ६।१।६४) । स्त्रदते,
 असस्त्रदत् ॥१८, १६॥

१९. ऊर्द माने क्रीडायाञ्च । मितिर्मान^३मिति मुख्योऽर्थः^४ । १०
 चकारादास्त्राद्नेऽपीति दुर्गः । ऊर्दते, वीरुपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।१।
 ७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । क्रीडानियमोऽत्र धात्-
 नामनेकार्यत्वे लिङ्गम् । कुर्दते । स्फूर्जेर् (धा० सू० १।१।४८) दीर्घोपदेशाद्
 धीरुपधाया दीर्घमनित्वमाहुः—कुर्दते, कुर्दनः । गुर्दनः । गुर्द- १५

मादितोऽकारो लक्षणया गृह्यते । स्वामिपृते 'गुणिनाम्' इति पाठे गुणः=गुण-
 शब्दो विधायकत्वेनास्त्यान्ति इति प्रत्ययि इति प्रत्यये शक्यैव सोऽर्थो लभ्यते ।
 स्वामिपतः पाठोऽन्यत्र न कश्चिदुपलब्धः । अत्र तस्त्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ०
 मा० ३ पृ० १६९) ।

१. "संवरणे" इति वीरस्वामी इति धातुवृत्ती (पृष्ठ ४३) भाववः । तर्धव २०
 पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४) ।

२. स्मृतिपदेनात्र मायमभिधीयते । तत्र चार्थं पाठः—'अज्दन्त्यपराः
 सादयः षोपदेशाः सिमद्-स्त्रदि-स्त्रदि-स्त्रञि-स्वपयथ, सुपि-सुजि-स्त-स्त्या-सेह्-
 सुवर्जम् (६।१।६४) । अज्दन्त्यो सान् परौ येषां ते सक्तादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः
 (उचोत्) ।

२५

३. इह मानं सुखमिति सम्प्रतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४) ।

४. अत्र 'गाश्' (१।५) धातोर्द्विस्तत्रस्या टिप्पणी(७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२) ।

५. अयंभावः—'वीरुपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फूर्जा' इति

स्थाने^१ दोगाः खुर्दे^२ पेटुः । शुद्धस्थाने गुघेत्येके । उपाध्यायास्तु शुद्धक्रीडायां
पायुविहार एव द्वौ धातू इति व्याख्यन्त, तत्रेति सम्प्राः^३ । गोदते-जुगु-
दिपते, जुगोदिपते । के (द्र० ३।१।१३५) शुद्धम् ॥२१-२३॥

२१. पूद क्षरणे । क्षरणं निरसनम् । सूदते । निसूदितः ।
५ चुरादौ पूद निःस्रवणे^४ (द्र० १०।१६४) निसूदयति । नन्धादौ (द्र० ३।१।
१३४) सूदनः । पचादौ सूदस्—(द्र० ३।१।१३४) सूदः^५, सूदी ।
सूददीपदीषां च^६ (द्र० ३।२।१३५) इति युञ् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे । ह्रादते हुन्दु-
भिः, नूपुरह्रादः । पृषोदरादित्वाद् (द्र० ६।३।१०९) ह्रस्ये कृते ह्रदः ॥२५॥

२३. ह्रादी सुखे च । चशब्दादव्यक्ते शब्दे च । ह्रादते । णिचि
(द्र० ३।१।१६) आह्लादितः । श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायां
ह्रादो ह्रस्वः (द्र० ६।४।२५) प्रहृष्टः । क्तिनि अपीप्यते^७—प्रहृष्टिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने । स्वादते । स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुत्सिते शब्दे^८ । पायुधनौ धर्ततेऽयम् । अन्ये

१५. ह्रस्वपाठेषु दीर्घत्वं सिद्धमप्येव, किं दीर्घोपदेशेन । अतस्तद् व्यर्थं तद् 'बोद्धवध्यायाः'
इति दीर्घत्वस्थानित्यता ज्ञापयति ।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठः । २. 'तत्रेति सम्प्राः' इति कश्चिन्न ।

३. 'निरासे' पाठः । चुरादौ 'पूद आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ
उपलभ्यते । ४. पाचक इत्यर्थः ।

५. 'सूददीपदीषम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. 'ह्राद इति योगविभाग. क्रियते, तिन्यपि यथा स्थान्, प्रहृष्टिः' इति
काशिका (६।४।२५) अत्रालोचना ।

७. किमर्थमय संयोगान्तेषु उदादिषु न पठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु
उदादिष्वप्य न पठितः शब्दविशेषात्तेन द्राघा (? ह्रादा) दिनापि साम्यात् । स्वादि-

२५. स्वाकारवद् सयोगादित्येव ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः, (धा० ४० पृष्ठ ४५) । एव-
मनेकत्र धातुपाठकमविषये सायणेनोहः इतः, स उदैवाद्यनुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र
सायणपाठ उपन्यस्तः ।

निश्चयमधोवानं मन्वाना अराञ्च इत्याहुः । पर्दते । पर्दनः । पर्देर्नित्
प्रसारणमधोपक्ष (उ० ३१८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाच्छ्वीदितो निष्ठा-
याम् (७।२।१४) इतीण् नास्ति—यत्तः । यजयाचयवविध^२ (३।३।९०) इति
नञ्—यत्तः । यतेर्वृद्धि (उ० २।९५) इत्यृन्—याता देवरभार्या, यातरौ^३ ५
चुरादी यत निकारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युत् जुत् भासने । योतते, अयुयोत्तत् । कौशिकस्तु
ज्योतिः सिद्धये जुतिं ज्युतिं^४ मन्यते, ज्योतिश्च शुतेरिसिजादेभजः^५ (तु० उ०
२।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्ग—अजुत्तत् अजोतीत् ॥३०, ३१॥

२८. विधृ वेधृ याचने^६ । धेयते, अधिवेधत् । किति विधोपः— १०
विधित्, वेधितः । कौशिकस्तु अधिधुरसिद्धये यातन इत्याह, तन्न, व्ययेः
सम्प्रसारण किञ्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

१. प्रसारणशब्दोऽयम् सम्प्रसारणशब्देन समानार्थकः ।

२. फारिकादिषु '०विञ्च' इति पाठः ।

३. दीर्घाभाव दर्शयितुमरयोपन्यासः । तथा च स्मृतिः—'विता माता १५
नानान्दा ना सम्बन्धुभ्रातृयातरः । जामाता इहिता देवा न वजन्ता इमे वजन्त
दरा'^१ ।

४. अमटीकायां (पृष्ठ ३२८) चीरस्वामिना "ज्योतते ज्योतिः" इत्युक्तम् ।
यस्तुतस्तु जुतिरिव ज्युतिरपि स्वतन्त्रो धातुः । तस्य कात्यायनमीनसूत्रे (४।१।५)
'अवब्योत्य' इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचार्यैरप्रयोगाद् २०
धातुन्वस्य पाठो न कृतः, पूतकातुन्वस्य लोके लघुप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थ-
काद् युतधातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं धातुपाठस्य संप्रयोगोऽभूदिति काञ्चन
पाणिनिशेक्तयोर्धातुपाठयोस्तु ननु या स्पष्ट प्रतीयते ।

५. दरापादो श्वेतवनवासि कान्त्र हेम कवचामरणादिपठितेनोणादिसूत्रेण सह
नेदं सवदति ।

६. 'आषो धातु इति कौशिक, चीरस्वामिना त्वयं परो दूषितः' इति
भातुवृत्तावुक्तम् (पृष्ठ ४९) । सावयुक्तः पाठस्त्वत्र नोपलभ्यते । कदाचिदत्र मन्वपातः
सजातः स्यात् ।

२९. अथि शैथिल्ये । शैथिल्यमगाढता । अन्थते, अन्थेति
 षक्तव्याद्' (काशिका ६।४।१२२) एवाभ्यासलोपी न स्तः, तत्र हि अन्थि-
 रूपोपादानेन अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे (तु० १।४१, ४३) इत्यस्य ग्रहणम्—
 शअन्थे, अन्येऽप्राप्याहुः । इदित्वाद्नुनासिकलोपाभावः, धेये इति
 ५ त्वाहरन् वृत्तिरुद् भ्रान्तः' । नोपधात् यञन्ताद् वा (१।२।२३) इति क्त्वा
 वा कित्—अन्थित्वा, अथित्वा । शिथिलः (द्र० उ० १।५३) ऋयः ॥३४॥

३०. अथि कौटिल्ये । कौटिल्यं कुचुतिर्बन्धश्च । ग्रन्थते ।
 ग्रन्थ्यते' । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकप्यभ्य-
 सिवसि (उ० ४।२३९) इति ग्रन्थिः । प्रधादौ अथ ग्रन्थ सन्दर्भे' (तु० १।
 १० ४१, ४३) इत्युदात्तेती सकर्मका स्तः—अथनाति । ग्रथनाति । अथ्यते
 ' अथ्यते, अनिदितां हल उपधाया क्ङिति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः ।
 धेयुः, प्रेयुः, शअन्थुः, जअन्थुरिति' । एतौ चुरादौ आध्वाढा
 (१०।२०१) विकल्पितपयन्तौ स्तः । अन्थयति, अन्थयति, ग्रन्थयति
 ग्रन्थयति । कर्मकर्तरि किरादिष्विअन्थिअन्थिभ्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामिति' यक्-
 २५ चिर्णां न स्तः—अन्थते स्वयमेव, अथनीते, अथन्थिष्ट । ग्रन्थते,
 ग्रथनीते, अग्रन्थिष्ट ॥३५॥

१. वार्तिकमिदं माथ्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा.....भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उदधृतः । 'अत्र
 २० वृत्तिकारः धातुवृत्तिरुद् उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३ इदित्वाभलोपमात्र दर्शयितु पदमिदमुदाहरम् ।

४. तरङ्गियथा कथादौ 'अथ विमोचनहर्षयोः, मन्थ विलोडने, ग्रन्थ सन्दर्भे'
 (४१-४३) इत्येवं पठ्यते । 'अथ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्यातुपूर्विकस्तु चुरादौ (२२६) पठ्यते ।

५. अथ कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'अन्थिअन्थिदग्मिस्व-
 २५ धीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां मतेऽपि खिष्टः कित्से-
 ऽनुनासिकलोपे एवाभ्यासलोपी धेयुः प्रेयुः । ये तु तादृशवचनस्य माथ्येऽनुक्तत्वाद-
 प्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां मते शअन्थुः जअन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'भूषाकर्मकिरादिसना चान्यत्रात्मनेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य
 'मारद्वाजीयाः पठन्ति षिभिअन्थिअन्थिभ्रूआत्मनेपदाकर्मकाणाम्' (३।१।८९ वा०)
 इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कृत्य श्रुत्यायाम्। श्रुत्या गुणारोपः। कृत्यते, कृत्यत्वा।
विकृतयतः। वी कृष लस-कृत्य (३१।१५३) इति धिनुण्—विकृत्यो ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः। ध्याख्यातमेतत्^१। म्वादिगणे
प्रथमः प्रघट्टकः तयर्गान्तप्रस्तायाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः। एवं यथा-
स्यमनुसर्नेष्यम् ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

३३. अत सातसगमने। सातत्येन गमनं नित्यगतिः। इतः
शुन्ध्यन्ताः (१।६०) पश्चिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः।
अतति, अतन्, अतित्ता। न गतिर्हि साप्येष्यथ (१।३।१५) इति व्यतिहारेत्तद्
नास्ति—व्यत्यतति। धात्वविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—अतसी^२। १०
अतन्वित्तन्वित्ति (उ० ४।२) इतीयिन्—अतियिः। अतन्वित्ति (उ० ४।
१३१) इतीण्—आतिः पक्षी। पादे घ (उ० ४।१३२) पदातिः, पादस्य पदा
व्यति^३ (तु० ३।५३) इति पत्। सातिग्या मनिन्मनिषी च^४ (तु० ३०४।१५३)
इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने। संज्ञानं संचितिः। चेतति। श्रीदितो निष्ठा- १५
याम् (७।२।१४) इति नेट्—चित्तम्। चितिः^५। एलो म्युपधादथलादेः संभ्र (१।२।
१६) इति धा चित्त्वम्—चितित्वा, चेतित्वा; चिचितिपति, चिचेतिपति।
किापे^६—चिन्। असुनि—चेतः (६० उ० ४।१८९)। अतुपमर्गात्तिस्यविन्द
(३।१।१३८) इति षी षैः—चेतयः। चुरादौ विन त्वेत्ने^७ (१०।१२६)
इत्यात्मनेपदौ—चेतयते। चेतनम्, चेतना ॥३८॥

१. इदं वाक्यं प्रमाद्यति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि
सुपाएयंतेति।

२. अमलीकायां सामान्ता 'न तदपने चतनी' इत्येवमभिविन्त् (पृष्ठ १५३)।

३. 'पादस्य पदाव्यति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः।

४. श्वेत दरापायासुपादिषु चकारो न पश्यते।

५. 'चितिः' पाठे 'क्तिभिष्ठाद वक्तृपत्' इतीहमागे दृश्यः।

६. 'सम्पदादिभ्यः क्त्' (३।३।१०८) इति चार्त्विजेन।

७. 'षी' इतिपाठितः। ८. चुरादौ 'संवेत्ने' इति पश्यते।

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीपत्सेकः। च्योतति, च्यो-
तिता। श्रितो वा (३।१।५७) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्।
च्युतित्वा च्योतित्वा, चिच्युतिपति चिच्योतिपति^१ ॥३९॥

३६. इच्युतिर् क्षरणे। क्षरणं स्रवणम्। शस्तालव्योऽत्र,
५ दन्त्यादित्वे हि—पद्मश्च्योतन्तीति इच्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ङ. सि पुद् (८।३।
२९) इति घुडागमः स्यात्^२। द्रमिडाइच्युतिरित्यप्याहुः—च्योतति, अच्यु-
तत्, अच्योतीत्। कौशिकस्तु इच्युतिमयोपधं मन्यते—च्योतति ॥४०॥

३७. कुधि पुधि लुधि मन्य हिंसामंक्लेशयोः^३। हिंसा प्राण्युप-
घातः, संक्लेशो बाधा। कुन्ध्यति, कुन्ध्यते। नोपघात् फकान्ताद् वा (१।२।२३)
१० कित्—कुन्धित्वा, कुधित्वा। क्रचादी कुन्ध सश्लेषणे (तु० ९।४४) कुन्धनाति।
पुन्ध्यति। लुन्ध्यति। मन्यति, मध्यते, मथितम्, मन्यित्वा, मथित्वा।
मन्यः (उ० ४।१।१) इतिः किञ्च—मथिन् मन्याः। अचि—मन्यः। उणादीं
मन्याणः^४, शानञ्च^५। ज्वलादी मथ विलोडने (१।५८१) मथति, मथः,
माथः। क्रचादी मन्य विलोडने (९।४२) मथनाति, मध्यते। मथिमाथी-
१५ त्यपीति दौगांः^६—मन्यति, मन्यते; मान्यति, मान्यते ॥४१-४३॥

१. विकल्पेन कित्त्वं 'रसो व्युपघात्' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो .. . स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यामुदघृतः (पृष्ठ १२)।
अत्र सायणः—'अत एव वृधिकारादिविरोधान् ताल-व्येष्मादिवादिनां स्वामिकाश्रया
व्युपेक्षया' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे घुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चञ्चं

२० घुटत्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायणादयः 'मन्य विलोडने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्य
स्थाने मथिद्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्यान.' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्पानच् स्तुव.' (उ०
२।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

२५ ५. अमरटीकायामपि 'मन्नातीति मन्यानः शानच्' (पृष्ठ २।६) इत्याह स्वामी।
एतच्च भानुजिदीहितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्मन्त्यपे युगमात्रे
साधु। महामारतादौ शानचि युगमात्रो बहुश्लेषलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) घानुइत्वी (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. पिधु^१ गत्वात् । सेधति, सिपेध । परिसेधति गाम्, गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गन्तो (८।३।११३) इति पत्वं नास्ति, अन्यत्र निपेधति पापात् । उपसर्गान् ह्नोति-सुवति (८।३।३५) इति पत्वम्, सेधति-निर्देशात् सिध्यतेर् (घा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उदितो वा (७।२।५९) इति च्यो वेद् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) ५ इति वा कित्त्वम् । यस्य विभाषा (७।२।२५) इति निष्ठायां नेद्—सिद्ध्वा, निरनुबन्धपाठे तु सिधितः^२ । रलो व्युपधात् (१।२।२६) इति वा कित्त्वम्—सिसिधिपति सिसेधिपति ॥४५॥

३९. पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया^१ । अत्रैवायमूदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित् । १० ऊदित्वात् स्वरति-स्रति (७।२।४) इति वेद्—सेद्धा पुत्रं, शासितेत्यर्थः, सेधिता । लिटि क्रवादिनियमान्^५ नित्यमिद्—सिपिधिव । वस्तेका-जादघसात् । (७।२।६७) इति कसोर्नियमादिद् नास्ति—सिपिद्ध्वात् । दिवादीं पिधु संराढी (४।८४) अनिद्—सिध्यति, सेद्धा ॥४६॥

४०. खाद् भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी- २५ यर्हानां प्रतिपेधात् (६० १।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—खादयति पिण्डी चैत्रेण । निन्द-हिंस-किरा-खाद (३।२।१४६) इति घुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद् स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (६० ३।१।१३४) खदा^३ । अजिर शिशिर (उ० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

१. इममुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (घा० वृ० पृष्ठ ४९) । २०

२. स्मृतोऽयं पाठो घातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्र.....क्रिया' इत्युदधत्तमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं च घातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. वृमुभ्योऽनुदात्तभ्यो लिटि इद् प्रतिपेधः सिद्ध एव, कि पुननिषेधेन, एवं तर्हि व्ययं सञ्जापयति यदि लिटि इपिनषेधस्तर्हि क्रषादिभ्य एव, नान्येभ्यः । २५
अयमेव नियमः क्रषादिनियम उच्यते ।

५. अचि चियां याप् ।

४२. वद स्वैर्ये । वदति, वद्यते । भ्रमरादीं वदरम्, वदरी ।
वादिर् ओष्ण्यादिः । वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्यांष्ण्यादि —
वदाति, उद्यते । पदेति कृष्ण — पदति ॥४१॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि । गदाति । नेर्मद (८।४।१७) इत्युप-
५ सर्गाणत्वम्—प्रणिगदाति । गदमदचरयम (३।१।१००) इति गद्यम् । नौ
गदनदपठ (३।३।६४) इति घा अप्—निगदः, निगाद्यो घञ् (द्र० ३।३।१८)
मिदादीं (द्र० ३।३।१०४) गदा । गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । चर्चर-
खर्खर-भाद्गद-घुर्घुर-घर्घर-जर्जर-झर्जर कर्कर-भर्मर-ससर-युद्बुद्-मु-
मुंर-मर्मर-र्दर-पुर्पुरादि [पु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात् । चुरादीं स्तनगदी-
१० देवराब्दे (१०।२।४७) इत्यदन्तः—गदयति ॥५०॥

४४. ग्द विलेखने । विलेखनमुत्पाटनम् । रदाति । ल्युः (द्र०
३।१।१३४) रदनः । अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो दन्तः ॥५१॥

४५. णद् अव्यक्ते शब्दे । नदाति । उपसर्गादिसमासेऽपि (८।४।१४)
इति णत्वम्—प्रणादति । नौ गदनद (३।३।६४) इति घा अप्—निनदः,
१५ निनादः । पचादीं (द्र० ३।१।१३४) नदद्—नदः, नदी । घनुद् नदेध (उ०
३।५२)—नदनुः । चुरादीं (१०।१।५७) भासार्यः—नादयति ॥५२॥

४६. अर्दं गतौ याचने च । अर्दति । यातने चेत्येके—अर्दितः
खेदित इत्यर्थः । तस्मान्नुद् द्विहल (७।४।७१) इति लिटि लुद्—आनर्द ।
मन्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदिपति । ल्युः
२० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः । अर्दे सनिविम्य (७।२।२४) निष्ठायां नेद्—
स्वमूर्णः । अमेभाविद्व्ये (७।२।२५) अभ्यर्णे सेने आसाते । चुरादीं अर्दं,
द्विभि हिंसायाम् (१०।२।२०) अर्दयति ॥५३॥

१ 'निसरादीं' इति पाठा० । भ्रमरादिर्विसरादिर्वा न क्वचिदुपलभ्यते गण ।
अत्र वदाचित् 'उपादीं' इति युक्तं पाठं स्यात् । अत्र उ० ३।१।३१ सूत्र-व्याख्यान
२५ मालोचनीयम् ।

२. इत्तलेषु 'पूर्वादि' पाठः । स चाशुद्ध ।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराहतिगप-
त्वान् इति भावः ।

४ नदनुः = मेघ ।

४७. नर्दं गर्दं शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशत्वम् अतन्त्रम् परिगणनात् । गर्दति । शुकृश्लिकृतिगर्दिभ्योऽभच् (तु० उ० ३। १२२)—गर्दभः ॥५४,५५॥

४८. तर्दं हिंसायाम् । तर्दति । वितर्दिका येदी ॥५६॥

४९. कर्दं कुत्सिते शब्दे । कर्दति । क्लिकघोरमः (उ० ४।८४) ५ कर्दमः ॥५७॥

५०. स्वद् दन्दशूके । दन्दशूके गहितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः । दन्तशूकपाठेऽपि दन्ताः शूकाभस्येति स एवार्थः पर्यवस्यति । खर्दति ॥

५१. अति भदि बन्धने । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । १० अन्दति, आनन्द । अन्दून्धू (उ० १।९३) इत्यन्दूः पादभृङ्गला । अदि-पाठोऽनार्थः । अन्ये अति इति बन्धने इति पेट्टुः—इन्ताभकार ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशानक्रिया । इन्दति । अत्रेन्द्रामवज्ज (उ० २।२८) इति रक्—इन्द्रः ॥६१॥

१. 'सर्वे नादयो षोपदेशाः, श्रुति नादि-नर्दि-नधि नादि-नाभू-नाभू-शुवर्जम्' इति षोपदेशस्मृती नदोः प्रतिषेधान् षोपदेशत्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिङ्' पाठः ।

३. अमरटीकाया (पृष्ठ ६२) शीतरामिना 'कृपोति कर्दमः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शकः = श्लेषतीक्ष्णामः ।

६. 'अथ धनपालः—तान्तं दधिडाः पठन्ति, धार्वास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय स्वामि कारगप सम्मताकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५३) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठः ।

८. 'अतेः पाठोऽनार्थः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेट्टुः, इन्ताभकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उदधृतः पाठः । शीतरामिण्यां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अतेः' ।

९. इद क्वचिम् । इत् इति तु पुष्पम्, रक्ः कृत्स्नमत्ययान्या व्यञ्जित्वान् । विशेषस्त्वन दरापाशुणादिवृत्तौ इन्द्रपदादिष्ययां (पृष्ठ ३१६ दि० ५) दृष्टव्यः ।

५३. विदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । विन्दति ।
विन्दुः, बाहुलकाद् उः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति घेत्त्वे (२।५७)
निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा नितनिष्-
५ निन्दाम् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दहित (३।२।१४६)
इति बुञ्—निन्दक ॥६३॥

५५. तुनदि समृद्धौ । नन्दति । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
नन्दनः । शुद्धादच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी ।
इनि—नन्दी । ण्वुल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । ण्वितोऽण्वुच् (३।३।८९)—
१० नन्दयुः । ननि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा मर्तुभगिनी,
ननान्दरी । रहितन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । प्रया
मन्ताल्वाय्य (६।४।५५) इत्ययः णेरित्लुच्^३ (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्तु-
नन्दा^४ तिथिः^५ ॥६४॥

५६. चदि ह्लादने दीप्तौ च । चन्दति । च्व् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः ।
१५ चन्द्रिका । इमितिमिदिप्रदिलिदिमिदिद्विदिमन्दिचन्दि (दरा० उ० ८।२६६०) इति
किरच्—चन्द्रिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युच्—चन्द्रनम् । चन्देरादेय
द्रः (उ० ४।२।९८) असुञ्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्^६ अदन्तो-
ऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति^७ ॥६५॥

१ नादी=मङ्गलपाठ ।

२. 'पत्युः स्वता' पाठा० ।

३. प्रवृत्तिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्र स्वेव पठयते—स्तनि द्विषु वि गदि
मादिभ्यो णेरित्लुच् ।

४ पाठोऽयं क्वचिन्नस्ति ।

५. 'घ्राह्लादने' पाठा० ।

६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।११६ वा०) इति बहुलत्वचनेन । लीभिसा महोदयेन
२५ 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य सख्याभिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दानुवर्ती' इति दीर्घपाठे युक्तः । तथा च तदीयामरटीकार्या (पृष्ठ
३२८) पाठः—'छन्दति छन्द' पठे गायत्र्यादी, यमिलापेऽङ्गारातोऽपि, यथा छन्दानु-

५७. ऋदि चेष्टायाम् । ऋन्दति ॥६६॥

५८. कदि ऋदि कृदि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा^१ । कन्दति । आ-
कन्दः । ल्युः^२ (द्र० ३ । १ । १३४)—संकन्दनः । कदि ऋदि-कृदि
पते प्रयोऽपि वैकृत्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्तिदि परिदेवने । क्तिन्दति शोचतीत्यर्थः । भाष्ये (१।१५)
शुदात्ते-क्तिन्दते । क्तिन्धते । क्तिन्दितः । दिवादी क्तिद्र् धादमात्रे (४।१३३)
क्तिधति, क्तिधते । क्तिधः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुधितः । दिवादी शुध शौचे (४।८३)
शुध्यति, शुद्धः । चुरादी शुन्ध शौचकरणे (१०।२२२) शुन्धयति, १०
शुन्धितः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्ततः ॥

[सेट् आत्मनेपदिनः]

६२. शीकृ सेचने । इतः श्लाघान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशद्-
दात्ताः, सेटोऽनुदात्तेतश्चात्मनेपदिनः । शीकते, शीकिता, अशीशीकत् । १५
शीकनम् । शीका । धर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इति शीकरः । चुरादी
शीक धामर्षणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशीकत् ॥७२॥

६३ लोक् दर्शने । लोकते, अल्लोकत् । लोकः । आलोकः ।
चुरादी लोक् मासार्थः (१०।१०७) विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्^३ ॥७३॥

वती^४ । वस्तुतः धन्दःपद द्वदि (छन्द) धातोःपठितादेव निष्पादनीयम्, यथामरटी- २०
काया स्वामिना व्युत्पादितम् । देवतब्राह्मणेऽपि धन्द पदानिर्वचनं 'धन्दासि धन्द-
यन्तीनि वा' (१।३) इत्येवोक्तम् । एतेनापि द्वदि (धन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कृत्रिमशृङ्गारो गिरिविवरः ।

२. धमरटीकायां (पृष्ठ १२७) दीरस्वामी—उचति नेत्राग्यां दहति उलूकः ।

ऊर्ध्वालोकनादिति निरुक्तम्^५ इत्याह । दरापाशुपादिशृङ्गा (३।४६) 'उत्तम्य दृष्टि- २५
विषयमाशोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अथ हेमोपादिविवरणम् (सूत्र ६१)
अपि द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोक संघाते । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोकेते ।
श्लोकः । श्लोकः पथे यराति च^१ ॥७४॥

६५. द्रेक धेक शब्दोत्साहे । शब्दस्यौद्धत्ये^२ । चन्द्रो वृद्धावि-
त्याह^३ । द्रेकते, अदिद्रेकत् । उद्द्रेकः ॥७५, ७६॥

६६. रेक शङ्कायाम् । शङ्कात्र संशयः । रेकते । शोके संशयं
शङ्कः^४ ॥७७॥

६७. शीक सेक सेक [सकि] श्रुकि गत्यर्याः । शीकेर्य-
भेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमघ्यैष्ट, अन्ये पेक इति विकल्पेन
पोपदेशोकार्यार्थम् पेठुः^५—सेकते, असिसेकत् असिपेकत् । अत्रान्त्या
१० तालव्यादी ॥७८-८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्कन परत्रासः । शङ्कते । उणादी
(द्र० १ । ३६) शङ्कुः^६ । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । अञ्जि (३।३।१९)
अङ्कः । शोथ हलः (३।३।१०३) इत्यः—अङ्कः । न न्नाः संयोगादयः (६।१।३)
१५ इति नो न द्विरुच्यते^७—अञ्जिकियते । सुरादी (१०।३।१३) अङ्कयति ।
प्यासमन्य (३।३।१०७) इति युच्—अङ्कना यद्वादिलालना^८ । मन्दि-वाशि
(उ० १।३८) इत्युरच्—अङ्कुरः ॥८५॥

१. संघातो ग्रन्थः । स चेदं पठयमानध्यापार इति स्वाभ्यादयः, कार्यपाद-
यस्तु ग्रन्थिध्यापार इति मन्नातिवश् सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२. इदं मानयममरानुसारि (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्द्रेकमिदं धातुवृत्ती (पृष्ठ ५५) ।

४. द्रेक धेक वृद्धौ । चन्द्र धा० सू० १।३।६॥

५. श्लोकांशोऽयमनुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । विचत्वारिंशत्संख्यापूर्णावर्धमप्यात्रशकः ।

७. पुरुषकार इदमुदघृतम् (पृष्ठ ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५५) ।

८. शङ्कुः जलजन्तुभेदः, स्थाणुः, शक्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुदघृतम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ०

पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं क्वचिच्च, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वकि कौटिल्ये । वङ्कते । वङ्कः । वङ्क्यादी (द्र० उ० ४।६६)
वङ्क्याः, पशुः^१ । वकम् वक्षेरक्^२ (द्र० उ० २। १३) वङ्केस्त्व-
युक्तम्^३ ॥८६॥

७१. मकि मण्डने । मङ्कते^४ । मङ्कनः, मङ्कना घस्त्रम् । उणा-
दी (उ० १।४०) मङ्कुरः^५ ॥८७॥

७२. कक लौल्ये । लौल्यं सतृष्णात्वं^६ चापल्यञ्च । ककते । काकः
पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥८८॥

७३. कुक वृक आदाने^७ । कोकते । के (द्र० ३।१।१३५) कुकः
केकरः^८ । संज्ञायां कोकश्चकचाकः । उणादी (द्र० १। ५४) कोकिलः ।
वकते । वृकः । शो चङ्पुपधाया इत्स्वः (७। ४। १) इर्षत् (७। ४। ७) चा^९ १०
अवीवृकत्, अयवर्कत् । उणादी^{१०} वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक तृप्ती^{११} । चकते । चकिनः । कठिचकिम्यामोरः (दश० उ०
८।२९) चकोरः । चकिरभ्योरुघोपधायाः (उ० २।१४) युक्तम्^{१२} । चक तृप्ती
प्रतिघाते च (१।५२९) इति घटादी मित्—चकयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते ।

२. नेदमुषादिमूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम् ।

३. इदित्वादननुनासिकतोपाग्राप्तेः ।

४. इतोऽप्ये 'मङ्कः' इति कचिदधिकं पठ्यते ।

५. अमरटीकायां शीरस्वामी 'सुकुर' इति पठति । तथा चाह प्रक्रियासर्वस्व-
कारः—'अकारं सुकुरस्यादाउकारं दर्शय च । बभाष पाणिनिस्तौ तु व्यत्ययेनाह २०
भोजराट् ॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १।४०) ।

६. 'वर्कः' पाठा० ।

७. 'घटने' पाठा० ।

८. (द्र० अमरटीका २।६।४९) 'प्रेवानाना' इति लोके प्रसिद्धः ।

९. वेति न सूत्रायवः, त्रिप्रतेर्वा (७।४।६) इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।

१०. उच्च्वलदघेन 'कञ्चोरः' (उ० १।१३१) एते बाहुलकाद मन्त्रवर्कराः २५

दिराभ्याः साधिताः । ११. इदं सायणेनोद्धृतम् (घा० वृ० पृष्ठ ५६) ।

१२. सुक्रोऽन्तव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ३४९) शीरस्वामी ।

७५. ककि श्वकि त्रकि दौकृ त्रौकृ ष्वकृ वस्क मस्क टिकृ

टीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।
दौकते, अडुदौकत् । दौकृ इति दुर्गः—दौकते । श्वकते । सुष्वातुष्विष्व-
कीनाम् प्रतिषेधान्^१ सत्त्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।

५ रङ्कते । चाहुलकात् रङुः । लङ्कते । लङ्किवंशोर्नलोपध (उ० १।२९)
इति लघु । चुरादौ भास्वार्थी (१०।१९७) रङ्कयति लङ्क-
यति ॥९२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नवञ्वरो
लङ्नीयः ॥१०४॥

१० ७७. अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो घेगगनिर्गमना-
रम्भो वा^२ । अङ्कते । उणादावधम्^३, चङ्कृ.चादी (द्र० उ० ४।६६)
अङ्घ्रिस्त्विके ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्कते । श्वङ्कृ^४ (उ०
१।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

१५ ७९. राघृ लाघृ द्राघृ ध्राघृ^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
निघ्रायामनुपसर्गाद् षुडवीव (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरूक्, [अन्यत्र]
उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्ये न पेठुः ॥१०९-११२॥

१. 'सुष्वातुष्विष्वस्कीना प्रतिषेधः' इति महामाष्ये (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गतौ गमनाम्भे चेति स्वामी' इति घातुघृषी (पृष्ठ ५७) पाठः ।

२० ३. स्वामिनामरटोनायां (पृष्ठ ३६) 'न जहानि घषम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादियु 'श्वन्नुङ्कृ' इत्यपि पठ्यते । घषमेव च पुनः पाठः । हपो
इत्वादचि (८।१।१२) इति जुटो निःश्लान् ।

५. मघवन् नान्दस्यैव 'मघवा' पदम् इति तापनाय प्रातिपदिकस्यापि
निर्देशः । मघवान् इति तु मनुवन्तरस्य भवति ।

२५ ६. शीरस्वामिना चास्य रूपाधि न निर्दिशानि । सायण. 'घाण्ट
उवर्गचतुर्धादिमपि केचिन् पठन्ति' (भा० पृ० पृष्ठ ५०) इत्युक्तान्, न तु
स्वामीति ।

८०. द्राघृ आयासे च । आयासः कर्त्थनम्^१ । कौशिकस्या-
यामे, दैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^२ । फाल्गुनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-
विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^३ साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो
नेदलादेः^३ । द्राघते, अद्द्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघृ कथने । कथनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघृहृत्स्या (१) ३
१।३४ इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अद्श्लाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहा-
रो वा । इतः शिष्यन्ताः (१।९६) पञ्चत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्भूतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोमार्गां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुन्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् ।
पौत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुचरोषा नाम्ना धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् ।
यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०।२६१) धातोर्निष्पत्तौ सम्प- १५
र्गसिद्धौ सत्यामपि 'गोध पुरीषे' (४।३।१५५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकान् निष्पदि-
रुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुज-त्वे तु न लक्षणाया
भावश्यकता) । एवं वष्पशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तदधिनी वा' (महा० १।
१।९७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वंमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' परं पाणिनीय- २०
लक्षणं होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु मास्केन 'सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतो-
ऽप्येकपदिका, यथा..... दर्वी होमी' (नि० १।१५) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्वं
प्रतिपादितम् । अपि च काशटस्त्नधातुपाठस्य वषड्डीकाया कश्चित् प्राचीनां टीकाम-
श्रित्य महूना तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्वमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—सुत धातो. चोतन चोतनीयं सुत्वं चोत्त्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचघातोः रौष्पम्
(पृष्ठ १३०) मिद्रेः मेघ मैघम् (पृष्ठ १३१) पुटेः पुत्थ, चोत्थम्, इटेः रोत्थ २५
रौत्थम् (पृष्ठ १३१) चोरघतेः चोत्थम् (पृष्ठ २५२) । इत्यनेन कस्मिंश्चिद् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो श्वातेः, नेदिष्ठादयश्च नेदन्नादेर्निरुक्ता. स्युः । यथायथा
हि लोके यौगिकार्थपरिहानशक्तेरभावः सजाउस्तथायथा शब्दा स्तत्त्वमापवाः ।

७५. ककि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ प्वक वस्क मस्क टिकृ
टीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।
ढौकते, अडुढौकत् । टौकृ इति दुर्गः—ढौकते । प्वकते । सुष्वातुष्ठिवृष-
कीनाम् प्रतिषेधात्^१ सत्त्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।
५ रङ्कते । चाङ्कलकात् रधुः । लङ्कते । लङ्किंघोर्नलोपश्च (उ० १।२९)
इति लघु । चुरादीं भासार्यां (१०।१९७) रङ्कयति लङ्क-
यति ॥९२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—वचस्वये
लङ्नीयः ॥१०४॥

- १० ७७. अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमना-
रम्भो वा^२ । अङ्कते । अणादावघम्^३, घङ्कचावर् (३० उ० ४:६६)
अङ्किघरित्येके ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतयं व्याजः । मङ्कते । श्ववन्^४ (उ०
१।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

- १५ ७९. राघृ लाघृ द्राघृ भ्राघृ^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
निष्ठायामनुपसर्गात् कृत्तरीव (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरूक्, [अन्यत्र]
उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्थे न पेठुः ॥१०९-११२॥

१. 'सुष्वातुष्ठिवृषस्क्तीनां प्रतिषेधः' इति महामाष्ये (६।१।६४) पञ्चते ।

२. 'गनीं गमनात्मने वेति स्वामी' इति धातुशुद्धौ (पृष्ठ ५०) पाठः ।

- २० ३. स्वामिनामटीकायां (पृष्ठ ३६) 'न जहाति-अघम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उष्वादिषु 'श्वन्नुवन्' इत्यपि पठन्ते । अथमेव च पुनतः पाठः । टमो

इत्वादधि (८।३।३२) इति नुये नित्यत्वान् ।

५. मघवन् नान्तरपदे 'मघवा' पदम् इति साधनाय प्रातिपदिकरथापि
निर्देशः । मघवान् इति तु मनुवन्तस्य भवति ।

- २५ ६. क्षीरस्वामिना वास्य रूपायि न निर्दिष्टानि । सामणः 'षाघृ
तवर्गचतुर्षादिभ्यो केचिन् पठन्ति' (षा० वृ० पृष्ठ ५०) इत्युक्तान्, न तु
स्वामीणि ।

८०. द्राघु आयासे च । आयासः कदर्थनम्^१ । कौशिकस्त्या-
यामे, द्वैष्यंविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^२ । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-
विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^३ साधिताः, एवम् नेदिषादयो
नेदत्वादेः^३ । द्राघते, अद्द्राघत् ॥११३॥

८१. श्रद्धाघृ कथने । फाद्यनमुत्कर्षाख्यानम् । सप्तदश्या (११ ५
५१३४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्रद्धाघते । अशश्रद्धाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[सिष्टः परस्मैपदिनः]

८३. फक्त् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असदृशव्यवहा-
रो घा । इत्तः शिष्यन्ताः (११९६) पञ्चचत्वारिंशत् सिष्टः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्भूतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुञ्चैव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च नत्तम् ।
घौत्(कालिकैस्तु वैयाकरयोरुत्तरोत्तरं नामानां धातुञ्चैव विहाय तद्विद्वान्तत्वं स्वीकृतम् ।
यथा गोमयपदस्य 'गोम उपतेजने' इति चौरादिकाद् (१०१२६१) धातोर्निष्पत्तौ सम्प- १५
गर्भसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (५१३१४५) इत्यनेन गोधातिपदिकाद् निष्पत्ति-
शक्ता, तथा सति माह्विगोमये लक्षणा कर्त्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया
प्रावश्यकता) । एवं वय्यशब्दस्य हृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तदधिनी वा' (महा० १।
११७ वा०) इत्यनेन तद्विद्वान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । यपि च 'होमी' परं पाणिनीय- २०
लक्षणेन होमोऽस्यास्तोत्रेयैवं तद्विद्वान्तं प्रतीयते, परन्तु यारकेन 'तन्त्यल्पप्रयोगाः कृतो-
ऽप्येकपदिकाः, यथा..... दर्शो होमी' (नि० १११४) इत्यस्मिन् वाक्ये हृदन्तत्व
प्रतिपादितम् । यपि च काराहःस्वधातुपाठस्य क्लृप्तटीकायां काचित् प्राचीना टीकाप्र-
शित्यं बहूनां तद्विद्वान्तत्वयान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां हृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—धुत धातोः धोतनं धोतनीयं धुत्य धौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचघातोः रौच्यम्
(पृष्ठ १३०) मिदेः मेध मेद्यम् (पृष्ठ १३१) पुटेः पुष्यं, पौष्यम्, रुटेः रौष्यं २५
रौष्यम् (पृष्ठ १३१) योष्यतेः यौष्यम् (पृष्ठ १५२) । इत्यमेव करिभक्तिन् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिषादयश्च नेदायादेर्निबन्धाः स्युः । यथायथा
हि लोके यौषिकार्थपरिहानशक्तेरभावः सजानस्तथायथा शब्दा रुदन्तमापन्नाः ।

फक्कति । फक्किता । फक्कितम्-निर्गीर्णम् । फक्का, फक्किका^१ ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः^२ । तकनि ॥११६॥

८५. तकि कृद्रुजीवने । आतङ्कति । आतङ्क. ॥११७॥

८६. थुक गतो । शोकति । के (द्र० ३ । ३ । १३५) थुक.^३ ।

x उणादौ (२।२८) चुक्कचुको ॥११८॥

८७. बुक्क भाषणे । भषण श्येके^४ । बुक्कति, श्वा । बुक्का
सुगन्धद्रव्यपिष्टम्^५ ॥११९॥

८८. खर्व हसने । खर्वति । खर्वा भगास्यम् । खर्वसेति
दुर्गः । खर्वखटो वटः ॥१२०॥

१० ८९. ओखु राखु लाखु द्राखु ध्राखु शोपणालमर्थयोः ।
ओखति । एङि पररूपम् [६।१।१४] प्रोखति । ओखाञ्कार । उवोलेति

अत एव पाणिनिना सांगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचक्रयाजकादयः शब्दा अप्युचरकाले
रूढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कालन्वीयकृद्भयाख्यानारम्भे दुर्गसिद्धान्तम्—
“वृषादिवदमी रूढा कृतिना न कृता कृतः । काल्यापनेन ते सृष्टा विदुद्विप्रति-
१५ पतये” ॥ इति ॥

१. इदं क्वचिच्च ।

२. पुक्ककारे (पृष्ठ ४७) तु “वीरत्वामो सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः”
इत्येवं विपरीतमुदघृतम् ।

३. अत्राह सायण — अस्मिन् (शुक घातो) हि सति शुकवल्बोदकाः (उ०
२० ३।४२) इति शुभेः वनि मतोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थक स्यात्, इत्युपलक्षणेन क-

प्रत्ययेनैव सिद्धत्वान्, तथा शुकैरविधानेनापि शुक शब्दसिद्धे अत्रैन्द्रादौ शुभेर्नि-
पातनमनर्थक स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयत इति । यदुशादिपदसिद्धि प्रमाणी-
कृत्य घातनामनापेक्षवचन शुकैः स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन
स्वीकृतानां च घातनामनापेक्ष सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयवितरैश्च
२५ नैयाकरणैरविगीतत्वेन भ्वादौ पठितस्य कर्मः सायणेन प्रायाक्यान कृतम् (२३द्विचये
तत्प्रकरण एव विस्तरेण बह्यते) । तस्माच्चिन्तयोऽय पन्थाः ।

४. इदं पुक्ककारे (पृष्ठ ४६) उदघृतम् ।

५. क्वचिच्च ।

भ्रान्तः^१ । मा भवान् भ्रोचिस्वत्^२ । ऋद्विस्वादेवोदित्वं नास्ति साह-
चर्यात्^३ ॥१२१-१२५॥

१०. शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा ।
शाखोटो^४ वृक्षः ॥१२६, १२७॥

११. उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि ५
लख लखि इख ईखि बल्ग रगि लगि अगि बगि मगि तगि त्वगि
श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा
स्थाली । उखिरिदन्तोभ्नापः, मूढा ओङ्गाः बोधोन्त्याद्यर्थमुप्रीतः ।
मखति । मखः । मङ्गति । मङ्गने घन्दी । द्विर्नखिर णोपदेश-
विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । पखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्गन्ती- १०
त्वेके । प्रेङ्गति । प्रेङ्गा । घल्गति । घल्गा, घल्गा । रङ्गति । रङ्गः ।
लङ्गति । लङ्गः अङ्गने पक्षिशेषेऽयं रुद्रः । लङ्गिभ्योरुपतापरातिविद्यायोः
(६।४।२८ वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्गति । अङ्गम् । भ्रान्तलोपथ
(उ० ४।५०) इत्यङ्गिः । भ्रान्तमदिमन्दिम्य आत् (उ० ३।१३४) अङ्गारः ।
अतन्वधि (उ० ४।१९) इत्यङ्गुलिः । अमेरुरिथ सो वा (प्र० उ० १।४५) इति १५
व्युत्पत्यन्तरेण निरुदादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथंचिन् कल्पनीयौ इति ज्ञायते^६ ।

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञायते । इजादियरुमत्त्वादामा भवितव्यम् ।

२. 'भ्रोचिस्वत्' पाठा० । अर्थ चापपाठः ।

३. अकारोकारयोरित्वेऽन्यको घातुः स्यात् ।

४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

५. प्र० काशिका १।२।३४ ॥ षोडश न्यूनसंज्ञका ओकारा आश्रयायन-
श्रौतमूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुचिन्तार्य इति तु न
व्यवतीक्षतं स्वामिना ।

६. उणादीं निरुदानामेव शब्दानां स्वरवर्णात्पूर्विज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-
निवानां वैयाकरणानां मतम् । इवामिदयानन्दनरस्वतो तु स्वोष्वादिर्कोशव्याख्यायां २५
प्रतिपदं षोडशार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादौ न केवलं निरुद-
पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरुदिमव हि ह्युपाधु, नैगमा रुदिमवाथ कथं ताववः स्यु-
चिति वदता महाभाष्यकारेण उणादौ न केवलं रूदानामेव व्युत्पादनमपि तु नैरमाना-

वद्विर्गतिवैकल्ये रूढः—वद्वति, वद्वः । मङ्गलत्(दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
 तगिः स्वलने रूढः—तद्वति । इद्वगि, इद्वितम् । आलिव्वति, लिव्वम् ।
 चुरादौ लिंगि विप्रोकरणे (१०।१८२)—लिव्वयति । द्रमिडानाम् रिखि-
 रपि—रिव्वति, रिव्वणम् स्वलनम्^१ । प्रगीति च चन्द्र (च० धा०
 १।३८) प्रद्वति ॥१२८-१५५॥

१२. त्वगि कम्पने च । त्वद्वति ॥

१३. युगि जुगि वुगि^३ वजने । युद्वति । जुद्वति । जोद्वनी
 सुवर्णकारमाण्डम् । भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

१४. दधि पालने च । चकाराद् धजने च—दद्वति ॥१५९॥

१५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
 के—गग्घति । कण्ठे द्वावप्याह ॥१६०॥

१६. शिधि आघ्राणे । आघ्राणे गन्धोपादानम् । शिद्वति ।
 आणको लृशिद्धिधान्यः (द० उ० ३।२७) शिद्वणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट् आत्मनेपदिनः]

१८. वर्च दीप्तौ । इत् ईजान्ता (१।११२) विशतिः, सेट्
 आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टड्डनम्, सुवर्चला
 शाकम् । असुन् (द० उ० ९।४९) वर्चः—अशुचितेजसो ॥

१९. पच सेचने । सचते, असोपिचत् । मितनिगमितविमसि (तु०
 उ० १।६९) इति तुन्—सक्तवः । पच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, ते च नैगमा यौगिका प्व, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । अत्र विशेषोऽस्मत्सं
 पादिताया दशपायुष्वादिवृत्तेरुपोवाते (पृष्ठ० ०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'द्रमिडस्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९) ।

२. 'लेखनम्' पाठा० ।

३. 'रुगि' इति मैत्रेयमायणादयः ।

४. 'कलशिः' पाठा० ।

५. प्रतिश्यायस्तु पीनस इत्यमर (३।७।११)

६. पूर्वप्रपञ्चकान्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रपञ्चकरय ८२ सूत्रव्या-
 ख्योक्ताया ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४ + ४५ =) १५९ सवशा भवति ।

भस्मात्—सञ्चति, सञ्चिवः^१ ॥१६३॥

१००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । भालोचिनः, लोच-
नम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । शृणो मापार्थः (१०।१९७)
आलोचयति, भालोचना ॥१६४॥

१०१. श्च व्यक्तार्या वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वचते^२ ॥१६६, १६७॥

(१०३. कच वन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच
शब्द उदाते^३—कचति खच इति लौकिकोऽस्ति^४ ॥१६८॥

१०४. काचि दीप्तिवन्धनयोः । कञ्चते, कञ्च्यते । काञ्च-
नम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आचः कचिरिदित् परस्त्वनिदिदित्वे^५ ॥ १०

१०५. क्वच मुचि कल्फने । कल्फनं दम्भः क्वचनञ्च^६ ।
मचते । मुचेति चन्द्रः (तु०घ०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते^७, मुञ्च्यते ।
तुदादीं क्वच मोषणे (६।१३१) मुञ्चति, मुञ्च्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । घतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातु अधिकौ पठितौ ।

१. शीतलक्षिण्यां नाय क्वचिन् सावात् पञ्चते । 'वप समवाये' (१।२८५) १५
इत्यस्य म्यास्याऽत्र द्रष्टव्या । सापणस्तु इपचप् पाके (१।०१८) इयस्मादनन्तरं
'वच समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽत्रे 'शचि श्चचीति कौशिकः'^८ इत्यधिक. क्वचिन् पाठः ।

३. अग्निमेषु परमैपदिषु चान्तेषु धातुषु 'क्वच' धातुः शीतलक्षिण्यामन्यासु च
धातुवृत्तिषु न पञ्चते ।

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रमुञ्चत इत्यर्थः । धपरे लौकिकाम्बरस्य
प्राकृत इत्यर्थे प्रतिजानते । तत्र, सरहतशब्दानां साधुवाञ्चास्पाने प्राकृतानामुपभ्रंश
भूतानां शब्दानामन्वाख्यातस्य प्राप्तेरतमेवार् ।

५. सापणस्तु 'क्वचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' इत्येव पठति । मंत्रेष्वपि क्वचि न
पपाठ । काचन काची इत्युभयत्रान्येषामपि इत्यते (६।३।१३७) इति दीर्घवमाह (धातु-
प्रदीप पृष्ठ १९) ।

६. पाठोऽय धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६१) उद्भूतः । मंत्रेष्वपि क्वचने दम्भः शाश्व
वेत्याह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीप्तिवन्धु क्वचने वेत्याह (सि० कौ०) ।

७. उद्भूतमिदं प्रकवकारे (पृष्ठ ३९) ।

घङ्गिर्गतिरैकलये रूढ-वद्गति, घङ्ग । मङ्गोत्तवृ(दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
 तगिः स्पलने रूढ-तद्गति । इङ्गि, इङ्गितम् । आलिङ्गति, लिङ्गम् ।
 चुरादीं लिङि विप्रोकरणे (१०।१८१)-लिङ्गयति । द्रमिडानाम् रिखि-
 रवि^१-रिङ्गति, रिङ्गणम् स्पलनम्^२ । अङ्गीति च अङ्ग (च० धा०
 १।३८) अङ्गति ॥१२८-१५५॥

१२. त्वग्निं कम्पने च त्विङ्गति ॥

१३. युगि जुगि युगि^३ वर्जने । युङ्गति । जुङ्गति । जोङ्गनी
 सुवर्णकारभाण्डम् । भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

१४. दधि पालने च । चकाराद् वर्जने च-दङ्गति ॥१५९॥

१५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
 के-गग्घति । कृष्णे द्वावप्याह ॥१६०॥

१६. शिषि आघ्राणे । आघ्राणं गन्धोपादानम् । शिङ्गति ।
 आणको लूशिङ्गिधात्र्यः (द० उ० ३।२७) शिङ्गाणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

१८. वर्च दीप्ती । इत ईजान्ता (१।११२) विंशति, सेट
 आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टङ्गनम्, सुवर्चला
 शाकम् । असु (द० उ० १।४९) वर्च-अशुचितेजसो ॥

१९. पच सेचने । सचते, असीपिचत् । मितनिगमितचिमसि (तु०
 उ० १।६९) इति तुन्-सक्तय । पच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, वे च नैगमा यौगिका एव, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । घत्र विशेषोऽत्मस
 पादिताया दशपायुषादिवृत्तेरुपोऽन्ते (पृष्ठ०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'द्रमिडास्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० सू० पृष्ठ ५९) ।

२ 'लेखनम्' पाठा० ।

३ 'कृति' इति मैत्रेयमायणादयः ।

४ 'कलशि.' पाठा० ।

५ प्रतिश्यायस्तु पीनस इत्यमर (२।७।११)

६. पूर्वप्रघटकान्त्यायो ११४ घातुसख्यायामेतन्प्रघटकरय ८३ सूत्र्या

रूपोक्त्याया ४५ घातुसख्याया. सम्मेलने (११४+४५=) १५९ सख्या मन्ति ।

१५

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः । इदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भृक्तः^१ । भृष्टम्
भ्रस्त्रेः (६।४) रूपम् । अर्थाभृजत्, अयभजत् । ऋदपधाधानलपिचूतेः
(३।१।११०) क्यप्—भृज्यम् । अवश्यभज्यम् एव चावश्यक (७।३।१५)
इति कुत्वाभावः । उणादी भर्जूरभ्योपः ॥१७६, १७७॥

१.१.१. एजू भ्रेजू भ्राजू दीप्तौ । एजते । एषि पारुण्य (६।१।१५) *
भ्रेजते । मा भयानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वाद् अन्तरङ्गत्वाच्च द्विवचने कृते
दृश्यप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणुष्ठापकार^३ ।
मनुपसर्गास्त्रिग्विन्द (३।१।१३८) इति शः—उदेजयः । एजू कम्पने (१।१।४७)
अस्मादेजति, तथा ष्येः लृप् (३।२।२८) अद्भ्रमेजयः । भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजमास-
नादीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्^४—अयभ्राजन् अयिभ्रजत् । भ्राजू इभ्रामू १०
(१।५।६४) इति धस्यते, तस्य कणादित्वाद् घेत्वाभ्यासलोपो प्रयोजनम्—
भ्रेजे, भ्रभाजे, तथा मयभ्रज (८।२।४६) इति षः, राजूसहचरितस्य यथा
स्यात्—वाभ्राष्टि । अस्य तु वाभ्राक्ति^५ । भ्राजमासपूर्वि (३।२।१७७) इति
किप्—विभ्राद् । नभ्रापनपाद् (६।३।७५) इति प्रकृतिः^६ । भ्रुवथ (३।२।२३८)
इति चकारादिष्णुच्^७—भ्राजिष्णुः । रेजू इति च चन्द्रः^८ (५० भा० १४
१।३।६४) ॥१७८—१८०॥

१.१.२. ईज गतिकुत्सिनयोः । ईजते, धीज्यते । ईजीति
इणः—ईजते । वीजेरुलौकिकादधीज्यत् ॥१८१॥

१. श्रीदितो निष्ठायाद् (७।२।१५) इत्येनेहागमामात्र इत्यर्थः ।
२. द्र० धमरुलीरटीया (वैश्यवर्ग ४७) अम्युषपदस्याकार्यात् । २०
३. द्विवचनान् पूर्वं दृश्यत्व प्रवर्तते इति शेषः ।
४. नायं विकल्पेनात्र विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति वाच्यम् ।
५. मतमिदं साधयेन रचयत् (भा० सू० पृष्ठ ६३) ।
६. नभो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः ।
७. यथोक्तं कारिकायाद्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहित- २३
चन्दनेन' इति ।
८. अथोक्तं धातुद्वयोः—अत्र रेजिष्टपि ऋदिन् पश्यते, तदनापूर्वमिव (पृ० ६२) ।
९. शीघ्रधातुः शास्त्रेऽप्यपठितोऽपि लोके लम्बनचार इत्यर्थः । 'संजीवते' इति

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्च । उणा-
दौ मञ्चुका खट्विका । मञ्चिकेति सभ्या ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्चयते । अच्—
पञ्च । पञ्चिका न्यास । पञ्च । पञ्चाला । घञ्—पङ्क । चुरादौ पचि
५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयति । एरण्यतानाम्^२ इत्यस्य प्रायिकत्वात्
प्रपञ्च, अस्य तु घञि कृत्वं स्यात् । दुर्गोऽदन्तमाह ॥१७३॥

१०८. ष्टुच प्रसाद्रे । स्तोवते । घञि—स्तोक^३ ॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु^४ । ऊर्जनम् प्राणनम् ।
अर्जते, उपार्जते, आनृजे । अन्ये तृद्विकोद्रेकार्थे हलादिभेन मन्यन्ते^५ ॥
१० ११०. ऋजि भृजी भर्जने । भर्जत, पाकप्रकार । ऋञ्जते,
आनृजे^६ । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

१ पञ्चिका स्थाने पञ्चिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२ महामास्ये नैतादृश किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उच्छ्रा-
दीनां च' (६।१।१६०) सूत्रद्वयी 'एरण्यतानाम् इति वचनात्' इत्यत्र स्मरति ।

१५ मूलमस्य मृग्यम् ।

३ 'स्तौति स्तोकम्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते
(२।१) तु अथाप्याप त्विपर्ययो भवति स्तोका रञ्ज सिकता तर्किनि' इति
ध्रुवता यास्केन श्रुतिर् घरण इत्यस्मान् स्तोकपदनिष्पत्तिरुक्ता ।

२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५१९) क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु
अर्जनैष्विति पेट्ट' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५ ऋज' स्थान 'रिज इत्यर्थः ।

२५ 'आनृजे (ऽ आनृजे) इति सम्प्रतातरङ्गिण्यो, तदन्तर् । नुम्बिधानुपदेशि
वदचनान् । अत एव कार्यपमत्रेपादय आममेव (अच्छाचके) सर्व उदाज्जु 'इति सायण
(धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्वाह—'नुमाममनिमिच्छाऽपि यस्य गुरुमघा ततोऽप्याम
मवर्ति, यथा इदाम्भकार । केचित्तु आनृञ् इति प्रयुदाहरति । तत्रधिममरतिग्यां च
(१।१।६) इधिमह्येनानित्य थाप् इति स्थापितम् । तदन्तित्यमाप् इति न भवतीति
यथावयवित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

नलोप इष्टः^१—सकोचकः । एवमपि न धातुलोप आद्यंघातुके (१११४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कृचेः (१११५) रूपम् । चान्द्रमुदिच्यमतन्त्रम्^२ (च० धा० १।५७), यत् कालं सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्^३ उदुपधत्तम् अकिस्त्वस्य निकुञ्चिते (महा० १।१।३८) इति । यदि चायमुदित स्यात्, इडागमोऽथ न स्यात्^४ ॥१८५॥

११८. लुञ्च अपनयने । अनुपयुक्तापासने । लुञ्चति । ब्रि-
लुञ्च्युतश्च (१।२।२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चित्वा, लुञ्चित्वा,
लुञ्चितः, लुञ्चित ॥१८६॥

११९. अन्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । आनञ्च । अक्त्वा,
अञ्चित्वा, उदितो वा (७।२।५६) इत् । अञ्चेः पूजायाप् (७।२।५३) इति क्त्वा-
निष्ठा योनित्यमिद्—अञ्चित्वा गुरुन्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा
(७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—सयक्रौ शकुनेः पादौ, यमोऽनपादाने (८।२।
४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्तम् उदकं कृपात् । अनदिता हल
उपधाया ङिति (६।२।२४) इति नलोपो नाम्बेः पूजायामिति (६।४।३०) नास्ति
—अञ्चिता गुरवः । नाञ्चवेः (उ० १।१७) इति कुः—न्यङ्कुः^५, न्यङ्कादि-
त्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम् । पृक्षंशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदविन्दुः ।
उदहोऽनुदके (३।३।१२३) स्थापुः, उदके तु व्युद्—उदञ्जनी जलोदरणी ।
आत्तिगृहधृत् (३।२।५९) इति क्विप्, वगिद्रचार (७।१।७०) इति तुम्—प्राङ् ।

१. प्रयोगप्राचुर्यदर्शनादिति शेषः ।

२. धातुवृत्तौ 'अत् एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति
पठ्यते' (पृष्ठ ६४) । अत्र तरङ्गिणीकारस्योक्तिसोऽप्युक्तः, श्रीरस्वामिना उदित्पाठः प्रया-
स्यायातुदित्पाठस्य व्यवस्थामनार ।

३. 'अघात्' पाठा० ।

४. यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निषेधार् इति शेषः ।

५. पुरतसदृशो विकटबहुविधागः [मृगविशेषः] इत्युक्तदृश्यस्य हेमाद्रि
टीकायां सूत्रस्थान ३।५० । न्यङ्कोर्विधरो नैयङ्क्व इति पाणिनीया, न्याङ्क्व इत्यामिश-
लाः । अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्रे वा इतिहासे' मन्वस्य प्रथमाभ्याये
(पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः ।

११३. उदात्ता अनुदात्तैः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो प्रजान्ताः (१।१५८) द्वासप्ततिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति^१ कुत्व^२ नेष्टं, ण्यन्तस्य वा रूपम् । शुचङ्कम् (३।२।२५०) इति युच्-शोचन^३ । इत्युपाद् क्रिः^२ (आन्त्र उ० १।५२) शुचिः । अचिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्-शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तौरे । कोचति, कुच सम्पर्चने^४ (धा० सू० १। ५९५) इत्यर्थमेदार्थं ज्जलादौ पठिष्यते । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतर-
१० स्यात् (१।२।२१) इति किरवं घा-सकुचितं, सकोचितम् ॥१८३॥

११६. कुञ्च^५ गतौ । कुञ्चति । कुञ्ज । कुञ्चा । अञ्चुपुञ्चि-
कुञ्चाद् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रकादिभ्योऽण् (५।४। ३८) क्रीञ्चः ॥१८४॥

११७. कुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
१५ लपत्वे च^६ । कुञ्चति, कुञ्चिनम् । कुञ्चिका । कुक्^७ । कुञ्चेणुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—‘अमो गिरे, शीतलकन्दरस्यः पारावती
‘सम्पत्तुदुदं, धर्मात्साही मधुराणि वृजन् सर्वाजते पशुपतेन कान्तम्’ इति ।

१. ‘शोच्यमिति निपातनाद्’ इति पाठः । शोच्यपदस्य कुचा^८ निपातनादप-
पाठोऽप्य । ‘अशोचानन्वरोचस्तव’ (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शनाद्

२० ‘कुत्रं नेष्टम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्र सर्वेषु पाणिनीयोपादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहैव
संबद्धिः ।

३. युच् गताविति स्वामी (धा० वृ० पृ० ६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. स्वलादौ (१।५९५) तु ‘कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठाभिविधेयं’

२५ इति पठ्यते ।

५. कुञ्चेत्यादिषु धातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परमवर्षमकृत्वा नकारनिर्देश क्त
इति बोध्यम् । प्रयोगावरयायां तु परसवर्णं भवत्येव ।

६. ‘गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे’ चेति धीस्वामी (१० ६३) इत्येव धातुशृणौ
पाठ उपलभ्यते ।
७. क्विपि नलोपे रूपम् ।

(का० नीति, ४।४१)। चान्तोऽयमिति शिवः^१—सञ्जति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जितम्, गुञ्जा ।
अनिदिदित्वेके^३—गोञ्जति । जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम् । अर्चति, आनर्च । अर्चितः । अर्चा ।
पञ्जयाचरुचप्रवचर्चश्च (७।३।६६) इति कुत्वामाद्यः, अर्च्यः । येषां मतेऽत्र ५
श्रुचेर् (धा० ६।२२) ब्रह्मणम्,^४ तत्पक्षे अर्च्यः । अर्चिशुचिहृसुपि (उ० २।
१०१)—इतीस्—अर्चिः । अर्चयत इत्यर्कः^५ । घुरादीं (१०।२०३)
अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छति । म्लेच्छनम्,
म्लेच्छः । म्लेच्छो ह वा एव योऽपशब्दः, न म्लेच्छित्वै, नापमावित्वै^६ । सुव्यस्वात्- १०
घात् (७।२।१८) इत्यचिस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छित्तमन्यत् ॥२०२॥

१२६. लञ्ज लाञ्छि लसणे । लञ्जणं चिह्नम् । लञ्जति,
लाञ्छति । लाञ्छनम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाञ्छि इच्छायाम् । वाञ्छति । वाञ्छितम्, वाञ्छा ॥

१. 'अति नः सद्यतो नय' (श्रु० १।४२।७) इत्यादिषु चान्तोऽपि दृश्यते । १४

२. अय महावैपाकरयः शिवस्वामी । उत्तरन (५।१०) अन्वयं मन्यन्ता
स्मर्यते । शिवस्वामिनो विषये 'सकृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'-नामि मन्वो
(पृष्ठ ४३९) विस्तारा उक्तम् । सप्तमैव द्रष्टव्यम् ।

३. मत्तमिदं धातुवृत्तीं (पृष्ठ ६७) पुनपचारे (पृष्ठ ६०) चोदधत्तम् ।

४ इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।३।६३) । अर्चतेर्भव्ये 'प्रवचर्चं २०
इत्यत्र क्य सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना ।

५. अर्चि रूपम्, उ० ३ । ४० द्रष्टव्यम् ।

६. महामात्ये (धा० १ पा० १ धा० १) त्वेवं पश्यते—'तेऽसुरा हेतयो हे-
त्य इति कुर्वन्तः परा बधुवुः । तस्माद् बाह्येन न म्लेच्छित्वै, नापमावित्वै । म्लेच्छो
ह वा एव यदपशब्दः ।'

७. म्लेच्छित्वम् = म्लेच्छापाठम् ।

घञि—पर्यङ्कः, पत्यङ्कः^१ । उदकमिति निपानितम्^२ ॥१८७॥

१२०. वनञु, चनञु, तनञु, त्वनञु, मुञु^३, म्लुञु गत्यर्थाः ।

वञ्चति । यङि अस्यासस्य दीर्घे प्राप्ते नीग्वन्ञुसंभुञुसु (७।४।८४) इति
नीगागमः—वनीवच्यते । उदितो वा (७।२।५६) इति घेद्-वक्त्वा, घञित्वा,

४ [वञ्चित्वा] वञ्चिलुञ्च्युतश्च (१।२।२४) इति वा कित्त्वम्, घेद्वाद् यस्य
विभाषा (७।२।५५) इति निष्कार्या नेद्—वक्तः । वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्चु
प्रलम्बने (१।८।१५०) इत्यस्मात् । गुणिवन्ञुः प्रलम्बने (१।३।६९) तडानौ-
षालं वञ्चयते । नेह—अहि वञ्चयति । स्फायि (७० २।१३) इति रक्-
वकम्, न्यङ्ककादिः (८०७।३।५३) । घञि वञ्चैर्गती (७।३।६३) इति कुञ्चं

१० नास्ति—वञ्चं वञ्चन्ति वणिजः^५ । वञ्चति । चञ्चा लृणपुञ्जः । चञ्चुञ्चोदिः,
चञ्चलञ्चपलः । चाचलस्तु चले (धा० १।५।६९) रूपम् । तभेस्तकम् ।
म्लोचति । मलिनं म्लोचति, मलिम्लुचञ्चौरः । जूस्तम्भुञुञ्चुञ्चुञ्चुञ्चु-
ञ्चुञ्चिम्यश्च (३।१।५८) इत्यङ् वा—अम्लुचत्, अम्लोचीत्, अम्लुचत्,
अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१५ १२१. शुञु म्लुञु कुञु खुञु स्तैयकरणे । अम्लुचत्, अम्लो-
चीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् । घञ्—म्लोचः, न ङादेः (७।३।५५) कुत्वा-
भावः । १९४-१९७॥

१२२. म्लुनञु पस्ज गती । न्यम्लुचत्, न्यम्लुञ्चित् । सञ्जति,
सिसञ्जिषति, सिसञ्जयिषति । सञ्जः सञ्जितो हस्ती । ङापि तडानौ^६—

२० प्रकृतेर्गुणसम्पृदाः सञ्जन्ते गुणकर्मणु (मीमा ३।२९), सञ्जमानमकार्येविति,

१. परेभ्य ङाङ्गोः (८।२।२२) इत्यनेन लत्वविकल्पः ।

२. 'उदक च' इत्युणादिसूत्रेण (२।३९) इति शेषः ।

३. इतोऽग्ने 'मुञ्चु म्लुञ्चु' इत्यधिकौ वञ्चिन् । प्रकृतसूत्रस्याप्यापानयो-
रकारणदार्ढ्यानन्वैमी स्यामित्यमताविति स्पष्टम् ।

२५ ४. ढ्र० आशिफा ५।३।६३ ।

५. अत्राह सायणः—'घञोऽस्यामनेनदं दूषयन्तो वधंमानसोऽस्याप्यारयः
एव दुष्टाः' (धा० वृ० पृ० ६०) । सोऽस्यामिनात्तस्यामनेवदितमत्र रवीदृत्तव, अ वृ
द्वितम् । अतः सायणीयो लोचञ्चिन्त्यः ।

पाठ्यां तुदादित्वादेवेष्टसिद्धेः ॥२१३॥

१.३६. वृज ध्रजि, ध्रज ध्रजि गती ॥ व्रजति । घरीवृज्यते
रीवृदुषस्य (७।४।९०) इति रीक् । इदुपधोऽप्यमित्येके व्रजति । ध्रजति ।
ध्रजति, ध्रव्रजति । ध्रजेत्येके ध्रजति, ध्रजः, घतो ह्लादेः (७।२।७)
इति सिचि घा वृद्धिः—अध्यजीत्, अध्याजीत् ॥२१४—२१७॥ २

१.३७. कृज अव्ययते शब्दे । कृजति । कृजितम् ॥२१८॥

१.३८. अर्ज सर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्जे । अर्जिजिपति ।
अर्जित्शिबम्यमि (उ० १।२८) इत्युः—अर्जुः । अर्जेषिलुक् च (उ० २।२८)
इत्युनन्—अर्जुतः । अर्जेर्ज च (दश० १।११) इतीपद्—अर्जोपम्
पिष्टपचनम् । सर्जति । सर्जिका । कृषिवमितनिधिसर्जिष्वजिम्य ऊः (उ० १०
२।८२) खर्जुः ॥२१९, २२०॥

१.३९. गर्ज शब्दे । गर्जति । गर्जितं लजितम् ॥२२१॥

१.४०. तर्ज भर्त्सने । तर्जति । चुरादी (१०।१३२) तर्जयते ॥

१.४१. फर्ज स्वर्ज व्ययने । फर्जति । खर्जति । कृषिवमि (उ०-
१।८२) इत्युः—खर्जुः ॥२२३, २२४॥ १५

१.४२. खर्ज मार्जने च । खर्जिष्वादिभ्य ऊोलौ (उ० ४।९०)
खर्जुः ॥

१.४३. अज गतिक्षेपणयोः । अजति, अजेर्व्यंघमनोः (२।४।३६)
आर्धघानुके—संघीवाय, संघीय । उदात्तत्वं त्वर्धघानुके घलादी

१. इदमत्रावधेयम्—भ्वादी पाठाद् उञ्जति उञ्जति इत्यनयोः शक्तिपोरु- २०
दावत्ताद् उञ्जतः उञ्जतः इत्यनयोश्च लघार्धघानुकात्तुदात्तत्वाद् घानुस्तरो मवति,
तुदादी पाठाद् शस्वतः स्वाद् । तस्मात् स्वरेभेदात्तुदात्तत्वाद् पाठः कर्तव्य एव ।

२. अत्राह सायणः—‘तर्जिषीकारपमंनतास्तु (१ सु) आर्जो मज मजी इति
दरयोऽपादी पश्यते, सर्वत्र तवर्गादी एव ।’ (आ० वृ० पृष्ठ ६९) । महोक्तिद्विती-
सि सायणपाठेनानुदितान्. (इ० मी० मनो० पृष्ठ ५९०) षीत्तर्जिषीत् तु नैत्रा- २५
दश. पाठ उपलभ्यते ।

१२८. आच्छि आयामे । आच्छति, आच्छयते । दोर्दण्डच्छित-
चन्द्रशेखरधनुर्दण्डावसङ्गोपतः^१ । आच्छ, आच्छनुः आच्छुः, तस्माद् ग्रह-
णात् (द्र० ७।१।७१) नुडमावः^२ ॥२०६॥

१२९. हीछ लज्जायाम् । हीच्छति, जिहीच्छ ॥२०७॥

१३०. हुर्छा कौटिल्ये । हुर्छति, बौक्कधायाः (८।२।०६) इति
दीर्घः । निष्ठायाम् आदित्रय (७।२।१६) इतीञ् नास्ति—हूर्णः, राक्षोप-
(६।१।२१) रदाम्या निष्ठानो नः (८।२।४२) विभाया भावादिर्कर्मणोः (७।२।१७)
इति वेद्, हुर्छितमनेन, हूर्णम्, प्रहूर्छित, प्रहूर्णः । क्विप्—हूः हुयी ॥२०८॥

१३१. मुर्छा मोहसमुच्छ्रापयोः । मूर्छति, मूर्छा । न व्याख्या
१० पृथुक्षिमदाम् (८।२।५७) इति निष्ठानञ् नास्ति, मूर्त्तः । क्विप् निष्ठावत् (द्र०
का० ३।३।१४) मूर्त्तिः, मूर्छितमनेन, मूर्त्तम्, प्रमूर्छित, प्रमूर्त्तः । संमू-
छित इति तारकादित्वात् (द्र० ५।२।३६) इतच् ॥२०९॥

१३२. स्मूर्छा विस्मृती^३ । स्मूर्छति । स्मूर्छा । स्मूर्छा विस्मृता-
विति इर्मः—स्फूर्छति, स्फूर्णः ॥२१०॥

१३३. युच्छ प्रमादे । युच्छति ॥२११॥

१३४. उच्छि उज्छे । उच्छ उच्चयनम् । उच्छति, उच्छाञ्-
कार । उच्छितः । शिलोच्छतम्, शिलोच्चयनमित्यर्थः ॥२१२॥

१३५. उच्छि विवासे । विनासो विनाशः समाप्ति^४ इत्यर्थः ।
उच्छति । उष्टः । 'रज्यां भुष्टायामुष्टि जनपामाम तनपम्'^५ । प्ताविह न

२० १. अतुपलम्भमूलमित्यम् ।

२. अयं मात्र.—तस्मात् पदेन पूर्वपद (७।१।७०) विहितस्य दीर्घस्य
परामर्शान् नात्र तुडागमः । अत्र तु स मायिक एव दोषं धारयः, न तु 'अत्र आदेः'
एवविहितः ।

३. 'विस्मृती' पाठा० ।

२५ ४. इदं धातुगुणौ (पृष्ठ ६९) उच्छयन् ।

५. अतुपलम्भमूलम् ।

पाठ्यां तुदादित्वादेवेष्टसिद्धेः^१ ॥२१३॥

१३६. वृज ध्रजि,^२ ध्रज ध्वजि गतौ ॥ वजति । वरीवृज्यते
रीवृदुर्षस्य (७।४।९०) इति रीक् । इदुपधोऽयमित्येके वेजति । ध्रजति ।
ध्रजति, ध्वजति । ध्वजेत्येके ध्वजति, ध्वजः, अतो ह्लादेः (७।२।०)
इति सिचि वा वृद्धिः—अध्वजीत्, अध्वाजीत् ॥२१४-२१७॥^१

१३७. कूज अव्यक्ते शब्दे । कूजति । कूजितम् ॥२१८॥

१३८. अर्ज सर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्जे । अर्जिजिपति ।
अर्जिदशिवम्यमि (उ० १।२८) इत्युः—ऋजुः । अर्जेणिलुक् च (उ० ३।५८)
इत्युनन्—अर्जुनः । अर्जेर्ऋज च (दश० ६।२१) इतीपद्—ऋजीपम्
पिष्टपचनम् । सर्जति । सर्जिका । क्विचमितनिधिसर्जिष्ठजिम्प ऋः (उ० १०
१।८२) सर्जूः ॥२१९, २२०॥

१३९. गर्ज शब्दे । गर्जति । गर्जितं स्तनितम् ॥२२१॥

१४०. तर्ज भर्त्सने । तर्जति । चुरादौ (१०।१३२) तर्जयते ॥

१४१. कर्ज स्वर्ज व्ययने । कर्जति । कर्जति । क्विचमि (उ०-
१।८२) इत्युः—कर्जूः ॥२२३, २२४॥^{१५}

१४२. स्वर्ज मार्जने च । स्वर्जिष्वादिभ्य ऊोत्वौ (उ० ४।९०)
स्वर्जूरः ॥

१४३. अज गतिक्षेपणयोः । अजति, अजेर्व्यञ्जप्रभोः (२।४।५६)
आर्धधातुके—संघिवाय, संघीय । उदात्तत्वं त्वार्धधातुके पलादौ

१. इदमत्रापेयम्—म्वादी पाठान् उञ्छति उञ्छति इत्यनयो शक्तिपोरु- २०
दात्तान् उञ्छत. उञ्छतः इत्यनयोश्च सत्तावधानुक्तानुदात्तत्वाद् धातुस्वरो भवति,
तुदादौ पाठान् शस्वतः स्यात् । तस्मान् स्वरसदार्थपुमयत्र पाठः कर्तव्य एव ।

२. यथाह सायणः—'तरङ्गिणीकारयपसंभतास्तु (१ ह्र) पाठौ प्रज मजी इति
दरयोश्चवादी पठ्येते, सर्वत्र तवर्गादी एव ।' (धा० वृ० पृष्ठ ६९) । महोजिदीक्षितो-
ऽपि सायणपाठेभ्याद्वितवान् (५० मी० मनो० पृष्ठ ५६०) सौख्यरक्षिण्या तु नैता २५
इरा पाठ उपलभ्यते ।

धीभावस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, धी ह्यनुदात्तः । प्राजिता रथस्य प्रवेता^१ ।
 घटादाविति किम् ? समज्यते । वा यौ (२।४।५७) वा—प्राजनो^२
 दृष्टः; प्रवयणो दावात्यये । वातशुनीतिलराधेवजधेतुदजहातिभ्यः सश्
 (३।२।२८ वा०) घातमजा मृगाः । अजतीत्यजः छागः । अजा व्यजनम् ।

- ५ समुदोजः पशुपु—(३।३।६९) इत्यप्—समजः पशुसङ्घः, उदजः पशु-
 भरणम्, अन्यत्र घञ्—समाजः, उदाजः । अजिमन्थोश्च (७।३।६०) इति
 कुत्वाभावः । सजाश समजनिषद (३।३।९९) इति क्यप्—समज्या समा;
 संज्ञात्वाद् धीभावो नास्ति । गोचरसंच (३।३।११६) इति व्यजः
 साधुः । अजेज (५ उ० २।४८) इतीनच्—अजिनम् । अज्यतिग्याम् (उ०
 ४।१।३०) इण् आजिर्युद्धम् । पादे च^३ (उ० ४।१।३१) पदाजिः । अजिर-
 शिशिर (उ० २।१।४५) इत्यजिरम् । बहुल संज्ञाकन्दसोः अन्नवधकगावविच-
 षाजिरापर्यम् (२।४।१४ वा) इति धीभावो नास्ति । अजिवृरीम्यो निष्च (उ०
 ३।३८) इति णुः—वेणुः । रात्नासाला (उ० ३।१।५) इति धीणा ॥२२५॥

१.४४. कज मदे । कजति ॥२२६॥

- १५ १.४५. खज मन्ये । मन्यो विलोडनम् । खजति । खजेराक्त्
 (तु० उ० ४।१।३१)—खजाको मन्यः, खजाका दवी, खजो विद्रव्यपाच-
 कानां मन्यनदृष्टः ॥२२७॥

१.४६. खजि गतिवैकल्ये । खजति । खजः खोडः, खज
 नोदकं सर्पपञ्च । खजनः, खजरीटः पक्षी ॥२२८॥

- २० १.४७. एजृ कम्पने । एजति । एजे. सश् (३।२।२८) अङ्गमे-
 जयः । एजृ दीर्घो (१।१।११) तडानी^४—एजते ॥२२९॥

१. 'एव हि कश्चिद् वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । एत
 आह—अहमायुष्मन्स्य रथस्य प्राजितेति' इत्यादि महामायम् (२।४।५६)
 अत्रानुसन्धेयम् ।

- २५ २. 'प्राजनम्' पाठा० ।

३. हस्तलेखेषु 'पदे च' इत्येवं पठ्यते ।

४. 'तडानी' इति हस्तलेखेषु पठ्यते । श्रेयेण मन्यङ्गता 'तडानी' 'तडानी'

इति पदद्वयं व्यरहत् । अत्रायं विवेकः—यदा तद्ग्रन्थयः आनप्रत्ययभ्यान्व घातो-

१.४८. दुभ्रोस्फूर्जा वज्रनिष्पेपे । वज्रनिष्पेपोऽशनिनिघ्नो-
पः । स्फूर्जति । स्फूर्जः । दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यच्चार्यम्^१ । घोदितथ
(८।२।४०) इति निघ्नान्वचम्—स्फूर्गणः, चोः कुः (८।२।३०) आदितथ (७।२।
१६) इति नेट् । विभाया मागादिकर्मणोः (७।२।१७) स्फूर्जितमनेन स्फूर्गणम्
प्रस्फूर्जितः प्रस्फूर्गणः । द्वितोऽधुव (३।२।८६) —स्फूर्जंधुः ॥२३०॥

१.४९. क्षि क्षये^२ । क्षयति । क्षेता, लक्ष्यानुरोधादिष् नास्ति
वक्षयति^३ च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचिन् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानाम् पूर्वेषामनुरोधतः ॥^४

पियः, निघ्नयामप्यदर्थे (६।४।५९-६०) क्षीर्घः, वियो दीर्घान् (८।२।४६) २०
इति निघ्नानत्व क्षीणः । वा क्रोशद्विग्ययोः (६।४।६१) क्षिनः क्षीणः ।
तुदादी । वि निवासगत्योः (६।१०७) क्षियति, मयादी विप् हितायाम् (९।३६)
क्षिणाति, स्यादी ऋ षि चिरि जिरि दारा दृ हितायाम् (९।३१)
क्षिणोति ॥२३१॥

१.५०. क्षीज अव्यक्ते शब्दे । क्षीजति, चिक्क्षीज ॥ २३२॥ १५

१.५१. लज लजि भर्त्सने । लजति लज्जति । भासायं-
श्चुरादी (१०।१९७) लज्जयति^५ ॥२३३, २३४॥

भवति इत्यर्थो विवक्षितः, तदा इति प्रत्यये 'तडानी' इति धातुविशेषणत्वेन प्रमुञ्च्यते
यदा तु 'तड्प्रत्यय धानप्रत्ययश्च प्रदर्श्यते इत्यर्थो विवक्षितो भवति तदा 'तडानी'
इति प्रमुञ्च्यते ।

१. उपाधायां च (८।२।७४) इत्यनेन दीर्घो भविष्यत्येव, घतः स्फूर्जेति २०
दीर्घोच्चारण दीर्घस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

२. वि क्षये, वि ऐश्वर्ये इत्येक इति घोरस्वामी इति पुरुषकारे (५० २३) ।

३. 'वक्षयति' इत्यस्य कः वक्षति न ज्ञायते अनन्तरमुदात्तः सोकः प्रत्येऽस्मि-
न्नुपरिष्ठान्नोपसम्पद्यते ।

४. एतने ज्ञान्यते यद् प्राक्पाणिनीयेषु धातुपाठेषु उदात्तानुदात्तधातुना २५
सोऽर्क्यमासीत्, पाणिनिना यथासम्भवं स दोषो दूरीकृत इति ।

५. यथोक्त पुरुषकारे—'सम्भवेदिति घोरस्वामिनः पदे' (५० ६१) ।

१५२. लाज लाजि भर्जने^१ च । लाजति, लाञ्जति, लाञ्ज्यते, लाञ्ज्यते । लाजाः, अजिज्योष (७।१।६०) इति चात् कुत्वाभावः । चत्वारो मत्स्येन इति चन्द्रः (च० धातु १।७७) ॥२३५, २३६॥

१५३. जज जजि जुद्धे । जजति, जञ्जति^२ ॥२३७, २३८॥

१५४. तुज तुजि हिंसायाम् । तोजति, तुञ्जति ॥२३९, २४०॥

१५५. तुजि पालने च । तुञ्ज्यत इति तुङ्गः, घञ् । तुञ्जिता, भूः । चुरादौ भासायः (१०।१९७) तथा तुजि विजि लुभि हिंसाबलादाननिकेतनेषु (१०।२८) तुञ्जयति, तुञ्जो निकेतनम् ॥

१५६. गज गजिं, गृज, गृजिं, मज, मुजिं, शब्दार्थाः ।

१० गजति, गजित्वा । गञ्जति, गञ्जित्वा । गञ्जा मंदिरागृहम् । गञ्जः कोशः । गर्जति, गर्जितम्, गर्जः । गृञ्जति । गृञ्जनम् मूलविशेषः । मजति, मुञ्जति । मुञ्जस्तृणम् । मुज मृजीत्यप्याहुः—मोजति, मृञ्जति ॥२४१-२४६॥

१. 'लजं लजि मत्स्येन, लाज लाजि भर्जने च इति तु हीर-
स्वामी' इति पुरुषकारे (पृ० ६१) ।

२. अस्मादेव धातो. घञि 'जङ्ग'—शब्दो निष्पन्नो भवति । कुत्वं च 'चजोः' (७।१।१२) शयनेन । धातुप्रदोषे शब्दोऽयं निर्दिष्टः (पृ० २५) । स च पुष्पार्थकः । धातुनिगाः भाष्यतत्त्वविदः शब्दमिमं फारसीभाषीय संस्कृते, तदस्य । विशेषस्तत्र 'संस्कृत व्याकरणशास्त्रे का इतिहास' नाम्न मये (पृष्ठ ३७)

२० द्रष्टव्य ।

३. 'गज गजि इत्यत्र हीरस्वामी मृज मृजि इत्यप्याहुः—मार्जति मृञ्जीति' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) पाठः । 'मृजमृजीति स्वामिचन्द्रो' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७३) ।

४. 'मृज मृजीति हीरस्वामी चन्द्रध' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ५७) । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७३) स्वामिचन्द्रयोर्मते 'मृज मृजि' इति पाठः प्रदर्शितः । धृदिने चाद्रथानु-
पाठे तु 'मृज मृजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा० धा० सू० १।८०) ।

५. 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५७) पाठः ।

१५७. गज मदनै च । मदनं मद्रोत्पत्तिः । गजति । अचि—
गजो हस्ती । चुरादौ गज मचं मार्ज [शब्दार्थाः] (१०।१५) इति गाजयति ।

१५८. वज व्रज गतौ । व्रजति । वाजो वेगपशू । व्रजति,
वयाज । वदमज (७।२।३) इति वृद्धिः—अघ्राजीत् । मज्जजोमंवि वयप्—
(३।१।५८) व्रज्या, पटिव्रज्या । गोचरादौ (द्र० ३।३।१६९) व्रजः १
साधुः । यति (द्र० ३।१।१२४) व्राज्यम् । अजिव्योथ (७।६।६०) इति
कुत्वाभावः । किन् वधि (उ० २।५७) इति किञ्चीर्घा—परियाद्, मध
(८।२।३६) इति पः । परिव्राजकः । चुरादौ वज मार्गसंस्कारगतयोः (१०।७१)
वाजयति ॥२४७, २४८॥

१५९. उदात्ता उदात्तेतः ।

१०

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

१६०. अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः । इतः शाङ्गन्ताः (१।१९१) पञ्च-
त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । अतिक्रम उल्लङ्घनम् । किपि तकारथव-
णार्थं सोपधोऽयम् पठितः, ष्टुत्वं न कृतं सन्देहप्रादुर्भावात्^२ ।
अट्टे, अट्टिष्टिपते । अट्टः, अट्टनम् । किपि—अत् । दोषधत्वपक्षे न १५
न्द्राः द्विरुच्यन्ते^३—अट्टिष्टिपते । अन्वे तु षट् इत्याहुः—अट्टे
अट्टिष्टिपते ॥२४९॥

१६१. वेष्ट वेष्टने । वेष्टनम् प्रमथनं लोटनं परिहाणिक्य^४
वेष्टते, अवेष्टन । प्रवेष्टो याहुः । वेष्टितः । विमाषा वेष्टिष्वभ्योः (७।४।६६)
इति षौ चङि अम्यासस्वात्वम्—अघवेष्टत्, अविवेष्टत् ॥२५०॥ २०

१६२. चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टा ईडा । चेष्टते अचचेष्टत्, अचि-
चेष्टत् ॥२५१॥

१. काराङ्गत्सन्धातुपाठीयकथङ्डीकायाम् 'अदि अति क्रमहिंसनयोः'
इति पाठः । अन्दते, अन्तते एति च तयोरुदाहरण्ये (६० पृष्ठ ९०) । वर्षिक्रम-
विरोधादन पाठभ्रंशः प्रतीयते । २. मठमिद पुरुषकारे (पृष्ठ ६१) स्पृष्टम् । २५
३. नन्द्राः संयोगादयः (६।१।३) वृत्तेषु शेषः ।
४. 'दान्तपाठः प्रकरणविरोधात्पेक्ष्यः' इति घातुवृत्तिः (पृष्ठ ७३) ।
५. 'परिवाह' पाठा० ।

१६३. गोष्ट लोष्ट संघति । गोष्टते, लोष्टते, अल्लुलोष्टत् । उष्णादीं
(३।७२) लोष्टौ मृत्पिण्डः ॥२५२॥

१६४. घट्ट चलने । घट्टते । घट्टिन् विदिग्धः (३।२।१०७ वा०) घुच्-
घट्टना । अरघट्टः । उद्घट्टनम् । घुरादीं (१०।२३) घट्टयति ॥२५३॥

१६५. अठि गतौ । अण्ठते ॥२५४॥

१६६. वठि एकचर्यायाम् । एकस्य चर्या सहायत्वेनाग-
मनम् । वण्ठते । वण्ठो दत्तद्रव्यो योऽसौ ॥२५५॥

१६७. मठि कठि शोके । शोकोऽप्राप्यानम्^१ । [मण्ठते],
उत्कण्ठते । उत्कण्ठा । घुरादीं (१०।२३५) उत्कण्ठयति ॥२५६, २५७॥

१६८. मुठि पलायने^२ । मुण्ठते ॥२५८॥

१६९. हेठ विवाधायाम् । हेठते, जिहेठे । षीं घृष्टुपधाया इत्वः
(७।४।१) अजीहिठत् । षीं—हेठयति । हेठना शाह्यम् ॥२५९॥

१७०. षठ च । षठते ॥२६०॥

१७१. हिण्डि गत्यनादरयोः । हिण्डते । घुच् (३।२।१४९)
१५ हिण्डनः ॥२६१॥

१७२. हुण्डि संग्राने । हुण्डते । हुण्डिका मुद्रा ॥२६२॥

१७३. कुण्डि दाहे । कुण्डते । कुण्डम् । कुण्डी भाण्डम् ।
कुण्डो जारजातः । उष्णादीं (१।१०६) कुण्डलम् । घुरादीं कुडि रघणे
(द्र० १०।४१) कुण्डयति ॥२६३॥

२० १. 'ननु चोपमिद् एक एव वयतरण्डाकल्प' इति महामागव्यस्यने
(३।३।२०) वयठो मृतमार्थे इति नामोजिमह ।

२. 'आप्यानसुत्कथयतापूर्वसमापणम् ।

३. 'पालने' इति शैत्रेयसायणौ । 'पलायने' इति 'कागठस्त्रच त्रौ ।

४. 'विवाधन-शार्ढवम्' इति धातुवृत्तिकार (पृष्ठ ७३) । 'स्वधीये' 'हेठते

२५ रिषरो भवति' इति काशकस्नोयपातुपाठकण्डटोकायाम् (पृष्ठ ६६) ।

५. 'विश्वोऽयमिति स्वामिकार्षणी, शैत्रेयादयस्तु केनसमेतोदाजहु'
इति धातुवृत्ति (पृष्ठ ७४) । घोरतरङ्गिण्यां तु न विपूर्वं पाठो दृश्यते ।

१७४ वडि विभाजने । विभाजन भोगीकरणं चर्माभाषश्च ।
घण्डते । घण्डनम्, घण्डः । चुरादी (१०।४३) घण्डयति । वडि इत्येके-
परस्मैपदी—घण्डति, घण्डयते । घण्टो नागः । नदी तु वडि विभाजने
वडि वेष्टने, इति मङ्ग्या पठति ॥२६४॥

१७५ मडि च । चकाराद् विभाजने । पृथक्सूत्रादर्या तरेऽपि^५ ।
मण्डते । मण्डो रसाग्रम् । मण्डकः । मण्डलम् । मण्डूरं^३ लोहमलम् ।
मण्डपः । णेरित्नुच् (द्र० उ० ३।२९) मण्डयित्तुः । शक्तिमण्डिन्याभूत्क्य (तु० उ०
४।४२) मण्डूक । मडि भूपाया (भा० १।२।१९) परस्मैपदी—मण्डति ॥२६५॥

१७६. मडि परिभाषणे । भण्डते । भण्डः, भाण्डम् । चुरादी
मडि कल्याणे (१०।४७) भण्डयति, भण्डना ॥२६६॥ १०

१७७. पिडि संग्राते । पिण्डते, पिण्डयते । पिण्डो गोलः ।
पिण्डी । चुरादी (१०।१२०) पिण्डयति ॥२६७॥

१७८. मुडि मञ्जने^४ । मञ्जनेः शुद्धिर्न्यग्भावश्च^५ । मुण्डते ।
मुण्डः । मुडि कण्डने (१।२२३) परस्मैपदी—मुण्डति । मुण्डनिष् (३।१।२२)
इति णिच् - मुण्डयति ॥२६८॥ १५

१७९. तुडि तोडने । तोडने हिंसा । तुण्डते, तुण्डयते ।
तुण्डम् । उणादी (द्र० धा १।१७) तुण्डिः ॥२६९॥

१८०. हुण्डि वरणे^६ । वरण स्वीकारः । हुण्डते । हुण्डो मेघः ॥

१. 'नदी तु वडि विभाजने, मडि वेष्टने इति मङ्ग्या पठति' इति धातु-
वृत्तौ (पृष्ठ ७४) पुक्वकारे (पृष्ठ ७१) च पाठः । काराहस्नधातुपाठीयकनडडीकाया २०
(पृष्ठ ६६) तु 'वडि मडि वेष्टने' इति पाठः । बाहीक (पठान्) देशीयमायाया
विभाजनार्थिका 'वण्डना' क्रिया प्रमुञ्चते । तेन 'विभाजने' इत्यर्थे प्रामाणिक एव ।

२. पुक्वकारे (पृष्ठ ७१) उदध्वजमिदम्, धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७४) च स्वतम् ।

३. 'मण्डूलम्' पाठः ।

४. 'मञ्जने' इति चन्द्रमित्रेयसायणाः । 'मञ्जने' इति काराहस्नधातुपाठीय- २५
कनडडीकायां (पृष्ठ १००) पाठः । 'मञ्जन स्नान' इत्यपि तत्रैव ।

५. स्मृतमिदं पुक्वकारे (पृष्ठ ७०) ।

६. 'हरणे' इति मैत्रेयः (पा० प्र० पृष्ठ २०) । यथापि विरोधः—काराहस्न-

१८१. स्फुटि विकसन' । स्फुण्डने ॥२७१॥

१८२. चडि कोपे । चण्डते । चण्डः, चण्डा, चण्डी^२ ।
पतिवपिडम्पामातृ (उ० १।१२६) चण्डालः । चुरादी (१।४५)
चण्डयति ॥२७२॥

५ १८३. शृडि रुजायां संघाते च । तालव्यादिः । शण्डने ।
शण्डोऽऽज्रादिसूलामोगः । सनोतेर (घा० सू० ८।२) शण्डुलकात् पत्ये
डः (द्र० उ० १।११३)—पण्ड उतसृष्टौ गौः ॥२७३॥

१८४. तडि ताडने । तण्डते, वितण्डा । तण्डुता प्रोक्तं
ताण्डवम्^३ । तण्डुलः वृद्धतुदितनिताडिभ्य उल्लव् तण्ड च (तु० उ० ५।१)

१० इति कुशकाशावलम्बनम्^४ ॥२७४॥

१८५. पडि गर्तौ । पण्डते । पण्डितः । पाण्डुः पाण्डुरोगो
हरिणवर्णश्च । नागासंघाद्भ्यो रः (प्र२।१०७ काशिका) पाण्डुरः । पाण्डु-
स्त्रीणादिकः (द्र० उ० १।३८) । पण्डः क्लीबः ॥२७५॥

१८६. कडि मडे । कण्डने । कण्डूः । काण्डः । कण्डुरा स्तायु-
१५ संघातः । कण्डोलः पितृकः ॥२७६॥

पन्द्रधानुपाध्योरेतद्धानुरयानि 'मुडे मरवे' इति धातुः पञ्जरे । यथाय मुडे वृद्धि
पृथग्धातु तथैव गृह्णाति गृह्णाति इत्यत्र सतन्त्री 'प्र-यम' धातु द्रष्टव्यौ । निहलकास्तु
'श्रम' इति ज्ञेये । तथा द्युक्त्वम् "गमो गृमेः" (नि० १० । २३) ।

१. 'स्फुटि विकसन इति केचित् पठन्ति' इति धातुः (शुभ ४४) ।

२. या स्वयं चण्डते सा चण्डा, चण्डरूपे स्त्री (या न स्वयं चण्डते) तु
चण्डोति विभेकः ।

३. 'तण्डः, तालोक्तं तालव्यम्' पाठा० ।

४. तडि ताडने इत्यस्मादेकोजपे तण्डुने पिडे वृणदिभ्य उडव् तण्डोदेरा-
विधानं तु संज्ञाशब्दे तु स्वल्पेरेवस्वरावर्णानुसृष्टिनिश्चयस्यैव शब्दानामिति नम्या
२५ वयाधरणाः (द्र० श्वेतवचनाश्री उ० ५० ५० १) । तडि (तण्ड) धातोर्न केचिं ता-
डनमेवायं धति तु वृह् ह्रुट् तनु तव (५०) इत्येतेषां धातुनां वेदार्थेऽप्यत्र प्रथमा,
तेन वृह् ह्रुट् तनु तव (५०) इत्येतेषां धातुनाम्बेत् इत्येतेषां तडि (तण्ड) धातो-
रप्यत्र इत्यर्थेऽप्यत्र धातुनाम्बेत् इत्येतेषां धातुनाम्बेत् । पुरमेवाप्यवति ।

१८७. खडि मन्थ । खण्डने । खण्डितः । खण्डः । खुरादौ
खड खडि भेदे (१०।४०) खण्डयति ॥२७७॥

१८८. खुडि गतिवैकल्ये । खुण्डते । खोडः पृषोदरादिः
(द्र० ६।३।१०९) । खुरादौ खुडि खण्डने (१०।४३) खुण्डयति ॥२७८॥

१८९. हेडू अनादरे । हेडते । हेडस्तिरस्कारः । अमुनि (द्र०
उ० ४।१८८) स्तान्तः । अचि (द्र० ३।१।१३४) हेडोऽन्तः । एषेभ हतः
(१।३।१०३) इति हेला । अजिहेडत् । घटादौ हेड वेष्टने (१।५२६) हेडति ।
हिडयति ॥२७९॥

१९०. वाडू आप्लाव्ये । आप्लाव्यमाप्लावनम् । घाडते । वाडो-
ऽश्वः । घालः^२ । उणादौ वडवा^३ । घले (१।३२९) शिर्षके ॥२८०॥

१९१. द्राडू धाडू विशरणे । द्राडते, धाडते ॥२८१, २८२॥

१९२. शाडू श्लाघायाम् । शाडते, शालते^४ । शाला । शालिः ।
गुणशाली । शालूकमुत्पलादिकन्दः । शालेर् (१।२२८) वा शलिमण्डभ्या-
मूकम् (द्र० उ० ४।४२) ॥२८३॥

१९३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१९४. शौट्टु गर्वे^५ । इतो गड्यन्ताः (१।२५३) सप्ततिः सेटः

१. हेला इति तु ङलयोरेकत्वस्मरणात् इति नृपानां मतम् । परतुवस्तु 'ङल-
योरेकत्वस्मरणान्, ङलयोरेकत्वस्मरणात्, ङलयोरेकत्वस्मरणात्, इत्यादिवचनाना
'समानार्थकौ उभयथानर्थविशिष्टौ स्वतन्त्रौ धात्, अवगन्तव्यौ' इत्यर्थोऽनुसंधेयः । तेन
हेड हेला इति द्वौ स्वतन्त्रौ धात् । एवमेव ईड ईळ इत्यपि द्रष्टव्यौ । अस्मिन् धातुपाठे
स्वन्वयतस्त्वोपदिश्यते साधनार्थम् । अत एव प्राचीने काराकस्मधातुपाठे (पृष्ठ १७०)
'ईड ईळ स्तुनौ' इत्युभौ धात् पश्येते ।

२. ङलयोरेकत्वस्मरणादिति शेषः । अत्र पूर्वधातोष्टिपथी द्रष्टव्या ।

३. 'वडं वलं वा वाति वडवा' इत्यमरटीकाया (पृष्ठ १८५) धीरस्वामी ।

४. ङलयोरेकत्वस्मरणात् । अत एव शुभेन शालते गुणशाली इति निर्वचन-
माहुः । अत्रापि पूर्वतमधातोष्टिपथी द्रष्टव्या ।

५. 'शौण्डु गर्वे'—शौण्डति, शौण्डीरः इति काराकस्मधातुपाठे, ६०पृष्ठ १५।

परस्मैपदिनश्च । शौडति । अशुशौडत् । कृयुपृकटिपटिर्शौडिभ्य ईत्
(उ० ४।३०) शौडोरः ॥२८४॥

१२५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौडति ।
अयुयौडत् ॥२८५॥

१२६. मेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । मेट्टति । एने मेट्ट इति पठन्ते
आघ्रेडितम्^३ । म्लेट्टति । मेट्ट इति दार्गाः—अमिमेट्ट ॥२८६, २८७॥

१२८. कट्टे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कट्टति । कट्टः ।
अयन्तकण (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कट्टः । कट्टीगः ।
कट्टुः । कृदिकृदिकृदिस्योऽम्बत् (उ० ४।२२) कट्टम्बः । वरट्ट (तु०
१० उ० ३।१) कट्टवरः, कट्टवरी तक्रव्यञ्जनम् । कट्टकम् । काट्टो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१२८. अट्ट पट्ट गतौ । अट्टति । अट्टनः । अट्टत्यर्थशूर्पोतीनात्
उपसङ्ख्यानात् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अट्टाट्ट्यते वृथाचलोकः । अट्टा-
ट्ट्या । उणादौ अट्टविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अट्टवी^४ । पट्टति । पट्टः ।
पट्टीरः । पट्टुः । तनट्ट (तु० उ० ३ । १५०) पट्टनम् । पट्टनः । कपि-
कपिडकटिपटिभ्य षोः (तु० उ० १ । ६७) पट्टोः । पट्टहस्तु, पट्टे
हन्यत इति डः । चुरादौ पट्ट षट्प्रन्थे (१०।२४४) अट्टन्तः—पट्टयति,
तथा पट्ट माणर्थः (१०।२६७) पाट्टयति ॥२८९, २९०॥

१२९. रट्ट परिभाषणे । रट्टति, रट्टिता ॥२९१॥

२० २००. लट्ट बाल्ये । बाल्य बालक्रिया । लट्टति । लट्टाट्ट । लट्टकः ।
लाट्टः । लाट्टकः । अशुप्रुपिलटि (उ० १।१५१) इति लट्ट्वा अमरकः ॥२९२॥

१. यौएट्ट सम्बन्धे—यौएडति, यौडीरः^१ इति काराहस्तनपातुपाठीयक-
कडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेट्ट उन्मादे—मेडति, मेडोरः; मेडति मेडीरः^२
इति काराहस्तनपाठीयककडटीका (पृष्ठ १५) ।

३. 'प्राग्लिटं द्विभिरकृत्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञा, अतश्च मेट्ट उन्मादे इति पेडुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अट्टनि.' पाठा० ।

२०१. षट् रुजाविशरणगस्रवसादनेषु^१ । चतुर्ष्वर्थेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटि^२ । वटकम् । वाट् ।
घाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट मट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट मध्ये (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्रासे । उत्रासो मयोद्गतिः । खेटति । शा-
खेटः । खेटो घामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२५९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेती ॥२९५॥

२०४. शिट पिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिपेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^३ । जटति । जटा । झटति । उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।२३४) । घञि (द्र०३।३।१८) झाटः पण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिचम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । कांक्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खेटवागुहं हस्तकः^४ । खटि-
का । यशुप्रविलति (उ० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नतावित्येके^५ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अत्रस्वन्दने (१०।१२) उच्चा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र कस्राकृत्स्नधातुपाठे 'शट विवाधे, षट विराणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः सकरः सजातः स्यात् ।

२. सघातो मिश्रीभावः संहनन च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव वाहीक (पञ्जाबी) भाषायां 'भटका' पद प्रयुज्यते ।

३. सदिश्वोऽय पाठः ।

४. अत्र कटाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च वीरस्वामी' इत्युक्तम् । अय षोपदेश इति नैवेद्यपुरुषकारात्साय-
वात्पयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रानुसंधेया ।

परस्मैपदिनश्च । शीटति । अशुशीटत् । कृशुपृकटिपटिशौटिभ्य इत्
(उ० ४।३०) शीटीरः ॥२८४॥

१२५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौटति ।
अयुयौटत् ॥२८५॥

५ १२६. भेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । भेटति । एत् भेट्ट इति पठित्त
आभ्रेडितम्^३ । म्लेटति । भेट्ट इति दौर्गाः—अभिमेटत् ॥२८६, २८७॥

१२८. कट्टे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चायं । कटति । कटः ।
क्षयन्तवण (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कट्टुः । ककदिकडिकट्टिभ्योऽम्ब्व् (उ० ४।८२) कट्टम्बः । घट्ट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्टवरः, कट्टवरी तक्रव्यञ्जनम् । कट्टकम् । फाटो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१२८. अट्ट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्ट्यल्यशौतीनाम्
उपसंख्यानत् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाट्यते वृथाचलोकः । अटा-
ट्या । उणादीं अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पट्टुः । तनट् (तु० उ० ३। १५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कशिडकटिपटिभ्य चोलः (तु० उ० १। ६७) पटोलः । पटहस्तु, पटे
हन्त्यत इति डः । चुरादीं पट वट प्रथे (१०।२४४) अटन्तः—पटयति,
तथा पट भाषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१२९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट वलिये । घाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुपुबिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौट्ट सम्बन्धे—यौटति, यौट्टीरः इति काराकृत्स्नधातुपाठोपक-
षड्डीका (पृष्ठ १५) । २. भेट्ट भेट्ट उन्मादे—भेटति, भेट्टीरः; भेटति भेट्टीरः
इति काराकृत्स्नपाठोपकषड्डीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आभ्रेडितं द्विसिद्धकम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चायिसंज्ञेया, अतश्च भेट्ट उन्मादे इति पेठुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'घटनिः' पाठा० ।

२०१. शट रुजाविशरणगस्रवसादनेषु^१ । चतुर्ष्वेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. षट वेष्टने । रज्जुं षटति । षटः । षटिः । षटकम् । षाटः ।
षाटी षृत्तिः । षटुः । षटाकरो रज्जुः । षट मट परिभाषणे (१५१२७)
मित्—षटयति । षट षट ग्रन्थे (१०१२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्रासे । उत्रासो भयोद्गतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०१२४९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट पिट अनादरे । पती तालव्यमूर्धन्पादी । शेटति ।
सेटति । सिपेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति । उज्झटति ।
झटोऽञ्चि (दृ०३११२३४) । घञि (दृ०३३११८) झाटः षण्डः ॥२९७,२९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिषम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्पेति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खेटकापुङ्ग्वं हस्तकः^३ । खटि-
फा । प्रद्युम्बिलटि (उ० ११२५१) इति क्व—खट्या ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्थेके^४ । घटादित्वात्
(११५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट घवस्यन्दने (१०११२) उच्चा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काराङ्कत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, षट विराट्प्रत्ययवहात्पेनु'
इति द्वौ धातुपाठौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धातौः सकृः सजातः स्यात् ।

२. सघातो निर्धोमात्र. संहनन च । जट धातुनिर्धोमात्रे, भट धातुः संहनने
पठते । तस्यैव बाहीक (पजाबी) भाषायां 'भटका' पद प्रयुज्यते ।

३. सन्दिग्धोऽय पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्थेके' पाठः स्यात् । अत्र एव पुनश्चकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च हीरस्वामी' इत्युक्तम् । अथ षोपदेश इति नैवेद्यपुत्रकामाय-
णस्यः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रात्रुम्पिया ।

परस्मैपदिनञ्च । शौटति । अशुशौटत् । वृशृषृकटिपटिशौटिभ्य ईत्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१२५. यौट्टु सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौटति ।
अयुयौटत् ॥२८५॥

५ १२६. भ्रेट्टु म्लेट्टु उन्मादे^२ । भ्रेटति । एनं भेडु इति पठन्ति
आभ्रेडितम्^३ । म्लेटति । भ्रेट्टु इति दीर्घाः—अभिमेटत् ॥२८६, २८७॥

१२८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
क्षयन्तष्य (७।२।५) इति लिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कट्टुः । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बु (उ० ४।२) कटम्भः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१२८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यत्यंशूर्ध्वोतीनाम्
उपसंख्यानत् (द० ३।१।२१ वा) यङ्—भटाठ्यते वृथापलोकः । अटा-
ट्या । उणादीं अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पटुः । तनट् (तु० उ० ३ । १५०) पट्टनम् । पटनः । कवि-
कण्डिकटिपटिभ्य घोतः (तु० उ० १ । ६७) पटोलः । पटहस्तु, पटे
हन्यत इति डः । चुरादीं पट वटप्रभ्ये (१०।२४४) अटन्तः—पटयति,
तथा पट मार्ग्यः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१२९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट् बाल्ये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटक । यशुप्रविलटि (उ० १।२५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौट्टु सम्बन्धे—यौटति, यौटीरः^१ इति काराकृत्स्नधातुपाठीयक-
षड्डीका (पृष्ठ १५) । २. भेडु भ्रेडु उन्मादे—भेडति, भेडोरः^२; भेडति भ्रेडोरः^३
इति काराकृत्स्नपाठीयकषड्डीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आभ्रेडितं द्विसिक्कम्' (१।५।१६) इत्यभाव्याख्याने 'दिभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञया, अतश्च भेडु उन्मादे इति पेडुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनि.' पाठा० ।

२०१. शृट रुजात्रिशरणगसवसादनेषु^१ । चतुर्ध्वेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । घाटः ।
घाटी वृत्तिः । वटुः । घटाकरो रज्जुः । वट मट परिभाषणे (१५१७)
मित्—वटयति । वट वट प्रथे (१०१२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्वगतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो प्रामोऽधमश्च । चुरादीं (१०१२५९) खेटयति । खड्ग-
खेटकीं हेती ॥२९५॥

२०४. शिट पिट अनादरे । एती तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
शेटति । सिपेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति । उज्झटति ।
झटोश्चि (द्र०३।१।१३४) । घञि (द्र०३।१।८) झाटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृती । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिप्रम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षस्त्वस्येति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खटकाग्रहं हस्तकः^३ । खटि-
का । ग्रथुप्रविलि (उ० १।१५१) इति कन्—मट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृती । नटति । नटः । नटाचित्के^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादीं नट अत्रत्यन्दने (१०।१२) उघ्रा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र फाराकृत्तलधातुपाठे 'शट निवाति, वट त्रिरारणगावसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उमपोर्वातोः संकरः संजातः स्यात् ।
२. संघातो मिथीभावः संहननं च । जट धातुमिथीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव वाङ्मय (पंजाबी) मायायां 'भटका' पदं प्रयुज्यते ।
३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।
४. अत्र कदाचिद् 'नृणाञ्चित्के' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)

'नृती नृवाचिति च हीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं षोडशे इति धेनेपुरुषकारात्पा-
यादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्राप्तसिधेया ।

जल्पमिष (३।२।११५) इति पाकन्-लुण्टाकः । वठि लुठि इत्येके [लुण्ठति, लुण्ठति]१ लुण्ठिः । चुरादीं (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१,३२२॥

२२६. स्फटि स्फुटिर् विशरणे । स्फण्टति । स्फट इति नन्दिस्वामिनां—चस्त्रं स्फटति । स्फाटितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-
५ कम् । स्फोटति, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोट, आस्फोटः, विस्फोटः । कुत्रादीं स्फुट विचरते । (६।७९) स्फुटति-स्फुटः, अस्फुटीत् । चुरादीं चट स्फुट भेदे (१०।२६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुट करोति (द्र० धा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३,३२४॥

२२७. पठ व्यचतायां वाचि । पठति । नौ गदनद (३।३।९४) इति वा अर्प्—निपठः, निपाठः । निपठिति, तितुष (७।२।६) इति निपेधे प्राप्तेऽप्रहादीनाम् (७।२।६ वा०) इतीद् ॥३२५॥ --

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽधम-
१ बाहुलकादिरप्रत्ययः, जनेरर् ठ च (उ० ५।१८) -निवृत्तिभ्यां विष्प (तु० ३० ५।३९) इत्युणादावमुप्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने । कठति । कठ । कठिपक्विन्यामोरः (उ० १।६५) कठोरः । बहुलान्यथावि (उ० २।४९) इतीनच्—कठिनः ॥३२८॥
२३१. अठ गतां । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुद्धृतम् (पृष्ठ ८०) पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) च ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) अस्य पाठयोद्धृतत्वादावस्यकत्वाच्चात्माभिः प्रवर्धितः ।

३. सवाह सायणः—'स्वामिकारयर्पो तु स्फट स्फुटि स्फुटिर् इति योन् धातून् पठत' इति (धा० पृष्ठ ८०) । वीरतरङ्गण्यां तु नै-
सादरा. पाठ उपलभ्यते ।

४. काराकृत्स्नधातुपाठे तु 'स्फुटिर्- विशरणे विक्रान्ते च' इति पठन्ते (पृष्ठ २०) ।

५. 'नन्दिस्वामी' पाठा० ।

६. 'मठ कठ मदनिवासयो' । अथ पाठो नैवेद्य । अन्पेर्वा' मठ मदनिवास-
यो. । वठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काराकृत्स्नधातुपाठे तु 'मठ नि-
वासे, वठ कृच्छ्रजीवने' इति पाठ (पृष्ठ २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः । प्लवने कीलबन्धने चार्थे ।

हठ भलाकारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) दृढति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते । जोठति । उघोठ । ऊठुः । वठ तुठ ह्यपि
दीर्घाः—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । पेठति । पिठरं स्याली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीछ्. (धा० ४।३२) ठग् घा० ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे । शठति । शठः । शुरादी शठ शठ घसंस्कार-
गतयोः (१०।२७) शठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि गतिप्रतिघाते । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति ।

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नतोपप्र (सर० कण्ठा० २।
३।४३) कुठारः ॥ ३३५ ॥

२३९. स्रुठि आलस्ये गतिप्रतिघाते च । रुण्ठति ॥ ३३६ ॥

१. काराकृत्स्नधातुपाठे 'हठ भलाकारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपसंघाते' पाठा० । ३. पुरुषकारे (पृष्ठ ६८)

धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्थान् । अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८२) 'तथा च स्वामी—सुठ-
तीति प्रयोगदर्शानां तुदादी पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः शीतरक्षिण्यां नोपलभ्यते ।

४. 'वा' कचिध । ५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) न स्मृतः । काराकृत्स्नधातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. 'नैवेयसावण्यादयः' 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काराकृत्स्नधातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतोघाते, शठ इति चोत्थानी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) ।

७. 'प्रतिघाते इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युपरपाठौ कुण्ठ
इत्यादी प्रतिश्रुतिमात्रं प्रतीयते, 'अनिशित इ.वर्धः' इति च स एवाह" इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्यनेन सावयः (भातुवृत्तिपाठ्यत्र उच्यतेः ६० पृ० ८१) ।

काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोचये' इति पठ्यते । शुण्ठ्यादी तस्यैवाप्येव
प्रतीयमानानाम् ।

८. अन्यत्र धातुप्रदीपादियु 'स्रुठि...सुण्ठति' पाठः ।
९. 'प्रत.घाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । पतं कंशिको नाघ्यैट ।
शुरादौ (१०।१७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

५ २४२. चुट्ट हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुट्टति । चुट्टम्
भगम् । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अट्ट अभियोगे । अट्टति । न न्द्राः द्विरूप्यन्ते—
अट्टिडिपति । अट्टोपघात्वे अट्टिडिपति । क्विपि च विशेषः—अट्टनम् अट्ट,
दोषवात्वेऽत् । चट्टेरे (१।२४२) अट्टेवम् इति पञ्चिका^२—चुट्ट, चुट्ट ।

१० २४४. क्रीड विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुत्पत्तिग्यञ्
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । क्रीडोऽनुजे
(१।३।२१ वा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तूड तोडने^१ । तोडनं द्रावणम् । तूडति । तूड इति इ^२—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हूड हूड हौड गतौ^१ । हूडति । हूडोऽजः । हौडति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौड अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौड उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. अड उद्यमे । व्यडति । व्यडः^२ । तदपत्यं व्याडिः ।

२०

१. 'भग': पाठा० ।

२. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तूड इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तूड (तूड) इति स्वामिशाकटायनौ

(५।० वृ० पृ० ८२)

४. उदयते पुरुषकरे (पृष्ठ ७१) । 'हूड' धातु नाधीयाते च द्रमेपेयौ, हौड
धनपालशाकटायनौ । 'हौड' स्थाने 'होड' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुरुषको

२५ (पृष्ठ ७१) 'होड इति चन्द्र' इति पाठदरीनार् 'हौड' इति मुद्रितचान्द्रपाठोऽयुक्तः ।

५. 'घडो वृश्चिकशाङ्गुलम्, तेन तैत्पयं सस्यते । विशिष्टोऽद्वैतैत्पयमस्य
व्यडः, इति घा० वृ० पृ० ८२ ।

व्याडः, व्याल^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशमपि लडना लडना प्रमदा लाडयति । लडयोरकत्वाल्^२ लाडयति बालम् । लड इत्या-
याम् (१०।१२६) घा^३ । लडितः । परितलललने लडितम् । जिह्वोभयनयोः
(१।५५१) इति मित्—लडयति । चुरादी लड उपसेवायाम् (१०।७) ५
उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डः । भाद्यो (१।१८६) ऽनुदा-
सेत्—कण्डते । कड इति दुर्ग^४—कडति । कडिन् लेखनचर्मं, अशिवादिभ्य
इतो^५ (उ० ४।१७१) । कृदिकटिकडिभ्योऽम्बन् (तु० उ० ४।८२) कडभ्यः
नाकम् । कडङ्कुरो बुसम् । कडारः—गडेः कड च (दरा० उ० ८।६५) इति । १०
कलत्रम्—गडरादेश कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्कश्ये । कड्डति कल्लोलः । कड्ड^६ इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः ।
गण्डति^७ । गण्डः । इभि—गाण्डिः, गाण्डी । सास्त्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-
घम्—गाण्ड्यजकान् सप्तम्याम्^८ (५।२।११०) घः । गण्डिका, गण्डिः । १५
गण्डपदः क्रिमि ॥ २५३ ॥

२५४. उदात्ता उदात्तेतः ।

१. डलयोरकत्वस्मरणार्थम् । किन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-
प्रयत्नसाध्ययोर्वयोरकत्व शक्यते प्रतिज्ञातम् । एवमेव डलयोरकत्व, डलयोरे-
कत्वं, वयोरकत्व च द्रष्टव्यम् । एभिर्निषेधनिष्पादिताः प्रयोगा
वस्तुतस्तद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पत्ताः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव २०
धातवः । तथा च दृश्यते काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईड (१, ईड) स्तुनौ
इति पृथग्धौ धातु । श्रीतरकानिकेस्तु वैयाकरणेष्वेदा भाषाया प्रयोगादरानाद् मन्थस्व
सधेपकरणाद्वा केचन धानत्रो धातुपाठे न निवृत्तास्तदा तत्समानार्थका वर्णमिजाद्यपि
प्रयोगा एतादृशीनिषेधनिष्पादिताः ।

२. एतत्पृथक्स्था पूर्वा ऽप्यभिद्वेष्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाष ३ पृष्ठ १२६) । २५

३. उदधत्तमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४ स्मृतमिदं धातुवृत्तौ

(पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. घन न्यायमखरी (पृष्ठ ४१४) दृष्टव्या ।

७. गाण्ड्यजकान् इत्युभयया सहितयास्तुर्यत्वाद् उमाभ्या गाण्डिगाण्डीशब्दाभ्या च ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिष्टृ तेष्टृ छिष्टृ छेष्टृ क्षरणार्थाः । इतः स्तुमान्ताः
(१।२७८) षट्त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिष्व् । तेपते, स्तेपते, अतिनेपत्,
अतिष्टेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० शीदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेता
॥२५४-२५७॥

२५६. तेष्टृ कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेष्टृ दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. टुवेष्टृ कम्पने । वेपते, वेपिता, अविचेपत् । अथच—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न माभूत्कमिगमि (८।४।३४) इति कृत्यव्यो
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुघोर्हस्वश्च (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केष्टृ गेष्टृ ग्लेष्टृ च । चकारात् कम्पने, गती
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेष्टृ रेष्टृ लेष्टृ गती । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादीं लिप उपदेशे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपम् । हे
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेष्टृ शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ऋष्टृ लज्जायाम् । ऋपते । ऋतिषृतिषृयति (७.२।४४)
इति वेद्—प्रपिता, प्रप्ता । तुकलमजपदय (६।४।१२२) इत्येजाम्यास-
२० लोपौ—ऋपे । विदमिद्रादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ऋषा । आसुवृषि (३।१।२२६)

१. अथ धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तगणे पाठाद् इङ् रूपं यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमिति भावः ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १२७)
च । अनुदितं च प्रौढमनोरमायात् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्तत्र देहलीदीपन्यायेन
२५ चकारात् पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं कम्पनम्, अथरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः समुच्चया । काशकृत्स्नधातु-
पठे तु ' केष्टृ गेष्टृ ग्लेष्टृ गती च' इति स्पष्टमेव गतिर्निर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ष्यत्-अपत्राप्यम् । अलङ्काराङ्गम् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृङ्खलिहि (उ० १।१२) इत्युः- अपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पने । चलनशब्दायां (३।२।१४८) युष्
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्पः । निगरणचलनाभेद्यथ
(३।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्प्योः शक्तिः ५
कम्पया । करिपतः । ललितकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
नलोप-निकर्पतिः । कृषिकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
क्याट्)-कपिः । अपिक्षिडकटिपदिभ्य श्योतः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अवि शब्दे । रम्बते । कै रम्बते-करम्बः।
रजर्णे रत्नकरम्बितम्, कृपश्चिद् ईक्ष्मम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
शुशकपविभ्यः कलः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अंव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गच्योतितम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्ब्य कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्बिलम्बः । १५
नवि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलाभूः । अलम्बुसा नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६ कवृ वर्ण । वर्णनं वर्णः, शुद्धादिश्च । कवते । अव-
कावत् । ष्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम् । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. नेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणशास्त्रोपपिदं वचन
'धगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३। ३। १०१)
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं कचिदुपलभ्यते । उणादौ तु
ऽम्बच्' (४। ८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुमाना याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १। १.
दिकान्ते) ।

४. काव्यम् 'कविः इत्येतावन्तस्यवर्णोपेतौ 'कु शब्दे'
सिध्यत, न तु 'कवृ वर्णे' इत्यस्माद् बान्तधातोः । अत्रयोरेदस्तु चिन्त्ये

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिष्टृ तेष्टृ छिष्टृ छेष्टृ क्षरणार्थाः । इतः स्तुभान्ता
(१।२७८) पद्भिशत् सेट आत्मनेपदिष्व । तेपते, स्तेपते, अतिनेपत्,
अतिष्टेपत् । किति विशेष — तिपिन्वा^१ तेपिन्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० सीदेव परि० वृत्ति स० १२१) इति तेसा
॥२५४-२५५॥

२५६. तेष्टृ कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेष्टृ दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. ङुवेष्टृ कम्पने । वेपते, वेपिता, अचिवेपत् । अथुच्—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न भाम्पूफमिगमि (८।४।१४) इति कृत्यव्यो
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुघोर्हस्रथ (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केष्टृ गेष्टृ ग्लेष्टृ च । चकारात् कम्पने, गतौ
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेष्टृ रेष्टृ लेष्टृ गतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादौ लिप उपदेहे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेट्
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेष्टृ शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ञ्रपूष् लज्जायाम् । ञ्रपते । स्वरतिष्ठतिद्यति (७।२।४४)
इति घेद्—ञ्रपिता, ञ्रप्ता । तृफलमज्जपथ (६।४।१२२) इत्येचाम्यास
२० लोपी—ञ्रेपे । विदमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ञ्रपा । धातुयुवपि (३।१।२२६)

१. अथ धातुचिद्व्यत्या, पृष्ठ ८२ ।

२ उदात्तगणे पाठाद् इड् रूप यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमिति भावः ।

३ उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्या (भाग ३ पृष्ठ १२७)

१५ च । अत्रुदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्त्वन देहलीदीपन्यायेन
चकारात् पूर्ववृत्तिर्दिष्ट कम्पनम्, उचरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः सप्तुघेना । काशकस्तुधातु-
पाठे तु ' केष्टृ गेष्टृ ग्लेष्टृ गतौ च' इति स्पष्टमेव गतिर्निर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमाया (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ष्यत्-अपञ्चाप्यम् । अलङ्कृन्निराकृम् (३।२।१३६) इतीप्पुच्-अपञ्च-
पिष्णुः । शूरशृस्निहि (उ० १।११) इत्युः- वपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दार्थात् (३।२।१४८) युष्
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्पः । निगरणफलनार्थेभ्यश्च
(३।३।८७) इति णी परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्पोः शक्तिः ५
कम्पया । कम्पितः । लङ्गिक्प्रयोगतापशरीरविकारयोः (६।४।२४ का०) इति
गलोपः-निकर्षतिः । कुण्डिकम्पोर्निलोपश्च (श्वेतः उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)-कपिः । कपिकण्डिकटिपटिम्ब श्लोतः (तु० उ० १।१६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अत्रि शब्दे । रम्पते । के रम्पते-करम्बः ।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कम्पचिद् इत्यम्बज् वा । लम्पने । अम्पते । अम्बा, १०
भूशम्पण्मिन्वः कलः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्पते, विलम्पते, अंब-
लम्पने, आलम्पत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गचोक्तित्वम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहरणम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बं कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्विलम्बः । १५
नञि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलाबूः । अलम्बुसा नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६ कञ्चु वर्णे । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिद्वय । कयते । अच-
कावत् । ष्यत् (द्र० ३।१२४) काञ्च्यम् । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. मेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्वर्यते । आञ्जयान्तरीपमिदं वचनं स्यात् । २०
'धृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३। ३। १०१) । तस्यैव
'कम्पया' शब्दोऽपि प्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं कविदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृदिकृदिकृदिभ्यो
ऽम्बन्' (४। ८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुमाना याता' इति पाठस्य प्रयोगः (महा० १। १। १ प्रथमा २४
दिकान्ते) ।

४. कान्यम् कविः श्लोतान्तस्ववर्षोभेती 'कृ शब्दे' इत्यश्माभतोः
सिध्दतः, न तु 'कञ्चु वर्णे' इत्यश्माद् भान्तपातोः । वययोर्भेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कयरः कृष्णः । कयरी केशवेवः^१ ॥२७४॥

२६७. वलीवृ अधाष्ट्यै । ह्नीवते, अचिह्नीवत् । ह्नीयः । ह्नीयित् ॥

२६८. क्षीवृ मदे । क्षीयते अचिक्षीवत् । अथुपसर्गात् कृष्णक्षीव
(८।२।५५) इति निष्ठायां ह्नीयः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीयितः । दिघा-

५. दौ क्षीवु निरसने^२ क्षीय्यति ॥२७६॥

२६९. शीमृ कथने । शीभते । शीभरः कथयतः ॥२७७॥

२७०. चीमृ च । चात् कथने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । हुन्धस्वान्तप्लान्त (७।२।२८) इति
विरिध्वः स्वरे साधुः । विरेभितोऽन्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गं—

१०. अम्भते, अम्मः । रम्भते, रम्भा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्फभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।
स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीजित्यालम्बनाविदूर्येषु^३ (चाद्र ६।४।५३॥
सर० क० ७।४।५६) इति पत्वम्—अवष्टम्भते शूरः, दण्डमवष्टम्भते,

अवष्टब्धे सेने । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वत्य (८।४।६१) इति सत्वम्—उत्तम्भते
भरो भरि तवयै (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भपते, तिष्टम्भयिपति^४,

१५. टपर. षकारोऽयमित्येके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भपते, टिष्टम्भयियति,
विष्टम्भयते । विष्टम्भयत इति तु स्तम्भनातेः । स्फम्भते, स्फम्भयते ।

विष्कम्भयत इति स्फम्भनातेः । स्तम्भुस्कम्भु सौत्री स्तः—स्तम्भनाति
स्तम्भोति, स्फम्भनाति स्फम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वे. स्फम्भनातेर्नित्यम्
(८।३।७७) पत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

२०. (पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यन्वाच कविमिदृशं इत्ययम् उक्तः । सोऽप्यज्जटादेव
मवति, न तु हलन्तान् । तथा चोणादिक सूत्रम्—अच इः (४।१२३९) ।

१. 'केजपात्रः' पाठ०

२. दिवादी नायं शीरत्वामिना पठ्यते । चाद्रधातुपाठे तु 'छिडु क्षीवु

२५. निरसने' (४।४) इति वान्तः पठ्यते, न तु वान्तः ।

३. अवाद्यालम्बनाविदूर्ययोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीय सूत्रम् ।

४. स्तं तिययोरेव (अ० ८।३।६१) इति पत्वम् ।

५. मतिभद धातुदृष्टौ (पृष्ठ ८४) पुरुषकोर (पृष्ठ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृम्भते । जमितः, जृमितः । रधिजमोरधि (७।१।६१) इति जुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसद्वरा (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, जपजमदहदश (७।४।८६) इति नुक्—जञ्जभ्यते ॥२८२, २८३॥

२७४. शल्भ कृत्यने । शल्भते ॥२८४॥

२७५. वल्भ भोजने । वल्भते, घल्भः ॥२८५॥

२७६ गल्भ धाष्ट्ये । प्रगल्भते । प्रगल्भः । गल्भक्रीबहोडेभ्यः क्विप् (तु० ३।१।११ वा०) कास्प्रत्ययादामग्न्ये लिटि (३।१।३५) प्रगल्भाञ्च-
क्रे, प्रज्जगल्भे ॥२८६॥

२७७. स्रन्धु^१ प्रमादे । प्रमादोऽयलेपः । विस्त्रम्भते^२, विस्त्रभ्य- १०
ते^३ । यन्धु^४ इत्येके ॥२८७॥

२७८. प्ठुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोभो दोषवृद्ध्या-
ख्यायं इति द्वयं । स्तोभते । उपसर्गात् स्तोति (८।३।६५) इति पत्वम्—
अभिष्टोभते । स्तुम्भ्या, स्तोमित्या, स्तुमित्या । स्तुम्भः । अनुप्ठुप् ।
त्रिप्ठुप् । स्तुन्धुः सौम्रोऽस्ति (द्र०अ० ३।१।८२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुर्त्रिंशत्
सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपूपविध^५ (तु० ३।१।२८) इत्यायः— गोपा-
यति । आयादय धार्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'प्रवगल्भक्रीबहोडेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' इति महामाष्ये (३।१।११)
प्रवोपसर्गविशिष्टपाठादनुपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्विप् प्रगल्भति गल्भति इत्येव भवतीति
धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । वीरस्वामी तु चान्द्रमठम् (१।१।२८) अत्रस्य निरूपणं
पपाठ । २. आमः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. इस्तलेसेपु सर्वत्र तालव्यशाकारवान् पाठः ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. कारिकादिषु 'विध्व' इति सतुक्पाठः ।

कयरः कृष्णः । कयरी केशधेपः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीवृ अघाष्ट्यै । क्लीवते, अचिक्लीवत् । क्लीयः । क्लीवित ॥

२६८. क्षीवृ मदे । क्षीयते अचिक्षीवत् । अतुपसर्गात् फुल्लवीव
(८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीयः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीयितः । दिवा-

५ दी वीवृ निरसने^२ क्षीयति ॥२७६॥

२६९. शीभृ कथने । शीभते । शीभरः कथयन्तः ॥२७७॥

२७०. चीभृ च । चात् कथने । चीमते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । तुन्वत्पान्तपान्त (७।२।१८) इति
विरिधः स्वरे साधुः । विरेभितोऽन्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गं—

१० अम्मते, अम्मः । रम्मते, रम्भा । करम्मो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्फुभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।
स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीजित्यालम्बनाविद्वयैषु^३ (वाद् ६।५।५३॥

सर० क० ७।४।४६) इति पत्वम्—अवष्टम्भते शूरः, दण्डमवष्टम्भते,
अवष्टब्धे सेने । उदः स्यात्स्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति सत्वम्—उत्तम्भते

१२ भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) घा छोपः । तिस्तम्भपते, तिष्टम्भयिपति^४,
ट्पत्. षकारोऽयमित्थे^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भपते, टिष्टम्भयिपति,

विष्टम्भयते । विष्टम्भयत इति तु स्तम्भनातेः । स्फुम्भते, स्फुम्भयते ।
विष्कम्भयत इति स्फुम्भनातेः । स्तम्भुस्फुम्भु सौत्री स्तः—स्तम्भनाति

स्तम्भोति, स्फुम्भनाति स्फुम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वे. स्फुम्भनातिर्नित्यम्
(८।३।७०) पत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

(पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यन्वाच कविसिद्ध्यर्थे इत्ययं उक्तः । सोऽप्यजन्तदेव
भवति, न तु हलन्तान् । तथा चोष्ठादिक सूत्रम्—अच इः (४।१३९) ।

१. 'क्रेजपात्र.' पाठा०

२. दिवादी नार्यं क्षीरस्वामिना पठ्यते । चान्द्रभातुपाठे तु 'छिडु क्षीवु

२५ निरसने' (५।४) इति बान्तः पठ्यते, न तु बान्तः ।

३. अवाद्यालम्बनाविद्वयैषोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीय सूत्रम् ।

४. स्तंतिष्योरेव (अ० ८।३।६१) इति षत्वम् ।

५. मतभिद धातुद्वौ (पृष्ठ ८४) पुरुषकोर (५४ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृम्भते । जभितः, जृम्भितः । रधिजमोरधि (७।१।६१) इति नुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसदवर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, जपजमदहदश (७।४।८६) इति लुक्—जञ्जम्भते ॥२८२,२८३॥

२७४. शल्भ कत्यने । शल्भते ॥२८४॥

५

२७५. वल्भ भोजने । वल्भते, वल्भः ॥२८५॥

२७६ गल्भ धाट्ठ्ये । प्रगल्भते । प्रगल्भः । गल्भक्रीबहोडेभ्यः क्विप् (तु० ३।१।११ वा०) कास्थययादामन्त्रे लिटि (३।१।३५) प्रगल्भाञ्च-के^१, प्रजगल्भे^२ ॥२८६॥

२७७. स्तम्भु^३ प्रमादे । प्रमादोऽवलेपः । विस्रम्भते^४, विस्रम्भ्य-ते^५ । स्तम्भु^६ इत्येके ॥२८७॥

२७८. प्ठुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोभो दोषवृद्ध्या-ख्यायं इति दुर्गं । स्तोभते । उपसर्गान् स्तोति (८।३।६५) इति पत्वम्—अभिष्टोभते । स्तुष्च्या, स्तोभिथा, स्तुभित्वा । स्तुब्धः । अनुष्टुप् । त्रिष्टुप् । स्तुम्भुः सौप्रोऽस्ति (द्र० अ० ३।१।८२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२।९२) चतुत्रिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । श्रुपूपविद्ध^१ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—गोपायति । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगल्भक्रीबहोडेभ्यः क्विवा वक्तव्यः' इति महामाष्ये (३।१।११) अवोपसर्गविशिष्टपाठादन्योपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्विपि प्रगल्भति गल्भति इत्येव भवतीति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । धीरस्वामी तु चान्द्रमतम् (१।१।२८) अनुसृत्य निर्यपसर्गं पपाठ । २. आभः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृत स्वामिना ।

३. हस्तलेखेषु सर्वत्र तालव्यशकारवान् पाठः ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विच्छ' इति सत्ररूपाठः ।

२५

राजस्यसूर्ये (१।१।११४) इति कुप्यं साधु । गुण गोपने (१।६९१) तृपत्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते उपतिञ्किद्ग्यः (१।१।५) इति । चुरादीं एष
मासार्थः (१।१९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूय सन्तापे । धूपायति, धूपयाञ्कार, दुधूप ।

५ चुरादीं मासार्थः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानान् (द्र० १।१।१५ वा) व्यतिजल्पन्ति । घञि
(३।१।१८) जल्पः । जल्पमिञ् (३।१।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्घर्ष्ये वचने । जपति । लुपसद-
१० वा (३।१।२४) इति यद्—जञ्जप्यते, जपभमदह (७।४।८६) इति नुक ।
पोदुपघाद् (३।१।९८) यत्—जप्यम् । स्तम्भकर्णयोरमिजपो. (३।२।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यधजपोरनुपसर्गे (३।१।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जप्तस्त्वादितथ (७।२।१६) इति चकारस्यानुकसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

१५ २८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९३॥

२८५. सप समवायेः । सपति । सिवापमिपति । सप्त । सप्ति-
रध्वः^६ । सचेति चन्द्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाप् वाचि । रपति लपति । आम्-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा सत्ता । उ.पच्यन्त्यायामेतास्मात् स्वार्थे

२० सन् भवतीति मात्रः ।

२. तुलनीयम्—'चक्रापोऽनुकममुचयार्थं—आश्वस्तः' (का० ७।२।१६) ।

३. 'सान्त्वणे' इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. 'चपो वेणोर्विकारभापम्' इत्यमरटीकायां स्वामी (शृष्ठ १९२) ।

५. 'सचिद्वकोपायायस्तरुमै चपेटां ददाति' इति वृद्धिरादैच् (१।१।१२)

२५ इत्यत्र मान्ये स्त्रीलिङ्गः ।

६. अमरटीकाया 'सपति समवेति सप्तिः' इति स्वामी (शृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु 'सप्तानामपत्य सप्तिः' इत्युक्तवान् (धा० वृ० शृष्ठ ८७) ।

७. उद्गृध्मिदं पुरुषकारे (शृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (शृष्ठ ८७) पाठो ब्रह्मः ।

युवपि (३।१।१२६) इति षयत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।
आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्द्रायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । चुपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।१।१०)-
चपलः । इयं चात्र विपरीतायावगमादिमभिप्रायं न विद्मः, मयाकथञ्चित् ५
नाम्नां धुपतिः कायति चेत् तर्हि चपेर (१।२८४) पदाप्रयासेन साध्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प धुप धुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्रात् तुम्पतेर्गेतो^३ सुद् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ तुन्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१।४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्व वर्व कर्व खर्व गर्व धर्व शर्व १०
पर्व सर्व चर्व भव नर्व^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । पर्फादींस्त्रीन्
हिंसार्थं कण्ठः पठति । गवेत्यनार्पः, ओष्ठयोऽत्र षः, पवर्गप्रस्तावान् ।
अर्वेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते । एकः शर्वस्तालव्यादिः,
अपरः योपदेशः, अन्यो दन्त्यादिः । अर्वा^६ अश्वः । धर्वरः, धर्वरी कुक्षिताः
फेसाः । कर्वटो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्वुरश्चित्रो धर्मः । खर्वः^८, १५
गर्व^९, शर्व^{१०}, सर्वः^{११} । चर्वणम् ॥४०५-४१९॥

२९०. चुचि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुत्तशिरश्चुम्बि (हर्वचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्पति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृन्भु हिंसार्थौ । समति । सृम्मति । पतावप्यपोप-
देशौ, सुवजं (६।१।६४ माप्ये) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात् ॥४२१, ४२२॥२०

१. बाहुलकार् प. इति सावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हेमोखादि० ३०१ ।

३. 'प्रातुम्पतेर्गेवि' इति सार० कण्ठ० ६।१।१०३ ॥ प्रातुम्पतौ गवि क्तेरि
इति पास्करादिगणसूत्रम् । (द्र० काशिका ६।१।१५७) ।

४. 'वर्प' 'वफ' पाठान्तरे ।

५. 'तर्व' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठपवकारवन्त एते, तथैव च कौशेषु पठ्यन्ते । श्रोत्रवक्त्रावर्ता
पाठे कारणं शक्यम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं प्रातुवृषी (पृष्ठ ८८) । नैत्रादसं माप्यन्यास्त्वानमन्यत्र दृष्टम् ।

२२२ शुम्भभाषणे हिंसायां च^१ । भासन इति दुर्ग^१ । शुम्भति । शुभ शुम्भ शोभायौ (६।३३) इत्यस्य शुम्भते^२ । पोपदेशोऽयमिति गुप्त, सावष्टम्भनिपुम्भशुम्भनेनमद्भूगोले (द्र० मालतीमाधव, ५।२२) इत्यादिदर्शनात्, शुम्भति । कुपुम्भम् ॥४२३॥

२२३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२२४. घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००) दश सेट आत्मनेपदिनश्च । घिण्णते, घिण्णितः । घुण्णते^४ । घृण्णते ॥

२२५. घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घोणः । घुणाक्षरम् । घुणा-
घतोऽरघट्टः । घूर्णते । तुदादौ (६।४८) परस्मैपदिनी स्तः—
घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२२६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणि पणायति, आय व्यवधानात् तद् नस्ति^५ । शुभूपविधपणिपनिभ्य आयः (तु० ३।१२८) इति स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात् व्यवहाराद्यस्य पणोरायो नास्ति^६ । व्यवहपणो (२।३।५, ७) इति पणो—शतस्य ण्णते । न चोपलेभे कणिजा

१ 'शुम्भ भाषणे.....' इति पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ ९८) । अत्र घातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठान् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

३ 'निशुम्भसत्रम' इति पाठो मुद्रिते ।

४ इतोऽग्रे 'घुण्ण' इति क्वचिदधिकम् ।

५. घातुवृत्तौ वीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०). परन्तु तदभावो विधोयते । काराहृत्प्रघातुपाठे तु 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च' इति पठ्यते । तस्य कश्चिदोकाया 'पणते पणायते, पनते पनापते' इत्येवमुक्ताभ्यां सार्वाधातुक आसक्तिरूप आत्मनेपद बोधादियते (पृष्ठ १०८) ।

६. वृत्तिकारादयोऽन्वयैवातुवृत्ता । तथापि निघण्टावचंतिरुक्तं (२।१४) 'पणायति पणते' इत्युभयपाठसंज्ञानात् स्तुत्यर्थादपि पणतेऽप्यविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा सति काराहृत् रनीय पूर्वोपनं व्याख्यान युक्तमेव ।

पणायाम् (मटि० ३।२७) इति तु भट्टिभ्रान्तः^१ । अथपणय (३।१।२०१) इति पणितव्ये पणयः साधुः । नित्यं पणः परिमाणे (३।३।६६) इत्यप्—पणः । गोचरस्वर (३।३।११६) इत्यापणः साधुः । आडि पणपिनि (उ० २।४५) इतीकन्—आपणिकः । पणेरिज्यादेव वः (उ० २।७०) इति घणिकः । अशिपणायो (उ० ४०।३२) इति पाणिः ॥४२९॥

५

२६७. पन च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र अवयवेऽपि क्त लिङ्ग ममुदायस्य विशेषकं भवति (महा० ३।१।५) इत्याय-व्यवधानेऽभ्यात्मनेपदम्^३ । अत्यविचमि (उ० ३।१।२७) इत्यसच्—पनसः ॥

२२८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३१॥

२२९. क्षमूप सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवादी (४।१००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३२॥

३००. क्रमु कान्तौ । कान्तिभिलापः । उत्पत्तिकारितो^४ स्यम् । कमेण्डि (३।१।२०)—कामयते । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३२) इति चरुमे, कामयाञ्चके । कमनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना । कमिच्वा, कान्त्वा, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे-
ण्डि उपसर्णानात् (तु० ३।१।४८ वा०) अचकमत । तु काममनसोरपि (६।१।४४
काशिका) इति कर्तृकामः । शीलिकामिमञ्चरिभ्यो षः (३।२।१ वा०) मांस-
कामा स्त्री । लपपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—दास्याः कामुकः,

१५

१. उद्धृतमिदं धातुञ्चौ (पृष्ठ ८६) । काशकृत्स्नपाठानुसारं तु व्यवहारे ऽभ्यायो भवति, तथा सति न मट्टिर्ब्रामेति शक्यते वक्तुम् । वणिकूपदनिर्वचने (उ० २।७०) पाणिपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पणायति व्यवहरति' इत्येव निर्दिशन् स्वामिदधानन्दोऽप्यत्रैवानुक्तः ।

२०

२. स्थितमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निघण्टावर्चति-कर्मसु (३।१।४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं श्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा पनायतेर्आर्धधातुके आपप्रत्ययामावेऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वाद्भात्मनेपदेन न भवितव्यम् । ३. 'कोपे' पाठा० ।

२५

४ कारित इति षे. प्राचां संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव श्यन्त इत्यर्थः । काश-इत्स्नीयकमडटीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सावंधातुके षिडो विकृत्यो ढर्यते । एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- न लोकाव्यय (२।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते केमेर्वावायाम् (२।३।६९ वा०) इति यस्मि । नोदातोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्ते चवमिकमिचमी नाम् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकल्पि (३।२।१६७) इति रः—कम्पः । युजपीप्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमनि-
 ५ जनि (उ० १।७३) इति कन्तुः । क्मेरुः (उ० १।१०२). कमठ । कलस्त्रपथ (उ० १।१०६) इति कमलम् । वृवृदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः । उणादौ कम्बलः, फोमलः, कमला, कामला । अतिकमिभमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरुधोपधायाः (तु० उ० ३।१३८) कुमारः । अतः कृकमिकस (८।३।४६) इति सन्वम्—उयस्कामः । न माधूपूकमिगमि
 १० (८ । ४ । ३४) इति कृत्यचो न णचम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥३३३॥
 ३०१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण ऋण कण व्रण भ्रण ध्वण
 १५ शब्दार्थाः । एते शब्दन्तक्रियार्थाः । इतः क्रम्यन्ता (१।३।१६) त्रय-
 खिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । स्तुन् शिल्पितस्योः (उ० २।३१)
 मणको नापितः । इञ् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षाभकीलक,
 अणिरित्मरसिह^१ (२।८।५७) । अण्डम् । अणथ (उ० १।८) इत्यु —अणु ।
 अणोऽ व (अत० उ० १।८४) इति णित्त्वाद्-आङ्—आलुका । रणति ।
 २० वशिरण्येभ (३।३।५८ वा०) इत्यथ चकव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः ।
 रण-मण कणा गतौ मित्त्वं स्मर्यते^२ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति ।
 उद्धणः, उल्वणः उद्धूलोलूखलवम्^३ पृषोदरादित्वात् (६।३।१००)
 लत्व वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसावनया वा—इञ्—
 वाणिः, वाणी^३ । मणित सुरतकृजिते रुढम्, एव
 कणितम् आते, कणितं वीणादौ, रणित नूपुरादौ, कृजितं विहगादौ,
 २५

१. नेदमत्प्रामि कचिदुपलम्बम् ।

२ यथा उद्धूल उलूललशब्दयोरपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्व तथैव उद्धय उल्वणशब्दयोरपि दृष्टव्यमिति भावः ।

३. कृदिकारादतिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति ङीप् ।

पुंसितं गजे, हेवितं हये, वासितं पशुषु, गर्जितं मेघादौ, शुञ्जित
 भ्रमरादौ, शृञ्जितम् सिंहादौ, इत्यादि प्रतिघातस्वम् कियद् ध्याचदमहे
 ष्यम्, लोकात् सूरिभिरलस्यम्, लक्ष्यमूलं हि लक्ष्यम् । मणिः । मणिको
 महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, कङ्कणः, कणूकः, कण्ठः । अशृण-
 वि (उ० १।१५१) इति कन्—कणत्रं पापम् । काण्डम् । कणति । कणो ५
 वीणाया च (३।३।६५) इति वाप्—निकणः निकणः, कणः क्वाणः,
 प्रकणः प्रक्वाणः, उपकणः उपक्वाणः । पीयूकयिन्यां कालङ्घस्वः प्रसार-
 णश्च (तु० उ० ३।७६)—कुणालम् । कण्यः सम्प्रसारणञ्च (उ० ३।१४३) कुण-
 पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ व्रण-गात्रविचूर्णे (१०।३२२) अदन्तः—
 व्रणयति । मूर्धन्यातो ध्वणिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । मामवान् ओणिणत् ।
 एतदेव ऋदित्वं ज्ञापकम्—नित्यमन्तरङ्गश्च द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
 धाध्यत इति, अन्यथा द्विर्वचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रस्वो न
 प्राप्नोति, किम ऋदित्वेन कृतं स्यात्, अतो मा भवानटिटदित्वादी
 ह्रस्व सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगतयोः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
 यधिरम् । गतौ—शोणो नदः ॥४४४॥

३०५. श्रोणृ संघाते । श्रोणिः । श्रोणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणिति' आपिपैणत्' ॥ २०

३०८. वन मण धण शब्दे । घनति । घनम् । संवननं
 घशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कनरे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
 कस्तु दन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) घन्तुः । घनिष्-घन्धा
 कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—घनूः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'पैणपैणत्' इति पाठः ।

२. उष्णादिवृत्तिकास्तास्तु वन धान्य इत्यस्माद् 'धेनुः, धन्व, घनूः' शब्दान्
 व्युत्पान्यन्ति । ३. उष्णादी (१।१५६) कनिवप्रत्ययान्तो निपात्यते । २५

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः ।
 ५ स्तानयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवशब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति ।
 अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (८।१।८७) यत्वम्—अभिनिसः प्राणो^४ विसर्गः^५ ।
 ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । लुब्धस्वान्तश्चान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तम-
 श्चेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२,
 ४५३॥

३११. वन पण भक्तौ । भक्तिर्भजनम् । वनति । वनम् उद-
 कम्^६ । वनिता । ऋतन्यञि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पान्त्रम् । उणा-
 दौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ वनु यावने (८।८) वनुते,
 वनोति^७ । वनति । वनो ये विमाया (६।४।४३) आत्वम्—सायते सन्यते ।
 कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^८ सनीवन्तर्ध (७।२।४५) इति

१५ १. अस्मादेव धातो. कन्यार्थक कनीना शब्दः, यस्य 'कानीन' इति ताडि-
 त रूपम् । विशेषस्त्वत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ
 २५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'एन ध्वनेति घोरस्वामी' इति पुरुनकारः (पृष्ठ ९०) । अजुदन्त्यपराः
 सादयः षोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति माण्यवचनान् षोपदेश एवायम् । घोरतरङ्गि
 ण्य^१ कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

२० ३. 'मेघ शब्दे' पाठा० ।

४. 'अभिनिसान' इति सार्वधिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिसानो वर्णे' (७।४।०३) इति सूत्रयन् वर्णमानस्य
 संशामाह ।

६. 'उदकम्' इति क्वचिन्न । निघण्टौ (१।१२) उदकनामसु पठिनः । कारा-

२५ कृस्नीयघातुपाठस्य कषटटीकामामपि तथैव ।

७. तौदादिको वनिरनुदाचेत्, न स्वरितेत्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. घातुपारायणकारस्याप्येतेदेव मतम् । अन्ये तु यादुदयवि 'सायान्
 स-यान्' आन्विकल्पमिच्छन्ति । ६० घातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेट्—सिसनिपत्ति, स्तोतिषयोरेव षण्म्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
 पत्वं नास्ति । सिवासति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति पत्वम् । दृसनिजनि
 (उ० १।३) इति झुण्—सानुः । खनिकम्यम्यसि (उ० ४।१३६) इति
 सनिः । न क्विचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्यात् (६।४।४५)
 सातिः सन्निः । तनादौ षण् दाने (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ ५

३१२. अम गत्यादिषु । क्नी दीप्तिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
 गतिः, स्तन धन शब्दे (१।३।१०) अयं शब्दः । वन षण् मक्ता (१।३।११) इयं
 भक्तिः—एते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कर्ममिचमाम् (१।५०७)
 इति न मित्रम्—आमयति । कर्ममत्वरसधुपास्वनाम् (७।२।२८)
 इति निष्ठायां वेट्-अभ्यमितः अभ्यान्तः । अम्मः । अमेः सन् (उ० ५।२१) १०
 असः । अमेर्गुरीशलो वा (दश. उ. १।४५) अङ्गुरिः अङ्गुलिः । अमिदशि (उ०
 १।२८) इत्यङ्घुः कृपः । अन्धयतेस् (१०।३।१०) तु युक्तः । अमितम्योदीर्घश्च
 (उ० २।१६) इत्याम्रः । हसिष्टमि (उ० ३।८६) इति सन्—अन्तः । अमिचि-
 मिदिशसिम्यः वषः (उ० ४।१२३) अन्त्रम् । अमिनचिकलियजिवधिपतिम्योऽत्रन्
 (तु० उ० ३।१०८) अमन्त्रम् पात्रम् । अमेरिअन्त्र^२ अमिप्रोऽरिः । इन् १५
 (दश० उ० ४।१५८) अन्त्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । हम्मन्तस्य (७।२।५)
 इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । दन्द्रम्यते । जुचङ्कर्म्यदन्द्रम्य
 (३।२।१५०) इति यञन्ताद् युच्—दन्द्रमणः । द्रमिमस्योरुश्च (दश० उ० ८।
 १।३) द्रुमलं मानमाण्डम् । हम्मतिः सुराष्ट्रेभ्यिति भाष्यात् (परुपशाद्धिक)
 द्विर्घञो मकारः ॥४५७-४५९॥ २०

३१४. मीमृ शब्दे च । मीमति, अमिमीमत् ॥४६०॥

१. 'न क्विचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूत्रं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेध सास्ति ।
 तरमादस्यान निर्देशाधिन्यः । आत्वं, षण्ठेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
 स्यात् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २५
 भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽयम् । सूत्रं तु 'अमेर्द्विषति चित्' (उ० ४।१७४)
 द्रष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु क्षमु अदने। चमति, विचमति । षिडुकृन्वा-
चमां शिति' (७।३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न क्म्यामिचमाप् (१।५।५७)
इति मित्त्वं नास्ति—आचामयति । आशुपुत्राणि (१।१।१८६) इति ष्यत्—
आचाम्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्तस्मान्नावमेः (७।३।३४) इति वृद्धिनिषे-
५ धाभावः—आचामकः । कृषिचमि (उ० १।८०) इत्युः—चमूः । ध्वयवि-
चमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—चमसः । कृदादयथ (उ० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमिन्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इदुपधोऽयमित्येके^१—जेमनम्
जेमः । क्षमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद्'विक्षेपे । पाद् न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेषु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिवर्गतापनेषु (१।३।३८) इत्यात्मने-
पदम्—ऋक्षवस्य क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सहत इत्यर्थः, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते, स्फोतीभवन्तीत्यर्थः ।
धा० उद्गमने (१।३।४०) आक्रमते नमोऽर्कं । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यात्
१५ (उ० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति घूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । श्रोपाभ्या
समर्थाभ्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अत्रुपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (०।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, चिक्रमिपति, चिक्रमिपा, चिक्रमिपुः, नेह—प्रचिक्रंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रा-त्वा, अनिद् पक्षे क्रमथ कित्त
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रन्त्वा । उणादौ क्रमुकः । नित्य कौटिल्ये गती
(३।१।२३) यङ्—चङ्कम्यते । उचङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'षिडुकृन्वचमां शिति' इत्येव
पश्यते ।

- २५ २. धानुवृत्तौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिमु' धातो राजस्थान (मार-
वादी) भाषायाम् 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलार्' इति महामाष्ये पाठान्तरम् । अत्र नागेशीय उचोतो
द्रष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । घञि नोदातोपदेशस्य (७।३।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमः, उप-
क्रमः । जनसमखन (३।२।६७) इति विद्, विद्वन्नोः (६।४।४१) आत्—
दूरकाः । कर्मितमिशतिस्तम्भाम् अत इच (उ० ४।१२१) इति किः—क्रिमिः,
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ—क्रमिः । शकृत्पज्ञात् (३।४।६५) इति
तुमुव्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तैः ॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय^१ गतौ । इतो रेवृ-
पर्यन्ता (१।३।३६) एकोनचत्वारिंशत्^२ सेट् आत्मनेपदिनश्च । अयते । २०
७पसर्गस्यायतौ (८।२।१६) इति लत्वम्—पलायते पत्ययने, येन नाव्यवधानम्^३
इत्येकेन वचनं व्यवधानमाश्रीयते, नेह—प्रत्ययते । दयायासथ (३।१।२७)
इति लिट्याम्—पलायाञ्चक्रे । अयते । अयत् (दश० उ० ४।१८८) घयो
घालयादि, पक्षी च । वयो षित् (दश० उ० ९।४६) वायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेळोऽपि (१।३८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चिनोतेः (६।२)—चयः । नयते । लिटि—नेये । णीञ् प्रापथे (१।६४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥४६७—४७३॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । नायी जिनः ॥४७४॥

३२०. द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । द्यते । अधीगर्ध-
दयेषां कर्मणि (२।३।५२) द्यष्टी—मातुदयते । द्ययने । द्यिता । दयायासथ

१. 'नय' सर्वहस्तलेख्यपपाठः, 'वय' इति तु घातुट्ट्यादिषु सार्वत्रिकः
पाठः । 'णय रक्षणे च' इति काराकलनीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीत्यमेवाह
(धा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. ' एकोनपञ्चाशद् ' पाठाः । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशद्भावनामे-
वोपलम्भम् ।

३. 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्' इति हस्तनः
पाठः । द्र० काशिका ८।२।१९॥

५

१५

२०

२५

(३।१।३७) इति लिट्याम्— दयाञ्चक्रे । स्पृष्टिगृहिपतिदधि (३।२।१५८) इत्यालुङ्—दयालुः । मिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् । देद् रत्ने (१।६८१) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

५ ३२२. ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चक्रे श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेद्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यथाः । म्रणः पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. क्यूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं कलेदनम् । क्यूयते । क्यूयिता । क्यूतः । न यः (३।२।१५२) इति युञ् नास्ति, अतस्तच्छी-
१० लादौ कर्तरि क्त् एव—क्यूयन्शीलः क्यूयिता । अतिदीर्घी (७।३।३६) इति णौ पुक्—क्योपयति । चले क्योपेः (३।४।३३) इति णमुल्—चक्र-
क्योपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

३२६. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
१५ (७।३।४१) इति णौ घत्वम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फायी (६।१।२२) स्फायति । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यन्वे लिङ्गम्^२—स्फायतः । उणादौ फेनः, स्फिरो घट्टः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् । प्यायते । दीपजनपुत्र (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिष्—अप्यायि.

१. 'त्रिपूयन्ते' पाठा० ।

२०

२. अथ मात्र—यदि निष्ठाया नित्य 'स्फायो' मात्रः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-
क स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायामित्ति-
षेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्वयर्थं सञ्ज्ञापयति 'स्फायी' मात्रोऽनित्य इति । तथा
सति 'स्फायीभवति' इति प्रयोगोऽयुपपद्यते । एव च सति 'स्फायीभवति' इत्येतदपि
२५ किञ्चिन्तरयैव रूपं, न निष्ठायाः इति वाशिष्ठावचनं (६।१।२०) तन् किञ्चिदल्पना-
मात्रम् । घातुर्विचारस्तु अतुदात्तेस्त्वार्यमीदित्करणसाह (५४ ६१) तदप्यतन्, अतु-
दात्तेस्त्वार्यन्त्यन्वेदापकारत्वात्तुद्रुषु शक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, प्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१, घोदितश्च (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् अन्धुधसोराङीति वक्तव्यात् (१।१।१८ वा०) आपीनोऽन्धुः
आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्गडोष (६।१।२९) इति
पी—आपिष्ये, आपेपीयते । क्लृप्त (८।४।२९) इति प्राप्ते न माभूपूकमिगमि
(८।४।३४) इति णत्व नास्ति - प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

५

३२७. तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रयन्धः । तायते ।
धततायत् । दीपजनशुधपूरि (१।१।६१) इति कर्तरि घा चिष्—अतायि,
अतायिष्ट । तय रक्षणे (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल
हुल पल्य गतौ (१।५७८) तथा शल श्ल आशुगम्ने (१।३।६७) । इण् मीषापा १०
(उ० ३।४३) इति शल्कः । फामृत्वक् । शलिपटिपतिभ्यो निट् (दश० उ०
३।३३) शलाका । कृशृशलि (उ० ३।१२२) इत्यमच्—शलमः । शलिमण्डि-
भ्यामूकम् (तु० उ० ४।४२) शालूकः । शललं शलश्च श्वाघिल्लोम ।
सानसिर्वर्षसिपर्षसितएडुलाड्कुराचशलि-बलधिष्यशल्या (उ० ४।१०७) इति
शल्यम् । शल्यकः श्वायित् ॥४८४॥

१५

३२९. वल संवरणे । चलते प्रपोद्बलितः । घालाः केशाः ।
घालमीकम् । ज्वलाद्गौ वल प्राणने^२ (१।५०५) चलति । चुराद्गौ मित्
(१०।८०)—चलयति । शुक्वल्कोलरा (उ० ३।४२) इति चल्कः । इन्
(दश० उ० १।४६)—घलिस्त्वक्सङ्कोचः । वलेर्गुञ्च^३ (तु० उ० १।१०)
इति चलगुः । बलिमलिननिग्यः कयत् (उ० ४।९९)—चलयः । चलीकं २०

२०

१. स्वाङ्ग एव 'पी' मात्र इति त्वन्वय न दृष्टम्, व्यवस्थितविभाषया कथ-
चित्तन्धु शक्यते । घञ काशिका (६।२।२८) द्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थ 'बल प्राणन' घातुं दन्तोष्वादि मत्वेहोदाजहार घीस्वामी,
तदीयामरटीकायाः 'बल्यते वान, ज्वलादित्वापणो वा, ज्वलिति कसन्तेभ्यो षः
(३।१।१५०)' इति वचनादपीदेमव प्रतीयते । अत इहोचरत्र 'अथ दन्तोष्वादिः,
वन प्राणन स्वोष्वादिरिलाहु.' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोष्वादिमाह । उज्वल- २५
दत्तोऽपि 'बलेर्गुञ्च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्तोष्वादिबलपदसिद्धये ज्वलादिस्थ-
मुदाहृतवान् । वस्तुतस्त्वय दन्तोष्वादिः, ज्वलादिस्थमोष्वादिरेव ।

३. 'बलेर्गुञ्च' इत्येव शुकः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ठ्यादिः, बल प्राणने त्वोष्ठ्यादि-
रित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बल्वजः । बल बल्ल-
इति दुर्ग, तद्योपक्रमात् । बल्लुर शुष्कमांसम् । बल्लवो गोधुक् । बल्ल-
मः प्राणाप्रियः । बल्ली, बल्लुरी, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मलयते । माला । मालती
तरुमेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति मडिः ।
घे-गन्धमङ्गिः परिमलः^१ । मल्लते । मल्लः । मल्लक पात्रम् । मल्लिका
मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. मल मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । मलते । ऊकः—

१० (द्र० उ० ४।४०) मल्लक ऋक्षः । मल्लते उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) मल्लू-
कोऽच्छमल्लः । मल्ल. धुरप्रः । मल्लिः । मल्लटः । चुरादौ मल आमण्डने
(१०।१४८) तडानी^२—विमालयते । मल्लकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते,

परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कलयते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कलयम् । काल्यं प्रमातम्, काले साधु वा । कलितम् ।
कलिः । कलिका । कदिकडेमैच् (तु० उ० ४।८४)—कलमः । पृकलि
भ्यामुपच् (दरा० उ० १।१५)—कलुपः । उणादौ—कलमपम्, कल्माप ।
कलयोऽध्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनक ।
कलितं व्याप्त गहनञ्च । कललं शुक्रशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।२।१२) अदन्त.—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् ।
कल किल पिल घेपे (१०।६०) इत्यस्मात् कालयति, कालः, कालनम,
कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोहारादौ (द्र० गण० ५।१।१३३) ॥

३३३. कल्ल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कल्लते । कल्लः ।
कल्लोलः ॥४९१॥

२५ १. अतुपतत्वमलम् । 'सुरभिमात्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो ह्यपो गन्ध
परिमल' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) श्रीस्वामी ।

२. 'तडादौ' पाठः । 'तडानी' शुद्ध पाठान्तर्गतं द्रष्टव्यम् । अथ पूर्व
टिप्पणी (पृ० ४४ टि० ४) अतुपतत्वमीया । ३ 'कदिकडोर०' पाठः ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेष्ट देष्ट देवने । तेवते, अतितेवत् । देवते, अदिदेवत् ।
 धर्तिकमिभमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शशदिभ्योऽट् ३० ४।८१)
 देवटः ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चि (उ० २।१०८) देवल । दिवादी
 (४१) दीव्यति । चुरादी दिवु परिक्राने (१०।१५३)—देवयते,
 आकुस्मार (१०।१२३) तद्, अदीद्विषत, तथा दिवु अर्दने (१०।१७०) ५
 परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एष्ट शेष्ट पेष्ट केष्ट खेष्ट ग्लेष्ट पेष्ट प्लेष्ट मेष्ट म्लेष्ट
 सेवने । सेवते, सिपेष्टे, असिपेवत् । अपोपदेशस्य सिसेवे, असिसे-
 वत् । परिनिविश्य सेव (८।३।७०) इति पत्वम्—निपेवते । अङ्गवायेऽपि
 (८।३।७१) इति पर्यपेवत् । स्तोत्रिण्योरेव षण्यग्यासात् (८।३।६१) इति १०
 नियमे प्राप्ते ष्यादिभ्यसापेन चाग्यासस्य (८।३।५४) इति पत्वम्—निपि-
 पेयिपते । केवते, उणादी युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चि (उ० २।१०८) इति
 कलच्—केवल ॥४९४-५०४॥

३३६. रेष्ट प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गतौ । रेवते । रेवा नर्मदा ।
 रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥ १५

३३७. उदात्ता अनुदात्ततः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य वन्यने । इतोऽचान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
 परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्य.^३ ॥५०६॥ २०

३३९. सूर्य्य ईर्ष्य्य ईर्ष्य्य ईर्ष्य्यार्याः । ईर्ष्य्या कामजमसहनम्^४ ।
 मृषदुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेः एतीयस्य

१ 'एष्ट' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'गेष्ट' इति तु युक्तं पाठ, स्यात् ।

२. अस्पष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केष्ट' घातु केवलशब्द एव प्रयुज्यते,
 स चौपादिक, ततश्चाप घातुरीणादिक एव, इत्यभिप्राय स्यात् ।

३. 'मव्य' क्वचिन् ।

४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईधिययति । व्यञ्जनस्य इत्येके—
ईधिययति । ण्यन्ताच्चञ्छि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन घातिकाप्रवृत्तेः, ततश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) भ्रम्यासे यकार एव श्रूयते—ऐधिष्यत् । व्यञ्जनस्येति

५ पक्षे यकारस्यैव द्वित्वम्—ऐधिष्यत् ॥५०९-५०९॥

३४०. हय गतिकान्त्योः । हयति । हयः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिपवे । अभिषयो ऋधेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । क्षानमिति शान्दाः^२ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्तः^३—
यस्य हलः (६।४।४९) इति यलोपः । शुष्यो^४ इति दुर्गः ॥५११॥

१० ३४२. ह्यं गतिकान्त्योः । ह्यंति । ह्यंतः क्यन् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^५ भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु । पचतिवत् सानु-
नासिफ इतीत्संज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशः,
वपुः शिल्पिमंहयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं लयाटम् । अलीलम् ।
१५ अलिघ्नमरः, आलिश्च । आलिः सर्षी, पङ्क्तिश्च । अलघ्नो रोगिनः
भ्या । अलककम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^६ ॥५१३॥

३४४. विफला विनारणे । फलति, प्रतिफलति, उरफलति ।
तृप्तसमजप[३४] (६।४।१२९) इति लिट्पेचाम्यामलोपी—फेळुः ।

१. 'ईधियेत्तृतीयस्य द्वे मवनः' इति घातिकाध्याम्याने 'कधिदाटु—एवाप

२. इति—ईधिययति । अपर आद् व्यञ्जनस्येति—ईधिययति' इति माभ्यम् (७।१।३) ॥

३. आदधातुवाडध्याम्याने पूर्ववद्—'प्रमिषवः रनानविशतः' (६० आन्द

आवकार १४ इ तिजाली) ।

फलकं—क्यूर् शिल्पसंघयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तूणादी । चरकनोष, ऊपरस्यातः (७।४।८७ ८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) घर्तमाने भीतः कः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गात् फुल्लकीय (८।२।५५ वा०) इति के फुल्लः साधुः । ष्युल्लसम्फुल्लो वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे प्रफुल्लः, आदितश्च (७२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भाषादिकर्मणोः १ (७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । कलिपाटि (उ० १।१६) इति फल्गुरसारः^१ । फल्गुनी । फल निष्पत्ती (१।३५) इत्यस्मात् फलितः । फुल्ल विक्रमे (१।१।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति । प्रमीला तन्त्री । मीलनम् । भाजमास[माष]^२दीप (७।४।३) इत्युप- १० घाहस्रो घा—अमिमीलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति, मेलनम् । श्मील स्थाने श्मीलेति चा-द्राः (चा० घा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम्^४ । पीलति । पीलनम् । फलु—नेड् बशि कृति (७।२।८)—पिपीत्वान् । खराहकु (उ० १।३७) इति घाहलकात् पीलः^५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—श्वेत नीलति भरकतकान्या^६ । प्रणीलानि । नीलम्, नीली, नीलः^७, नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्गु घसाप्तम् पाठा० ।

२. इष्टव्यः १।३७५ घातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लशणे' इति पठन्ति । शीरस्वामी तु 'दिल हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल घातु पठति, न स्वमतेन । घत एवात्र लौकिकान् = लोकप्रसिद्धात् तु शास्त्रपठिनाद् इति विशेषणमुपादत्ते । २०

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्तो (काश० घातु० कलङ्कीका वृष्ट ५५) तद्वरारालीति शीनुवान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रशः । पीलुरिति हस्तवर्षे श्लेषप्रसिद्ध इति कुमारिलमठः (तन्त्रवार्तिक १।३।५) । मीमांसाशास्त्रीयार्यश्लेषप्रसिद्धापर्यधि- २५ करणविषये विशेषविचारः 'सरहत् व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईधियिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके—
ईधियिषति । ष्यन्ताच्चङि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन वार्तिकप्रवृत्तेः, नतश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अभ्यासे षकार एव श्रूयते—ऐधिष्यत् । व्यञ्जनस्येति

५ पक्षे षकारस्यैव द्वित्वम्—ऐधिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. ह्य गतिकान्त्योः । ह्यति । ह्यत् ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो ऋत्रेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । स्नानमिति चान्द्राः^२ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुकः^३—
यस्य हलः (६।४।४५) इति यलोपः । शुच्यो^४ इति दुर्गः ॥५११॥

१० ३४२. ह्यं गतिकान्त्योः । ह्यंति । ह्यंतः क्यत् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^५ भूपणपर्याप्तिनिवारणेषु । पञ्चतिवत् सातु-
नासिक इतीवसंज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशाः,
षवुर् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।

१५ अलिर्गमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलकौ रोगिन-
श्चा । अलककम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^६ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तृषलमजवप[३५] (६।४।२२) इति लिट्त्वेत्याभ्यासलोपी—फेळ' ।

१. 'ईध्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्याने 'कचिदाहु—एषाव
२० इति—ईधियिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईधियिषति' इति माध्यम्(७।१।३)॥

२. चान्द्रभातुपाठव्याख्याने पूर्णचन्द्र —'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
धातुपाठ पृष्ठ ६ दिप्पणी) ।

३ शवीदितो निघायाम् (७।२।१४) इतीणनिषेधः, सायणस्तु 'शुष्य' इति
पठित्वा 'शुष्यत' इत्युदाहरति (घा० नृ० पृष्ठ १०६) ।

१५ ४. शौदित्वालिहावा चुक्तः । अनीदित्वे चुच्यत । काशकृत्स्नीये धातुपाठे
तृभयोरीदित्वे दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'घल' इति सायणादयः । घादित्वे 'घादितम्' (७।२।१६) इतीणि-
षेधे 'अस्त' । सायणादि मते 'घलित' इति भेदः । ६. 'एषत्वा' पाठा० ।

फलकं—क्वृन् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तूणादौ । चरफलोश्च, उपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) वर्तमाने षीतः क्तः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गान् पुल्लषीव (८।२।५५ वा०) इति के फुल्लः साधुः । क्फुल्लसम्फुल्लौ वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे प्रफुल्लः, आदितश्च (७।२।१६) इतीण् नास्ति । विभावा भावादिकर्मणोः (७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (उ० १।१६) इति फलगुरसारः^१ । फलगुनी । फल निष्पत्तौ (१।३५) इत्यस्मात् फलितः । फल विक्रमे (१।१।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति । प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । आजमास[माष]^२दीप (७।४।३) इत्युप-^{१०}धाह्रस्वो वा—अमिमीलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति, मेचनम् । श्मील स्थाने श्मीलेति चा-द्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम्^४ । पीलति । पीलनम् । कसु —नेङ् वशि कृति (७।२।८)—पिपीत्वान् । खरशङ्कु (उ० १।३७) इति घाहुलकात् पीलुः^५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ ^{१५}

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—श्वेत नीलति मरकतकान्त्या^६ । प्रणीलानि । नीलम्, नीली, नीलः^७, नीलङ्गुः किमिः ॥५१८॥

१. फलगु असारम् पाठा० । २. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लशणे' इति पठन्ति । सीरस्वामी तु 'हिल हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल धातु पठति, न स्वमतेन । अत एवात्र लौकिकान् = लोकरुप्रमिद्धान् तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते । ^{२०}

४ 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलु हस्ती (काश० धातु० कन्नडटीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति ह्रस्वर्थे श्लेषप्रसिद्ध इति कुमारिलमट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाराष्ट्रीयार्थश्लेषप्रसिद्धार्थाधि-^{२५}करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईधियिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके—
ईधियिषति । ण्यन्ताच्चञ्चि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयामावेन घातिकाप्रवृत्तेः, नतश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अम्यासे एकार एव श्रूयते—ऐधिष्यत् । व्यञ्जनस्येति
* पक्षे एकारस्यैव द्वित्वम्—ऐधिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. ह्य गतिकान्त्योः । ह्यति । ह्यः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो ऋचेनाद्घणम्, परिवास्त-
नम् । आनमिति चान्द्राः^१ । शुच्यति । लिट्—शुच्य । शुक्तः^२—
पस्य इलः (६।४।४५) इति यलोप । चुष्यी^३ इति दुर्गः ॥५११॥

३० ३४२. ह्यं गतिकान्त्योः । ह्यंति । ह्यंतः क्यन् हिर घ (३०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^४ भूपणपर्याप्तिनिवारणेषु । पञ्चतिवत् सातु-
नासिक इतीत्संज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशाः,
शुक्ल शिल्पिसंतयोः (३० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीकम् ।
१५ अलिर्घमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलकौ रोगितः
श्वा । अलककम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^५ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तुफलमजप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्पूर्वाभ्यासलोपी—फेळुः ।

१. 'ईधियेस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः' इति वातिकस्याल्पानि 'कञ्चिदाहु—एवाच
२० इति—ईधियिषति । अथवा आह व्यञ्जनस्येति—ईधियिषति' इति माण्यम्(७।१।३) ॥

२. चान्द्रभातुपाठन्यास्याने पूर्णचन्द्र—'अभिषवः स्नातविशेषः' (द्र० चान्द्र
भातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. रवीदितो निष्ठासाम् (७।१।१४) इतीणनिषेधः, सायणस्तु 'शुष्य' इति
पठित्वा 'शुषिकत' इत्युदाहरति (वा० वृ० पृष्ठ १०९) ।

४. शंदिः वाग्निहाशो घृत्न । घनीदित्वे शुच्यत । काशहृत्तनीये धातुपाठे
दूभर्षादीनि २२धने (पृष्ठ ४२) ।

५. 'फल' इति सायणादयः । चादित्वे 'व्यादितश्च' (७।१।१६) इतीप्ति-
बन्धे 'चल' । सायणादि मने 'घमित' इति भेदः । ६. 'एषसाह' पाठात् ।

फलकं—ववृर् शिल्पिसंघयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तूणादौ । चरफलोक्ष,
रूपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) घर्तमाने षीतः
कः (२।२।१८७) प्रफुल्लः । अतुपसर्गान् फुल्लणीव (८।२।५५ वा०) इति के
फुल्लः साधुः । उफुल्लसम्फुल्लौ वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे
प्रफुल्लः, आदितश्च (७२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भाषादिकर्मणोः १
(७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (उ०
१।१६) इति फल्गुरसारः^१ । फलगुनी । फलि निष्पत्तौ (१।३५) इत्य-
स्मात् फलितः । फुल्ल विकल्पे (१।३।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति ।
प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । भाजमास[माष]^२दीप (७।४।३) इत्युप- १०
धाह्रस्वो वा—अमिमीलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति,
मेडनम् । शमील स्थाने श्मीलेति चन्द्राः (चा० घा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम्^४ । पीलति ।
पीलनम् । कसु —नेङ् वशि कति (७।२।८)—पिपील्वान् । खरुशङ्कु (उ०
१।३७) इति बाहुलकात् पीलुः^५ । विपीलकः, विपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—
श्वेत नीलति मरकतकान्या^६ । प्रणीलति । नीलम्, नीली, नीलः^७,
नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्यु असारप्^१ पाठा० । २. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषणे' इति पठन्ति । छीरस्वामी तु 'हिल
हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल धातु पठति, न स्वमतेन । अत
एवान लौकिकान् = लोकरप्रतिदानं तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते । २०

४ 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (कारा० धातु० कृषडटीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-
वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्त्यर्थे म्लेच्छप्रसिद्ध ३५
इति कुमारिलमहः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाराष्ट्रीयार्यम्लेच्छप्रसिद्धार्थाधि-
करणविषये विशेषविचारः 'सरस्वत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अतुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

३४८. शीलसमाधौ । समाधिरैकाग्र्यम् । पश्चिीलति । अनु-
शीलितः । शीलिकामि (३।२।१ वा०) इति णः—मांसशीलः । शैलूपो नटः,
बाहुलकात् । शिलूपापत्यमित्येके । चुरादीं (१०।२६३) शीलयति ॥६१९॥

३४९. कील वन्धे । कीलति । उरकीलितः । कीलकः ।

५ कीला^१ । कीलालम् । कीलिर्धात्वर्थे^२ । णिच्—कीलयति ॥६२०॥

३५०. कूल आवरणे । अनुकूलति । कूलयतेऽभिसा कूलम् ।
कुल सत्यने (१।५७०) अस्मात् कुलम् । करोतेद्वे व (तु० १।१।१२ वा०)
इति चकारात्—कुकूलं तुपाग्निः ॥६२१॥

३५१. शूल रुजायाम् । शूलति । अच्—शूलम् ॥६२२॥

१० ३५२. तूल निष्कप । निष्कपो वस्तुनिःसारणम् । तूलति ।
तूलं तूलिस्तूलाभ्यां, शलाकायान्तु 'तूलिका' ॥६२३॥

३५३. पूल संघाते । पूलति । पूलः । पूलो तृणोच्चयः ॥६२४॥

३५४. मूल प्रतिष्ठायाम् । मूलति । मूलम् । उन्मूलयति
फलेशान् । अन्मूलितः । चुरादीं मूल रोहणं (१०।५) मूलयति ॥६२५॥

१५ ३५५. फल निष्पत्तौ । निष्पत्तिः सिद्धिः । फलति । फलि-
तः । फिल्ला (१।३४५) इत्यस्य फुल्लः फलम् । फलेरितजादेश पः (उ०
५।१४)—फलितम् ॥६२६॥

३५६. चुल्ल दावकरणे^१ । अभिप्रायमूचनेऽर्थे । चुल्लति ।
चुल्लि^२ ॥६२७॥

२० ३५७. फुल्ल विकसने । फुल्लति । फुल्लम् । फुल्लितम् ॥६२८॥

३५८. चिल्ल शैथिल्ये । चिल्लति । चिल्लितः । चिल्ल^३ पक्षी ॥

३५९. तिल्ल गर्तौ । तिल्लति । तिल्ल इत्यपि दुर्गंः तेल्लति ॥६३०, ६३१॥

१. पशुबन्धनोरङ्ग्यास्या निबद्धपदे, 'कीला संज्ञा' इत्येवं प्रसिद्धः ।

२. कीलिर्धात्वर्थः । ३. 'सवरणे' पाठात् । ४. अनुपलब्धमूलम् ।

२५ ५. 'सञ्चलः' पाठात् । ६. पुल्ल पुल्ल मावकरणे पाकाधिकरणे च इति
पाठादन्वयः । ७. पुल्लि. 'पून्हा' इति प्रसिद्धः । ८. 'चल' इति प्रसिद्धः ।

३६०. चेल्लु चेल्लु केल्लु खेल्लु क्ष्वेल्लु चलने । चेल्लेद्विर्वद्धो
लकारः—चेल्लुति । चेल्लिनः । अचिचेल्लुत् । चेला तु चेल कालोपदेशे
(१०।१६५) इत्यस्मात् । चेलति । पापचेली । चेला विल वसने (६।६१)
इत्यस्मात् । केळति । केळिः । केळिनम् । कील कवे (१।३४९) अस्मात्
फीलः, कीलकम्, कीलितम् । खेळति । खेच्यतेऽत्रेति खेळम्^१ । खेळ- ५
तीति खेला खुरलिः । खिलम्, पृषोदरादित्वात् (द्र० ६।३।१०९) ।
क्ष्वेळति । क्ष्वेळा ॥५३२-५३६॥

३६१. फेल्लु फेल्लु शेळु^३ गती । फेलति । फेलितम् । अपिफेल्लम् ।
फेळवृषण । फेळव्रं तु । फेळकस्त्वग्गन्धः । फेळति । फेळा भुक्तो-
द्धिनम् । फे (द्र० ३।१।१३५) फेळः फळः । शेळति, अशिशेळत्^४ ॥ १०

३६२. खल्लु चलने । खल्लति । खल्लित्वा ॥५४०॥

३६३. खल्लसञ्चये च । चकाराञ्चलने । खलं भगः पदश्च
(३।३।१२५ वा०) इति वक्तव्याद् घः । अच्—खलः । खलिः
विषयः^५ । खलितः खल्ल्याटः । खल्ये, गभीरम् । खलीनमश्वमुखा-
वरणम् ॥५४१॥ १५

३६४. गल्ल अदने । गलति । गलः । झवणेऽपि अनेकार्य-
त्वात् । उणादीं गल्लः^६ कपोलादिः, गल्ल्यकः^७ स्फटिकः^८ । गलीश्च (द्र०
३।७।१४) इति गुल्फः । चुरादीं गल सायणे (१०।१४०) तद्धि—
उद्गलयते ॥५४२॥

३६५. सल्ल गती । सल्लति । सल्लितम् । सालः ॥५४३॥ २०

३६६. दल्ल विशरणे । दल्लति । उविकुट्टिदल्लिकविजिभ्यः ष्यन्
(उ० ३।१४२) दल्लपः । दल्लम् । मिच्चाद् (धा० सू० १।५५३ व्याख्याने)
दल्लयति । चुरादीं (१०।१७६) दालयति ॥५४४॥

१. 'केल' पाठा० । २. 'अचिचेल्लुत्' (लिङ्गा० पुर्विह २) इत्यस्य प्रायिकत्वात्-
पुंल्लकारम् । यथा 'सक'वमद्वर्तिपते' (महा० १।१।२) इति । ३. 'खेळ' पाठा० । २५

४. 'सेलति । असिमेसल' पाठा० । ५. 'खली' इति मायाया प्रसिद्धम् ।

६. कश्चिद् ।

७. 'गाल' इति मायाया प्रसिद्धम् ।

८. 'गल्लकः' पाठा० ।

९. 'स्फटिका' पाठा० ।

३६७. शल श्ल आद्युगमने । शलति । श्लो लान्तस्य (७।२।३) इति वृद्धिः—अशालीत् । उणादौ (द्र० उ० ४।१५) शुल्वं तात्रं रज्जुश्च । शुल्कम्^१ ॥५४५, ५४६॥

३६८. खोर्क खोल् गतिमतिघाते । खोरति । खोरा अग्रमा स्त्री । खोरिका पात्री । खोरः^२ खञ्जः । खोर् इति दुर्गः—खोडः कुण्डिः । खोलं शिरस्त्रम् ॥५४७, ५४८॥

३६९. धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति । अदुधोरत् । आधोरणो हस्तिपकः^३ । धोरितम् । धोरितकम् अश्वगतौ ॥५४९॥

३७०. त्सर छद्मगतौ । छद्मप्रकारार्थे । त्सरति । शृश्री १० (उ० १।७) इत्युः—त्सरः खड्गादिमुष्टिः । त्स्रम् इत्यपीति कौशिक—त्सद्मति ॥५५०॥

३७१. अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थः । अभ्रति । अभ्रम् । वभ्रति । वभ्रम् । मभ्रति । मभ्रम् । कृपो द्वे च^४ कर्षश्च (तु० उ० १।२२, २३) इति वभ्रर्नकुलः । मभ्रति । चरति ॥ ३७२. चरिर्भक्षणोऽपि । उदधरः सकर्मकान् (१।३।१३) इति तङ्-
१५ गेहमुचरते उल्लङ्घयतीत्यर्थः^५, नेह—उचरति ध्वनिः । समस्वतीयापुञ्ज (१।३।५४) अश्वेन सचरते । चरफलोश्च, उत् परस्यातः (७।४।८७ ८८) चञ्चुर्यते, चञ्चुरः । ति च (७।४।८९) चूर्तिः । चरितम् । गदमदचरयमभाउ-हो (३।१।१००) यत्—चर्यम् । चरेति चापरी (३।१।१०० वा०) आचर्य उपदेशः, आचर्यो गुरु । आचर्यमनित्ये (६।१।१४७) साधु ।
२० पचादौ (गण० ३।१।३४) चरः^६ । पटश्चरश्चौरः पटश्चरतीति, पाटयश्चरतीति पाटश्चरो^७ वा । पटश्चरं जीणवस्त्रम्, पट इवाचरद् भूतपूर्वम् । प्रज्ञादौ (गण० ५।४।३८) चारः । क्विप् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) चरको

१. 'शुल्क' कश्चित् । २. राजस्थानमापायान् 'खोर्' इति प्रयुज्यते ।

३. 'आधोरणः करिपकः' पाठः । ४. 'याहने द्वे च' पाठः ।

५. 'तदन्ती—गेहमुचरते लङ्घयतीत्यर्थः, गेहमुचरमाण.' इति पाठः ।

६. 'चर' पाठः । ७. 'चर' पाठः ।

७. पटश्चरः पाटश्चर इत्युभयत्र तुक् कर्ममिति नोतम् ।

मुनिः । शिष्ट. (३।२।१६) कुरुचरः, कुरुचरी । मिथामेनादायेषु च (३।२।१७)
इति ट.—मिक्षावरः, मेतावरः, आदायवरः । अलङ्कृमनिराहम्
(३।२।१३६) इतीष्णुच्—चरिष्णुः । गोचरसथर (३।२।१२९) इति द्वी
साधु । इष्ठा (३।२।१०१) इत्यत्र परिचर्या साधुः^१ । लोकाच् चर्या^२—
परिप्राजकादीनां ध्यानाद्युपाये स्थितिः । युच्—(द्र० ३।२।१४८) चर-
णः । ल्युद् (द्र० ३।३।११६)—चरणम् । अर्तिल्लुपुण्डनसद्वर इवः
(३।२।१८४) चरिषम्^३ । चोर्वृते (उ० ४।१७१) णिषन्—चारिषम् ।
सनिकम्प्यसि (उ० ४।१३१) इती—चरिः प्राकारामम् । इष्णु—चारिः ।
इसनिकम्प्यसि (उ० १।३)—इत्युष्णु—चारः । पृष्टुत्तृचरि (द्र० उ० १।७)
इत्युः—चरुह्वयपाकः^४ । चरुध (उ० ५।६६) इत्यमच्—चरुमः । क्तिन्—
(द्र० ३।३।६४) चूर्तिः, ब्रह्मचूर्तिः । चरितं चर्म (द्र० ३।३।२
फाशिफा) ॥६५१-६५४॥

३७३. ष्टिषु निरसने । न ष्ट्याषुष्टिषुषीनाम् (द्र० ६।१।६४
वा०) इति घात्वादेः षः सो नास्ति, ष्टिवृकम्वाचर्मा शिति (द्र० ७।३।७५)
इति दीर्घः—ष्ठीवति । ल्युटि घा गुणः^१—ष्टेरनम्, ष्टीवनम् । ष्युत्वा,
ष्ठीवित्वा । टिष्ठेव । षकारात् परस्वकारोऽयमित्येके^२ तिष्ठेव ॥६५५॥

३७४. जि जये । जयोऽश्रोत्कर्षः । जयति । विपरार्थाजैः (३।२।१९)
इति सङ्गानौ—विजयते, पराजयते । छद्ध्येऽनिट्कोऽयम्^३—जेता ।

१. इच्छापुत्रस्थे 'परिचर्यापरिसर्यामृगयादाऽथानामुपसंख्यानम्' इति वार्ति-
के निपातनात् साधुरित्यर्थं ।

२. केवलः चर्याशब्दो लोके न्यानाद्युपाये स्थित्यर्थे च प्रयुज्येत । स च 'गदम-
दवर' (३।२।१००) इत्यादिना ल्युत्पापने (द्र० शीर० अमरटीका २।७।३५) ।

३. चन्द्रस्तु 'ष्टिवृत्तिर्दीर्घः' (१।२।१८) इत्यनेन दीर्घव शास्ति, चाद्
षथाप्राप्त गुण च ।

४. ब्रह्मण्या फाशिफा ६।२।६४ ॥

५ उदात्तेषु वागार सेद् गतीयते, लोके लज्जित् रूपेण प्रयुज्यते इत्यर्थः । २२
यथा विद हाने (२।५।७) इत्यस्य उदात्तेषु पाठान् वेदिता, भारस्य वेद्या न तु च द-
नस्य इति 'वेद्यासि वेद्य च' (गीता ११।३८) इति च प्रयोगदर्शनाद् सेद्व-
मनिट्वं चोमयमपि साधु । तथैव उदात्तेषु जयते पाठान् सेद्वन्—जयिता, लोके
'जेता' प्रयोगदर्शनाद् अनिट्वं चोमयमपि ब्रह्मण्य इति त्वममन्तम् ।

अत एव कौशिकोऽमुं नाघ्यैष्ट, जि जि अमिमवे (१।६७१) इत्यनेनैव सिद्ध-
त्वात् । तन्न, अकर्मकसकर्मकत्वार्थमु'भयोरूपादानम् । श्वापाजि (उ०
१।१) इत्युष्ण—जायुरीपधम् । जैत्रम् जेतुरिदम् ॥६५६॥

३७५. जीव प्राणधारणे । जीवति जीव' । आजमातमापदीप

५ जीव (७।४।१) इति वा ह्रस्वः—अजिजीवत्, अजीजिवत् । यावति विन्द-
जीवो. (१।४।२०) इति णमुल्—यावज्जीयमग्निहोत्र जुहुयात् । जीवकः
पक्षी । जीवन्जीव. पक्षिविशेषः^१ । जीवरातु (उ० १।८०) जीवातुर्जीव-
नौपधम् । जीवितम् । जीविरातुकन् वृद्धिश्च (उ० १ ।८१) जीवातुकश्चन्द्रः ।
जीवनस्य मृतो जीमूतः^२ । जीविका संक्षायाम् (द्र० ३।३।१०९) ॥६५७॥

१० ३७६. पीवमीव नीव' तीव स्थौल्ये । पीवति, पीव. पुष्टः ।
द्विवरच्छतर (उ० ३ । १) इति पीवरः । नीविः, नीधी मूलघनम् ।
तीवरम् । तीवम् ॥६५८-६६१॥

३७७. क्षीव निरसने । क्षीवति । क्षीवितः । अचिक्षिवत् ।
क्षीव मदे (१।२६८) अस्मात् क्षीयते क्षीव.', अचिक्षीवत् । चिबु इति
१५ चन्द्रः (चा० धा० १।१९१) क्षेवति, क्ष्यूत्वा क्षेचित्वा । दिवादौ^३
क्षीव्यति ॥६६२॥

३७८. उर्वी तुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः^४ । ऊर्वति । ऊः,
ऊर्णः । तू, तूर्ण । दू, दूर्णः, दुर्वा । घू, घूर्ण । हसिमृषिण (उ० १।८६)

१. यदा उत्कर्षवाची तदाकर्मक, यदा तु परिमत्रवाची तदा सकर्मक ।
२० यत एवोमयो. पृथक् पाठ आवरयक इति भावः ।

२. 'जीवजीवकश्चोरा' पाठा० ।

३. 'जीवनस्य जलस्य मृत पुटब'धो जीमूतः' इत्यमरटीकाया (पृष्ठ २४)
श्रीर. । मेघ इत्यर्थः ।

४. सर्वकौशेषु पाठ, यत्त्वामावश्चिन्त्य ।

५. दन्त्वोष्ठयान्तेषु शो'ग्र्यान्तस्य निदेशश्चि ल ।

६. 'काशकृत्त्रघातुपाठेऽपि 'चिबु' इत्येव पठ्यत (पृष्ठ ५८) ।

७. दिवादौ श्रीरस्वामी न पठति । चाद्रघातुपाठे (४।४) तूपलम्यते ।
अथ १।२६८ सूत्रस्था (पृष्ठ ६२) टिप्पणी (२) द्रष्टव्या । ८. 'हिंसायाम्' पाठा० ।

इति तद्—घूर्तः । घूर्ति इति ऋदः (चा० धा० १।१९२) । ठर्वा इति दोगांः
जूर्वति । जूर्ः । जूर्णः ॥५६३-५६६॥

३७२. गुर्वी उद्यमे । गूर्वति । गूर्ः । उद्गूर्णः । चुरादीं ग्री
उद्यमे (१०।१४३) आगूरयते ॥५६७॥

३८०. मुर्वी घन्धने । मूर्वति । मूर्वा घृणम, यदृषिकारो ५
मीर्षी । मूर्ः । मूर्णः ॥५६८॥

३८१. पूर्वं पर्वं भर्वं पूरणे । पूर्वति । पूर्वः । पर्यति, पर्यतः ॥
५६९-५७१॥

३८२. चर्वं अदने । चर्वति । चर्वितः । चार्वाकः । चुरादीं
चर्वयति । चर्वं भर्वं इत्योष्ठघान्त्यौ १ ॥५७२॥ १०

३८३. भर्वं हिंसायाम् । भर्वति । भर्वः ॥५७३॥

३८४. गर्वं खर्वं । चर्वादीनां पणाम पुनः पाठोऽर्थमे-
'दार्धं हत्येके' ॥५७४, ५७५॥

३८५. अर्वं शर्वं हिंसायाम् । अर्वः शर्वः ॥५७६, ५७७॥

३८६. इवि व्याप्तौ । इन्वति । यकारस्य दन्त्योष्पलाज्- १५
शल्चाभायादनुम्बाराभायः ॥५७८॥

३८७ पिबि मिबि निबि सेचने । पिन्वति । मिन्वति ।
सेचन हत्येके ॥५७९-५८१॥

१. चुरादीं क्षीरतरङ्गिण्यां न पश्यते ।

२. 'चर्वं भर्वं इत्योष्ठघान्त्यौ' इयस्थानेऽयं पाठः । चर्वं शर्वं हिंसायाम् २०
(३८५) इत्युत्तरपुनःप्राप्त्यानान्तेऽनेन पाठेन भविष्यद् । तथापि च 'चर्वं शर्वं-
इत्योष्ठघान्त्यौ' इत्येके पाठो द्रुक्तः । भर्वनेस्त्वयापाठान् । चर्वं शर्वं धात्पूर्व
(१।२८९ सूत्रे) द्रष्टव्यौ । ३. अस्मिन् मने 'बभयोरमेदं' मन्वते प्रत्यकार इति
मतोयेत । नात्तो पूर्व १ । २८९ सूत्रे पठितौ ।

४. नभापदान्तस्य भ्रति (८।१।२४) सूत्रेयेति शेषः ।

५. रघुनिन्दं भातुरृत्तो (पृष्ठ १२२) । भातुरृत्तेभ्यस्तंरुषे ल्यप्पा पाठो २५
रघुने, स चाशुद्ध एव, क्षीरतरङ्गिणीपाठनिरोधान् ।

३८८. इवि जिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः । इन्वति । इन्व-
काः मृगशिरस्तारकाः^१ । जिन्वति । धिन्विहृण्योर च (३।१।८०) इत्यु-
धिकरणः—धिनीति । द्विवीति च चान्द्राः (चा० धा० १।२०४)
धिन्वति ॥५८३-५८६॥

५ ३८९ रिवि रवि दवि धवि गत्यर्थाः । रिष्वति । रष्वति ।
धवि रवि इत्योष्प्यान्ती^२ । रन्वते । करन्वः, करन्वितम् । धन्वति धन्वा ॥

३९०. कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विहृण्योर च^३ (३।१।८०)
कृणोति ॥५९१॥

३९१. मत्र बन्धने । च्वरत्वरसिन्यविमवापुपधामात्र (६।४।२०)
१० इत्युङ्—मूः, मुवौ ॥५९२॥

३९२. अय रक्षणगतिं प्रीतितृप्सवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
म्यर्थयाचनाक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गानहिंसादानभांगटद्धिपु ।
अष्टादशार्थाः । अयति । ऊः, उर्ध्वी । ऊतिवृत्तजूति (३।३।९०)
इत्युक्तिः साधुः । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—ओतुर्माज्जरि । अय-
१५ तेषिलोपश्च (उ० १।१४१)—ओम् । अयिसृष्टधम्यशि (उ० २।१०३) इत्यनि.—
अयनिः । इण्—सिदाहुभविभ्यो नक् (तु० उ० ३।२) ऊनः । अयित्सुतन्विम्य
ईः (उ० ३।१५८)—अयीः रज्जस्त्रला । इन् (दश० उ० १।४६)—अविः^४ ।
अवष्ट । अविनः ॥५९३॥

३९३. उदात्ता उदात्ततः ॥

- २० १. 'इन्वका इति पञ्चतारा मन्तो देवता इन्वका नत्तमिति ध्रुतेः'
इलमरटीकाया (पृष्ठ ०८) शीरस्वामी ।
२. अवि सहचरितो रजितोष्ठथान्त्य इति माव. (द्र० धा० सू० १।२६४) ।
३. 'चेत्युधिकरण.' पाठा० ।
४. इतोऽप्रेऽन्यत्र 'कान्ति' इत्यपि पठ्यते । तथा सति एकोनविंशत्यर्थाः भवन्ति ।
५० ५. 'अविरासीत् पिलिपिला' इति याजुषमन्त्रे (२३।१२) अविशान्देनार्णवाद्
नदिभूता भारन्मिका-पत्रमायाऽऽर्द्राऽदद्या पृथिवी उच्यते । द्र० वेदवाणी, वर्ष ८, अंक
१, २ (सम्पन्निलित) पृष्ठ १८, १९ ।

[अथ सेट् उभयपदी]

३२४. धावु शुद्धौ, ३२५ उदात्तः स्वरितेव । उदात्तः सेट् । स्वरितेच्चात् स्वरितभितः कर्मिप्रोपे क्रियाकले (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् । धावते पादौ, धावति । धावित्वा धौत्वा । धौतः । धावकः । धावति इति वेगितायां गतावाहुः १ ॥५९४॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

३२६. धुक्ष धिक् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । इतो घस्यन्ताः (१।४३२) पद्वचत्वारिंशत् सेट् आत्मनेपदिनश्च । धुक्षते । संयुक्षितः ॥ ५९५, ५९६॥

३२७. वृक्ष वरणे । वृक्षः ॥५९७॥

३२८. शिक्ष विद्योपादाने । शिक्वेजिज्ञासायाम् (१।३।२।३) तड्ढान्ती—धनुषि शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति २ । शक्तुमिच्छतीति सन् शिक्षितः । शिक्षा ॥५९८॥

३२९. भिक्ष याञ्जायाम् अलाभे लामे च । ४००. क्लेशे च व्यक्तायां वाचि ३ । तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः । भिक्षते । जल्पमिथ (३।२।६८) इति पाकन्—भिक्षाकः भिक्षाकी । सनारांश (३।२।१६८) इत्युः—भिक्षुः । केश चेति सम्भाः पृथक् पेडुः, तथा च केश भाषण इति चान्द्र सूत्रम् (चा० धा० १।४४५) क्लेश भाषण इति दीगम् । क्लेशते । क्लेशितः । दिवादौ (तु० ४।४५) क्लिद्यति ४ । २० क्र्यादौ (९।५१) क्लिश्नाति । चुरादौ ५ क्लेत्तयति ॥५९९॥

१. 'वेगितगतावाहु' पाठा० । अत्र 'सत्तेर्वेगिताया गतो' धावादेशमिच्छन्ति' इति काशिकावचनम् (७।३।७८) धनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं धातुवृत्तौ सायणेन प्रत्याख्यातम्, तत्रैत्र द्रष्टव्यम् ।

३. सस्मार सायणः । अन्ये तु 'क्लेश धातुमत्र पृथक् पठन्ति । तथैव चन्द्रदुर्गावपि । परन्त्वत्र मूर्धन्यान्तप्रकरणे तातव्यान्तस्य कथं पठ इति तौ नैव प्रतिपादयतः । काशकृतलघातुपाठे तु 'मिक् याचनायाम्, दक् वृद्धौ शीघ्रे च' (पृष्ठ१६२) इयेवात्रपूर्विकः पाठः । तेनाप्यत्र क्लेश धातोर्नार्थः पाठ इत्येव प्रतीयते ।

४. दिवादा आत्मनेपदी पठ्यते । ५. चुरादौ धीरतरङ्गियया न पठ्यते ।

४०१. दक्ष दृष्टौ शीघ्राथे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् घाह-
रिदाशिम्यां णः^१—दाक्षायणो तारा । दृदक्षिम्यामिनन् (उ० २।५०) दक्षिणः ।
शुदक्षिसृष्टिम्य चाप्यः (दश० उ० ८।१) दक्षाय्यो गहडः । तस्यापत्यं
दाक्षाय्यो गृध्रः ॥६०८॥

४०२. दीक्ष मीण्ड्येज्योपनयननियमप्रतादेशेषु । मीण्ड्यं
यपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मीर्वीबन्धः । नियमः
संयमः । प्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा ।
सूददीपदीक्ष^२ (३।२।१५३) इति युञ्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीष
मीण्ड्ये ज्योपनयनादौ^३ चेत्याहुः । ज्यवते^४ । जीनः ॥६०९॥

४०३. ईक्षदर्शने । राधीज्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९) इति सम्प्र-
दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षितमिभ्याम् (३।२।१ वा०) इति णः—ग्रामेक्षा
स्त्री । प्रेक्षा ॥६०९॥

४०४. ईष गतिर्हिसादर्शनेषु^५ । ईषते । अष् (द्र० ३।१।३४)
ईषा कीलिका । हलमनसोरीष-पररूपम्^६—हलीषा, मनीषा । ईषेः क्विच्
१५ (उ० १।१४) इपुर्वाणः । ईषेः किद् इत्वथ (उ० ४।२२) इतीकः—इषीका^७
तृणाग्रम् । ईषतीति ईष उन्ने (१।४।७) इत्यस्य रूपम् ॥६१०॥

४०५. भाव व्यक्तायां वाचि । भावते । भाजभास (७।४।५)
इति घा ह्रस्व—अवभाषत् अवभीषत् । भाप्यम् । भापितम् ।
भाया ॥६११॥

४०६. पर्य स्नेहने । पर्यते । घृणिपृष्णि (तु० उ० ४।५२) इति
पार्णिणः । पर्यत् । परिपत् तु सीदितेः ॥६१२॥

४०७. नेपृ अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गलेषणा । नेपते ।
अजिगेरत् ॥६१३॥

१. नैतादृश क्वचिद्बचनमुपलभ्यते । अत्र हीरस्वामिनोऽमरटीका (पृष्ठ २७)
२. द्रष्टव्या । ३. सूद क्षरणे (१।२२) इत्यत्र 'सूददीपदीक्षां च' इत्येवं सूतसुद्धम् ।
४. 'ज्योपनयनादौ' पाठा० । ५. अत्र 'ज्या' धातोः 'ज्याते' रूपं युक्तम् ।
मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाच्चादेदश्चिन्त्यः ।

६. 'दानेषु' पाठा० । ७. 'ईषेः पररूपत्वात्' पाठा० । ८. 'ईषिता' पाठा० ।

४०८. येपृ प्रयन्ते । नेपते ॥६०७॥

४०९. जेपृ णेपृ एपृ हेपृ गतौ । जेरते । नेपते । नृत्नेष्ट
(उ० २।९४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेपते । अन्वेपितः । इपेः (६।५७) अन्विष्टः ।
मा भवानन्वेपिपत । दिवादी इप गतौ (४।९७) अन्विष्यति । तुदादी
इपु इच्छायाम् (६।५७) अन्विच्छति । कृयादी इप धामीक्षये (१।५४) ५
अन्विष्याति । सुरादी^२ अन्वेपयति । अन्वेष्टीति तु भ्रान्तिप्रयोगः^३ ॥
६०८-६११॥

४१०. हेपृ अव्यक्ते शब्दे । हेरतेऽश्वः । हेपितम् । हेया । रेपृ
इत्यापि चन्द्रः (धा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासृ शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुत्सा रोगित्वात् । १०
कासते । कास्त्रयपादाम् (३।१।३५) कासाश्रके । कासः । विकासः
कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥

४१२. भासृ दीप्तौ । भासते । भाजमास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—
अवभासत् अवीभसत् । भञ्जमानमिदो घुश्च (३।२।१६१)—भासुरः ।
स्थेशमान (३।२।१७५) इति घश्च—भास्वरः । भाजमास । (३।२।१७७) १५
इति क्तिप्-भाः । भातेस् (२।४३) तु भः, चिन्तिपृञि (३।३।१०५) इति
चकारादङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥

४१३. रासृ शब्दे । रासने । रासिबल्लिभ्या च (उ० ३।२२५)
इति रासभः । रासना । रासकः^४ ॥६१५॥

४१४. णासृ शब्दे । नासते ॥६१६॥

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य^५ नसते । नासा । नासिका । ६१७

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । मेपृ^६ इति चन्द्रः (चा० धा० १।६०७)
मेपते ॥६१८॥

१. 'त्रिपृ' पाठा० ।

२. सुरादी क्षीरतरङ्गिण्या न पश्यते ।

३. अदादी इषधानोरदर्शनादिति भावः । ४. 'राम.' इत्यधिकः क्वचित् । २५

५. 'अस्मात्' पाठा० ।

६. 'मेसृ'.....'मेसते' पाठा० । चान्द्रधातुपाठं 'मेपृ' एवोपलभ्यते ।

४१७. आडः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते ।
आशासा । सनाशतमिवायुः (तु० ३।२।२६८)—आशंसुः । शंस्य सुनी
(१।४८१) इत्यस्य शंसति, शंस्यते । शस्त्रम् । दुर्गं घाडः शासु इत्याह—
आशासते आशास्यते । आशासित्वा आशास्त्वा । आशा, आशा-
स्तः^३ । अशादी घाडः शासु इच्छायाम् (२।१३) तद्—आशास्ते । आशीः।
तथा शासु अशुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. ग्रमु ग्लमु अदने । प्रसते । प्रस्त्वा. प्रमिन्या । प्रस्तः ।
प्रमेतेरा च (दरा० उ० ७।१८ श्वेत० १।२२९) इति प्रामः । प्रासः ।
प्रीप्मः ॥६२०, ६२१॥
४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाशक्ते । ईहिना । ईहितम् ।
ईहा ॥६२२॥

४२०. वहि महि वृद्धौ । बंहते । लडिपबद्ध्योर्नलोपथ (उ०
१।३०) इति वहु^४ । मंहते । वर्तमाने पृथद्वहद् (उ० २।८५) इति महद् ।
मही तु महेः पूजार्थात् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

४२१. अहि गतौ । अंहते । अंहः पापम् । आहन्तेडौ हस्य^५
अहिः । अंहिः । अयदचुरादी भामार्गाः (१०।१९७) अंहयति, अंहयति
मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ल कुत्सने । गर्हते । गर्हां । गर्हं विभिन्दने
(१०।२३३) चुरादी वा निञ्—गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

- २० १. सायण मते 'घाडः शंसु इच्छायाम् । आशंसते, आशास्यते' इति
पाठः (द० घा० वृ० पृष्ठ २१६) ।

२. पुनरुचोरे तु 'दीर्गा घाडः शंसु इच्छायाम्' इति वीरतरङ्गिण्याः पाठ
वद्भिपत्रे (परं न विन्यः) । तथा सति 'आशंसते आशास्यते' इत्युदाहरणपठोऽपि
दृश्यते । ३. 'आशासितः' इति विभक्तम् । ४. 'वहुः' पाठः ।

- २५ ५. 'अहि निद बहगती' इति आशास्यन्पाठोऽपि पश्यते (पृष्ठ १२२) ।
६. अयदचुरादीभ्यः आहन्तेडौ अहयते 'अह' इत्येत्त्वं निद्वन्द्वे, न तु
'अहिः' । अहि पाठ इत्येतेन चोऽपि स्पष्टम् । ७. 'इच्छायाम्' पाठः ।

४२३. बर्ह बल्ह प्राधान्ये^१ । बर्हते । वुनि (द्र० ३।१।१५०) बर्हकः ।
प्रबर्हः । बल्हः । बल्हिदेशः, [नत्र] भवे बाल्हिकः । शुरादीं भासाथौ
(१०।१९७) बर्हयति, बल्हयति ॥६२८, ६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणद्विसादानेषु । [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. प्रिह गती^२ । प्लेहति^३ । श्वरुत् (उ० १।१५९) इति ५
श्रीहा ॥६३१॥

४२६. वेह जेह वाह प्रयत्ने । वेहते । सधत्पदवेहद् (उ० २।८६)
इति वेहद् गर्मघ्नी गौः, विहति इयंके । घाहते । तुम्बस्वान्त (७।२।१९)
इति घाहेघाढम्, घाहितम् । बह प्राणये (१।७३१) बहति, घहते ।
बोढा ॥६३२—६३४

१०

४२७. दाह निक्षेपे^४ । द्राहते । द्राहम् । द्राह निदाहये इति
दुर्गं ॥६३५॥

४२८. काशृ दीप्तौ । काशते । कयं चाकशीति^५ उपधाह्रस्वोऽत्र
यक्तव्यः । काशः । प्रकाशः । आकाशः । प्रतीकाशः । नीकाशः, इकः
काशे (६।३।१२३) दीर्घः । हनिकृविनीरमि (उ० २।२) इति काशम् । १५
(दश० उ० १।४६) काशिदेशः ॥६३६॥

४२९. ऊह तर्के । तर्क उत्प्रेक्षा । ऊहते । उपसर्गादस्यत्यूषोः
(१।१।२६ वा०) इति घा नटानी—समूहति, समूहते । समूहः । उपसर्गाद-
प्रस्र ऊहतेः (७।४।२३) समुह्यते । परिसमुह्य । समूह्योऽग्निः^६ ॥६३७॥

१. स्मृत धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । २. द्र० पृष्ठ ९०, दि० ५ ।

३. कश्चिन्न । आत्मनेपदिषु पाठात् 'प्लेहते' इति युक्तम् ।

४. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । 'निदाहये' इति कश्चित्कः पाठः; सोऽप-
पाठः, दुर्गमते तस्यार्थस्यैव प्रतिपादनात् ।

५. अन्वयव्यो अभि चाकशीति' इति ऋषेदे (१।१६४।२०) श्रूयते ।

६. समूह सम्पूर्वाद् बहेरिति वृत्तिकाराः (३।१।१३१) । महामाण्ये तु
सम्पूर्वाद् ऊहनेरित्युक्तम् (३।१।१३१) । तथैव चोदधत्तं ब्राह्मणम्—'समूह चिन्वीत
पशुकामः पशुनेवास्मै समूहति' (का० सं० २।१४) इति ।

२०

२५

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहनेऽम्भः ।
गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहृ ग्रहणे । ग्लहृते । ग्लाढा, ग्लहिता । गृह इति
चन्द्रदुर्गा (चा० धा० १।४७३) ॥६३९॥

५ ४३२. घसि^२ करणे । घंसते । चन्द्रो घसि^१ इत्याह—घंसते ।
घुषि कान्तिकरण इति दुर्गा^५—घुंसते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः^६ । इतोऽहंपर्यन्ताः (१।४८८) घृष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अधुपत्, अधोषीत् । घुषिर्वि-
शब्दने (७।२।२३) निष्ठायां नेह-घुष्टा रज्जुः । नेह—संतुषितं वाक्यम् ।
चुरादौ घुषिर् विशब्दने (१०।१७२) घोषयति^१ । इत्नुच् घोषयित्नुः।६४१।

४३५. अक्षू व्याप्तौ संघाते च ।^१ अतोऽन्यतरस्याम् (३।१।७५)
इनु—अक्षति अक्षणोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

१५ ४३६. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तनूकरणे तदः (३।१।७६) इति इनुः
तक्षति तक्षणोति । नेह—संतक्षति वाग्भिः । तष्टा, तक्षिता^२ । तष्टः ।
तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वत् त्वच्ने (१।४४३) अर्थमे-

१. इतः पूर्वं 'घहृ' इति कचिदधिकम् ।

२. सायण्यः स्वामिमते 'घस' इति पाठमाह (धा० वृ० पृष्ठ ११९) ।

२० ३. हेमचन्द्रोऽपि 'मूर्धन्यातोऽयमिति चन्द्रः—घंसते' इति सुवन् 'घसि करणे'
इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु 'विधीतीदुपध पेटनुः चन्द्रकार्ययो' इति (पृष्ठ ११९)
'ल्लिखत् 'घिनि करणे' इति कात्यायनं जोषयति । 'मुद्रिते लभ्रवाजुषाडे 'घुषिर् करणे'
(१।४७३) इति पचते । काशाकस्नोयघातुपाठेऽपि 'घुषिर् कान्तिकरणे' (पृष्ठ १२४)
इति पचते । कोऽत्र चान्द्रः पाठ इति सुषियो निर्णयन्तु ।

२५ ४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. 'घो.' इत्यधिकं इति ।

७. 'तष्टम्' पाठा० ।

कार्यः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेवने । उक्षति । उक्षितः । श्वसृत् (उ० १।१५०)
इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौटाद् रक्षति । श्वसृत् (दश० उ० १।४९)
रक्षः ॥६४६॥

४३९. णिज्ञ चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति ।
वा निहनिननिन्दाप् (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता,
प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. वृक्ष स्तृक्ष णक्ष गती । [वृक्षति, स्तृक्षति ।] वृक्षस्यापत्यं
ताक्ष्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोषदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्रा — १०
वृष पृष^२ षष (तु० चो० घा० १।२।२५) इति षेडुः । षमिनिति (उ० ३।१०५)
इत्ययन्—नक्षत्रम् । नमाद् (६।३।६५) सूत्रेऽस्य निपातनं नान्ना व्युत्प
त्तिरव्यवस्थितेति ज्ञापनायम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोपे^३ । मक्षति । घञ् मक्षः । मक्षिका । युवामक्षिक-
मत्कुणम्^४ इति छान्द्रसम् ॥६५१॥

४४२. वक्ष संयाते ।^५ वक्षत् (दश० उ० १।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने^६ । त्वचन त्वचोप्रहणम् । संवरण-
मिति दुर्गं^७ । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूर्क्ष्य अनादरे ।^८ सूर्क्ष्यति । पान्तो^९ऽयमिति षट्ठः

१. 'वा निहनिननिन्दाप्' इति काशिकादिषु पाठः । २. चान्द्रे 'स्वष' पाठः । ३०

३. 'वृष रोपे—मुषति, मुषः' इति वाराहकृत्स्नधातुपाठकलडटोकाया
पाठः (पृष्ठ ५६) । ४. 'मत्कुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोपे' इति वारा० घातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'त्वक्ष वचने—तषति (वकित), तषः (वाचकः)' इति वारा० घातु०
पृष्ठ ५६ । ७. उद्धृतमिदं पुरुषकोरे (पृष्ठ ११५) ।

८. सूर्क्ष्य अनादरे इति काशा० घा० पृष्ठ ५६। घातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन
'अनादरे' इति पाठो दूयितः । ९. सूर्क्ष्य इत्यर्थः । उद्धृत पुरुषकोरे (पृष्ठ १२१) ।

(चा० धा० १।२।१९) सूक्ष्मति । असूक्ष्मणम् अपरिमवः । यान्तस्यापि यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात् ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि भ्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् ।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

५ ४४६. द्र क्षि भ्राक्षि घोरनिवाशिने च । ध्वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिग्रह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूप^२ पाने । चूपति । चूपितः । चूपित्वा ॥६६२॥

४४९. तूप तुष्टौ । तूपति । दिवादौ (४।७६) तुप्यति ॥६६३॥

४५०. पूष दृष्टौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति ।

१०. दिवादौ (४।७४) पुष्यति । क्रचादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ (१०।१९५) पोषयति । अतश्च (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूप स्तेये । मूपति । मूपा तैजसावर्तनी^३ । गौरादौ

(गण० ४।१।४१) मूपी । ण्वुळि मूपकः । कपादौ मूप हितार्थः (१।४५८)—

मोषंति । क्रचादौ (९।५८) मूप स्तेये—मुष्णाति । मुषेदीर्घश्च (उ० २।४३)

१५ इतीकः—मूपिकः । लृषोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. पूष प्रसवे । सूषति । सुपूष । तालव्यादिरिति चरक ४-
श्या शाकम् ॥६६६॥

४५३. यूप हिंसायाम् । ४५४. जूप च । यूपः । यूपम् ।

जूपितः । जूपा ॥६६७, ६६८॥

२० १. असूक्ष्मणम् इत्येव रूप निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरभ्य 'पूष' पर्यन्ताः काराहःस्नीये धातुपाठे इस्वोपधाः पठ्यन्ते ।
तेषां च 'चुरादौदीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च
लघूपधगुण उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, सोषकः, मोषः, मोषणम्, सोषकः । दीर्घो-
पधत्वे तु शुभो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।१०।३३॥

२५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (उ०
१२२) उद्भियते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूप अलङ्कारे । भूयति । भूया । चुरादौ (१०।१०५)
भूपयति । तसि भूप इति दुर्गः । संसति । उत्तंसः । अवतंसः ॥६६९॥

४५६. ऊप रुजायाम् । ऊपति । ऊपः क्षारमृत्तिका । ऊप्मा,
ऊपणम् मरिचम् । श्यूषणं त्रिकटुकम् १ ॥६७०॥

४५७ ईप उज्ज्जे । ईपति । ईपा प्रणगत्रेयणी । इपुः । इपीका ॥ ५

४५८. कप शिप जप झप शप वप मप मुप रुप रिप हि-
सार्थाः । कपति । निकपोऽश्मा । पत्कापी । सर्वदूलात्र (३।२।४२)
इति खच्—कूलङ्कयः । कृद्ग्रहणयोः कपः (७।२।२२) इति क्तेऽनिद्—
कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कपः (३।४।२४) इति णमुल् कपादिषु
तैरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) रुमूलकाप कपति । वीकपलस (३।०।१४२) १०
इति धिनुष्—विकापी । कपिः, कपी खनित्रम् । कपेश्लं च (तु० उ०
२।८४) इति कच्छः पामा । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्त्वृणं
याहुरुमूलञ्च । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कपिदुर्मिथ्यामीकर (तु० उ०
४।१६) कपीका । ओपति । रुधादौ शिष्त्व विशेषणे (७।१३) विशिनष्टि ।
चुरादौ शिप वसत्रोपयोगे (१०।२।११) शोपयति, शोपः । झपति । झपः । १५
शपति । शप्यते । शप्पः । मपी । मप्यते-भायः । मोपति । क्रुधादौ
(१।५८) मुष्णाति । रोपति । दिवादौ (४।१२४) रुष्यति । रुष्यन्ती ।
रेपति । दिवादौ^२ रिष्यति । तीक्ष्णहलुम (७।२।५८) वेद्—रोष्टा रोपि-
ता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति वेद्—रुष्टः रुषित, रोष्टा रेपिता ।
रिष्टः, अरिष्टः^३ । खपेत्स्यपीति कण्ठः—खपति खपः ॥६७२—६८१॥

४५९. भप भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । २०
भ्वा भपति, बुक्कति । भपति भपिका, पैशुन्येन चर्त्तात्यर्थः । भपकः ।
भवद् (द्र० गण० ३।१।१२४ = मपी) ॥६८२॥

४६० उप दाहे । ओपति उपविदजाशुन्यतरस्याम्^४ (तु० ३।१।३८)
इति लिट्याम वा—ओवाञ्कार, उशोप । उणादाशुल्का, उल्मुकम्,

१. पिप्पली, शुण्ठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. शीतरक्षिण्या दिवादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', 'अरिष्टम्' पाठः । २५

४. 'उपविदजाशुभ्योऽन्यतरस्याम्' इति काशिकदिषु पाठः ।

उलप. सूक्ष्मलताभिधानम्, उलवं जरायु' । उषिकुपिगतिग्यस्थम् (उ० २।४)—ओष्ठ. । इण्विञ्जिदीङ्गयविम्बो नद् (उ० ३।२)—उष्णः । उषिस्त्र-
निम्बां किन् (उ० ४।१६२)—उष्ट्र १ उष्ट्री । उषः किन् (उ० ४।२३४) उषाः ।
अहुर (दश० उ० १।४९) उष. प्रमातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिपु^१ विपु मिपु सेचने । परिवेषति । ह्यादीं विश्व
व्याप्तौ (३।२४)—वेवेष्टि । मेपति । पचादीं (गण० ३।१।३४) मेपः ।
तुदादीं मित्र स्पर्धायाम् (६।५८) मिपति । मित्र मत्र शब्दे (१।४०६)
तालव्यान्ती ॥६८४-६८६॥

४६२. पुप पुष्टौ । पोपति । पोपिता । अपोपीत् । पुष किन् (उ०
४।४) पुष्करम् । कलष^१ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । सतिहृषिपुषि (उ० ३।२९)
इति पोपयित्तुः । स्वे पुष. (१।४।४०) इति णसुल्—स्वपोषं पुष्टः ।
दिवादीं (४।७८) पुष्यति । पुषादियुतादि (३।१।५५) इति लृङ्घञ्—
अपुपत् । मयादीं (१।५७) पुष्णाति । चुरादीं पुष धारणे (१०।१६५)
पोपयति ॥६८७॥

१५ ४६३ श्रिपु श्लिपु प्रपु प्लुपु टाहे । श्रेषति । श्लेषति ।
अश्रेषीत् । अश्लेषीत् । श्रिष्वा, श्लिष्वा, श्रेषित्वा, श्लेषित्वा ।
श्लिष प्रालिङ्गने दिवादीं (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्या । चुरादीं श्लिष श्लेषणे (१०।
१६)—श्लेषयति । श्लोषति । दिवादीं (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्वा, श्लोषित्वा ।
प्लुष्टः । ऋषादीं प्लुष प्लुष स्नेह्येचनपूरणेषु (१।२६) प्रुष्याति प्लुष्याति ॥

२० १. 'ह्रन् चाहुलकादयुगत्वम्' इति धातुवृत्तिकाः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
यम्, उषादिस्त्रगणैव सत्रैष्टिसिद्धे ।

२ षाराकृत्स्नीयधातुपाठे जेषत्तेरन्तर 'यिष्ठ' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७)
एतद्विषये 'नेषतिः घात्रन्तरम्' इति पनन्नलिखनम् (३।२।१३९) अनुसन्धेयम् ।

३ 'कलषव' इति श्वेतवनवासिन (पाठ ४।५) । अघर्वणि (१३।३।२०)

२५ पुष्कलशब्दस्या तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव व्यापार ।

४ सञ्ज्ञमिद पुरुषगौरे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानराममित्थमत्राकारादयथाऽऽ सेटमाहु (घा वृ० पृष्ठ १२५) ।
धनिट्कारिणासु दैकादिकस्यैवमहणमिति कैयटादय (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु ह्यु मृषु सेचने । वर्षति । वर्तमाने पृषद्बुद्ध् (उ० २।८४) इति पृषत् । पृषिरक्षिम्या क्ति (उ० ३।१११) पृषतो मृगो चिन्दुश्च । उणादौ-पृषम् (द्र० २।१२), पार्थिणः (द्र० ४।५२), पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः । स्पृशेस् (६।१२३) तु पृश्निरल्पतनुः । वर्षति । विभाषा ऋषोः (३।१।१२०) क्यप्—वृष्यन्, घर्ष्यम् । के (द्र० ३।१।१३५) वृषः । लप पत पद-स्था मू-वृष (३।१।१५४) इति घर्षुकः । अज्-विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति वर्षम् । अचि (द्र० ३।१।१३४) वर्षा ऋतुः । घृष्ट्वा घर्षित्वा । घृष्टम् । फर्तिरि चेषन्त^२ इति घृष्टो देवः । कनिन् मुष्णि (उ० १।१५६) इति घृषा इन्द्रः । अषिवृषिम्या क्तिच (तु० उ० ३।१२३) इत्यमच्-वृषमः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) इति वृषलः । सुवृषिम्या क्ति (उ० ४।४५) घृष्णिः । नहिघृति (६।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । मर्षति । मृष्ट्वा, मर्षित्वा । घृषस्तिति-हायाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्त्वं^३ नास्ति, तत्र न क्त्वा सेद् (१।२।१८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ (४।५५) मृष्यति । अपमृषित वाक्यमाह । माषाया शाखियुधि (३।३।१६० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ॥

४६६. मृषु हिंसासंघातयोः । मर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—संघर्षणः ॥६९६॥

४६८. ह्यु अलीके । हर्षति । हृष्टा, हर्षित्वा । हृष्टः— हृषेलोमस् (७।२।२९) इति हृषितानि लोमानि । विस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२२ वा०) हृष्टश्चेन्नः, हृषितः । हृषेकलच् (उ० १।९८) हर्षुलः । स्तनिहृषि-उ० ३।२९) इति हर्षयित्त्नु । दिवादौ ह्यु तुष्टौ (४।२२३) हृष्यति ॥

१६६) व्याख्यात च स्वप्नेव दीक्षितेन—'आदिशब्दान्-न्यासकारहरदत्तवर्धमानस्वामितम्भताकारादयः (श्री० मनौ० पृष्ठ ५८१) ।

२५

१. द्र०—वर्षतेरपीच्छन्त्येके—पृष्णी ररिमः । हैमोपादि ३३५ ।

२. मुञ्चत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जर्मनसरकरणे 'क्तिव' इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति कारादृत्स्नघातुपाडीयकन्नट्टीका (पृष्ठ ६१) ।

उलपः सूक्ष्मलताभिधानम्, उलवं जरायुः । उषिकुषिर्गतिग्यस्थम् (उ० २।४)—ओष्ठः । इण्यिञ्जिदीङ्ग्यविभ्यो नक् (उ० १।२)—उष्णः । उषिख-
निभ्यां क्त् (उ० ४।१६२)—उष्ट्रः^१ उष्ट्रो । उषः क्त् (उ० ४।२३४) उषाः ।
असुन् (दश० उ० १।४९) उषः प्रमातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिपु^२ विपु मिपु सेचने । पत्खिवति । ह्यादौ विश्व
व्याप्तौ (१।१४)—वेवेष्टि । मेपति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेपः ।
तुदादौ भिव स्वर्धायान् (६।५८) मिपति । मिश मश शब्दे (१।४७६)
तालव्यान्तौ ॥६८४-६८६॥

१० ४६२. पुष पुष्टौ । पोपति । पोपिता । अपोपीत् । पुषः क्त् (उ०
४।४) पुष्करम् । कलथ^३ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिहृषिपुषि (उ० ३।२९)
इति पोपयित्नुः । खे पुषः (१।४।४०) इति णमुल्—स्वपोषं पुष्टः ।
दिवाद्दौ^४ (४।७४) पुष्यति । पुषादियुतादि (३।१।५५) इति लङ्चङ्—
अपुषत् । मयादौ (१।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष घाणे (१०।१६५)
पोषयति ॥६८७॥

१५ ४६३. श्रिपु श्लिपु मपु प्लुपु दाहे । श्रेषति । श्लेषति ।
अश्रेषीत् । अश्लेषीत्^५ । श्रिष्वा, श्लिष्वा, श्रेषित्वा, श्लेषित्वा ।
श्लिष आलिङ्गने दिवाद्दौ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्या । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।
३४)—श्लेषयति । श्लेषति । दिवाद्दौ (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्वा, प्लोषित्वा ।
प्लुष्टः । प्रयादौ पुष प्लुष स्नेहेनवनारणेणु (१।३६) प्रुष्णाति प्लुष्णाति ॥

२० १. 'द्वन् बाहुलकादयुगत्वम्' इति धातुवृत्तिवारः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
न्त्यम्, उणादिसूत्रेणैव सर्वेष्टमिदं ।

२. काराटस्त्रीयधानुपाठे जेषतेरनन्तरं 'शिपु' पश्यते, नेपति (पृष्ठ ५७)
एतद्विषये 'नेषतिः धातुन्तरम्' इति पतञ्जलिबचनम् (३।२।१३५) अनुमन्धेयम् ।

३. 'कलच्च' इति श्वेतवनशास्त्रिनः (पाठः ४।५) । अथर्वेण (१३।३।१०)

२५ पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवाग्निपाठ एव न्यायान् ।

४. स्मृतमिदं पुरुषवारे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानस्त्रानिस्मृताकारादयथासुं सेटमाहुः' (धा वृ० पृष्ठ १२५) ।

अनिट्कारिकासु देवादिदक्ष्येवमहणमिति कैयटादयः (मि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु हृषु मृषु सेचने । वर्षति । वर्तमाने पृषद्ब्रह्म (उ० २।८४) इति पृषत् । पृषिष्ठिभ्यां क्त्वा (उ० ३।१११) पृषतो मृषो विन्दुश्च । उणादी-पृषम् (द्र० २।१२), पार्ष्णिः (द्र० ४।५२), पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः । स्पृशेत् (६।१२३) तु पृश्चिरल्पतनुः । वर्षति । त्रिमासा इष्टयोः (३।१।२२०) क्यप्—वृष्यम्, घर्ष्यम् । के (द्र० ३।१।२३५) वृषः । लय पत पद-स्वा भू-वृष (३।२।१५४) इति घर्षुकः । घञ्-विधौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति घर्षम् । अचि (द्र० ३।१।२३४) घर्षा ऋतुः । घृष्ट्वा घर्षित्वा । घृष्टम् । कर्तरि क्यप् २ इति घृष्टो देयः । कनिन् युधि (उ० १।२।५६) इति घृषा इन्द्रः । श्रिवृषिभ्यां क्त्वा (तु० उ० ३।१२३) इत्यमच्-वृषमः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) १० इति घृषलः । सृष्टिभ्यां क्त्वा (उ० ४।४९) वृष्णिः । नद्वृत्ति (६।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । भर्षति । मृष्ट्वा, भर्षित्वा । मृषस्ति-षायाम् (३।२।२०) इत्यस्याक्त्वं नास्ति, तत्र न बला सेट् (३।२।२८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादी (४।५५) मृष्यति । अपमृषित वाक्यमाह । २५ सायायां शसियुधि (३।३।१३० वा०) इति युञ्—दुर्मपेणः ॥

४६६. मृषु हिंसासंघातयोः । भर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।२३४)—संघर्षणः ॥६९६॥

४६८. हृषु अलीके । हर्षति । हृष्ट्वा, हर्षित्वा । हृष्टः— २० हवेर्लोमसु (७।२।२९) इति हृषितानि लोमानि । त्रिभिन्नप्रतिघातयोश्च (७।२।२२ वा०) हृष्टश्चैत्रः, हृषितः । हवेरुत्तु (उ० १।९८) हर्षुलः । स्तनिहृषि-उ० ३।२।९) इति हर्षयित्नुः । दिवादी ह्यनुष्टो (४।२।२३) हृष्यति ॥

१६६) व्याख्यात च स्वयमेव दीक्षितेन—‘आदिशब्दान्यासकारइदत्तवर्धमानस्वा-निगमताकारादयः (श्री० मनो० पृष्ठ ५८१) ।

१. द०—पर्वतेरपीच्छत्येके—पृष्णी रश्मिः । हैमोपादि ३३५ ।

२. कुत्रत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. बभर्षत्करणे ‘क्त्वा’ इत्यपवादः ।

४. घनीकमानन्द इति काराहत्तनघातुपाटीपककट्टीका (पृष्ठ ६१) ।

४६१. तुस हस हस रस शब्दार्थाः। तोसति। तोसलो राजाः,
तोसला देशः। हसति। हसितः। हसः। हसति। रसति। रसितम्।
चुरादौ रस आत्वादाने (१०।३।१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—
रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसालास्त्यर्थे (द्र० ५।२।१२५) ॥६९६—७०१॥

४७०. लस श्लेषणक्रीडनयोः। लसति। अलसः। वि-
लासः। हल्लासः। लास्यम्। लसिका रोगः ॥७०२॥

४७१. घस्लृ अदने इति केचित्। घञ्—घासः। कभरचि (द्र०
३।२।१६०) घस्मरः ॥७०३॥

४७२. चर्च श्लथं शर्शं परिभाषणे। जर्ज इति चन्द्रदुर्गां (चा०
१० घा० १।२४१)। चर्च इत्येके। जर्ज इत्यन्ये, भर्च इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा
शास्यन्ति। तुदादौ (६।२०) अप्येवम् ॥७०४—७०६॥

४७३. पिसृ पेसृ गतौ। पेसति। स्थेशमाप्तपिस (३।२।१७५)
इति वरञ्—पेस्वरः। चुरादौ पिस गतौ (१०।२९) पेसयति। पिगृ पेसृ
वेसृ इति सम्भाः। वेसरोऽभवतरः ॥७०७, ७०८॥

४७४. हसे हसने। हसति। व्यतिहारे हसादीनां प्रतिषेधः
(द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। हस्यन्तपण्य (७।२।५) इत्येदित्वाद्
वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनहसोर्वा (३।३।६२) अष्—हसः, हासः।
रकायि (उ० २।१३) इति रक्—हसो^२ दिनम्। इमिष्टपिण (उ० ३।८६)
इति सन्—हस्तः ॥७०९॥

४७५. मिश समाधौ। मजेशति। निघा^३ ॥७१०॥

४७६. मिश मश शब्दे रोपकृते च। शब्दने रोपक्रिया-
याञ्चार्ये। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। अयुन्—मशकः ॥७११,
७१२॥

४७७. शव गतौ। शवतिगंतिकर्मा कम्मोजेषु माप्यते, विकार एनमायां

१. घयं न सार्वत्रिक इति सायणोऽपि (घा० वृ० पृष्ठ १२५)।

२. अमरादिकोशेषु दिनवाची 'घस' शब्दः पठ्यते।

३. घन घातुवृत्तिः (पृष्ठ १२६) द्रष्टव्या।

घाहः^१ । शवति । शवरः, शवः, शावम् ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः ।

शशकः ॥७१४॥

४७९. क्व शब्दे । कश्चेति काशिकः । काशस्तृणम् । काशिः ।

कश्मीराः ॥७१५॥

४८०. शमु हिंसार्यः^२ । शसति । न शसदद्वादि (६।४।१२६)

इत्येतान्यासलोपौ न स्तः—शशासतुः शशासुः । ह्यन्तर्णशस^३ (तु०

७।२।५) इत्यशसीत्^४ । शस्त्वा, शसित्वा । धृषशसी वैवात्ये^५ । (तु० ७।२।१६)

अनिद्—विशसतः, अन्यत्र विशसितः । दाम्नीशस^६ (तु० ३।२।१८२) इति

द्वन्—शस्त्रम् । विशसिता । उण् दौ शस्ता ॥७१६॥

४८१. शंसु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शस्त्वा, शंसित्वा ।

शसिद्द्विद्द्विह्यो वा (३।१।१०९ वा०) इति षक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् ।

शस्येर्ष्यद् भर्षीष्यते—शंस्यम् । नृशसः । उणादौ शस्ता पशुविश-

सिता । अत एव शंस स्तुतौ च^७ इति दुर्गः ॥७१७॥

४८२. चह कल्कने । कल्कनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ १५

मित् (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । षड्

(दश० उ० १।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रहः ॥७२०॥

४८५. दृढ दृहि बृह घृहि घृद्धौ^८ । दृहति । दृढः स्फुल्लजयोः २०

(७।२।२०) साधुः । दृहति । घृहति । वंत्माने पृषद्दृहद् (उ० २।८५) इति

१. द्रष्टव्यम्—निरुक्त २।२॥ महामास्य १।१।१॥ २. 'हिंसायाम्' पाठः ।

३. 'ह्यन्तर्णशस' इति काशिकादिषु पाठः । शस-पाठे शसेर्लुङि 'अशसीत्' इति भविष्यति । ४. धृषिशसी वैवात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दाम्नीशस' इति काशिकादिषु पाठः । ६. चान् हिंसायाम् ।

७. अत्राह सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १२८)—'घोरत्वामौ इह श्रुति मासायो' इत्याह । न चाप्ये पाठः घोरतरक्षिप्यामुपलभ्यते । २५

बृहत् । प्रसौ परिवृटः (७।२।२१) साधुः । बृहेर्नलोपथ (३०।२।११०) इतीसिः—घृहिः । बृहेर्नोऽन्व (३०।४।१४५) इति ब्रह्मा वृन्दम् ॥७७१-७२४॥

४८६. घृहि शब्दे च । घृहति । घृहितम् । घृहिर् इति दुर्गः—
अघृहत्. अघर्हीत् । घृहेर्नलोपाद् घृहोऽद्यतनतः ॥

४८७. तुष्टिर् उष्टिर् अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् ।
वेपितुष्टोर्हस्वश्च (३०।२।५०) इति तुष्टिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्,
औहीत् । तुष्टिर् दुष्टिर् इति चन्द्रदुर्गं (वा० घा० १।२५७) ॥७२५, ७२६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (३।२।१२) इति कर्मण्यच्
अणो घाघः—पूजाहर् । अर्ह. पूजायाम् (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् ।

१०. न्यङ्कादित्वात् (द्र० ७।३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे
घञ् । अर्घिर्षो वन्तरम्—कला नार्धन्ति षोडशीम् । अर्घो मूल्यम् । शक्यपत्ता
(३।४।६५) इति तुमुन्—अर्हति मोक्तुम् । अर्ह पूजने चुरादौ (१०।१७७)
णिच्—अर्हयति, योग्यत्वादौ नास्ति (?) ॥७२७॥

४८९. उदात्ता उदात्ततः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९०. द्युत दीप्तौ । इतस्त्वरान्ताः (१।५२१) सप्तत्रिंशत् सेट आत्मने-
पदिनश्च । द्योतते । द्युत्स्यो लुङि (१।३।९१) इति घा परस्मैपदम्, तत्रैव
पुषादिद्युतादि (१।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तङि व्यद्योतिष्ट । द्युतिस्वाप्योः

२०. सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—घिदिद्युते । घचनाद् हलादिशेषा-

१. स्मृतमिद पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उदधृतमिद पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रसोसायाम्' इति काशिकादियु पाठः ।

४. इचेर्न-सम्पादिते महामारतस्य पूना-संस्करणे समापर्वणि ३८।२६

२५ श्लोके शारदालिप्या लिखिते काश्मीरकोशे 'कला नार्धन्ति षोडशीम्' इत्येव पठ्यते ।
D४ संश्लेषे षोशे वतमानः 'नार्धति' पाठोऽपि तमेवानुमोदते (द्र० समापर्वे पृष्ठ १८८
पाठान्तर निर्देशः) । क्षीरतरङ्गिण्या 'नार्धन्ति' पाठाञ्ज्ञाप्यते महामारतस्य काश्मीर-
पाठ क्षीरतराभिः प्राचीनः । हैमघानुपाटायणम् (१।५६४) श्यत्रानुसम्भेयम् ।

भावः' चङि—व्यदिद्युतत् । द्योतनः । किप्—विद्युत् । शुनेरिसिरादेश
जः^२ (तु० उ० २।१११) ज्योतिः^३ । घटादेः (१।५१०) प्राग् घुतादिगणः ॥७२८॥

४९१. श्वित्ता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । घादि-
तश्च (७।२।१६) इत्यनिट्—श्वित्तः । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—
श्वित्तमनेन, श्वित्तित्तमनेन^४; प्रश्वित्तः, प्रश्वित्तितः^५ । फञ्—श्वित्रम्^६ । ५

४९२. मिषिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मिश्रः,
मिश्रमनेन; मेदितम् । निष्ठा शीहस्विदिमिदि (१।२।१९) इति किरञ्
नास्ति—प्रमिश्रः प्रमेदितः । भञ्जमासमिदो घुत् (२।२।१६१)—मेदुरः ।
अमिचिमिदिशसिभ्यः वः (उ० ४।१६३)—मिश्रम् । असुत् (दश० उ० ६।४६)
मेदो घसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादी (४।१३४) १०
मेद्यति । चुरादी मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेद्यति ॥७३०॥

४९३. मिश्विदा^७ स्नेहनमोहनयोः । श्वेदते । श्विष्णः ।
मिच्चिवा^८ इत्याहतः । श्वेडो विषम्, श्वेडाः रवः । मिषिदा इति नन्दी—
श्वेदते, अश्विदत्, अश्वेदिष्ट । श्विष्णः । सः श्विदिश्वदिसहीनाश्च
(८।३।६२) इति सः—सिस्वेदयिपति । श्विदा गात्रप्रकरणे (४।८०) १५
अस्मात् श्विद्यति ॥७३१॥

४९४. रुच दीप्ताश्रभिपीती च । अमिप्रीतिरभिलाषः । रुच्य-
घांना प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः ।
अरुचत्, अरोचिष्ट । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—परिरोचयते ।
गजस्यस्यं (२।१।११४) इति कर्तेरि रुच्यः साधुः । भाषेण्यत्—रोच्यम्, २०
यजयावरुच (७।३।६६) इति कुत्व नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अय भावः—'घुत् घुत्' इति द्विवचने न तावत् 'ह्लादि शेषः' प्रवर्तते,
संप्रसारणं पूर्वं प्रतीकते, अन्यथा ह्लादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. घातुस्य १।२७ व्याख्याने 'शुतेरिसिजादेश जः' इति पठ्यते ।

३. अथ १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. 'श्वेतितम्' पाठा० । २५

५. 'प्रश्वेतितः' पाठा० ।

६. इतोऽप्रे 'अश्वः' इत्यधिकम् ।

७. स्मृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) घातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रपुण्यते—'न श्वेदेत्' । मनु० ४।६४॥

दृषत् । ष्यन्ताल्लयुः (द्र० ३।१।१३४) रोचना । 'चलङ्ङ्भ्रनिराकम्
(३।२।१३६) इतीष्णुञ्—रोचिष्णुः । युजिबवितिजां कुञ्च (उ० १।१४६)
इति रुक्म्यम् । इतिः—रोचिः । इक् कृष्यादिभ्यः (३।३।१८८ वा०)^१ रुचिः ।
अस्त्यर्थे रुचिरम् ॥७३२॥

४९५. घुट परिवर्तने । घोटते । अघुटत्, अघोटिष्ट । घोटकः
घुटिका गुल्फास्थि ॥७३३॥

४९६. रुट दीप्तौ । रोटते ॥७३४॥

४९७. रुट लुठ प्रतीघाते^२ । [रोठते,] लोठते । अलुठत्,
अलोठिष्ट । लुठतीति लघ्यदर्शनात् तुदादौ पाठ्य । रुट लुठ इत्येके, बाध रोटेने
१० (१।६) इति लिङ्गात्^३ ॥७३५,७३६॥

४९८. शुभ दीप्तौ । शोभते । अशुभत्, अशोभिष्ट । शोभना ।
के—शुभम् । ज्ञापकात्^४ शोभा । रक्—शुभ्रम् । उणादौ शुक्रः,
शुक्रः, शुक्रः । तुदादौ शुभ शुम्भ शोमार्षे (६।३३) शुभति ॥७३७॥

४९९. क्षुभ संञ्चलने । सञ्चलनं रूपान्ययात्वम् । क्षोभते ।
१५ अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । क्षुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्ये साधुः^५ ।
क्षुमितोऽन्यः । दिवादौ (४।१३१) क्षुम्यति । ऋयादौ (९।४९)
क्षुम्नाति ॥७३८॥

५००. णभ तुभ हिंसायाम् । नभते । तोभते । ऋयादौ (९।५०)
नम्नाति, तुम्नाति । षष्ट्व (दश० उ० ६।४५) नभ. ॥७३९॥

५०१. स्रन्स्रु ध्वन्स्रु भ्रन्स्रु अवस्रंसने । स्रसते । नीम्नञ्चलन्स्रु

१. जर्मनसस्करणसम्पादेकन 'लीबिरोन भात्यात्र उणादिसूत्रसख्या
(४।१।१९) प्रचा, उणादौ त्वेतादृक् सूत्र नास्ति । २. 'प्रतिघाते' पाठा० ।

३. उद्भूतमिदं पुरुषकरि (पृष्ठ ६४) घातुवृत्तौ (१३०) च । एतेनार्थनि-
देशोऽपि पाणिनीय इति ज्ञायते ।

२५ ४. शुभ शुम्भ शोमार्षे इति तुदादौ (सूत्र ३३) शोभेति पाठात् । यत्र
'निपातनाद्' इति युक्ततरः पाठः स्यात् । वक्ष्यति च रक्षयमेव तुदादौ 'अथ एव
निपातनाद् शोभा साधुः । ५. 'म-परिचेत्' पाठा० ।

(तु० ७।४।८४) इति सनीघ्नस्यते । वसुसंघुष्वस्वनद्धो^१ दः (तु० ८।२।७२)
उखाघ्नत् । घ्नस्त्वा घ्नसित्वा । वितन् धावादिभ्यः (३।३।१४ वा०)
घ्नस्तिः । घ्नंसते । दनीघ्नस्यते । पर्णघ्नत् । घ्नस्तिः । घ्नस्त्वा,
घ्नसित्वा । घ्नस्तः । घ्नंशते । घ्नष्टिः । घनीघ्नस्यते^२ । घ्नष्ट्वा घ्नसित्वा ।
घ्नष्टः । दिवादीं (४।१।१९) घ्नस्यति ॥७४०-७४२॥

५

५०२. ध्वन्मु गतौ च ।

५०३. मुन्मु विश्वासे । विघ्नभ्रमते^३ । व्यघ्नभत्, व्यघ्नम्मिष्ट
घ्नदुः इति कौशिकः—घ्नहते, ऊष्मान्तप्रस्तावान् ॥७४३॥

५०४. वृत्तु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः^४ । अवृत्तत्
अवर्तिष्ट । वृद्धयः स्यस्रनोः (३।३।१२) घा परस्मैपदम् । न वृद्धपञ्चतुर्ग्यः १०
(७।२।५९) इति तत्रैव नेदु—वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवत्स्यन्, अवर्ति-
ष्यत् । विवृत्सति, विवर्तिषते । वृत्वा, वर्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्त्यः ।
वृत्तिरस्त्यस्याम्—वात्तः^५ । वृतेष (उ० २।१७) इत्यनिः—वर्तनिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—वर्त्तम् । षोरष्ययने वृत्तम् (७।२।३६) । हस्ते वर्तिपहोः
(३।४।३९) णमुल्—हस्तवर्ते वर्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृत्रः । १५
घार्ताकः । वर्तकः । वर्तका शकुनो प्राचाम् (७।३।४५ वा०) उदीचां वर्ति-
का । हविशि (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्तिः । दिवादीं वृत्तु वरणे (४।५०)
इत्येके—वृत्त्यते । चुरादीं (१०।१९७) भासायः—वर्तयति ॥७४४॥

५०५. वृधु वृद्धौ । वर्धते । ष्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
सुखवर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इष्णुच्—वर्धिष्णुः । २०
वृधिनपिभ्या स्त् (उ० २।२७)—वर्धः । चुरादीं वृधु भासायः (१०।१९७)
वर्धयति । तत्रैव वर्षं छेदनपूरणयोः (१०।१०४) ॥७४५॥

१. '०ध्वन्स्वनद्धहा दः इति काशिकादिषु पाठः' ।

२. एतेन 'नीवन्सुसंघुष्वसुभ्रंसु' इत्यादिसूत्रे 'भ्रंशु' इति पाठः स्वामिमते
इति स्थापिते । अन्ये तत्र घातुसूत्रे (५०१) घष्टकसूत्रे च 'भ्रंसु' इत्येव पठन्ति । २५
अत्र घातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ १३१) ।

३. विपूर्वं एव विश्वासे इति स्थापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्तनम्' पाठाः । ५. अत्र 'वृतेष' (५।२।१०१) वार्तिकेन षः प्रत्ययः ।

५०६. श्चु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्^१ ।
शर्धते । अश्टघत् अशधिष्ट ॥७४६॥

५०७. स्यन्दू स्रवणे^२ । स्यन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट ।
स्यन्तस्यति, स्यन्दिष्यते । स्यन्तुम्, स्यन्दितुम् । अशुविपर्यमिनिविभ्यः
५ स्यन्दतेऽप्राणिषु (८।३।७२) इति वा पत्वम्—अनुष्यन्दते तैलम्, अनुस्यन्द-
ते । स्यदो जवे (६।४।२८) साधुः । कित्^३ स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—
स्यन्त्वा । युञ्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रमारणं घञ (दश० उ० २।१६) इति
सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सामर्थ्ये^४ । कृपे रो लः^५ (तु० ८।२।१८) कल्पते ।
१० अकल्पत् अकलिपष्ट । कल्पस्यति कलिप्यते । चिकल्प्सति चिकल्-
पिपते । लुटि च कल्पः (१।३।६३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च कल्पः
(७।२।६०) इति नेट्—कल्पतासि कलिपतासे । कल्पन्तुम् कलिपतुम् ।
कल्प्सन्तम् । श्चुपधाच्चाकलिपिचृतेः (३।१।११७) इति निषेधाण्यत्—
कल्प्यम् । कृतृकपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१।८९) कृपीटं वारि । चुरादौ कृपे-
१५ स्तादर्थ्ये (२०।१।८६) आगर्धायः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. वृत् । वर्तनं वृत् । द्युनादिर्वृतोदिश्चान्नमणौ वर्तितां
समाप्तावित्यर्थः । वृधेः क्विप्, वर्धितौ पूर्णावित्येके ॥

५१०. घट चेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । घटने । घटितम् । घटादयो मित-
(१।५।५३) इति मित्त्वान्मिता ह्रस्वः (६।४।६२) घटयति । घटनः । इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपात्तस्तत्रैव मित्त्वम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां
सामान्येन, अनेकार्थत्वात् । अतो विघटयतीति चेष्टामाद्येऽपि ह्रस्वः ।
कथम्—कमलवनोदपाटनं कुर्वते ये (सूर्यशातक २), प्रविधातयिता सल्लयन्त्
हरिदश्वः कमलाकरानिव (किरात २।४६) चुरादौ चट स्पुट घट च हन्यर्थाश्च^५

१. 'पायुशब्दः' पाठा० ।

२. 'प्रस्रवणे' पाठा० ।

२५ ३. 'क्त्वाया चेट् प्रतिषेधः' इति महामाप्यवचनान् आलोपो नापि भवति ।

४. 'कृपे रो लः' इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठ इति श्लक्ष्णसूत्रभाष्याग्ना-
प्यते । तत्त्वबोधिनीकारेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (द० सि०
कौ० भाग ३ पृष्ठ १७६) ।

५. 'हन्यर्थाः' पाठा० ।

(द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घट्टिन हतौ च (धा० सू० १०।८२)
 इत्यमित् । घषादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१)येऽधीतास्तेभ्योऽन्ये
 स्वार्थणिचि न मित इत्यर्थः, तेन राम लघु घालोचने (धा० सू० १०।१४४)
 निशामयते, घम रोगे (धा० सू० १०।१६७) आमयतीत्यादि सिद्धम् ।
 चंटादयस्त्रयो हन्त्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पद्यन्तीति तु दर्शने षभ्यो ५
 घञन्तेभ्यो णिच्, इत्यञ्च—उन्नामिताखिलमहीधरकधरस्य* तथा चीरस्यो-
 क्ताथयति इति सिद्धम् । संक्रामयतीति तु संक्रामन्तं करोतीति
 (द्र० धा० सू० १०।२६२) इति णिच् । 'घपयित्वा घनसम्पदनम्बुशेषः कृतः
 सवित्रा' तथा भेषजवपिताऽज्ञाना च' इत्यविगानात् क्षपिदचुरादौ अदन्तो-
 षभ्यूह्य* विष्णुमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघटि, घाटं १०
 घाटम्, घटं घटम् । अभिधानलक्षणत्वात् कृतण्यन्ताण् णमुल्
 घटादीनां पित्वात् (द्र० धा० सू० १।५२२) विद्मिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)
 , शकृष्ण (३।४।६५) इति तुमुन्—घटने भोषतुम् । घटः । इह
 घटादौ केऽन्यत्रय पठिताः प्रकृत्यादिविषयाः न्याय्यविकरणाञ्च* ।
 अन्ये तु स्वप्नानोक्तकार्यभाजः पित्वात्त्वार्थमनूयन्त इति यथायथ- १५
 मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

९.१.१. व्यय भयचलनयोः । डु लचलनयोरिति डुपं । व्यपते ।
 व्यययति । अव्याथि अव्यथि, व्याथ व्याथम्, व्यथ व्यथम् । व्यथा ।
 व्यथो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—विव्यथे । राजसुय-
 सूर्य (३।१।१४४) इत्यव्यथयः फर्तंरि साधुः । प्रहादौ व्यथवदवतां प्रतिपि- २०
 दानात्* (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्यथी । अनत्रपूर्वाद् युष् व्यथनः ।
 व्यथे. प्रसारणं किञ्च (उ० १।४० उज्ज०)—विधुरो रक्षसः ॥७५०॥

१. अन्वपलन्धमूलनिदम् ।

२ घुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इयस्य व्याख्यानं
 शीरशामिना 'घप प्रणे' उदाहरणरूपेण पठितः । स च देवराजयश्वना निघण्टु- २५
 वृत्तौ (पृष्ठ ८३, १०९) देवभ्याकृपाया च पुरुषकारे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः ।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा० ।

४. गणसूत्रे तु व्यथिस्थाने 'व्रभिः' पठ्यते ।

५ ५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथ-
यति । प्रथा । अन् स्मृद्वत्प्रथ (७।४।९५) इत्यम्यासस्यान्वम्—अप-
प्रथत् । प्रथिभ्रदिभ्रज्ञा प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथु- ।
प्रथे. धिवन् प्रसारणश्च (उ० १।२३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादीं (द्र० उ०
५ ४।२५) पृथ्वीका^१ । प्रत्तिः^२ । प्रथेमच् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पथने । प्रथे सम्प्रसारणात् (द्र० उ० १।२८)
अनाशंसु मग्यन्ते ।^३ एवं स्मृदनातीं (द्र० धा० सू० १।३५) सति
भ्रदिम्^४ (द्र० धा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तार^५ इति दुर्गः ॥७५३॥

१० ५१५. भ्रद् भ्रदने । भ्रदते । भ्रदयति । अमभ्रदत् । प्रथिभ्रदि
(उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्रीका । क्रयादीं यद् लोदे (९।४५) मृदनाति,
अमीमृदत् अममर्दत्^६ ॥७५४॥

५१६. स्वद खदने । खदन विदारणम्^७ । स्वदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिष्-
१५ णमुलोर्दीर्घार्थिः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

१ 'पृथ्वीका' पाठः । प्रथधातो कीरुत्प्रत्यये सप्रसारणे वृगागमे च 'पृथ्वी-
का' निद्वयति, । एव भ्रद् भ्रदने (१।५।१५) सूत्रे मृद्रीका ।

२ द्र० उ० ४।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिद पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

४. पूर्वहेतुविरुद्धमेतद् वचनम् । यथाहि पूर्वत्र 'प्रथिभ्रदिभ्रज्ञा सप्रसारणम्
(उ० १।२८) इति वचनान् पृथेरनात्त्र प्रतिपाद्यते, तथैव भ्रदेरपि सप्रसारणविधानान्
मृदनातेरनार्थं वचन-पम्, न तु मृदनात् स्वीकृत्य भ्रदेः ।

५ 'प्रस विस्तारे' इति काराकृत्स्नधातुपाठ (पृष्ठ १३०) ।

६ 'अस्मृद्वत्प्रथभ्रद्' (७।४।६५) इति शेषानिर्देशान् मृदनातेष्विधि
२५ षटि अन् न भवति । तेन 'उर्ध्वन्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'स्वदन विदारणमिति स्वामी' इति धातुवृत्ताद्भ्रदतः पाठ (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिणन्दिक्कन्दिक्कन्दीनां (१।५१८, ५२०) द्वेयम् । वजेति
कांशिकः । चुरादीं वजि कृष्णनीवने (१०।७५) क्षज्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिर्दिसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ रीमाये च (१।४०१)
इत्येवार्थमेवाद् घटादिकार्याय पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. क्रप कृपायाम् । क्रपते । क्रपयति । क्रपेः प्रसारणाच्च ५
(तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२० कदि क्रदि कृदि वैवलव्ये । विक्रवः कातरः । वैकव्य^१
इति षट्ः^२ (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, क्रद, कृद इति नन्दी^३—
क्रदा । कदि कदि कृदि आह्वाने रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः—
क्रन्दति ॥७५९-७६१॥

५२१. त्वित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽत्राशुकारिता । त्वरते ।
त्वरयति । त्वरा । अतस्वरत् । त्वरित्वा । क्विप्-तूः । शीतः कः (३।२।१८७)
निष्ठायां रूपमत्संशुभासनान् (७।२।२८) इति षेट्-तूर्णः, त्वरितः । इत्थं
चादित्व प्रपञ्चार्यम्^४ । तूर्निः । वदिशिपुमुलाद्वात्वरिणो भिन् (६१० उ०
१।२१) तूर्णिः ॥७६२॥

५२२. घटादयः पितः । दर्शितं^५ पित्वफलम् । अत्र पूर्वा
दश पठिताः, दक्षकन्धादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्या-
धननुदिता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तैः ॥

५२४. ज्वर रोगे । इतः फजान्ताः (१।५६१) यद्भिन्नात् सेट्ः
परस्मैपदिनश्च । ज्वरति । ज्वरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

१. चान्द्रघातुपाठे (१।५२०) 'वैकव्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापपाठः
प्रतीयते ।

२. उद्धृतं पुष्पकारे (पृष्ठ ८१) घातुवृत्तौ (पृष्ठ
१२५ अष्टः पाठः) च ।

३. उद्धृतं पुष्पकारे (पृष्ठ ८२) ।

४. घादिनश्च (७।२।२६) इति सूत्र निष्ठायां नित्यमिण्निवेद्यार्थम्, इह तु
रूपमन्तर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्ययमित्ये विकल्प उच्यते । तथा सति चादिन्-
कारणधनवैक्ये, नचान्यद् क्विपिदादितः फलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिण्यो
निः । उ० ४।४८) जूर्णिः । अज्वरेरिति निषेधात् क्जापरिणाम् (२।३।५४)
इति पष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥७६३॥

५ ५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽचि ।
सुख स्वपिति गौर्गडी^१ । गडरादेश कः (उ० ३।१०६) कडत्रम् । गडेः कड च
(दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (१, पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. डेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद्^२ ह्रस्वः—
अंहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्धे ह्रस्वं कृत्वा चिष्णमुलोर्वा
दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि; हीडं हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

१० ५२७. वट भट परिभाषणे । वटयति, भटयति । वट वेष्टने,
भट मृत्तौ (१।२०३; २०६) इत्याभ्यां वाटयति भाटयति ॥७६६, ७६७॥

५२८. नट नतौ^३ । नटति । नटयति शाखाम् । नृतौ तु (द्र०
१।२०९) नाटयति^४ । चुरादौ नट अकस्यन्दने (१०।१२) अस्माच् चो
रस्योघ्नाटयति ॥७६८॥

१५ ५२९. चक तृप्तौ प्रतिघाते च^५ । चकति^६ । चकयति ।
चकितः । कठिचकिभ्यामोर. (दश उ० ८।२६) चकोरः । चक तृप्तौ (१।७४)
इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. ष्टक स्तक प्रतिघाते । स्तकति । तिष्टकयिरति, तिस्त-
कयिपति ॥७७०, ७७१॥

२० १. अनुपलम्भप्रसम् ।

२. अय मात्रः—धिञ्निमित्त यत्र गुणवृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव
'मिता ह्रस्व', चिष्णमुलोर्दीर्घोऽपतरस्याम्' (६।४।६२, ६३) इति सूत्रे प्रवर्तते ।
इह तु स्वमात्रसिद्ध इकार, न तु धिञ्निमित्तः । अत एव—दीर्घपाठसामर्थ्याद्
इति मात्र । ३. 'गतौ' पाठाः ।

२५ ४. स्मृतमिद पुन्यकारे (७४ ६७) धातुवृत्तौ (५४ १३६) च ।

५. स्मृतमिद पुन्यकारे (५४ ४३) धातुवृत्तौ (५४ १३६) च । 'वृत्तौ' इत्येव
कारा० धातु० (५४ १३८) । ६. द्र० पुन्यकारः (५४ ४३) ।

५३१. कखे हसने । कप्रति । कप्रयति । एदिस्वाद्—अक-
सीत् । उणादी क्खिलोमशः' ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे सङ्गे । लगति । लगयति । अलगीन् । हुधस्वान्त-
पात्सम् (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगिनोऽन्यः ॥७७४॥

५३४. हगे ह्रगे ष्टगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् ।
स्थगति । स्थगयति । तिष्ठगयिषति, तिष्ठगयिषति च । ष्टगे स्थगे
इति दुर्गः ॥७७५-७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति नोच्यतेऽनेकार्थत्वात् ।
नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थं कगिरित्येके ॥७७९॥

५३६. अक अग कुडिलायां गर्तो । अकति । अगति । पृषो-
दरादौ न अनस ओकं^१ गतिं हन्तीत्यनोकहो^२ ष्टः । अगति । अमम् ॥
७८०, ७८१॥

५३७. कण रण गर्तो । अनयोर्गत्यर्थयोर्मित्यम् । शप्ते तु-
काणयति ॥७८२, ७८३॥

५३८. चण श्रण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गनि-
हिसार्यान् चणयति । श्रणति । श्रणयति । चुरादौ (१०।३८) ।
विश्राणयति । मज विधावने (१०।१७९) विभाणनादन्यपरिविनीनाम् (तु-
रपु० २।५।४) । राण इत्यपि दुर्गः—शणः शाणः ॥७८४, ७८५॥

५३९. श्रथ क्रथ क्लथ हिंसार्याः । क्रयति । क्रययति ।

१. पषपापा दशपापा च 'क्खि'पदं न ध्युभाषते । मोत्रीयोपादौ
'क्खिलोमशः' (स० क० २।२।१६९) हेमोपादौ 'क्खिलोमशः' (सू० ६२६)
इत्युक्त्वा । हादवस्तु 'अपचितपरिमायः श्रगातः क्खि' इत्युक्त्वात् । (पदमञ्जरी
२।१।१) ।

२. काशहरद्वीये धातुपाठे 'कगे गर्तो' पठ्यते (पृष्ठ १३९) ।

३. 'आम्' पाठा० । सिबिरोन 'ओकं' इति शुद्धः पाठात्तरे न्यस्तः ।

४. द० मोत्रीपर 'अनेरोकहः' (स० क० २।३।१८६) सन्, हेमोपादिपूर्वं
(५९४) च ।

५. 'ऊप' इत्यधिक क्विप् ।

५

१०

११

२०

२५

चुरादीं (१०।२१८) चौरस्योत्क्राययति । घञन्तापिणजिति चन्द्रगुणं,^१
नात्क्रायपिणाम् (२।१।५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

५४०. चनु च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ॥७८९॥

५४१. वनु च नोच्यते^२ । तथा अनुकरणार्थश्चकारः । यद्
५ वा न केवलं क्रमे, यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्वात्^३ ।
चनति । चनयति । चत्वा, चनित्वा । चत. । सवननम् । वन पण मक्तौ
(२।३।११) इत्यस्य चानयति ॥७९०॥

५४२. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्ने (द्र० १।५६८)
ज्वलादेकार्यार्थः पाठः ॥७९१॥

१० ५४३. हललाल चलने । हलति । हलयति । विह्वल ॥७९२, ७९३॥

५४४. स्मृ आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति । स्मर-
यति । चिन्तायां (द्र० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अन्यत्रो-
क्तानामर्थविशेषे मित्त्वार्थ इह पाठः ॥७९४॥

५४५. दृ भये । दरति । दरः । दरद् रोमकदेशः^४ । बालं दरयति ।
१५ ऋधादीं दृ विदारणे (१।२१)—दृणानि, दारयति फाष्टम् । तस्यैव
मित्त्वार्थ इह पाठ इत्येके^५ । दिवादीं दीर्यतीति पाथका । कर्मकर्तारि
दीर्यत इत्येके ॥७९५॥

१. चन्द्रगोमी धातुपाठे चुरादी 'ऋय हिंसायाप' इत्येत धातु न पठति । तद-
मात्रे च 'बठी सम्बन्धे' (चान्द्र शाक० २।१।९५) इति सूत्रव्याख्याने 'चौरस्योत्क्राय-
२० यति, चौरमुत्क्राययति' इति प्रयोगसिद्धये 'घटादित्वात् क्रययतीति प्राप्नोति । ऋधनं
क्रायः, क्राय करोति क्राययति' इत्येव व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तर धातुपाठेषु धातूनां
संक्षेपात् पूर्वव्याख्यानानुसारं धातु निष्पन्नानपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणैः कथ नाम-
धातोर्व्युत्पादयन्ति इत्येतदत्र स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भगवतां पाणिनिना नामधातो
निष्पादिताः प्रयोगा अपि धातुजा एव । एतदेव सचिन्त्य महामाण्डकारेण नामधातु-
२५ प्रकरणेऽसङ्ख्येयम्—“धातव एवैते .. न वैव धर्मा या दश्यन्ते, क्रियावचनता च
गम्यते” (२।१।८, ११, १९) ।

२. 'चनु वनु स्मरणे' इति वाराह स्म. (पृष्ठ १४०) ।

३. 'ददोरितान' नाम्नात्प्रतिप्रसिद्धः । ४. स्मृतनिर्दं धातुवृत्तौ (७४१३८) ।

५४६. नृ नये । ऋचादेर् (१।२३) मित्यार्थं निरतोऽस्य पाठः ।
नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नरयति ॥७९६॥

५४७. श्रा पाके । अडादेः (२।४५) ई पाके (१।६४८) इत्यस्य घेह
मित्यर्थः पाठः* । श्राति श्रायति वा कश्चित् त प्रयुङ्क्ते श्रपयति
चकं चित्रेण, अन्यत्र श्रापयति धर्मः, खेद्यतीत्यर्थः ॥७९७॥

५

५४८. मारणतोपणनिशानेषु ज्ञा । निशानमुत्तेजनम् । नि-
शामन इत्येके पेठु । सा अरबोधन (१।२७) इत्ययं ऋचादिर्मारणादीं मित् —
संश्रपयति पशुम्, विष्णुं विघ्नपयाम्पहम्, प्रघ्नपयति शास्त्रम्* ।
अन्यत्र-राजान विघ्नापयति, अचबोधने ज्ञापयति, ग्रामिं प्रज्ञापयतीति ।
ग्रामार्थे । तोपणे—एवमाज्ञतोऽस्मि सामाजिकैः* । कथम् प्रध्वंतामारो १०
शीलयते,* प्रञ्ज सीन्सायाम् (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र
घातृष्यधामिर् (७।४।५५) इति कृन्तृस्वस्वस्वत्त्वात्, घ्रादां क्षपिर् (१०।७७)
अप्यहेतुमणिणञर्थः क्षीप्सत्वर्थः । इत्येके । चुरादीं श नियोजने (१०।१७८)
अस्मान्—घातापय ज्ञानविरोधपुंगवान्* इति ।

१०

१५

५४९. कम्पने चलिः । उज्ज्वलादीं (१।५६९) पठितस्यापि अस्म्येह
मित्यर्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः* । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—
चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः* ॥

५५०. छदिर् ऊर्जने । छद संवरणे (१०।३७) इत्ययं चुरादि-

१. स्मृतमिदम् पुरुषकारे (पृष्ठ २१) ।

२. 'सः' पाठा० । एतद्विषये पुरुषकारो ऽत्र दृश्यः (पृष्ठ १८) ।

३. 'प्रघ्नपयति शास्त्रम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) प्रदर्शितम् ।

१०

४. धतुवत्प्रथममिदम् । कस्यचिन्नाटकस्य सूत्रधारवाक्यमेतत् स्यात् ।
तुलनीयम्—'घातापितोऽस्मि पेरिषदा' इति मुद्राराक्षसं, यमिहितोऽस्मि विद्मपरिषदा'
इति मालविकाग्निमित्रे ।

५. धतुवत्प्रथममिदं वाक्यम् ।

६. 'इक्षितपौ धातुनिर्देशो' (३।२।१०८ वा०) इति वचनात् धातु-
निर्देशार्थं इक्ष्ययः, नोभाषणार्थं इकारः ।

२२

७. उदध्वनमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (मां ३, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु
'शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थे इति स्वामी' इत्येवमुच्यते (२५४ १३९) ।

(६।४।२४ वा०)—रजयति मृगान् । रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विधमयति ॥

५५५. ज्वल-ह्वल-ह्वल-चल^१-नमामनुपसर्गाद्वा । एषां नित्यं मित्त्वं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते । ज्वालयति, ज्वलयति । ह्वालयति, ह्वलयति । ह्वालयति, ह्वलयति । चालयति, चलयति । ५ नामयति, नमयति । सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रह्वलयति, प्रचलयति, प्रणमयति^२ ॥

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाञ्च^३ । आद्ययोरप्राप्तौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्राप्तौ । एषामनुपसर्गात् मित्त्वं वा । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । धमयति, धामयति । १० अनुपसर्गादित्येव-प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, उपवनयति, उह्वमयति ॥

५५७. न कम्पमिचमाम् । एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्संज्ञा निविध्यते । कामयते । आमयति । आचामयति^४ ॥

५५८. शमोऽदर्शने । शब्द उपशमे (४।९५) इत्यस्य दर्शनादन्य-
घ्रायें^५ मित्संज्ञा । अमन्तत्वात् सिद्धौ^६ नियमार्थं घञ् । शमयति १५
रोगम्, निशमयति श्लोकम् । दर्शने तु—निशामयति रूपम् । नि-
शर्करामिदं तीर्थं मरुदाज निशामय^७ पश्येत्यर्थः ॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा

१ स्मृतं प्रक्रियाङ्गिणाम् (भाग २, पृष्ठ ३२४) ।

२ 'विनेमयति' पाठा० ।

३ काण्डह्रस्वन्वातुपाठे 'घनास्नाननुपसर्गमन्तकम्पमिचम.' इत्येव सूत्र-
पाठः । तत्र 'श्चन' इति स्वतन्त्रो धातुः । कम् घ्रम चम एषामपि विकल्पेन मित्संज्ञा
विधायते । व्याख्यातं चेत्तद् टोडाकारेण—कमयति कामयति, भ्रमयति धामयति,
धमयति धामयति (पृष्ठ १४३) ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च । दूषित च २५
सि० की० (भाग ३, पृष्ठ १९३) ।

५. 'प्राप्तौ' पाठा० ।

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (शाहीर सरक) बालकाण्ड २।५॥ तत्र
'माद्राज' इत्यपि पाठांतरम् ।

दन्यत्रैवाथे मित् संज्ञा ।^१ यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति श्राद्धेऽध्वम्^२, आयामयति चन्द्रम्^३ । अत्रैव स्वनोऽवतसन इति
दुर्गः—स्वनयति चखम् ॥

५६०. स्वदिर् अपपरिभ्याञ्च^४ । आभ्यामेधोपसर्गाभ्यां
५ स्वदिः मित्^५ । अपस्वद्वयति परिस्वद्वयति । अत्रेति—धीमोजः
अवस्वद्वयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्थाद्वयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाश्च सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येवाभ्यासलोपी^६ वा—पफणुः, फेणुः । गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः^७ । लुग्-स्वान्त-ध्वान्त (७।१।१८) इत्यनायासे फाण्टं
१० साधु । फणेः पूर्व^८ घटादय इत्येके^९ ॥७९८॥

५६२. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेह् उभयपदी]

५६३. राजृ दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत् । राजते, राजति,

१. इ० 'तत्र च क्षीरस्थान्यादिपक्षे ... इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) ।
१५ दूषित च स्वामिमत् धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्या (भाग ३ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्ङीक्यायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।

२. 'अक्ष' क्वचित् ।

३. 'यमोऽपरि'... 'चन्द्रम्' इत्येतावदुद्धृत पुरुषकारे (पृ० १००) ।

४. 'स्वदिर् अवत्या च' इत्येवं तद्दीकाया व्याख्यातम् । 'अवत्या रक्षाय,
२० चात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तद्दीकाया व्याख्यातम् (इ० पृष्ठ १४४) ।

५. इय व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।

६. 'अवतस्यौ' इत्यधिकः क्वचिन् ।

७. 'अन्यत्र फाणयति, सक्नुन् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्भता-
कारी' इति सायणः (धा० घृ० पृष्ठ १४१) । क्षीरतरङ्गिण्या नैतादृशः पाठ
२५ उपलभ्यते । ८. 'पूर्व' पाठा० ।

९. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'घृन् घटादयो मातृभ्या
थकृत्वे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्वार्थो न परिश्रायने । कञ्ङीक्यायामपि
सम्यह् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिण्यौ' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा मति द्वितीये षिचि कि 'पाठयति' इति रूपमिष्टम् ?

राजिता । रराजुः रेजुः । घानकः शीर्ष्मियः (उ० ३०८२) इति पृथङ्-
निर्देशाद् 'राजानकः' । कनिष् (उ० १।१५६) राजा । राजान्यः (उ०
३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजू दुभ्राण् दुभ्लाण् दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्तेतः । ५
भ्राजते, यभ्राजे, भ्रैजे । दुरुमयस्येत्येके^१ । द्वितोऽणुच् (३।३।८६) ।
भ्राजथुः । भ्राजिभ्राशोर्भेदिस्वनेच्छन्ति^२ पक्षे ह्रस्वस्येष्टत्वम्—अवभ्राजत्
अविभ्रजत् । नश्नन् (उ० २।१९५) इति—भ्राजा (?) । वा भ्राशन्लाश (३।१।७०)
इति श्यन्—भ्राशने भ्राश्यते, भ्लाशते भ्लाश्यते । भ्राशथुः, भ्लाशथुः ॥
८००-८०२॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे । इतः क्षलान्ता (१।५८८)
अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । स्यमति । स्येमुः सत्यमुः ।
उणादौ (द्र० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः । स्वनति । स्वेनुः सस्वनुः ।
वेध स्वनो भोजने (८।३।६९) पत्वम्—धिष्यणति, अवष्यणति । स्वनयति । १५
स्वनान्तः कणादिः । स्तनति, स्तनयति । ध्वनति, ध्वनयति । एन इति
चन्द्रः^३—तिष्ठत्यिषति ॥८०३-८०६॥

५६६. पम एम अवैवल्लव्ये । समति । समः । धियमः । गम-
यति । स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तेऽतोऽस्तिकोऽय निर्देशः । कदापिदप
'प्राङ्निर्देशाद्' इति मुक्त्वाः पाठः स्यात् । तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्.....'
द्रश० उणा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४ । २०

२. एतत्तामका बहुवो विद्वांसा कश्मीरेष्वभवत् ।

३. काराहस्तचन्द्रधातुपाठयोरापे धातौ 'डु' नैव पञ्चने । न्यामकार्मने-
यगायणादयः पठन्ति ।

४. क इति न प्रतिपादितम् । इत्यविकल्पविधायके सूत्रे आगेः पागदशीना-
दिष्टिरवैषा विज्ञेया । २५

५. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५५९) 'स्यमु स्वन घन शब्दे' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । शीरस्वामिचवनादयः स्वनः परः 'एन' धातुः प्रपट इति प्रतीयते ।

५६७. घृत् । घटादय प्लतदन्ता इति सम्भाः^१ ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसन्तेभ्यो षः
(द्र० ३।१।१४०) वा-ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः,

५ चलः । चञ्चलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चञ्चलः । यद्भुक्त्यपि
विकल्पः^२—चाचलः चञ्चलः^३ । चलिः कम्पने^४ (१।५४६) णी मित्—
चलयति । चुरादौ चल घर्षे (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये^५ । घाल्यं जडत्वम्, अतैश्ण्यमित्यर्थः^६ ।

जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ ।

१० चुरादौ जल प्रपारणे (१।२०) जालयति । लडयोरिकत्वाज् जडः ॥८११॥

५७१. टलं द्रव्यं वैप्लव्ये^७ । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । स्थल इति चन्द्रः^८ (३।५६५) स्थलति । स्थालम् ।

स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखने कर्षणम् । हलति । हाल्

१५ सुरा । हालम्, हलम् । ह्व् (द्रा० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्द्धम् । प्रणलति । नालम् । नाला

पद्मादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका ।

नलः, नडः ॥८१६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२० २. अग्यामग्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमामागे 'भुक्' केन भवति इति न स्पर्शकृतं हीरस्वामिना ।
स्वीयामस्याखानेऽपि 'चञ्चला' पद न साधु व्याहृतम् ।

४. अर्थतो अतुरादः ।

५. जल घात्ये इति काशहृत्स्निये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च ।

२५ पाठः । धार्द्रोऽकर्णं च तदर्थः इति कन्नडटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'घानने तैक्ष्यम्' इति चौरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मैत्रेयमायणादयः 'वैप्लव्ये' इत्याहुः । तथैव काशहृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशहृत्स्नधातुपाठेऽपि 'टल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५. पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलकल्कः ।
गाः पालयति—गोपालः । चुरादी पल रत्ने (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥

५७६. बल प्राणने । प्राणनं जीवनम् । बलति । बालः, बाला
अजादी (३।१।१३४) । बलः, बलम् । चुरादी (१०।८०) मित्—बलयति ।

५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमवरुध्यते यत्रेति कुसुलेऽर्थे—
बलटः । बल संवरणे (१।३२९) त्वाःत्मनेपदी—बलते ॥८१८॥

५७८. पुल महत्त्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलो-
ऽस्यास्तीति^१ [पुली^२ । तलिपुलिभ्या च (उ० २।१३)] पुलिनम् । कुषि-
पुलोः क्तिच् (तु० उ० २।८५) पुलिन्दः । पिनाकादी (द्र० उ० ४।१५)
पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्^३ पुलिः । पुलकः । तुदादी^४ पुलति । चुरादी १०
(१०।१७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं सघातः । कोलं
घदरम् । कक्कोलः, कक्कोलम् । कुलम् । नकुलः । तमिविदि (दश० उ०
८।१२१) इति कालन्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल^५ हुल पत्नृ गतौ । शलनि । शाला । शलः । १५
शलल श्वाभिलोम । शलयकः । शलयम् । शलमलिः । शलभः ।
शलकः । शलारा । शालूकम् उत्पलादिकन्दः । शल चलनमवरणयो

१. 'बल संवरणे दन्तौष्ठ्यादिः । तस्यात्र श्रोण्ठ्यादीनिदेशो भ्रात्या बोध्यः ।

२. इतोऽग्रे क्तिच् पाठस्तुटितः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थ'
'पुलिनम्' सम्भवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभि त्रुटितपाठपूरणाय प्रयतितम् । २०

३. केवन बलादी (१।२।१३६) पुलमन्ध पठन्ति । द्र० गणरत्न० २६३ ।

४. पूर्वसम्पादनेन निविशेन घनोणादे (४।१।४२) सख्या तुतनाय
निर्दिष्टा । न चोपादी 'इक्' प्रथय. श्रूयते । अथ तु 'इक् कृत्यादिभ्य' इति
वार्तिके (३।३।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमशुद्ध्या निविशोऽस्तरकल्पना कृतवान् ।

५. मतमिद पुरुषकारे (पृष्ठ १०४) उद्वृतम् । परन्तु कीर्त्तरत्नियया नाय २५
तुदादावुपलभ्यतते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वैस्तुदादिषु पठ्यते ।

६. 'शल श्वल आशुगमने इति ज्वलादी क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे
(पृ० १०४) उदिभ्यते । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

- (१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यार्थः पाठः । होलति । पतति । लृदि-
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुस् (७।४।११) अपतत् । उत्पातः । निपातः ।
पातो राहुः । पतः । नेर्गदन्द - (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपतति ।
५ सनीवन्तर्ध्वसज्ज (७।४।४९) इति घेद् सनि भोमावु (७।४।५४) इतीम्-
अभ्यासलोपो (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, विपतिपति । पतितः—
यस्य विमाया (७।८।१५) इतीप्पिनपेधो नास्ति द्वितीयाधितातीतपतित (२।१।
२५) इति लिङ्गात् । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीप्पुञ्—उत्पतिष्णुः ।
लुचङ्कर्म्य (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लपपतपद (३।२।१५४) इत्युक्त्वात्
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्त्वात् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्रपात-
१० मास्ते । दात्री (३।२।१८२) इति घृन्—पत्रम् । पतिचण्डिग्यामालम् (उ०
(३।२।१६) पातालम् । पतेरङ्गच् पशिणि (उ० ३।४।११) पतङ्गः । पतेरक्षयः
(उ० ३।७।४)—पत्सलः । अमिनति (उ० ३।१०।५) इत्यत्रन्—पतत्रम् ।
वीपतिग्या ततन् (उ० ३।१५०) पत्सनम् । पतस्य च (उ० ४।१२) इतीनिः—
पन्थाः । शलिपतिपदिग्यो निर् (तु० उ० २५० ४।१५) पनाका ।
१५ स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंसासं-
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुल्लदेशः ॥८२१-
८२३॥

५८२. कथे निष्पाके^१ । कथति । अकथीत् । काथः, कथः ।

अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।११५) काथिका यथागुः ॥८२४॥

२० ५८३. पथे गती^२ । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥८२५॥

५८४ मथे विलोडने^३ । मथति । अमथीत् । माथः, मथः ।

१. 'हुडः' पाठः ।

२. अत्र 'मेव' इति पाठो मुक्तः प्रतिमाति । अमरटीकार्या (२।६।७६)

मेवपर्याय-व्याख्यानान्त 'हुडः' नामापि पठति क्षीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुडुमेव'
२५ इति मुक्तः पाठः । ३. 'कथे विपाके' इति काशहृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४८) ।

४. काशहृत्स्नः 'पल शल पथ पथा गती च' इति पठति (पृष्ठ १४८) ।

५. 'मथे विलोडने—गथति... गथकः...' इत्यादि काशहृत्स्नीय-
धातुपाठे तटीकार्या च पाठः (पृष्ठ १४८) ।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युत्—मथुरा । मन्थ मन्थे^१ मन्थति । फयादौ (१।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. टुवम उद्गिरणे । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । धमनि । धामः, धमः । धमयुः^२ । धमिनः । उदित्पेके^३—धान्वा धमित्वा । धघृणः खनु यान्तारी^४ । न शतदद (६।४।१२६) इति धमयुः । ग्लास्वाः ननुमाय (१।५५६) इति धा मित्रम्—वामयति, धमयति । जिदधि (१।२।१५७) इतीनिः—वामी । मोदागोपदेशस्य (७।३।१४) इति तिपेत्त्रे प्राप्तेऽविक्रमि—वमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, पशुल्—वामकः । धामयतेर्ल्युट्—योग-धामनम् । न धमतीत्यवमः । धञि-धामः । अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।१००) धामनः । धामो अश्वा ॥८२७॥

५८६. भ्रमु चलने । वा भ्रासन्तारा (३।१।७०) इति धा इयन्-भ्रमन्ति भ्राम्यति । वा नृभ्रमुप्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यालोपी—भ्रेमुः^१ ध्रमुः । भ्रान्त्वा, भ्रमित्वा । भ्रान्तः।णे—भ्रामः । भ्रम इति दुर्गः । भ्रमेभ उः^२—अभ्रमुः । इन् (दश० उ० १।४६) भ्रमिः । भ्रमेः सम्प्रसारणं क्त्वि (तु० उ० ४।१२१) इति भूमिर्वायुः । पत्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः । दिवादौ (४।९९) शमाद्यर्थः पाठः—भ्राम्यति ॥८२८॥

५८७. क्षर सञ्चलने । क्षरति । क्षरिष्यति । क्षारः । क्षारी-शेऽप्यङ्ङितं क्विद्^१ इति ङीप् । क्षरः । अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. क्षल सञ्चये च । सञ्चलने च । क्षलति । क्षुरादौ क्षल क्षौचे (तु० १०।५३) क्षलयति ॥८३०॥

१. नैतादराः क्विद् ग्यादौ पश्यते । मन्थ हिमांशोरानयोः पूर्वप (१।३७)

पश्यते ।

२. 'धमयुः' क्विमास्ति ।

३. तुलनीयम्—'टुवम उद्गिरणे' फाराहन्तपाठः (पृष्ठ १४८) ।

४. धनुपलम्बमूलम् ।

५. नैतादरा क्वित्पुपुपलम्बम् । धन नपूरांन् भ्रमेर्वाङ्गुलकार उः २५

मन्वयो दृष्टव्यः ।

६. तुलना कार्या—ताञ्जीविके शेऽप्यङ्ङितं मन्थति । परिभाषावृत्ति मीर-

देव, पृष्ठ १३३ ।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. पह मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१. उदात्तो-
 ऽनुदात्तेत् । सेडात्मनेपद्दी च । सहते । सिसहियते^१ । स्तम्भुसि-
 दुसहा षडि (तु० ८।३।११६) इति पत्वम्—पर्यसोपहत, सः
 ५ द्विवदित्वदितहीना च (८।३।६२) इति सत्वम्—सिसाहयिपति । परि-
 निविम्य (८।३।७०) इति पत्वम्—विपहते । मित्रादीनां वाऽह्यवायेऽपि
 (८।३।७१) इति पाठं वा—पर्यसहत पर्यसहत विसहनेकृत्येति साक्षा-
 दादि^२पाठान्नास्ति^३ । तीपुसह (तु० ७।२।४८) इति वेद्—सहिता, सोढा ।
 विसोढा सोढः (८।२।११५) इति पत्वाभावः, सहिवहोरोत् (६।३।१२२)
 १० सोढः । वर्णग्रहणात् साहेरपि सोढा, णिलोपे पूर्वशासिद्धे न स्थानिवद्^४
 (१।१।५७ वा०) इति ढट्त्वादि । दाशत्रात् साह्वान् मीढ्वारच (६।२।१२०) इति
 कसौ साह्वान् । शक्तिपहोष (३।१।९९) इति यत्—सह्यम् । ल्युः (इ०
 ३।१।१३४) सहन । सहिः पृतनर्ताभ्या च (८।३।१०९) इति णिः^५—पृतना-
 पाद् नुपायाद्, सहेः साडः स. (८।३।५६) इति पत्वम्, पाड् रूपत्वाभावे
 १५ नासिन्—गुणमाह पुरोधाप (वृमासम्भव २।१) इति, नदिवृनिवृषि (६।३।११६)
 इति दीर्घः । अलङ्कृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—सहिष्णुः । अनुपसगल्लि-
 म्पविन्द (३।१।१३८) इति ण्यन्तात् शः—साहयः । संशया भृत् (३।२।४६)
 इति खञ्—सर्वरुहः । अस्त्य (द० उ० ९।४५) सहस् । शक्षषा (३।४।६५)
 इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः पष् कि० च—यद् । चुरादीं । (१०।२०४)

२० १ 'सिषहियते' इति शुद्धः पाठः ।

२. पाशिकायां साक्षादादिगणे (१।४।७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गण-
 रत्नमटोदयो तु 'विसहने, विहसने' इत्युभय पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. पत्तमिति शेषः ।

४. जर्मनमंशरखे 'पूर्वशासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यमन्तरमित्तिपदनिर्देशे

२५ सायपि वार्तिकमिममनुदध्वा पूर्व सम्पादकेन 'पूर्वशासिद्धेन (८।२।१) स्थानिवद्' इत्येव
 पाठो विरुतः ।

५. 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (८।३।१०९) इति सूत्रे 'पृतनापाहम्, श्रुतापाहम्'
 इत्येव षट्त्रिविधायकम्, न विद्वत्तयपविधायकम् । एतन्नययस्तु 'द्वन्द्वसि सहः'
 (३।२।६३) इत्यनेन भवति । लिपिरामहोदयेन इयमशुद्धिर्न बुद्धा ।

पाप्याद् वा (१०१२०१) या णिच्—सहति सातयति ॥८३१॥

५२२. रम क्रीडायाम् । ५२३. अनुदानोऽनुदात्तेर् ।
 अनिडात्मनेपदी च । रमते । ध्यात्परिभ्यो रमः, उपात्त (११३८३, ८४)
 परस्मैपदम्—विरमति, उपरमति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः ।
 विनावाऽकर्मात् (११३८५) यावद् भुक्तमुपरमने, उपरमति । यमस- ५
 नमातां सक् च (०१२७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः ।
 रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्भकर्णयो रमिजपोः (१२१३) इत्येच्
 स्तम्भेटमः । निहुति (उ० २१२) इति क्यन्—रथः । रस्य च (तु० उ०
 ११२४) इति रत्नम् । रमेदेशे हश्च रहः । रण्डा (द्र० उ० ११२४) ।
 रौ रमेः कः पूर्वस्य च दीर्घः (तु० उ० ५१२४) सूरतो घुघः । चकित्प्योरुचो- १०
 पधायाः (उ० २१२४) रुद्रम् ॥८३२॥

५२४. पठन् विशरणगत्यवसादनेषु । विशरणम् ज्ञानम्,
 अयसादोऽवृत्साहः । इतो रुहान्ताः (११५९८) पञ्चानिटः परस्मैपदि-
 नश्च । पाप्यात् (०१३७८) इति सद्देः सीद्—सीदति । सिपत्सति । १५
 असदत् । सदेवनेः (तु० ८१३६६) इति षष्प—परिशीदति,—प्रतिषी-
 दति । सदिस्तभ्योः परस्य विटि (८१३१८)—नियसाद् । सुपयदचर
 (११२१२१) इति भावगर्हायां यङ्—सासद्यते । समृद्धिष (११३६१)
 इति क्तिप्, पूर्वपदाद् (८१६१०६) इति पत्वम्—शुचियत्, परिपत्
 उपतियत्, निरपणः । सादी निवादी । वनियि (उ० ४१२५) इतीप्
 सादिः । ण—निवाद् । घम्—विवाद् । सद्देऽधि । नी संदः (उ० २०
 ११२२) इति ष्वरच्—निपद्व्यगः पङ्क्तः । ष्णुर (द० उ० ९४९) सद्देः
 सभाः । गुष्टीपविबि (उ० ४११७०) इति अन्—सांश्रम् । मत्पायां समज
 (११३१९) इति क्यप्—निपद्या विपणिः । सादकारयोः इतिमे (११३१२२
 वा०) दीर्घः—मासाद् । दादेद्वि (११३१५९) इति कः—सद्देः ॥८३३॥

५२५. शृदन् ज्ञातने । ज्ञातनं तनूकरणम् । पाप्यात् (०१३७८) २५
 इति शद्देः शीयः । शदेः शित (११३६०) इति लडान्ता—शीयते । शम्प-

१. घन कश्चिद् पाठस्तद्विजः प्रतिमानि । “रमेध (उ० ४.२१४) इति
 रंहः । देरो ह्य (शे० उ० ४१२२०) रदः” इत्येवं पाठेनात्र साम्यम् ।

२. स्मृतं पुराकारे (१४ ८३) ।

ति । अदादन् । गेदागतौ षः (१११४२) शानयति, शाननः, शातनी
 गौरादिः (गण० ४।१।४१) । श्यादम्बुषपट्टौ । श्यद्, श्यप्रियापशदः,
 यिददः । अदिगदिः (मृगुमि)^१भ्यः (उ० ४।६५) क्तिन्—श्यद्रिः । इत्यानिभ्यो
 क्तुन्—(उ० ४।१०३) दाभ्यः । शंशुंभ^२ इति रण्—श्यद्रः । दाभेऽनिभ्यो
 ५ षः । (१।२।१५१) श्यद्रः ॥८३४॥

९.९.६. क्लृप्त आह्वाने रोदने च । क्लोशति । क्लोष्टा । भा-
 क्लोष्टा । क्लोशः । क्लृप्तः, उक्लोशः । क्लृष्टः । मित्रदिगमिभ्यो (उ० १।३०)
 इति क्तुन्—क्लोष्टुन्^३ ॥८३५॥

९.९.७. युष अयगमने । अयगमनं प्रापनम्^४ । योषति ।
 १०. अमीशोन्^५ । अतिवृद्धिं ययानार्थं (१।४।५२) इति क्तुः कर्मसंज्ञा—
 योषयति शिष्यं धर्मम् । योषा । इत्यथ (१।४।१३५) इति क्तः—युषः ।
 यम्-योषः । अतिवृद्धिं (३।२।१८८) इति यनेमात्ते क्तः—राज्ञां युषः ।
 द्विषादीं (५।६५) युष्यते । द्विषादीं (१।६।०१) योषते, योषति,
 योषिता ॥८३६॥

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्गुणः । इत्युद्विषुमिभ्य इतिः (उ० १।१७)
रोहित् । कहेस्र लोषा (उ० ३।६४)—लोहितः, रोहितः, रोहिर्णा । धन्यप्रापि
च (तु० उ० २।१६) इतीन्च्—रोहिणः ॥८३७॥

५१२. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्चन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्भ-विलेखनेषु । ५
सम्पर्चनं मिश्रता, प्रतिष्ठम्भो रोचनम्, विलेखनं कर्षणम् । संफोच-
यति । संकुचितः । के (द्र० ३।१।१३५) कुचः । घञ्—संफोच,
उत्फोचः । न कादेः (ज३।१६) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गती । कसति, उत्कसति । कासयति । विक-
सितः । कम्भः, कास । नीन् कन्वुक्नुष्वन्वुक्नुक्नुक्त् (तु० ७।४।८४) इति २०
घनीकस्यते । श्लेश्मास (३।२।१७५) इति घञ्-विकस्यटः । गिन् क्मि-
पपंतेः (श्वे० उ० १।८३) ऊः—कासूः शक्तिः । गमि क्म उक्त् (श्वे० उ०
२।३२)—संकात्रुकोऽस्मिन् ॥८३९॥

६०२. उदात्तावुदात्तेतो । एतो सेट्को परस्मैपदिनी च ॥

६०३. घृत् । ज्वलादयो घृत्ताः ॥

१५

६०४. हिक् अव्यक्तो शब्दे । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४)
पट्विशित् सेट् उभयानामायाश्च । हिक्ने, हिक्नि । हिक्ता ।
हिक्निम् ॥८४०॥

६०५. अचि गती । अचते, अचति । अच्यते । अचितः ।
घञ्बु गती (१।१।१६) अचति, अच्यते । अक्तः । घञ् इत्येके—अचति, २०
अचित्वा, अक्त्वा, अक्तः ॥८४१॥

६०६. दुयाच् याञ्जायाम् । याचते, याचति । अयाचत् ।

१. 'दिक् गती' इति काराह्वनः । संतोषगती इति त्रीकाकारः (पृष्ठ १५०) ।

२. 'अचमिहत्' 'अयोविशति' इत्यप्याती ।

३. इष्टमिदं पुरुषकारे (पृ० ५१) घातुवृषी च (१५८) । 'घञ्बु भ्य २४
गती' इति काराह्वनः । घञ्बुम् व्यये गती च इति तु शाब्दायनः ।

४. 'गती गतोप' इति काराह्वनपूर्वेषु गती अचति । ६० तदोका
पृष्ठ १५१ ।

याचितः । यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—याच्यम् । द्विनः किः (३।३।८८) याचित्रिमम् । द्विद्विति दुर्गः^१—याचथुः (द्र० ३।३।८२) । यजयाचयत (३।३।६०) इति नङ्—याच्चा ॥८४२॥

६०७. रेष्ट परिभाषणे । रेष्टे, रेष्टति । अरिरेष्टत् ॥८४३॥

५ ६०८. चते चदे च याचने^१ । चकारो भाषार्थे^२ रेष्ट्यः^४ । मन्दिवाशि (उ०।१।३८) इत्युरच्—चतुरः । चतेरान् (उ० ५।१८) चत्वारः । चतेर्चरच्^३—चत्वरम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथुं पर्याप्तौ । पर्याप्तिः पूर्णता । प्रोथते, प्रोथति । अपुप्रोथत् । प्रोथोऽश्वघोणा । प्रियं प्रोथमनुवजेत्^० ॥८४६॥

- २० १. काराकृत्स्नचन्द्रमैत्रेयसायणादय द्वितं पठन्ति ।
 २. अथमेव पाठश्चन्द्रस्य । काराकृत्स्नशाकटायनसायणानां 'याचने च' ।
 ३. 'भाषार्थे' क्वचित् । ४ धानोहतर पठ्यमानश्चकारो रेष्टवानुमनुकथंति । तेन 'रेष्ट' धातोः परिभाषण याचने चार्थः । इदमेव मत्वाह हेमचन्द्रः—रेष्ट (ग्) परिभाषणयाचनयोः (वाणुपाठो १।८९७) । क्षीरस्वामिनस्त्वत्र पाठो व्यस्त इति प्रतिमाति । वयं तु मन्यामहे 'चते चदे च याचने' इति वस्यचित्पाचीनस्य स्फोरक-बद्धस्य धानुपाठस्यायमशः । छन्दोऽनुसारेण च चकारो मिश्रक्रमः, पूर्वधात्वर्थ समुच्चयार्थः । एव चाष्टाध्यायामपि दृश्यते—'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थ च तिष्ठति' इत्यनोत्तरसूत्रे हन्यर्थमप्युच्यते चकारो मध्ये पठ्यते ।
 ५ उणादौ (२।१२१) च तेः च्चप्रत्ययो विधीयते ।
- २० ६. काराकृत्स्नधानुपाठे 'प्रथुं प्रथुं पृष्ट व्याप्तौ' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो धात्व. पठ्यन्ते । तथा सति पृथुपृथव्यादिषु 'प्रथ विस्तारे' इत्यस्मान् सम्प्रसारण-विधानमनर्थकमेव । वस्तुतस्तु 'यत्र इज, वप उप, प्रथ, पृथ' इत्यादयो मूलतो द्विरूपाः धातवः । आस्कोऽपि 'तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तरस्यान्तर्ध'तुर्भवति तद्विप्रवृत्तीना स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपविपादयिषेत् । तत्राथकेऽल्पनिश्चयो भवति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार ।
- २५ यजमानार्थस्य इजवातोः प्रयोगोऽप्युपपन्न्यते । यथा—'यानि येषन्निहेज्यन्ति (महा० शान्ति० २६३।२९) इति ।
 ७. अनुपलभ्यमूलम् । लिबिशेनात्र महामास्यस्य (१।४।५६) सख्या निर्दिष्टा, न तत्रैतादृशः पाठः ।

६१०. मिथृ मेथृ^१ मेधाहिंसनयोः । मेयते, मेयति । किति शुभधिकल्पार्थं द्वी—मिथ्यते, मेथ्यते । अमिमेथत् । मेयोऽचि । गौरादीं (गण० ४।१।४१) मेधी । मेवीयडोऽपि हि भ्राम्यन् धामभ्राम करोति गोः (द्र० समापितावली २९५८) । अमरसिंहस्तु—पुमि मेधिः खले दारु न्यस्त यन् पशुकवने । (२।२।२५) । मिह मेट इति दुर्ग ॥८४७,८४८॥

५

६११. मेधृ संगमे च । चकारात् मेधाहिंसनयोः । मेधते, मेधति; अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अश्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिट् णेट् कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निद्यते, नेद्यते । अनिनेदत् । णिट् षेद्व इति प्राच्यो हेवाकिनः^२ ॥८५०, ८५१॥

६१३. शृधु मृधु उन्दे । उन्दः क्लेदनम् । शर्धते, शर्धति । १० शृध्या, शर्धित्वा । शृद्धः । शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६) शर्धते । मर्धते मर्धति । मृध्वं समरः ॥८५२, ८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । बुधिर् इति नन्दी^३—अबुधत्, अबोधीत् । बोधिता । पूर्वस्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर् निशामने । निशामनमालोचनम्^४ । बुन्दते, बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुत्वा, बुन्दित्वा । बुद्धः । धान्तोऽयमिति नन्दी^५ । उवेदिर् इत्यन्ये ॥८५५॥

१५

६१६. वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिप्रग्रहणेषु । वादित्रं वाद्यभाण्डम्, तस्य वादनार्थं ग्रहणम् । वेणते, वेणति, अवि-वेणत् । धानामासना (उ० ३।१९) इति वीणा । इन् (दश० उ० १।४६) २०

२०

१. स्मृतोऽय पाठः (वातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुश्वकार पृष्ठ ८०) । सि० वी० पत्र द्रष्टव्यम् ।

२. अस्पष्टार्थोऽय पाठः ।

३. काशाक-स्तो ऽपि इरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्र (१।९९) ।

४. 'चानुपज्ञानम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

५. 'उबुन्दिर्' इति चन्द्र (१।६००) काशाक-स्तथापठे 'बुदिर् निशामने' इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), पठन्तु तदीयाया 'बुन्दति बुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात् २५ 'बुन्दिर्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

घेणिः, घेणिका, घेणी । घेनिस्तु वीज्यान्वरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—
घेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वा खनित्या ।
जनमनखना सम्भक्तोः (६।४।४२) आस्वम्—न्यातः । ये विभाया (६।३।४२)
५ खायते, खन्यते । गमहनजनखन (६।४।९८) इत्युपधाद्योः—चखन्तुः । ई च
खनः (३।१।१११)—खेयः । सिलिनि खनु, नृनिखनिरञ्जिग्यथ (३।१।१४५,
सूत्रं वार्तिकं च) खनकः । जनपनखनकम (३।२।६७) इति विद्—विसन्वाः ।
अन्येऽपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिष्ठा । खन्यते—यम् । डिर् लनेवृद्
चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुच्यम् । अतिलूपुखन (३।२।१८४) इतीग्रन्—
१० खनिग्रम् । उषिणनिभ्या क्त्वि (उ० ४।१६२) खात्रम् । आर्षयोः षनिशुभ्यां
डिष (उ० १।३३)—आखुः । खनिक्यग्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—
खनिराकरः । आडि षणिपनिपतिणनिभ्य. (उ० २।४५) इकन्—आम्बनिकः ।
खनो ष च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीर आदानसंवरणयोः । [चीघते, चीघति ।]
१५ चीट इति दुर्ग—अत्रिचोऽत् । छिचरादौ (द्र० उ० ३।१) चीयर
मुनिघासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पृजानिशामनयोः । चायते, चायति, अचचा-
यत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्युः । सविद्यमिभ्येना षडि^१, (६।१।१९)
चायः की (६।१।२१)—चेकीयते । अचचितथ (७।२।३०), षक्षे—
२० अचचायित । अकच्चाद्^२ (७।२।३० या०) अचचितिः । चायः की ष
(तु० उ० १।७४) इति तुः—कृतुः ॥८५९॥

६२०. ज्यय गर्तो । ज्ययते, ज्ययति । ज्यययति । दायव
(७।२।५) इति—अज्ययात् । चुगदायन्तः (१०।३।१६) ज्यययति ॥८६०॥

६२१. दानृ दाने । दानन्ते, दानति । अद्दायत् । कर्मा—
२५ दाभ्यान् (६।१।६०) न्नायुः । दागोऽमी गम्पदाने (३।५।७१) । पुतो

१. 'चायः की' शब्द षष्ठाप्याये प्रथमे वादेः द्विः पठन्ते, षट्मरदानमद्-
निति परिभाषानादेव शब्दं निर्दिश्यते ।

२. 'ज्ययति' इति 'ज्ययति' इत्येतेति जेयः ।

दाश्यते—पुरोडाशः, पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, पयं
दुःप्तेन दाश्यते दूडाशः । दापृ दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अय गतौ । अयते । उदयति दिननाथः । (द्र० १।२।१८)

६२३. भेषृ भ्रेषृ भये । ६२४. भ्रेषृ चेलने च । भेषते,
भेषति । अधिभेषत् । भेषयति । त्रिभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते ५
(द्र० ७।३।४०) । भ्रेषते, भ्रेषति । भ्रेषः ॥८६३, ८६४॥

६२५. अस गतिदीप्त्यादानेषु । असने, असति । लावण्य
उत्साप इवात् यत्नः (कुमारसम्व १।३।५) इत्यत्र आप्त्यसनेरिति नामनः
(काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके । अदादौ यत् भुवि (२।५८) अस्ति ।
[अप इत्येके^१] ॥८६५॥ १०

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं प्रन्थनम्^२ ।
स्पशते, स्पशति । संयममयतः स्पाशा खड्गः^३ स्पशश्चरः । पस्पश उपो-
द्वघातः । चुरादौ स्पश बाधने^४ (तु० १०।१३१) पश बन्धने (१०।१६६)—
स्पाशयते, पाशयति । पप इत्येके^५—पापः, पापाणः ॥८६६॥

६२७. लप कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा । आशम्नाश (३।१।७०) १५
इति वा दयन्—अभिलष्यते, अभिलषते, अभिलष्यति अभिलषति ।
उपङ्कम्प (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—अभिलापुकः । लवेः श च (दश०
उ० ५।१४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२७. चप भक्षणौ । चपते, चपति । चापः । अपकः । सान-
मिवर्षति (उ० ४।१००) इति चपालो यूपकटकः ॥८६८॥ १०

१ उदयनमिद धातुवृत्तौ (७४ १५८) । अत्र पाठस्तुटितः प्रतिभाति ।

२. 'स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पर्शनं प्रथनम्' इति स्वामी (द्र०
धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८) ।

३. द्र०—सैवोभयतः स्पाशाऽऽशुर्मवति (महा० ६।१।६८) ।

४. 'स्पश महणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः । तत्र च २५
'भ्वादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम् ।

५. उदयनं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः ।
यदाइ चुरादौ (१०।१६६) 'उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः' ।

६२२. छप हिंसायाम् । [छपते, छपति] ॥८६९॥

६२०. झप आदानसंवरणयोः । झपते, झपति । झपः ।
भय हिमार्थः (१।४५८) झपति ॥८७०॥

६२१. भ्लक्ष भक्षणे' । प्लक्ष इति इयः ॥८७१॥

६२२. दाष्ट दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)
दायु, अयं दाष्ट इत्येके ॥८७२॥

६२३. माहृ माने । मानं वर्तनम् । माह्रां गौः ॥८७३॥

६२४. गृह संवरणे । ऊट्टपवाया गोह. (६।४।८९) गृहते, गृहति,
अघुक्षत् । तडि तु लुग् वा दुहदिहसिहयह (७।२।७३) इत्यगृढ अघुक्षत् ।
१० सनि महयुहोष (७।२।१८) इति नेट्—जुघुक्षति । चडि हन्वो नेप्यते—
अजुगृहत् । गृढा, गृहिता । गृढः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) गृहा
गिर्वोष्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गुह् । ससिदुसिगुहिभ्य. क्यच् वा
(३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गृह्यम् । उणादौ—गह्वर. (द्र० उ० ३।१)
गृहेर्गहिः—गहनम् ॥८७४॥

६२५. उदात्ताः स्वरितेतः ॥

६२६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।
श्रिञ्श्रुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८) अशिश्चयत् । सनीवन्तर् (७।२।४८) इति
नेट्—शिश्चीपति । शिश्चयिपति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति
चेट्—श्रितः । श्रुक्ः किति (७.२।११)—श्रित्वा । शिषोभुनोऽनुपसर्गे
२० (३।३।२४) वा घञ्—श्रायः, श्रयः । उदि श्रयति यीति (३।३।४६) इति
घञ्—उच्छ्राय. । वाहुलकात्^३ पतनान्ताः सञ्चूय्या (सामा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पच्यते श्राय अय.' इति चोदाश्रिते, कुतो वा प्रहृषं
मवभाति प्रथकार इति न ज्ञायते ।

३. वृत्त्यल्लुप्तो बहुलम् (३।३।११३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलमहवादि
मान् । लिभिश्महोदयेन त्वेनदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलोपेतमिदर्शनम्' (१०।
३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । वाशिवाफारस्तु सिद्धान्तोक्ति-यायेनोपर-
सूत्रस्य विभाषामहणं संभानि ।

महा० शान्ति० ३३०।२०) । वृद्धिप्रु (दश० उ० १।२।१) इति णिः—धेणिः ।
 क्विच् वचिप्रधि (उ० २।३।७) इति क्विच्दोर्घी—श्रीः । श्मनि शयतेईन् (उ०
 ५।२।८) इत्यन्तु । शयतेः स्वप्ने शिर् क्विच् (दश० उ० १।५।४ क्पाठः) इत्यसुन्-
 शिरः । आङि विहनिम्या हस्यश्च (उ० ४।१३।८) इतीन् ङिच्—अधिः ॥८७५॥

६३७. हृच् हरणे । इत्स्रैङ्पर्यन्ता (१।६।८९) भ्रष्टपष्टिरनिङ्, ५
 परस्मैपदिनश्च जिन्ङिङ्जम् । हरने, हरति । इतेर्गतितान्धीलये (१।३।११
 वा०) तङ्—पैतृकमश्या अनुहरन्ते । व्यवहणोः सपर्ययोः (२।३।५७)
 पष्ठी—शतस्य व्य रहरति हर्णा । ऋद्धनोः स्पे(७।२।६०) इतीङ्—हरिप्यति ।
 हफोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णी कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चित्रेण, चित्रं
 धा । रयाङ्पथा (३।१।१४१) इति णः—अवहारो प्राहः । इतेरुपमनेऽच् १०
 (३।२।१) रिक्हरः^१ । वयसि च (३।२।१०) क्वचचहरः । आङि तान्धीलये
 (३।२।११) पुष्पाहरः । इतेर्इतिनाथयोः परी (३।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
 नाथहरिः । अणान्यायोपावसहा(३।३।१२२) इति करणे घञ्—अध्याहारः ।
 हस्यविद्युविम्य इतिः (उ० १।९।७) हरिद् वर्णो द्विष् च । रयात्त्याङ् (उ०
 २।४।६) इतीन्च्—हरिणः । हर्याम्यामितन् (उ० ३।१।३) हरितः । वृशोः सुगु- १५
 दुर्गो च (तु० उ० ४।१००) इति क्यन्—हृदयम् । पद्भ्रादी (तु० ६।
 १।६३) हृन् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हारिणि (तु० उ० ४।१।१९) इतीन्
 हरिः । जनिहृग्गामिनिर (दश० उ० ६।७।८) हरिमाणं च नाराय
 (ऋ० १.५.०।११) । हृषष्टु (तु० दश० उ० ६।१।७६) इति ईमनिन्—हरीना ।
 वेभो ङिर्, प्रे हतेः कृषे (दश० उ० १।६०, ६३) प्रधिः । कृहम्यामेठुः (तु० उ० २०
 २।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, खस्यमेदश्च ॥८७६॥

६३८. मृच् भरणे । भरते, भरति । ह्यदी इष्टम् (३।५)
 धिमति । भारः । भृतः । प्रचादी मृ मरणे (१।२०) भृणाति । भरः
 षदोष् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञाया मृत् (३।२।५६) इति सच्—विद्यम्भरा ।
 षवे घृमः (उ० २।३)—क्यन्—अवभृयो यज्ञान्तः^३ । अथङ्—कृष्णवृषः (उ० २५

१. यत्र लिखितमहोदयेन काशिकाया (३।१।४६) एव निर्देगः कृतः,
 न त्वाकरमप्यस्य । २. 'रिक्चहरः' इति तु शुद्धः पाठः ।
 ३. सोमयज्ञानां समाप्तौ कियमाणं स्नानमवभृयारन्दनोप्यते ।

६२९. छप हिंसायाम् । [छपते, छपति] ॥८६९॥

६३०. झप आदानसंवरणयोः । झपते, झपति । झपः ।
भव हिसार्थः (१।४५८) झपति ॥८७०॥

६३१. भ्लक्ष भक्षणे^१ । भ्लक्ष इति दुर्गः ॥८७१॥

६३२. दास्य दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)
दायु, अयं दास्य इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह्य माने । मानं वर्तनम् । माहा गौः ॥८७३॥

६३४. गृह्य संवरणे । ऊदुपधाया गोह. (६।४।८९) गृह्यते, गृह्यति,
अघुक्षत् । तद्धि तु लुग् वा दुहदिहलिह्यह (७।३।७३) इत्यगृह्य अघुक्षत ।
१० सनि महगृहोश्च (७।२।१८) इति नेट्—जुघुक्षति । चद्धि ह्रस्वो नेप्यते—
अजुगृह्यत् । गृढा, गृहिता । गृढः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गृहा
गिर्योष्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गुह्य । शसिदुहिगृह्यः क्यत् वा
(३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गृह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१)
गृहेर्गहिः—गहनम् ॥८७४॥

६३५. उदात्ताः स्वरितेतः ॥

६३६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।
श्रिञ्श्रुभ्यः कर्नेरि चद् (३।१।४८) अशिश्रियत् । सनीकन्तर्ब (७।२।४८) इति
नेट्—शिश्रीपति । शिश्रियति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति
वेट्—श्रितः । श्रुकः किति (७.२।११)—श्रित्वा । श्रिणीमुयोऽनुपसर्गे
२० (३।३।२४) वा चञ्—श्रायः, श्रयः^२ । उदि श्रयतियौति (३।३।४६) इति
चञ्—उच्छ्रायः । बाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्छ्रया. (समा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पठ्यते 'श्राय श्रयः' इति चोदाट्टियेते, कुतो वा महर्षे
सबभति प्र-धकार इति न ज्ञायते ।

३. वृत्त्यलुप्यो बहुलम् (३।३।१११) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलमहर्षादिति
भाष्ये । लिबिश्महोदयेन त्वेनदपरिताप श्रीशदिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।
३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । वाशिकाकारस्तु सिद्धान्तलोकित यायनोत्तर-
सूत्रस्य विभाषामदृश्य संनभति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०)। वहीअशु (दश० उ० १।२१) इति णिः—श्रेणिः ।
 किम् वचिप्रदि (उ० २।५७) इति किच्दोर्घी—थीः । श्मनि श्यतेइन् (उ०
 ५।२८) दमश्चु । श्यतेः श्वाते शिरु किच्च (दश० उ० १।५४ कपाळः) इत्यसुन्-
 शिरः । थाकि शिहनिभ्यां श्रवभ (उ० ४.१३८) इतीन् छिन्—अधिः॥८७॥

६३७. हृञ् हरणे । इत्तैरुपर्यन्ता (१।६८९) अष्टपष्टिनितः, ५
 परस्मैपदिनश्च जिन्डिङ्गम् । हरने, हरति । हरेतेगतितान्धीत्ये (१।३।११
 वा०) तञ्—पैतुकमश्या अनुहरन्ते । व्यवहणोः समर्थयोः (२।३।५७)
 यष्टी—शतस्य व्यवहरति हर्ता । श्रद्धनोः स्ये(७।२।६०) इतीन्-हरिप्यति ।
 ह्योरुप्यतस्याम् (१।४।५३) णी कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं
 घा । श्यादपवा (१।१।४१) इति णः—अवहारो प्राहः । इतिस्त्रयमेनेऽपु १०
 (१।२।९) रिक्तहरः^२ । वयसि च (१।२।१०) फवचहरः । थाकि ताप्धीत्ये
 (१।२।११) पुष्पाहरः । हरेतेइतिनाथयोः परी (१।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
 नाथहरिः । श्यापन्यायोपात्रसंज्ञा (१।३।२२) इति करणे यञ् अघ्याहारः ।
 इसुवदियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरित् चर्षी दिक् च । श्यास्याद्गु (उ०
 २।४६) इतीन्च्-हरिणः । श्याभ्यामितन् (उ० ३।९३) हरितः । कृदोः एण् १५
 इती च (तु० उ० ४।१००) इति क्यन्-हृदयम् । पहभादौ (द्र० ६।
 १।६३) हन् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हविनि (तु० उ० ४।११९) इतीन्
 हरिः । जनेद्वगामेपनिग् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाराय
 (रु० १।५०।११) । इष्टमृष्ट (तु० दश० उ० ६।७६) इति ईमनिन्-हरीना ।
 वेजो शिरु मे हतेः कृदो (दश० उ० १।६२, ६३) प्रहिः । रुदम्यामेनुः (तु० उ० २०
 २।१) हरेणुगन्धद्रव्यम्, सस्यमेदश्च ॥८७६॥

६३८. भृञ् भरणे । भरते, भरति । ह्यदौ इष्टम् (१।५)
 विमर्ति । भारः । भृतः । कचादौ भृ मरणे (९।२०) भृणाति । भरः
 श्चदोष् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञायां षतृ (३।२।५६) इति स्वच्-विदवम्भरा ।
 श्वे षणः (उ० २।३) फयन्-अवभृयो यज्ञान्तः^३ । श्यन् इसुमृमः (उ० २५

१. यत्र लिखिरामहोदयेन काशिकाया (३।३।५६) एव निर्देशः कृतः,
 न त्वाकरग्रन्थस्य ।

२. 'रिक्तहरः' इति तु शुद्धः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणे स्नानमवभृशपराधेनोप्यते ।

६२९. छप हिंसायाम् । [छपते, छपति] ॥८६९॥

६३०. झप आदानसंवरणयोः । झपते, झपति । झपः ।
भव हिमार्थः (१।४५८) झपति ॥८७०॥

६३१. भ्लक्ष भक्षणौ^१ । प्लवं इति दुर्गः ॥८७१॥

६३२. दाष्ट दाने । दासते, दासति । दासः । आघो (१।६२०)
दायू, अयं दाष्ट इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह् माने । मानं वर्तनम् । माहो गौः ॥८७३॥

६३४. गूह संवरणे । ऊदुपधाया गोह. (६।४।८९) गूहते, गूहति,
अघुञ्चत् । तद्धि तु लुग् वा दुहदिहडिहगुह (७।३।७३) इत्यगूढ अघुञ्चत् ।
१० सनि महगुहोश्च (७।२।१८) इति नेट्—जुघुञ्चति । अद्धि ह्रस्वो नेप्यते—
अजुगूहत् । गूढा, गूहिता । गूढः । मिदादी (गण० ३।३।१०५) गृहा
णियोन्व्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गुहः । अतिदुहिगुहिभ्यः क्यत् वा
(३।१।१०९ वा०) गुहाम्, गूहाम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१)
गृहेर्गहिः—गहनम् ॥८७४॥

६३५. उदात्ताः स्वरितेतः ॥

६३६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।
शिश्रिद्रुमुभ्यः क्तोरि चद् (३।१।४८) अशिश्चयत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४८) इति
नेट्—शिश्रीपति । शिश्रयिपति । यस्य विमाया (७।२।१५) इति इति
वेट्—श्रितः । श्रुः क्ति (७।२।११)—श्रित्वा । श्रिणीमुनेऽनुपतने
२० (३।३।२४) वा घञ्—श्रयः, श्रयः^२ । उदि श्रयतिष्यति (३।३।४६) इति
घञ्—उच्छ्रायः । घाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्छ्रया. (समा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलैषु वा पठ्यते 'श्राय. श्रयः' इति बोधाद्विद्येते, कृतो वा महर्षं
संब्रभाति प्र-धकार इति न जायते ।

३. कृ-यल्लुटो बहुलम् (३।३।११३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलमहर्षादिति
भावात् । लिखितमहोदयेन त्वेनदपरिज्ञाय चीरादिकस्य 'बहुलोमतभित्तरोनम्' (१०।
३२४) इति सूयस्य निर्देशः कृतः । काशिनाकारस्तु सिद्धान्तलोकितायोपनेतर-
सूयस्य विमायामदृष्टं संब्रभाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०)। बहिभिषु (दश० उ० १।२१) इति णिः—श्रेणिः ।
 किञ्च बचिप्रधि (उ० २।१७) इति किञ्चदोर्घा—श्रीः । शनि० शयतेर्द्धन् (उ०
 ५।२८) ह्यश्नु । शयतेः स्वात्ते शिर् किञ्च (दश० उ० १।५४ कपाठः) इत्यसुन्-
 शिरः । आङि विहनिभ्यां हस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् डित्—अधिः॥८७५॥

६३७. हृञ् हरणे । इतस्त्रैड्पर्यन्ता (१।६८९) अष्टपष्टिरनिट्, ५
 परस्मैपदिनश्च अनृडिड्प्रम् । हरने, हरति । हस्तेर्गतितान्धील्ये (१।३।११
 वा०) तड्—पैतृकमश्या अनुहरन्ते । व्यवहृणोः समर्थयोः (२।३।५७)
 पष्ठी—शतस्य व्यवहरति हर्ता । श्रद्धनोः स्ये (७।२।६०) इतीट्-हरियति ।
 ह्यकोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णी कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चित्रेण, चित्रं
 घा । श्याद्धया (३।१।१४१) इति णः—अचहारो ग्राहः । हस्तेरुपमनेऽच् १०
 (३।२।५) रिक्तहरः^२ । वयसि च (३।२।१०) फयचहरः । आङि तान्धील्ये
 (३।२।११) पुष्पाहरः । हस्तेर्द्वितीयाथयोः पशो (३।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
 नाथहरिः । अथायन्याथोपानसहार (३।३।२२) इति करणे घञ् अध्याहारः ।
 इत्युक्त्वियुमिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरिद् घर्णो द्विक् च । श्यास्त्याद्धन् (उ०
 २।४६) इतीनच्-हरिणः । इश्याभ्यामितन् (उ० ३।९३) हरितः । घृहोः सुग्- १५
 दुक् च (तु० उ० ४।१००) इति फयन्-हृदयम् । पद्भ्रादौ (द्र० ६।
 १।६३) हृत् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हविषि (तु० उ० ४।११९) इतीन्
 हरिः । जनिद्धन्मिभ्यनिन् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाराय
 (ऋ० १।५०।११) । इष्टष्टु (तु० दश० उ० ६।७६) इति ईमनिन्-हरीना ।
 वेजो डिर्, प्रे हस्तेः कृपे (दश० उ० १।६२, ६३) प्रहिः । हृदम्यामेतुः (तु० उ० २०
 २।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, तस्यमेदश्च ॥८७६॥

६३८. भृञ् भरणे । भरते, भरति । ह्यादौ इष्टु (३।५)
 विभर्ति । भारः । भृतः । ऋचादौ भृ भरणे (९।२०) भृणाति । भरः
 ऋदोष् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञाया भृत् (३।२।५६) इति श्च-विद्वम्भरा ।
 धवे घृमः (उ० २।३) फयन्-अवभृयो यशान्तः^३ । अयङ्-इस्युवृमः (उ० २५

१. अत्र लिखिरामहोदयेन काशिकाया (३।३।४६) एव निर्देशः कृतः,
 न त्वाकरग्रन्थस्य ।

२. 'रिवधहरः' इति तु शुभः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणा स्नानमवभृयशब्देनोच्यते ।

१।२२९) मण्ड आपवनम्^१ । भृयम् । भृङ्गः । भुरिक् छन्दः । कुर्भ्रव
(बु० उ० १।२२) इति घञ् । भरतः । भरदेशः^२ ॥८७७॥

६३९. कृञ् करणे^३ । करते, करति । स्वादौ ह्न् ह्रिवात्
(५।७) कृणुते, कृणोति । तनादौ इष्टम् वरये (५।११) कुण्ते, करोति ।
५ उणादौ कारु, कारि, करणिः सहस्रः करेणुः । कर्तुः, कर्कः =
फलयादिः, कृक, कर्कः = सितः, चक्रम्, कर्ण्ड, फमं, करम्भः,
कृत्तरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे । प्रापणमामादनम् । नयते, नयति ।
प्रणेता । संमानन (१।२।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्जो^४ लोकायते ।
१० कर्ण्डे चारारिर् वनेषु (१।३।३७) प्रोच्ये विनयति । अदिशदिनोषदीना
प्रदिवेषार^५ (द्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं विप्रेण ।

विप्यविनीय (३।१।११०) इति विनीयः कल्के साधुः । आनाभ्यो-
 ऽनित्ये (३।१।११३)—आनाभ्यो दक्षिणाग्निः, आनाभ्यो गोघुक् ।
 प्रणाभ्योऽसम्भती (३।१।११८)—प्रणाभ्यापात्वेवाग्निने तत्र भूयात् (द्र० वा०
 उ० ३।१।१५) असम्मतसंसारयेत्यर्थः । पाप्यसापाप्य (३।१।१२९)
 इति स्तान्नाप्यं हविः । इत्योच्युपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तरि णः— ५
 नायः । धिणीभुवोश्चुपसर्गे (३।१।२५) घञ्—नायः । बाहुलफाद् नयः ।
 यवोदोनियः (३।१।२३)—अग्रनायः, उघ्रायः । परिण्योर्नीशोर्वाभेययोः
 (३।१।३७)—परिणायः । जालमानायः (३।१।२४) । सृष्टदिव (३।१।६१)
 इति क्तिप्—ग्रामर्णाः । दानीशस (३।१।८२) इति घृन्—नेत्रम् । रण्
 (द्र० उ० २।१३) —नीरम् । नष्टनेष्टु (उ० २।१६) इति नेष्टा ष्टुत्विक् । १०
 हनिकृषि (उ० २।२) इति क्यन्—सुनीयः । नपतेदिष्च (उ० २।२०) इति
 ष्टः—ना नरो नरः । पानीविषिभ्यः ष (उ० ३।२३) नीयः । नियो मिः (उ०
 ४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. घेट् पाने । टकारस्तनन्धयीत्यादौ ङीबर्धः (द्र०
 काशिका २।३।२९) । धयति । विमापा घेट्शब्दोः (३।१।४४) चङ्— १५
 अदधत्, अयासीत् । विमापा मघेट्शा (३।४।७८) इति सिञ्जुत्—
 अजात् । पाभा (३।१।१३७) इति शः—उच्चयः । नायिकास्तनयोर्भाधेयोः
 (३।१।२९) टाङ्—स्तनन्धयः । नाडीपुष्टयोश्च (३।१।३०) मुष्टिन्धयः ।
 दापेद्वसितदशदो क. (३।१।१५९) घाङ्गाः । धः कर्मणि घृन् (३।१।८१)—
 धात्रो । घेट् शब्द (उ० ३।३४)—घेतुः । ध्यायतेस्तु (१।६३७) घोः, क्ते २०

१. यथा तु महामास्यं तथा दक्षिणामावेवेदं निपाठनम्, तथापि यस्य
 दक्षिणामास्यं हीपर्याभिवेद्योनिस्त्वैव । तेन वैश्यकुलादादिते दक्षिणामास्ये 'मानेय'
 इत्येव भवति । गोपुक्रान्दार्थे 'यानाभ्य' पदमन्वय न दृश्यम् ।

२. 'समेते' पाठा० ।

३. कृत्यन्वयो बहुलम् (उ० ३।१।११३) इति बहुलवचनादिति मारः ।
 एतदपरिहार लिखितमहोदयेन अत्र 'बहुलमेतजिद्वरानम्' (१०।३२४) इति २५
 धातुसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

४. 'धयत्पात्तोऽनुदात्ता उदात्तेऽ' इति आनुदात्तः (पृष्ठ १८४) । तयो-
 दात्तेत्वं इति तन्मवे वेपम् । ५. स्मृतं धातुशर्त्तौ (पृष्ठ १६६) ।

(६।४।६६) घीतः^१ ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वंपचयः^२ । ग्लायति ।
वाच्यस्य सयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि षत्वम्—ग्लेयात्, ग्लयात् ।
ग्लास्नावतुवमां च (१।५।५६) इति घा मित्त्वम्—ग्लपयति, ग्लापयति ।

५ सयोगादेरातो धातोयंपचयः (८।१।४३) निष्ठात्वम्—ग्लानः । ग्लान्तिश्च
कसुः (३।२।१३९)—ग्लान्तुः । ग्लान्तिदिभ्या ङी (उ० २।६४)—ग्लान्तिश्चन्द्रः ।
ग्लान्तिहाभ्यो निः (३।३।१५ वा०) ग्लानिः । शक्यत्वात् (३।४।६५) इति
तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. ग्लै गात्रविनामे । विनाम कान्तिक्षयः । ग्लायति ।

१० ग्लेयात्, ग्लयात् । ग्लान. ; बाहुलकान्^३ ग्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने^४ । न्यङ्ग कुत्सिताङ्गम् । धायति ॥
८८३॥

६४५. द्वै स्वप्ने । द्रायति । सृष्टिष्टिहि, (३।२।१५८) श्वात्—
निद्रालु । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण०
६।२।३६) निद्रितः । धातश्चोपसर्गे (३।३।१०६) अङ्—निद्रा । दा कुत्सि
तायां गतौ (२।४६) द्राति, विद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्ती । ध्रायति । ध्राण. । भाष्ये नच नेष्यते^५—
धातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्धदयेशां कर्मणि (२।३।१२)
२० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति षेरणौ (१।३।६७) इति
तङ् नास्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुष्ट्यः । धातोऽनुपसर्गे
क (३।२।३) इतो दारानाराधमध्ये (६।३।१०० वा०) इति ढत्वमुत्वञ्च ।
धातश्चोपसर्गे कः (३।३।३३६)—आध्यायन्त्येनम् आढ्यः । न ध्यास्यापृमूर्ध्वि

१. 'घीतम्' पाठा० ।

२ 'वैतपचय' पाठा० ।

२५

३. कृत्यक्युटो बहुलम् (३।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्ग' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविधान' इति घोरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७) ।

५. न्यङ्कारणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

५. महामाष्ये नैतादृश वचन कविद्वयसम्पत्ते ।

मदाप् (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यांतः। उणादौ धीः^१ व्याप्योः सम्प्रसारण च (उ० ४।११५) इति क्निप्—धीवा । धित्वरद्धावर (उ० ३।१) इति धीवरः । मां ध्यायति—मध्यः^२ आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । सन्ध्या-यन्त्यस्याम् इति सन्ध्या^३ ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे । रायति । इदाधारा (उ० ३।४०) इति काः—^५ राका । राशादिभ्या निप् (उ० ४।६७) रात्रिः । रातेरैः (उ० २।६६)— रा धनम् । अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः^४ ॥८८७॥

६४९. एृथै स्तै शब्दसंघातयोः । एृथायति^५ । स्त्यायति उभयोपरुदेशे उपादानाद् घात्वादः षः सः (६।१।६५) नास्ति^५ । स्यः प्रपूर्वस्य (६ १।२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८।२।५४) इति^{१०} वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीतः प्रतीमः । श्यास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—स्त्येनः । स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः । स्त्यायतेरैर्द् (उ० ४।१६५)—स्त्री ॥ ८८८।८८९॥

६५०. खै खदने^६ । खायति । ख्युट्टि खानम् आहुः^७ ॥८९०॥

१ नैतदुणादौ सिद्धयति । ध्यायतेः सम्प्रसारण च (३।२।२७८ वा०)^{१५} वार्तिकेनास्य सिद्धिमवति ।

२. तुलनीयम्—‘मा ध्यायतीति मध्यमिति घातुपारायणीयम्’ इत्युज्ज्वल-दत्तः (उ० वृ० ४।२१२) ।

३. आतशोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् मवति ।

४. इतोऽग्रे ‘घनम्’ इत्यधिक क्वचिद् ।

२०

५. काशकृत्स्नघातुपाठीयकण्वडीकायामपि ‘एृथै’ इत्यस्य ‘एृथायति’ इति सत्वामावमेनोदाहृतम् (पृष्ठ ६९) । शाकटायनोऽप्येवमेव । पुष्पकारस्तु मतमिदं स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६) । सायणोऽपि तथैव प्रतिपेदे (भा० वृ० पृष्ठ १६८) ।

६. खदने स्तैर्यै हिंसा च इति सायणः (भा० वृ० पृष्ठ १६८) । काश-कृत्स्नीयघातुपाठे ‘खै खदने’ इति पठ्यते, ‘मद्यप्येतत्त्व च’ तदीकायां^{२५} व्याख्यायते (पृष्ठ ७०)

७. काशकृत्स्नघातुपाठीयकण्वडीकायां ‘खानम्’ इत्युदाह्रियते (पृष्ठ ७०) । वाक्यमिदं क्वचिन्न ।

६५१. सै जै सै सये । स्थायति । निष्ठायां षायो मः (८।२।५३) स्थायः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात्—स्यतेर्ग्रहणाद् प्तवं^१ न । असासीत्—स्यतेर्ग्रहणाद् विभाषा प्रापेद् (२।४।७८) इति सिञ्जलुक् नास्ति ॥८९१-८९३॥

६५२. कै गै शब्दे । कायति, गायति । एतो शब्दविशेषे रुढी^१ । इष्मीकापा (उ० ३।४३) इति कन्—काकः^२ । अगासीत् । इणादेशस्य तु गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्^५—अगात् । भव्यनेय (३।४।६८) इति गेयः कर्तरि साधुः । गत्यकन् (३।२।१४६)—गायकः । ष्युद् च (३।१।१४०) गायतः । गापोष्ठक् (३।२।८) सामग उद्गाता । कमिनिजनि (उ०

१।७३) इति तुद्—गातुः । उपिकुविगा (उ० २।४) इति थन्—गाया । गद्योदि (उ० २।१०) इति थक्—उद्गीथ ओंकारः । पुमास्थागपा (३।४।३६) इतीत्वम्—गीतं गानम् । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) गीतिः । गाद् गती (३।६८०) गाते ॥८९४,८९५॥

६५३. स्रै श्रै पाके । स्थायति, धायति । आ पाके (३।५।४०) मित्—अपयति । आतेः (२।४।५) अपेशच [ण्यन्तान्मिच्छे] च श्रुतं पाके (६।१।२०) साधु ॥८९६,८९७॥

६५४. पै ओवै शोपणे । पायति । पिचादेशो (द्र० ७।३।७८) नेष्यते^१ । इह^२ पा पाने (३।६।५७)—पिचति । अदादी—पा रत्तण (२।४।८) पाति । धायति । द्योदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—वानं शुष्कम् । २० ङवापा (उ० ३।१) इति वायुः । अदादी वा गतिगण्यनयोः (२।४।२) वाति । चुरादी वा गतिगण्येवनयोः (१०।२।६७) चापयति ॥८९८,८९९॥

६५५. ष्यै वैष्टने । स्थायति । स्थायुः । अदादी ष्या शोषे (२।४।५)—स्थाति ॥९००॥

१. पुमास्था (६।४।६६) इति सूत्रे स्यतेर्ग्रहणाद् 'पूर्ति' (६।४।६७) ।

२. इत्येतन्निति भावः ।

३. स्तमित् धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६९) ।

४. कायतेः शब्दविशेषत्वद्योतनार्थं तिङन्तमप्ये कारुपदनिर्वचनमुक्तम् ।

५. गापोर्ग्रहण इष्पिबत्योर्ग्रहणम् (२।४।७७ वा०) इति षचनान् ।

६. स्वादावित्यर्थः ।

६५६. दैष् शोधने । पकारो दाधाधदाप् (१।१।२०) इति वि-
शेषणार्थः । दायति । अथदातं मुच्यते । इह' दान् दाने (१।६।६२)—
यच्छति, देह् लक्षणे (१।६।६६) द्यते, अदादौ दान् लाने (१।५।१) द्याति ।
हादौ इदान् दाने (२।९) दत्ते, ददाति । दियादौ दो यवतपद्मे (४।२९)
—द्यति ॥९०१॥

६५७. पा पाने । पापाप्मा (७।३।७८) इति पियः—पियन्ति ।
अदन्तत्वाद् गुणाभावात् । पुमास्थापापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते ।
एलिङि (६।४।६७)—पेयात् । गाविस्थापुपा (२।४।७७) इति सिज्-
लुक्—प्रपात् । शाधापाडा (७।३।१७) इति युक्—पाययते,
न पादभ्याश्चमाद्भ्यस (१।१।८९) इति परस्मैपदं नास्ति^१ । शोषः १०
विन्तेरी चाभ्यामस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीप्यत्—प्रतौ कुण्डपाप्यः (द्र०
३।१।१३०) साधुः । पाप्यसानाम्य (३।१।२९) इति पाप्यो माने
साधुः । पापाप्मा (३।१।१३७) इति दाः—उत्पियः । अनुपसर्गाणः
(द्र० ३।१।१४१) प्येति पायः । गापोष्टक्—एराशीषोः विन्तेः
(३।२।८ ए० वा०)—सुरापः । पानीयम् । घर्मणं कत्रिधानम् (३।३।१८ वा०) १५
—प्रपा । स्थापापापचो माने (३।३।१५) पीतिः । इरापाजि (उ० १।१)
इत्युण् पायुः । पापुदि (उ० २।७) इति थक्—पीयः । इर (दश० ८।७।१)
पात्रम् । माने (दश० उ० ६।७।१) पापा । विन्तेरी च (इवेत० उ० ४।१।११)
इत्यसुन्—पयः । विन्तेरिषसुन् (तु० उ० ४।२०।३)—पायः अम्यु । पानी-
विदिभ्य पः (उ० ३।२।३)—पापम् । सानसिचयैति (उ० ४।१०।७) इति २०
पल्लवम् । पाको^२ घालः । फलापकः^३ । पम्पा^४ सरः ॥२०२॥

६५८. घा गन्धोपादाने । पापा (७।३।७८) इति जिघ्रः^१—

१. भ्वादावित्यर्थः ।

२. कर्ममिधाय इति शेषः ।

३. घर्मणं कृपुधुकराका वयसि (उ० ५।५।३) ।

४. दश० दशापादी-उपादिश्रुतिः ३।५ ॥

५. दश० दशापादी-उपादिश्रुतिः ७।७ ॥

२५

६. विन्त्रिमघमादयो बल्लुनः स्वतन्त्रा घातवः । अतएवार्थपापुकेभ्यमि जिघ्र-
घातुरपलभ्यते । यथा—गोभिलतृष्णे (२।८।२२, २४) अमिजिघ्र, अमि—विघ्रयं केति ।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) ; इति वा पत्वम्—घ्रेयात्
घ्रायात् । विमाणा प्रा (२।४।७८)—इति ; वा सिज्लुक्—अघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ईं माप्पोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रन्वा (७।४।६) इत्—
अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥२०३॥

५ ६५९. ध्मा शब्दाग्नि-संयोगयोः । शब्दे, मुखादिना चाग्नि-
संयोगे । पाषाष्पा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७)
विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोर्ध्माधेयोः (३।२।२०) खश्—
नासिकन्धमः । त्राडीमुष्टयोश्च (३।२।३०)—नाडिन्धमः । उग्रम्पश्येर्म्मद-
पाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । षो धमश्च (तु० उ० २।३५) इति क्वुन्—धमकः ।
१० धर्तिष्वधमि (उ० २।१०३) इत्यनिः—धमनिर्नाडी । बाहुलकाद्—धमा-
देशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येके^१ । यय—घातो^२ घातुः^३ पावकस्येव राशिः^४ ॥

६६०. ष्टा गतिनिट्चौ । स्वस्तिष्ठादेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

ः शिष्यकेरीये (२।४।१७) च 'धमिजिघ्र' इत्युलम्बते । एवमेव 'घ्रा' घातोरपि
ः 'न्याञ्जि प्रातेश्च' इत्युणादिसूत्रे (५।६३) श्रितेपि सार्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।

११. एवं ऽधमेरपि । उत्तरभातुसूत्रव्याख्यान तद्विपर्यायौ च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः
'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र लिखिरामहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रम-

परिहाय 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य सख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दशपातु
णादिवृत्तिः—तथा (बहुलं) ध्मश्चान्यत्रापि धमादेशो भवति' (द्र० उ० ३।६ पृष्ठ १३२)

२. धीरस्वामी दशपातुणादिवृत्ति-शब्दतोऽर्थतो वा बहुनोद्धरति (द्र० धीर० भूमिवा) ।

२. कस्येद मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रवमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्ये-
वेत्युक्तम् । तथा च धमेरार्धधातुके स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि
'विधमिष्यामि जीमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्या
दिष्यण्यपि द्रष्टव्या ।

२५ ३. दशपातुणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) क्वचित् 'धमः' पाठः, क्वचिद्
'घाता' । तत्रापि 'घान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोणादिवृत्तावपि 'घान्तः' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपातुणादिवृत्तौ क्वचित् 'घातुः' नास्ति । (३।९, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काचनस्वीर राशिः' इति दशपातुणादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समप्रविभ्यः स्यः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्—समित्तुते, अयत्तुते, प्रतिष्ठते, धित्तुते । स्याधोरिष्व (१।३।१७) सममित्त, सममित्तताम् ।
 घाङ्ः स्यः प्रतिज्ञाने (१।३।२२ वा०) उपसंस्थानम्—अस्ति सकारमादिष्ठे^१,
 शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेष्वार्ष्य-
 बोध (१।३।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, क्षापद्दुस्त्रा (१।४।३४) इति २
 सम्प्रदानसंज्ञा; संशय कर्णादित्तिष्ठते यः (किरात् ३।१४) । उदोऽनुभंस्मधि,
 उद ईदाम् (१।३।२४ सू० वा०) मेह उत्तिष्ठते, मुक्तागुत्तिष्ठते; नेह—
 पीडागुत्तिष्ठति, भ्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उपान्मन्त्रकारणे (१।३।२५)
 ऐश्वर्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते^२, धाम्नेष्वाम्नीममुपतिष्ठते^३; नेह—भर्तारमुपतिष्ठति
 यौवनेन, उपनस्युः प्रकृतयः । अर्धकाम् (१।३।२६) २०
 भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकारणमिगकापपयिषु इति वाप्यम्
 (सू० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-
 श्लिष्यतीत्यर्थः^४ । रयिकानुपतिष्ठते^५, मिश्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः
 धुर्ममुपतिष्ठते, प्राप्नोत्यर्थः । वा लिखायाम् (१।३।२५ वा०) मिश्रुर्दानु-
 नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अथिरीष्ट्वात्तां कर्म (१।४।४६) गृहमधि- २५
 तिष्ठति । पुषार्या (६।४।६९) इतीत्थम्—स्वीयते । उपगार्त्तु एनोति
 (८।३।६५) इति पत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्यादिष्वाम्नेन
 धाम्पातस्य (८।३।६४) अधित्तुती । उरः स्यात्तम्नोः पूर्वस्य (८।४।६९) इति
 तस्य घः, भरो भ्रू इति तत्रत्वे (८।४।६३) इति तस्य लोपः—उरिधतः^६ ।
 गानिरया (२।४।७७) इति सिज्लुक्—अभ्यष्टात् । गार्हपत्यादिस्यमायेभ्यि २०

१. महाभाष्ये १।३।२२ आसिरोवेत्तन्मत्तम् । यदाह न्यायकारः—'सकारमा-
 मस्ति धातुमासिरोविराचायं प्रतिजानीते । ... 'स मुनि' इति स षट्ति ।'
 (भाष्य १ पूछ २२६) ।

२. सू० सं० ३।२।४ ॥
 ३. मीमांसा शाबरभाष्ये ३।२।२२ उदधतः ।
 ४. 'गंगा.....त्यर्थः' अथिम् ।
 ५. इतोऽग्ने 'महाभाष्यात्तुपतिष्ठते' इत्यथिम् ।
 ६. 'भूमम्' मूले पाठः । 'द्वारकात्' इति अथिन् पाठः ।
 ७. परस्येयर्थः । ८. इतोऽग्ने 'उदधितः' इत्यथिम् ।

जिघ्रति । वायस्य सयोगादे (६।४।६८) इति वा पत्वम्—घ्रेयात्
घ्रायात् । विमाया मा (२।५।७८) इति वा सिजलुक्—गघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ई नामोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—
जिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥९०३॥

- ५ ६५९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, मुष्वादिना चाग्नि-
संयोगे । पाप्माभा (७।३।७८) इति ध्रम—ध्रमति । श (द्र० ३।१।१३७)
विध्रम । आध्रमात् शङ्घ । नासिकास्तनयोष्माधेतो. (१।२।२०) खश्—
नासिकन्धम । नाडीमुष्टयोश्च (१।२।३०)—नाडिन्धम । उग्रम्पश्येरम्भ
पाणिधमाश्च (३।२।३७) । षो धमश्च (तु० उ० २।३०) इति ष्वुन्—ध्रमक ।
१० अर्तिमुष्टधमि (उ० २।१०३) इत्यनि—ध्रमनिर्नाडी । घाहुलकाद् धमा-
देश । धमि. प्रकृत्यंतरमित्यके^२ । यथा—घातो^३ घातु^४ पावकस्येव राशि^५ ॥

६६०. ष्टा गतिनिट्त्वा । स्थितिष्ठादेश (द्र० ३।७८) तिष्ठ

^१ हिरण्यकेशीये (२।४।१७) च 'अभिजिघ्र' इत्युल्लस्यते । एवमेव 'घ्रा' घातोरापि
'व्याञ्छि घ्रातेश्च' इत्युणादिभूवे (५।६३) श्रित्पि सार्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।
१५० एव ऽ घमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यान तद्विष्णुषी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषत

'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्य ।

१ अत्र विनिरामहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिभूवम
परिज्ञाय 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य सरथा निर्दिष्टा । तुलनीया दशपातु
णादिवृत्ति—तथा (बहुल) ष्मभ्रायत्रापि धमादेशो भवति (द० उ० ३।६ पृष्ठ १३२)

२० घोरस्वामी दशपातुणादिवृत्ति शब्दतोऽर्थतो वा बहुनोद्धरति (द्र० घोर० भूमिका) ।

२. कस्येद मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रधमादीनि । प्रत्ययतराण्ये
वेत्युक्तम् । तथा च धमेरसार्वधातुके स्वयमेव प्रचकृता प्रयोग उदाहृत । रामायणेऽपि
'विधमिन्ध्यामि जीमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रपुञ्जते । अत्र पूर्वधातुस्था
टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

२५ ३ दशपातुणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) क्वचित् 'ध्रम' पाठ, क्वचिद्
'घाता' । तत्रापि 'घात' इत्येव युक्त पाठ । हैमोणादिभूत्तापि 'घात' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४ दशपातुणादिवृत्तौ क्वचित् 'घातु' नास्ति । (३।६, पृष्ठ १३२) ।

५ 'काश्चनस्यैव राशि' इति दशपातुणादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविभ्यः स्यः (१।३।२२) इत्याःमनेपदम्-सन्तिष्ठते, अयतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्यागोरिभ्य (१।३।१७) समस्यित, समस्यियाताम् । पाठः स्यः प्रतिष्ठाने (१।३।२१ वा०) उपसंख्यानम्—प्रसितं सञ्जामातिष्ठते*, शम्भं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रहारानस्येयास्य-योष (१।३।२३)—तिष्ठते कन्याः छात्रेभ्यः, क्षापद्भुर्या (१।४।१४) इति ५ सम्प्रदानसंज्ञा; संशस्य कर्णाक्षि तिष्ठते यः (श्रित ३।१४) । उदोऽनूर्ध्वम्पि, उद ईदपाप् (१।३।२४ सू० वा०) गेह उचिष्ठते, मुक्तायुचिष्ठते; नेह—पीठायुचिष्ठति, प्रामाच्छतमुचिष्ठति । उपान्वरूपे (१।३।२५) ऐश्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते*, धान्नेभ्योऽऽग्नीम्रमुपतिष्ठते*; नेह—भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन, उपतस्युः प्रकृतयः । चकर्मकाश्च (१।३।२६) १० भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरपमिंकरपपथिषु इति वाप्यम् (तु० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-श्लिष्यतीत्यर्थः* । रयिकालुपतिष्ठते*, मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः चूर्ध्वमुपतिष्ठते, प्रामोत्यर्थः । वा लिप्तायाप् (१।३।२५ वा०) मिश्रुर्दानु-नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिगीङ्ख्यातां कर्म (१।४।१६) गृहमधि- १५ तिष्ठति । पुमास्या (६।४।६६) इतीत्यम्—स्वीयते । अपमगांश्च एनोति (८।३।६५) इति पत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्यादिभ्यश्चासेन चान्यातस्य (८।३।६४) अधितष्ठौ । उदः स्यात्तन्मोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति सस्य धः, भ्ररो भ्ररि सवर्णे (८।४।६५) इति तस्य* लोपः—उरिधतः* । गातिरया (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्—अभ्यष्टान् । प्राक्मितादह्यवायेऽपि २०

१. महानाम्पे १।३।२२ आभिराजेतन्मत्तन् । यदाह न्यामकारः—“सकारान्त-मस्तिं धातुभ्योऽभिराजाचार्यः प्रतिजानीते । ... “त मुनि” इति त् एठति ।” (भाष १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. श्रीमोसा शाबरभाष्ये ३।२।२१ उदधतः ।

२५

४. ‘गंगा’...‘त्यर्थः’ अक्षिप्त ।

५. इतोऽपि ‘महामात्रावुपतिष्ठते’ इत्यधिकम् ।

६. ‘भूमम्’ मूले पाठः । ‘दास्मान्’ इति कश्चिद् पाठः ।

७. धस्ये-पर्यः ।

८. इतोऽपि ‘वत्समिन्तः’ इत्यधिकम् ।

- (८।३।९३) इति पत्वम् । धनुवादे वारणानाम्^१, स्पेणोरपतन्यां च (२।४।३ सु० वा०) इति द्वन्द्वैकत्वम्—प्रत्यष्टान् कठकौथुमम् । स्याच्चोरिष्व (१।२।१७) उपासित । तिष्ठतेरिद् (७।४।५) अतिष्ठिपत् । मध्यगेयप्रवचनीय (२।४।६८) इति कर्तरि उपस्थानीयध्वप्रो गुरोः । प्रहादीं (द्र० ३।१।१३४) स्यायी ।
- ५ धातधोपसर्गे (३।३।१०६) ऽङ्—आस्था, व्यवस्था । प्रष्टोऽप्रगामिनि (८।३।६२) साधुः । एषि स्थः (३।२।४) इति क—समस्थः । योगचिमागाद् भावे-
ऽपीप्यते—आखृत्यो वर्तते, अग्न्युरथो वर्तते । अम्बान्गोभूमि (८।३।९७) इति पत्वम्—अम्बष्ट, आम्बष्टः, गोष्टः, भूमिष्टः । घतित्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—स्थितः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपस्थितो गुहं
- ९० चैत्रः । ग्लानिस्थथ वस्तुः^२ (३।२।१३९) स्यास्तुः । लपपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्-स्यायुक्ः । स्पेशमात् (३।२।१७५) इति घरच्—स्पावरः । धनर्थे कविभान स्यात्नापाव्यधिहनिपुष्पर्यम् । (३।३।५८ वा०) प्रस्यः । स्यागपा-
पचो भावे (३।३।५५) किन्—स्थितिः । अजिरशिशिर (उ० १।५४) इति स्थिरस्थयिरी । स्याकतिमृजेर (उ० १।१२६) इति स्याली । तव्ये स्थरुन्दसि
१५ (उ० २।१०२) इति ऋन्—सव्येष्टा सारथिः, स्थास्थिनृस्यूणात् (८।३।६७ तु० वा०) इति पचम् । परमे स्थ किञ्च^३ इतीन्—परमेष्ठी प्रहा । स्यो गुः (उ० ३।३७) स्याणुः । स्थः स्तोऽम्बजवर्को च (तु० उ० ४।६६) स्तम्बः स्तवकः । स्यायी मविष्यति गम्यादयः (३।३।३) प्रस्थायी । स्थूणाः स्थूरत् जङ्गलोलोहपुत्तलिका ॥९०६॥
- २० ६६१. म्ना अभ्यासे । अभ्यासः पारम्पर्येण वृत्तिः । म्नो मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति । आम्नायः । नामन्सीमन् (उ० ४।१५१) इति नाम ॥९०६॥
६६२. दाण् दाने । णकारो दाणश्च सा चेद (१।३।५५) इत्यर्थः । दाणो यच्छ (दि० ७।३।७८)—विप्राय यच्छति । दाणश्च सा चेच्च-
- २५ १ शाखाना मूलं चरणमुप्यते । तथा च भोजवर्षणः (१२ शतान्दवा) ताम्रपत्रम्—“जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरणाय यदुर्वेदकण्वशाखाप्यायिनः..... ।”
द्र० 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' सस्क० २, पृष्ठ १७३, १७४ । २. 'स्तुः' पाठा० ।
३. 'परमे स्थ. किञ्' इति दश० उ० ६।६१ कपाठः । अमरटीकासर्वस्वकारो ऽप्येवमेव पठति, माग १ पृष्ठ १५, ७५ । सरस्वतीकण्ठामरयोऽपि (२।१।२९२) ।

तुर्ग्यर्थे (१।३।५५) इति तड्—दास्या सन्प्रयच्छते । धुकार्यम्—दीयते
 (द्र० ६।४।६६), सिञ्जुक् (२।४।७७) अदात् । दायादौ मूलविभुजादित्वात्
 (द्र० ३।२।५ वा०), घातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) नास्ति' सोपसर्गत्वात् ।
 प्रे दावः (३।२।६) अप्रप्रदः । गोद्ः (द्र० ३।२।३) । दो दद्वोः (७।४।४६)
 दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७।४।४७) प्रत्तम् । दस्ति (६।३।१२४) इति दीर्घः ५
 —वीत्तम् । दाथेद्विशदसदो कः (३।२।१५९)—दानशीलो दासः ॥९०७॥

६६३. इट् कौटिल्ये। ह्वरति । छित्वरादीं (द्र० उ० ३।१) उप-
 ह्वरः ॥९०८॥

६६४. सट् शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गन्धुञ्जि (१।३।२६)
 तड्-संस्वरते । स्वयतिषति (७ २।४४) इति घेद्-स्वरिता स्वर्ता । सनी- १०
 वन्तर्धे (७।२।४९) इति सिस्वरिपति सुस्वूपति । स्वरः । गृष्ट्यस्निहि
 (उ० १।११) इत्युः—स्वरुञ्जम् । स्वारयति । चुरादीं स्वर धात्वे
 (१०।२।५०) अदन्ताः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । हासुस्मदशां सनः (१।३।५७)
 इत्यात्मनेपदम्—सुस्मूपते । स्य ध्याप्याने (१।४।४४) मित्—स्मरयति । १५
 अत् स्मृत्वा (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. दृञ् वरणे^२ । वरणं स्यगनम् । द्ररति । घञ् (द्र० ३।

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राणिनास्तीत्यर्थः ।

२. काराकृत्स्नचन्द्रजेनशाक्यायनीयेषु घातुपाठेषु धीरमैत्रेयदीक्षितादिहितेषु
 घातुप्याख्यानेषु, च अविनीतत्वेन 'दृञ्' पठ्यते (अनादरे-मैत्रेयः, सवरणे दीक्षितः) । २०
 सत्यप्येव सायणो घातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) 'वाचित् पठ्यते' इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
 'वृ संवरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तुमावपि स्वतन्त्रौ घात् । 'दृञ्' धातोः 'दाः,
 द्दारः' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'वृ' धातोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्वारपर्यायाः ।
 धातोश्च वार-शब्दस्य द्वारार्थे पुरा प्रयोगो साट्देशे (सौराष्ट्रतो नीचेः) (द्र० तन्त्रवार्तिक
 १।३।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य स्त्रीलिङ्ग 'वारी' पदे (वारी वा) शुर्जरवाहीक- २५
 रानस्थानीयमावाणु सम्प्रति गवालार्थे प्रयुज्यते (अत्र इत्यर्थे स्त्रीप्रत्ययः । यथा—घट-
 घटी) । नीचीनवारं (अ० ५।८।५।३) जिह्ववारं (अ० १।११६।१।८।४।५।५) इत्या-
 दिषु प्रयुज्यमानो वारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'वृ' धातुस्मः । प्रामादिको

३।१९) द्वारम् । द्वारयतेरुणादिक्किन् द्वः [द्वारो] द्वारः ॥२११॥

६६७. सृ गती । सरति, प्रसरति । पाप्राप्ता (७।३।७८) इति घेगि-
 तायां गती घावादेशः^२ —घाघति । वसुधृ (१।२।१३) इति नेद्—सख्व ।
 सतिशास्वतिर्म्यथ (३।१।५६) लुङि अद् —असरत् । उपसर्गं काल्या प्रजे
 ५ (३।१।१०४) । राजस्यस्यं (३।१।११४) इति सूर्यः । पुगुल्कः समामिहो पु
 (३।१।१४९) सरकः । सतेयं^३ सरति ससति वा—सयः^४ । ण्युल्—
 अमिसारिका । पुतोऽप्रतोऽप्रेयु सतेः (३।१।१८) टः—पुरःसरः, अप्रतःसरः,
 अप्रसरः । पूर्व^५ क्तीरे (३।१।१६) पूर्वसरः । सम्युच (३।२।१४२) इति—
 परिसारी । बाहुलकाद्^६ विसारी । भे सप्य (३।१।१४५) प्रसारी । उ-
 १० प्रतिभ्यामाङि सतेः (३।२।७८ कशिका)—उदासारी, प्रत्यासारी । ऋचकम्प
 (३।१।१५०) इति युच्—सरण । सषट्पदः वनरच् (३।२।१६०) स्रमरः ।
 सृ शिवे, न्याधिमत्सपबलेषु च (३।१।१७ ए०, वा०) घञ्—चन्द्रनसारः, प्रती-
 सारः, विसारः, सारम् । प्रजने सतेः (३।१।७१) भप्—उपसरो गयाम् ।
 घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्^७ पिसरप्रसरो ।

धुन् (द्र० ३।१।१४९) सरकः । सर्वेणद् (दश० उ० ६।३०) इति धन्-सार्यः ।
 सरतेरनुन् (द्र० दश० उ० ९।१०१) अणु मृता अप्सरसः । इह-
 यदियुग्म्य इतिः (उ० १।६७)—सरित् । अणु (दश० उ० १।४६)—सरः ।
 यतिवृधमि 'उ० २।१०२) सरणिः । सर्वेणद् (उ० १।१३४) सरद् ।
 शकादिग्योऽणु (उ० ४।८१) सरटः कृकलासः । सर्वेणुः (उ० ३।२२)— ५
 सरयुः । सरयून्दी । सर्वेणः पुक् च (उ० ३।१४१) सर्वणः । अण्डन् कृ
 (उ० १।१२१) इति सरण्डः । सर्वेणुक् च (उ० ३।४२) इतीकफ्—घृणी-
 फा लाला । जनिदाप्सु (दश० उ० १०।१५) इति निक्—घृणिरङ्कु-
 शः । सर्वेणद् (दश० उ० १।४३) सारयिः । छादी श ए गती (१।१७)
 सिसर्ति । चुरादी (१०।२५३ दुर्गमते) सारयति । युच् (द्र० ३।३। १०
 १०७) सारणा सन्धीयोजना । ज्युद् (द्र० ३।३।११७) सारणी
 सेककुल्या ॥२१२॥

६६८. ऋ गतिप्रापणयोः । ऋळादेशः (द्र० ७।३।७८)
 ऋच्छति । समो गन्मृक्षिप्रदिवस्वत्यति (१।३।२६ कारिका) इत्यामनेपद्म-
 समृच्छते । गुणोऽतिंतयोगापोः (७।४।२९) अयंते । सुखिसुखिमृष्यत्यर्थशुभोतीनाम् १५
 (३।१।२२ वा०) यद्-अरायंते । उपसर्गादति घात्री (६।१।११) वृद्धिः—उपाठेति ।
 यन्ति—इत्यतिव्यपतीनाम् (७।१।६६) आरिष्य । सतिशास्यतिग्यम् (३।१।५६)
 इत्यद्—आरत् । सिपूह्रन्वरां सनि (७।२।७४) इतीद्—अरिस्विति ।
 यतिहोन्जीरी (७।१।३६) इति पुष्—अयंयति, अयितः । अयः स्वामिवैरयपोः
 (३।१।१०३), आर्योऽन्यः । अयि (द्र० ३। १। १३४) अरा । निदादी २५
 (गण० ३.३।१०४) आरा शरभ्याम् । अयमाधनयै (८।२।६०), अन्यत्र ऋतम् ।
 यतिवृधुस्व (३।२।१८४) इतीभ्रः—यतिं केनिपाठकः (धमरकोष १।२०।१३)
 यतेभ्युः (उ० १।७२) किञ्च—ऋतुः । यतैः किरिष्व (उ० २।५१)
 इतीनच्—इरिणं निस्वृणं स्पलम् । यतिवृध (उ० २।१०२) इत्यरणिः ।
 यतिवृषि (उ० २।११७) इत्युस्—अकर्मम् । यतेभ्य (उ० ३।६०) इत्युनन्- २५
 अरणः । यतेनिर् (दश० उ० ८।९) इत्यन्यच्—अरण्यम् । यतिकर्नभ्रि
 (उ० ३।११२) इत्यनन्—अरं कपाटम् । उणादी—यच इः (४।१२९)

१. 'रादि' पाठः ।

२. पञ्चापा (४।१०४) किरिष्वयः, दशपापा तु निक् ।

अरिः । अतिगुण्या मन् (तु० उ० ३।१५२)—अर्मः, अर्मकः । अर्तैर्भ
 (उ० ५।७) इत्यरतिः । अरतिः (द्र० उ० ४।२) । अर्तैर्भुक्तिक् (तु० दश०
 उ० ६।८२)—ऋमुक्षा इन्द्रः । अर्तैः क्युज् उच्च (तु० उ० ५।१७) उरणो मेरः ।
 अर्तैरू च (उ० ४।४६ श्वेत०) इति मिः—ऊर्मिः । स्वामदिपपतिपुशकिभ्यो
 ५ वनिप् (उ० ४।११३) अर्वा—अञ्जः । उषिकुविगतिभ्य स्यन् (उ० २।४)—अर्थः ।
 अर्तैरुच्च (उ० ४।११५) इत्यसुन्—उरो घक्षः । अर्तैर्व्याधौ शुद् च (तु० उ०
 ४।११६) इत्यसुन्—अर्शः । उदके गुद् च (उ० ४।११७) अर्णः । अतिस्तुप्त-
 पुद् (तु० उ० १।१४०) इति मन्—अर्मोऽक्षिरोगः । आरूः पिङ्गलः (द्र०
 उ० १।८५) । अर्यमन् (द्र० उ० १।१५९) । निम्नङ्गतिः । अरुर्मकैः ।
 १० ह्यादौ ऋ स गती (३।१७) इयति ॥९१३॥

६६९. गृ घृ सैचने । गरति । घरति । अष्ट^२ नियतविषयमाहुः^३ ।
 घञ्चिभ्यसिभ्यः क्तः (उ० ३।८६) घृतम् । घृणा । घुरादी घृ क्षावणे
 (१०।१००) लङ्गानी—अभिघारयते । ह्यादौ घृ घरणद्वयोः (३।१५)
 जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४, ९१५॥

१५ ६७०. घृ हृछने । हृछनं कौटिल्यम् । घन्वति निष्कर्मदेवहूय
 (३।१।२२) इति घ्वर्यः । न घ्वरोऽघ्वरो यक्षः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गती^४ । श्वति । शुद्धा प्ररोहः । श्रुवः श्र च (३।१७)
 इति दन्तुः—आश्रुणोति^५ वैत्राय, प्रत्याङ्म्या श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

१. 'घरति.' 'घारति.' पाठा० ।

२. 'अष्टे' इति पुक्तः पाठः ।

२० ३. लुटना कार्वा—परतिरस्मायविरोधेषोपदिष्टः । स घृतं घृणा घर्म इयेवं
 निययः (महा० ७।१।६५, ६६) इति पतञ्जलिचन तु लोकाविषयकम्, वेदे तिङन्ता-
 न्यपि दृश्यन्ते । अत्र 'घ्यादि नैगमेभ्यो माषिकाः—उभ्यप्, घृतम् (२।१।२) इति
 निरुक्तवचनमन्यतुमन्धेयम् ।

२५ ४. स्मृतोऽय पाठः पुरुषको (पृष्ठ ३१) । सायणादयो नेमो पठतः । अत्र
 बहवः पाठोदा दृश्यन्ते तत्तद्भेदेषु ।

५. यदि 'श्रु' घातोः आदिपाठे सत्यापि 'श्रुवः श्र च' इत्यनेन नित्यं दन्तु-
 विवर्तयः स्यात् तर्ह्यस्य आदिपाठोऽनर्थकः स्यात्, तथा सति स्वादावेवमं पठेर,
 एत्यप्येव यदयमाचार्यः मुपाजुं आदौ पठति, सन्तत्पवं च विदधानि, हेन न नित्यं

सम्प्रदानम् । धमो गम्यञि (१।३।२९ का०) इति तद्—संश्रुणुते । कस्य
 (७।२।१२) इति नेट्—शुश्रोथ । मातायां सदवसभुवः (३।२।१०८) कसुः—
 शुश्रुवान् । साभ्रमुदृशां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुश्रूषते । प्रत्याद-
 म्यां भुवः (१।३।५६) नास्ति—प्रतिशुश्रूषति । वीं सुभुवः (१।३।२५)
 घञ्—विध्रावः । सवतिश्रुणोतिप्रवति (७।४।८२) इत्योरित्त्वं घा— ५
 शिध्रावयिपति, शुध्रावयिपति; अशिध्रवत्, अशुध्रवत् ।
 प्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) धावी, धवीत्येके । द्रुयानाश्रुमासिम्ययान् (उ० ४।
 १६८)—श्रोत्रम् । उपादौ ध्रवणोऽध्वत्यः* । ल्युट् (द्र० ३।३।११७)
 ध्रवणं फर्णः । घञ् (द० उ० १।४६) ध्रवः । षड्विधियुद्गुस्त्राहात्वरिम्यो निव्
 (द्र० उ० ४।५१) इति निः—श्रोणिः ॥९१७,९१८॥ १०

६७२. पु प्रसवैश्वर्ययोः । सवति । सोता । [कर्मणि-] सुपुषे ।
 सुतः । सवनः । सवः* । अदादौ (२।३३) सौति । स्यादौ ष्व् धमिष्वे
 (२।१)—सुनोति ॥९१९॥

६७३. सु गतौ^३ । स्रवति । स्रवतिश्रुणोतिप्रवति (७।४।८२) इत्यो-
 रित्त्वं घा—सिन्नावयिपति, सुन्नावयिपति; असिन्ध्रवत् असुन्ध्रवत् । १५
 षिध्रिद्रुम्यः फर्ति वङ् (३।१।४८) असुन्ध्रवत् । किञ्चि प्रदि (उ० २।५७)
 इति स्रः कामरूपी^४ । स्रवः स्रवः* (उ० २।६१) अपादाने । चिक् ष (उ०
 २।६२) स्रक् । सुरीम्यां तुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

ध्रुविकरण इति सापयति । तथा सति 'भवति' इत्यादयोऽपि मौवादिषाः प्रयोगाः
 द्रष्टव्याः । (अथेदे शब्धिकणो बहुव भ्रूयते) । काराकृत्स्नीयकृत्कटीकायां २०
 'भवति' इत्येव उदाहरिते (पृष्ठ ७५) । तेन भवति श्रुणोति च स्वतन्त्रौ धातु । ध्रव
 कन् करणे (१।६।१६) धातोऽपिप्यणी द्रष्टव्या (पृ० १३०।३) ।

१. वज्रवदधस्तु 'बहुलमन्यनापि' (उ० २।७८) इत्यत्र 'ध्रवपा नध्रवन्'
 इत्याह ।
२. 'धानकाजायतव सवः' पाठः ।
३. 'हामी तातम्यादिमपुं पपाठ सु भ्रवये इति' धातुवृत्तिः (पृ० १८१) ।
 वीतरक्षित्यां तु नैताद्याः पाठ उपलभ्यते ।
४. 'कामरूपः' पाठः । २२
५. 'स्रवकः' इति मूल पाठ, स चाशुद्धः । त्रिविधेन नायं शोधितः । क्वचित्
 'स्रवकः' इति नास्ति ।

(४।१०४) अक्षुः (द्र० उ० ४।१०२) । सुपजीविस्तुम्यः कण्ठे क्तिन् (३।३।६५ वा०) स्रुतिः । मे हस्तुस्रुवः (३।३।२७) घञ्—प्रस्त्रायः ॥९२०॥

६७४. धु स्पर्शे । ध्रवति । घाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः । तुदादौ (६।१८) ध्रुवति ॥९२१॥

५ ६७५. दु टु गतौ । द्रवति । दुनोरुपसर्गे (३।३।१४२) णः—
दावो घनाभिः । शदोरु (३।३।५७) द्रवः । समि युहुद्रवः (३।३।२३) घञ्—
संदाव । द्रुतनिग्या दीर्घश्च (उ० ३।६०) द्रुतः । द्रवति । द्रवः । द्रुतः ।
शुष्युषनराजनेऽयुहुसुम्यो षेः (१ । ३ । ८९) इति णेः परस्मैपदम्—
द्रावयति । रुस्रुवृ (७।२।१३) इति नेद्—दुदोय । णिभिद्रुस्रुम्य. कर्तरि चद्

१० (३।३।४८)—अदुद्रवत् । स्रवतिश्रुति (७।४।८१) इत्यम्यासस्य ओरित्त्वम्—
दिद्रावयिपति, बुद्रावयिपति; अदिद्रवत्, अदुद्रवत् । मे हस्तु
(३।३।२७) इति प्रद्रावः । समि युहु (३।३।२३) इति सन्द्रावः । उदि
मयति (३।३।४६) इत्युद्द्रावः । मे लपस्रुमय (३।२।१४५) इति प्रद्रावी ।
इपकारे (३।३।१८० वा०) मितद्रुः । द्रुस्तयः । द्रुमः । हरिमिनयोर्द्वः (उ०
१५ १।३५) हरिद्रुः । द्रुदक्षिण्यामिनन् (उ० २।५०)—द्रविणम् । कृद्भृति (दश०
उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः । बहिधि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः ।
कृदिकारात् (गण ४।३।४५ सूत्रम्) इति ङोपि द्रोणी ॥९२२, ९२३॥

६७६. जि जृ अभिमवे । जयाते । विपराग्या जे (३।३।१६)
आरामनेपदम्—विजयते शत्रुम् । पराजरेक्षोः (३।४।२६) इत्यपादावम्—
२० अध्ययंतात् पराजयते, अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । सन्लितोर्जे (७।३।५७)
कुचम्—जिगीपति, जिगाय । क्रीडनीनां यौ (६।३।४८) आर्चं—जापयति
स्यज्यथ्या शक्यार्थे (६।३।८१) । विप्यविनीय (३।१।११७) इति जित्यो ह्रिः ।
सत्ताया (३।२।४६) घनञ्जयः । अभिजित् (द्र० ३।२।६१) । ग्लायिस्थश्च क्तुः ?
(३।२।१३६) जिष्णुः । इष्णराजि (३।२।१६३) इति करण्—जित्वरः ।
२५ क्वापाजि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरीपधम् । तृभृवादेवसि (उ० ३।१२८) इति
हान्—जयन्तः । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयनी । जेर्दुर् चोदाधः (४०

१. पुक्वकारे (पृ० २५) 'जिजि अभिमवे' इति मुद्रितपाठो दृश्यते,
स चिन्ताः ।

२ 'क्तुः' पाठः ।

३।६१) — जीमूतः । जरति । जि इति दुर्गः—जयति ॥९२४, ९२५॥

६७७. क्षि ऐश्वर्यं इत्येके । क्षयति । ऋभुं क्षयति इष्टे-ऋभुक्षा^१ ।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिद् ईपद्धसने । स्मयते, विस्मयते । स्मिद् ईपद्ध
(७।२।७४) इतीट्—वित्तिस्मयिपते, स्तीतिर्योरिव षणि (८।३।६१) इति ५
नियमात् पत्वाभावः । मीस्योर्हेतुमये (१।३।६८) तद्, नित्य स्मयतेः
(६।१।५७) णावात्त्वम्—मुण्डो विस्मापयते^२ । नमिष्णि (३।२।१६७)
इति रः—स्मेर हास्यम् ॥९२७॥

६७९. गुह् अव्ययते शब्दे । गवते । गोता । गोत्रम् । १. पुरी-
षोतगं इत्येके—गरति, गविता । तुदादीं (६।५७) गु रति, गुविता ॥९२८॥ १०

६८०. गाह् गती । एकस्त्रिवहुर्ये—गाते, गाते, गाते । शपो
गा लुटि (२।४।४५) अगात् । इह गै शब्दे (१।६।५२) गायति ॥९२९॥

६८१. युह् कुह् उह् शब्दे । घवते । कवते । न कवतेर्यदि
(०।४।६१) घुत्वम्—कोकूयते । यङ्लुकि नास्ति—न लुमतात्स्य (१।१।६३)
इति^३—चीकोति । कुसुप्यो दीर्घश्च (तु० दरा० उ० ७।५) इति पः—कूपः । १५
कुः कर्त् (उ० ३।१३३) कुरर । कुवद् दीर्घश्च (उ० ४।९१)—कूचः,
कूची^४ । षच इः (उ० ४।१३९)—कविः । अदादीं कु शब्दे (२।३४)
कोति । तुदादीं (६।१००) कुवति । अवते । लुटि—औष्ट । इः (द्र०
उ० ४।१३८)—अविः । इह् इति च दुर्गः—डवते । छुडवे । छुड
चेयके ॥९३०-९३२॥ २०

६८२. च्युद् छ्युद् ज्युद् प्रुद् प्लुद् गती । च्यवते । च्यवति श्योति
(७।४।८१) इति वाम्यात्सस्योत् इः—चिच्यावयिपति, च्युच्यावयिपति;
अचिच्यवत्, अच्युच्यवत् । च्युतः । च्यवतः । छ्यवतं । ज्यवते । प्लुद्

१. उद्वतमिद किञ्चित् पाठान्तरेण पुन्यकारे (पृष्ठ २३) ।

२ श्लो३मे 'कारवात् रमये नास्ति—कुञ्चिक्येन विस्मापयति' इत्यधिक कश्चित् । २५

३ शितपा निर्देशान् कुत्व न भवतीति भावः ।

४ श्लो३मे 'कूचं', कूचिका किलादमेदः' इत्यधिकं कश्चित् ।

इति नन्दी—ज्वते । स्रवहकम्प (३।२।१५०) इति युञ्—जवनः । वृत्तिश्च
 तु ष्टौ सौप्तमाह—जवः, प्रजवी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । ऊत्तिवृत्तिजृति
 (३।३।६७) इति जृतिः—किञ्चि (उ० २।५७) इति जूः पिशाचः^१ ।
 प्रवते । कटप्रनदीतारः^२ । विप्रावयिपति, पुप्रावयिपति; अपिप्रवत्,
 ५ अपुप्रवत् । बुधपुनरा (१।३।८६) इति प्यन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-
 यति । प्रवणः । मुसुल्वः सममिहारे वुन् (३।१।१४९) प्रवकः । प्रोयोऽश्वघो-
 णाम्^३ । प्लुडोऽप्येषम् । मव्यगेय (१।५।६८), इत्याप्लाव्यश्चैत्रो
 नद्याः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) प्लवद्^४ । विमागङ्गि रुनुवोः (३।३।५०)
 घञ्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३-९३७॥

१० ६८३. रुह् गतिरेपणयोः । रेपण हिंसाशब्दः । रवते^५ ।
 आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सुयुक्वृजो युञ् (उ० २।७४) रवणः ।
 वरातिम्बां क्रुन् (उ० ४।११२ श्वेत०) रुहः । अच, इः (उ० ४।१३९) रविः ।
 अदादौ ष शब्दे (२।२५) रीति ॥९३८॥

६८४. धृङ् अवध्वंसने^६ । धरते । तुदादौ धृङ् आधारे^७
 ११ (६।११४)—ध्रियते । जुगदौ धृ धाणो^८ धारयति । यदुप-
 सर्गात्तिलम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञाया (३।२।५६)
 वसुन्धरा । इध्पायोः शत्रुच्छिषि (३।२।१३०)—धारयन् । अतिस्तुस (उ०
 १।२३९) इति मन्—धर्मः । अतिसुधमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—
 धरणि, धरणी । अचि (द्र० ३।१२४) धरोऽद्रिः, धरा भूः । भिदादौ
 २० (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अध्यायन्याय (उ० ३।३।१२२ कारिका)
 इत्याधारः ॥९३९॥

१. द्र० दशापादी-उषादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।

२. 'नदीमार.' पाठा० ।

३. 'अश्वघोणाम्' पाठा० । उणादौ ३।१२ प्रोयो निपात्यते ।

४. 'प्लवः' पाठा० । टित्वाण्डीप्—सवी । ५. उदुपुतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

६. 'अविध्वंसने इति धीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) पाठः ।

७. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति धीरस्वामी ।

८. धरादौ नायपुपलम्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निर्देहयति धीरस्वामी ।

६८५. मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं प्रत्यर्पणम् । अपमयते, प्रणिमयते । मनि मीमाणु (७।४।२४) इति मित्सते । हावामध (३।२।२) इत्यण्—धान्यमायः । उदीचा माडो व्यतिहोरे (तु० १।४।१९) क्त्वा—अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते, मयतेरिदन्यतस्याप् (६।४।७०), पक्षे अपमाय । मापोकीच (दश० उ० १।१५७) मेरुः, सुमेरुः । माछाससिङ्ग्यो यः ५ (तु० उ० ४।१०६) माया । चन्द्रे मो ङित्^३ (तु० ४।२२८) इत्यसुन्—चन्द्रमाः । अदादौ मा माने (२।५४) माति । छादौ माङ् माने (३।६) ममीते ॥९४०॥

६८६. देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—अव-दिग्ये । मनिन् (दश० उ० ६।७३) दामा । दाष् दाने (१।६६२) यच्छति । दैप् शोधने (१।६५६) दायति मुपम् । अदादौ दाप् खने (२।५१) दाति १० मीहीन् । छादौ हदान् दाने (३।६) दत्ते, ददाति । डि घादौ दो यवखण्डने (४।३९) दति ॥९४१॥

६८७. श्यैङ् गर्तौ । श्यायते । श्यादव्यध (३।१।४१) इति णः, श्याप्रहणं सोपसर्गायम्—प्रतिश्यायः, अवश्यायः । प्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६।१।२४) सम्प्रसारणम्—शीनं घृतम्, श्योऽपरो (८।४।४७) १५ नत्वम्, नेह—शीतो वायुः । प्रतेष (६।१।२५) स्फैयकृतस्य पिता प्रनिशीनः । विमायाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) अभिशीनः, अभिश्यानः, अवशीनः, अवश्यानः । इषिषुधि (उ० १।१४५) इति मङ्—श्यामः, श्यामा, श्यामाकः । श्यास्त्याङ् (उ० २।४६) इतीनच्—श्येनः । इश्याग्नामित् (उ० ३।६३) श्येतः ॥९४२॥ २०

स्मृतोऽयं पाठः पुरयकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (धातु० पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रतिदाने' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रे (इस्तलेख पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रणिधाने' पाठा० । २. 'प्रणिधानम्' पाठा० ।

३. 'ङित्' इति मायपोयादौ पाठः । श्वेतवनवासिदृष्टौ क्विच् इस्तलेखे 'चन्द्रे मो ङित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे मो ङिषिच' इत्येवं पाठान्तरं २५ दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) ।

४. 'दैङ् प्रैङ् पालने । दायते, प्रापते' इति काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नड-टीकायां (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रेयधातुपाठेऽपि (धरमदस्तलेख पृष्ठ ८) ।

६८८. व्यैद्दृ हृदौ । आप्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१)
पीवरः । ग्याप्योः सम्प्रसारणा च (उ० ४।११५) इति कनिष्—पीवा ॥९४३॥

६८९. त्रैद् पालने । चीरत्त प्रायते (द्र० १।४।२५) । उदवि
दोन्दत्रा (८।२।५६) इति नत्व घा—घ्राणः, घ्रातः । नित्यम्—

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।

मिषते न विमाप्यन्ते गवाचः सञ्चितमतः । [महामाप्य ७।४।४१] ॥९४४॥

६९०. अनुदात्ताः ॥

६९१. पूह् पवने । पवन नीरजीकरणम् । इतश्चत्वारः सेटः ।
पवते । पविता । स्मिपूह्स्वशा सति (७।२।७४) इतीद्, घोः पुयण्यपरे
१० (७।४।८०) इत्योरभ्यासस्येत्—पिपविपते । विपूयविनीय (३।१।११७)
इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न मापूपूकमि (८।४।३४) इति कृति णत्व
नास्ति—प्रपवनीयम् । पूहः क्वा च (१।२।२२) इति क्वा निष्ठयोर्वेद्—
पूत, पवितः; पूत्वा, पवित्वा । पूह्यजो शानन् (३।२।१२८) पवमानः ।
ल्युः (द्र० ३।२।१३५) पवन । निरभ्योः पूह्वो (३।२।२८) निष्पावः ।
१५ हलधृकरयो पुवः । (३।२।१८३) घन्—पोत्रम् । क्तरि चविदेवतयोः (३।२।
१८६) इत्रन्—पवित्रम् । नन्देनेष्ट्वष्ट (उ० २।६।५) इति पोता ऋत्विक् ।
हसिमृमिण्वामि (उ० ३।२।६) इति तन्—पोतः शावको, नौभेदश्च । धापूह्-
श्चविभ्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूगः क्रमुक, संघ । पुवो ह्रस्वश्च (उ०
४।१।६५) इति कत्रः—पुत्रः । पूजे यण् ण्विभ्रस्वश्च (दश० उ० ८।१।६ क्वाठ)—
२० पुष्पम् । इ (तु० ४।१।३८) पविः । क्वादादौ पूञ् (५।१।१) पुनीते,
पुनाति ॥९४५॥

६९२. मूह् चन्धने । मवते । ओ पुयण्यपरे (७।४।८०) मिमा-
वयिपति । मूह्योर्लोपश्च (तु० दश० उ० ६।१७) इत्युपन्—तैजसावर्तनी
मृषा (अमर० २।१।०।३३) । तनिमूह्यां किञ्च (दश० उ० ६।८)—मूत
२५ पुट्ट-धः । जीघनस्य मूतः—जीमूत, घृषोदरादि (द्र० ६।३।१०२) ॥

१. सूत्रमिद् दशापापामत्रोपलभ्यते । तत्र 'मूह्योर्लोपश्च' इति पाठः ।
स एव च शुद्ध पाठः । शीरत्तामी दशापादीपाठ प्रयेषानुसरति । तत्रापि च
कमहकहस्त्रेणस्य पाठम् । अत्र घी० त० २।६ यूप पद सिद्धिर्द्रष्टव्या ।

६९३. डीद् विहायसां^१ गतौ । ड्यते । इण् निष्ठायाम्—
ड्यितः, कित्त्वं नेष्टम् । दिवादीं डीद् गतौ (३।२५) डीयते, डीनः ॥९४॥
[अथ सेद् परस्मैपदी]

६९४. तृ पुवनतरणयोः । पुवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम् ।
तरति । तारकः । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीदोऽलिटि वा दीर्घः—तरिता, ५
तरीता; तेरिथ । न लिटि (७।२।३९) तरिपीष्ट स्वया । सिचि परस्मैपदेण
(तु० ७।२।४०) न दीर्घं—अत्तारिष्टाम् । इट् सनि वा (७।२।४१) तित्तीर्षति,
तित्तरिपति, तित्तरीपति, तृपलमज (६।४।१२२) इत्येत्याभ्यासलोपो—
सेकः । सहाया शृत् (३।२।४६) इति खच्—रथन्तरं साम । श्वेतुःश्रोषन्
(३।३।१२०) अथतार । मिदादीं (गण० ३।३।१०४) तारा । ण्यन्ता- १०
दचि (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः । रदाभ्या निष्ठातो न (८।४।४२) तीर्णः ।
श्वकार्त्वादिभ्यः क्तिञिष्ठावत् (३।३।१५४ कारिका) तीर्णिः । पातुतुदिपचि (उ०
२।७) इति थक्—तीर्षम् । अर्तिश्रु (उ० २।१०२) इति तरणिः । वृत्तु
(तु० उ० ३।५३) इत्युनन्-तरुणः । श्रोक्षलः (उ० १।५) तालु । वृत्तुदि
(तु० उ० ३।६२) इति सः—तर्षः । कृतुकुपिभ्यः क्रीटन् (उ० ४।१८५) १५
तिरीट शिरोऽलङ्कारः । अवित्रष्ट (तु० ३।१५८) इती—तरीः । अस्तु (दरा०
उ० ६।४६) तरम् । समशीत् (तु० उ० १।७) इत्युः—तरुः । अस्तु (१।१२६)
इति प्राक्प्रत्ययात्^२ तरण्डः पुत्रविशेषः । प्रादिभ्यश्च (दरा० उ० ३।६०)
इत्यङ्गच्—तरङ्गो वीचिः । पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम् ॥९४॥

६९५. उदात्ताः ॥

२०

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने । इतो ह्रदान्ताः (१।७७३) अष्टावनिट
आत्मनेपदिनश्च । गुपतिञ्किदभ्यः सन् (३।१।५)—जुगुप्सते पापात् ।
निन्दायामुत्पत्तिच्चिकीर्षितम्, अन्यत्र—गोपते^३ । शू खणे (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठः ।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शारङ्गादीनां प्रतिश्रवणैः (दरा० २५
उ० ३० ५।६) । ३. गोपते इति प्रत्युक्तं सायणेन (धातु० पृष्ठ १८८) ।

गोपायति, आर्यप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८) । चुरादी भासायः (१०।१९७) गोपायति ॥९४९॥

६९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । तितक्षते कोपम् । क्षमायामुत्पत्ती सन्विघेर्ः (द्र० ३।१।६) निशाने प्रत्ययान्तरं ह्याप्यते—तेजते^१ । तेजः । तेजनम् । तेजनी । युजिश्चितिजा कुष (उ० १।१४६) इति मक्—तिर्गमम् । तिजेदीर्घः (उ० ३।१८) इति स्नः^२—तीक्ष्णः । चुरादी (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

६९८. मान पूजायाम् । मान्बधेदेन्शाब्दः (३।१।६) इत्युत्पत्ती चिचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादी (१०।२३०) घाघ्राद वा (१०।२०१) इति मानयति, मानति । मानः । माननम् । नप्प्रनेष्टृ (उ०।२।६६) इति माता ॥९५१॥

६९९. बध बन्धने । मान्बध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-धीभस्सते । अन्यत्र—घाघते । बधकः चुरादी बध संयमने (१०।१४) घाघयति ॥९५२॥

७००. रभ रामस्ये । रामस्यं का योपक्रमः । संरभते, आरभते । सनि मीमाषु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पोरदुग्धात् (३।१।९८) यत्—आरभ्यम् । रभेशब्दलिङोः (७।१।६३) लुम्—आरम्भः, आरम्भणम् । अच् (द्र० ३।१।१३४ घा०)—रम्भः, रम्भः । शक्थ्वहा (३।४।६५) इति लुमुन्—आरभते भोक्तुम् । अत्यविचामि (उ० ३।१।१७) इत्य-सच्—रभसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. दुलभप् प्राप्ती । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८; ४।४।२०) । उपलभा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकाल्^३ लब्धिः^४ । लभेध

१. 'तेजते' प्रत्युक्त्तः सायेण (धा० पू० १८८) । २. 'वस्नः' इति युक्त्तः पाठ । ३. अत्र लिबिंशेन भ्रात्या 'बहुलामेतानिदर्शनम्' (१०।३।२४) इत्यस्य सख्या निर्दिष्टा । अत्र पूर्वत्र (पृष्ठ १३२) निर्दिष्टा शिष्या (३) द्रष्टव्या ।

४. अत्रापि लिबिंशेन भ्रान्त्या काशिकायाः ३।३।९३ सख्या निर्दिष्टा । काशिकाकास्तु सन्धिपद 'क्षिणावादिभ्यः' इति वार्तिकेन साधयति, क्षीरवामी तु बहुलमदृष्ट्यात् किनमाह ।

(७।१।६४) इति तुम्—आलम्भः, विलम्भनम्^१ विभाषा विषयमुक्तोः (७।१।६६)
 अलामि, अलम्भि, सोपसर्गात् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०)
 व्यलम्भि; लामंलामंम् । लम्भंलम्भम् उपसर्गात् खल्वचोः (७।१।६७) ईप-
 लुम्भः, सुप्रलम्भः । न सुदुर्म्या केवलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम् ।
 आदो वि (७।१।६५)—आलम्भ्यम् । उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६६) उपलम्भ्यम् ।
 सनि मीमाषु (७।४।५४) इति लिप्सते । लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५) ॥

७०२. प्वञ्जं परिप्वञ्जे । दशसञ्जस्वञ्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति
 न लोपः, उपसात् सुनोति (८।३।६२) इति पत्वम्—परिप्वञ्जते । सदिस्वञ्जोः
 परस्य लिटि (तु० ८।३।१८) इति परस्य नास्ति, ग्रन्थिग्रन्थिदाग्नेस्वञ्जीना च (द्र०
 १।२।६ का०) इति कित्त्वम् - परिपस्वञ्जे । प्राक् सित्तादङ्गवायेऽपि (८।३।६६) १०
 इति परत्वम्—पर्यप्वञ्जते । निवादीना वाङ्गवायेऽपि (८।३।७१) इति पत्वं
 वा—पर्यस्वञ्जते । अस्त्रङ्क्याः, इडपीष्टः^२—अस्त्रङ्गिष्ठाः । जान्तनरां विभाषा

१. वस्तुतः साधुवक्त्रा 'आलम्भः, आलम्भणम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्ये-
 वमादयः प्रयोगा न रमलमभाक्तोः, किन्तर्हि साधुवक्त्रयोर्धत्तन्तरो रम्भलम्भयोः ।
 अनयोः धात्वन्तरे किं मानमिति चेद् भूम, यत्रानयोर्भुम् विधीयते तत्र तुमामावस्या १५
 पि प्रयोगदर्शनात् । तद्यथा—

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १९।४) 'धादिकाले यत्तेषु परावः समाल-
 मनीया वयुतः, नालम्भाप प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लमलम्भयोः पृथक् पृथक्
 प्रयोग दर्शनात्, अर्धन्तरश्रवणाच्च ।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अभिष्टोम आलम्भः' इति श्रौत- २०
 वाक्ये प्राप्नोऽपि तुम् न श्रूयते ।

(ग) काशिकस्वनातुपाठीयकण्डटीकाया रमलम धात्वोः 'रमक, रमः, रममाणः,
 रमणीयम्, लभिः, लम्भनम्, लमकः, लममानः, इत्यादिप्रयोगेषु तुमोऽदर्शनात् ।

तदेव लमलम्भयोः पार्थक्येऽर्थान्तरे च सति 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमात्मते' (तै०
 ना० १।४।१—१८) इत्यादियु आलम्भते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'इदं बालमते २१
 (पा० ० गृह्य १।८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव । वस्तुतस्तु लाघवमिच्छद्भिः पाणिन्यादिभि-
 राचार्यैरेकमेव धातु पठित्वा द्विवचनीनां शब्दानां साधुवचनवाक्यात् (अन निरुक्तस्य
 २।२ तद्यत्र स्वारादन्तरान्तरधाम्नात्तुर्भ्रवतीत्यादिश्रवणमनुत्-धेयम्) ।

२ अनिद्वाच्यं प्राप्नोति ।

(६।४।३२) कित्त्वं न लोपः—स्वङ्गत्वा, स्वक्त्वा ॥९५६॥

७०३. हृद् पुरीषोत्सर्गे । हृदते । हृन्नम् । हन्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५ ७०५. निश्चिदा अव्यवर्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेत् । ह्येदति । ह्येद्विता । आदितम् (७।२।१६) इति नेट्—क्षिपणः । विभाषा मावादिर्कर्मणोः (७।२।१७) क्षिपणम्, ह्येदितम्; प्रक्षिपणः, प्रह्येदितः, निष्ठा शीङ्स्विदिक्षिदिक्ष्वः (१।२।१९) इति नेटो निष्ठाया न कित्त्वम् । निश्चिदा (४।१।३५) क्षिपति, अक्षिपत् ॥९५७॥

२० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७।१९) पञ्च-
दशानिष्ठः परस्मैपदिनञ्च । स्कन्दति, स्कन्धते । परिरुन्दः प्राच्यभरतेषु
(८।३।७५) या पत्वम्—परिष्करणः, परिष्कन्नः । वेः स्कन्देरनिष्ठायाप
(८।३।७३) या पत्वम्—विष्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विष्कन्न ।
परेषु (८।३।७४) परिष्कन्दति, परिष्कन्दति । प्रास्कन्दत्, प्रास्कन्दीत् ।
१५ नीगन्धु (७।४।८४) इति चनीस्कन्धते । स्कन्देः सलोपश्च (उ० १।१५) इत्युः—
कन्दुः स्वेदनी । अचि (द्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्देषु स्वाङ्गे (उ० ४।२०६)
घः—स्कन्धः । कित्त्वं स्कन्दित्यन्दोः (६।४।३१) इति नलोपो नास्ति—
स्कन्त्वा । विशिपतिपदिस्कन्दा (३।४।५६) णमुल्—गोहावस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यम विपरीतमैथुने । यमति । यन्धा । यभ्यम् । जमि
२० च इति दोगां.^१—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम् प्रह्वत्वे । प्रह्वन् नम्रत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तारि
न इहस्तुनमां यक्चिषी (३।१।८९) नमते दण्डः स्त्रयमेव, अनंस्त ।
यमरमनमातां सुह् (बु० ७।२।७३) अनंस्तीत् । ज्वलज्वलज्वलचलनमाम् (१।५।५५)
इति वा मित्—नामयति, नमयति । उपसर्गान् नित्यम्—प्रणमयति ।
नमिक्मिपि (१।२।१६७) इति ट्—नम्रः १ फलिपाटि (उ० १।२८) इति
२५ नाकुर्वन्मीकम् ॥९६०॥

१. कोऽभिप्रायः, कुभत्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः गायति प्रमादात्'
पाठा० ।

२. पाराशर्येण 'जमि गवे' पठति (पृष्ठ ७७ ।

७१०. गम्लृ सप्लृ गतौ । इगुगमियमा ङः (७३।७७) गच्छति ।
समो गम्युद्धि (१।३।२९) इति तद्ध—संगच्छते । आगमत् (द्र० ३।१।५५)
गमहनजन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जग्मुः । विभाषा गमहन (७।२।६८)
इति कसौ घेट्—जग्मिवान्, जगन्वान् । गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।८।५८)
गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति चा ल्लिङ्गसिचोः ५
फित्त्वम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंत । अग्भनगमां सनि
(६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्दीर्घविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य
नास्ति—संजिगंसते । गमथ (३।२।४७) इति खच्—प्लुधंगमः^१ । खच्-
डिद् (३।२।३८ वा०) प्लुधंगः^१ । डः (द्र० ३।२।३८, ४८ भाष्य) प्लुधंगः^१ ।
विहायसो विह च (३।२।३८ वा०) विहंगमः । डे च (३।२।३८ वा०) विहगः । १०
विहंगः (द्र० ३।२।३८ घा०) । उरसो लोरथ (३।२।४८ वा०) उरगः ।
उरंगमोऽपीति केषिद् । त्वरस्य तुरादेशः—तुरंगमः । लषपत् (३।२।५५)
इत्युक्त्वा—आगामुकः । गत्वरथ (३।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०)
इति तुन्—आगन्तुः । गत् गम्यदेः (दश० उ० ३।६२) गङ्गा । गमेर्दोः (उ० २।६७)
गौः । वर्तमाने पृषद् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) १५
क्रिमिः । गमेर्गञ्च (उ० २।७७) इति क्युन्—गगनम् । भविष्यति गम्या-
दयः (३।३।३), गमेरितिः (उ० ४।६) गमी ग्रामम् । आळि णिद् (उ० ४।७)
आगामो । गमेरा च (उ० ४।१६६) इति त्रन्—गात्रम् । महवृट्निश्चिगमथ
(३।३।५८) इत्यप्—गमः । गोचसंचर (३।३।११६) इति निगमो वेदादिः ।
सर्पतिः अस्तपत् । सर्पोऽच्चि । के (द्र० ३।१।१३५) रूपः । र्णापि (उ० २०
२।१३) इति रक्—सुप्रदचन्द्रमाः, सुप्रा नाडी । अविशुचि (उ० २।१०८)
इतीन्—सर्पिः ॥९६१, ९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । इगुगमियमा ङः (७।३।
७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकारणे (१।३।५६) तद्ध—स्वकरणं परिणयः^२
—उपयच्छते कन्याम् । आडो यमहनः (१।३।२८) आयच्छते । समुदा- २५
ह्म्यो यमोऽग्रन्थे (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्थे (१।२।१५) फित्त्वम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण मुच् विधीयते, न वपुद् । ।

३. माभ्यकारस्तु स्वकरणमात्रं याह ।

उदायत । विमायोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायस्त । यममनमातां
 सुक्^१ च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । गमोऽपि-
 वेषे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वांवि यमो मते (३।२।४०) खञ्,
 वाचंयमपुन्दरी (६।३।६६) । अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः ।
 १५. नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तृङ्—आयामयते । यमः समुपनिविषु
 च (१।३।६३) इति या घञ्-संयमः, संयामः, उपयमः, उपयामः
 नियमः, नियामः, वियमः, वियामः । इत् (द० उ० ८।७९) यन्त्रम्
 उदिदिति श्रीमोज^२—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतात्रनासेवने (८।३।१०२)
 १६. पत्वम्—निष्टपति । उदिम्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
 स्वात्तकर्मकाश्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकरयैव
 (१।३।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः ।
 तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतस्तपस्तापसः, अन्व-
 घातस्य पापेन कर्मणा । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः ।
 १५. असूर्यललाटयोर्दशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विषत्परयोस्तापे
 (३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः^३ । असुत् (द० उ०
 ६।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
 त्यजियस्योः कुत्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

२०. ७१४ पञ्च सङ्गे । दन्शतन्जस्वजां शपि (तु० ६।४।२५)
 नलोपः, अपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति परस्वम्—व्यतिपजति । स्वादि-
 ष्वन्पाप्से चाग्यासस्य (८।३।६४) अभिषपञ्ज । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२)

१. 'सुक्' पाठ० । 'सक्' इति काशिका । २. द० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धयति । अत्र

२५. कश्चिन् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संज्ञायाम् (३।२।४६) शत्रुंतपः"
 इति युक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेपर्यति कुत्वाम्बः 'यजयाज' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेथ
 'यपति प्रातिषेधे त्यजेरुपसंख्यनम्' इति तत्रत्येनैव वार्तिकेन ।

क्त्व नलोपः—सकृत्वा, सङ्कृत्वा । उत्सङ्कोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निपङ्ग-
स्तूपी^१ । अस्मिन्निज्जन्त्या विधन् (उ० ३।१।५४) सक्त्रि ॥९६६॥

७१५ दृशिर प्रेक्षणे । पात्राध्या (७।३।५८) इति पश्यादेशः—
पश्यति । समो गन्धुश्चि (१।३।२९) इत्यत्र^२ दशेश्च (१।३।२९ काशिका) इति
तङ्—सपद्यते । विमात्रा सृजिदशो. ७।२।६९) थलीट्ट—ददर्शिय, दद्रष्ट।^५
सृजिदशोर्गल्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्वयिन्तीयुत्तारिणु
(६।४।६२) इति चिण्वादिट् च—दर्शिष्यते त्यया । इति वा (३।१।५७)
इत्यङ्, ऋदशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शत, अद्राक्षीत्, न दशः
(३।१।४७) इति क्लो नास्ति । हाशुस्मृदशा सवः (१।३।५७) तङ्—दि-
दक्षने । अङ् उञ्चत् (७।४।४७) चा—अददर्शत, अदीदशत् । अमिवा-^{१०}
दिदशोरामनेपदे (१।४।५३ वा०) या कर्तुः कर्म सप्ता—राजा दर्शयते
भृत्यान्, भृत्यैर्वा । पात्राध्यादेशदशः शः (तु० ३।१।१३७) उत्पद्यः । असूर्य-
ललाटयोर्देशितपोः (३।२।३६) खश्—असूर्यम्पश्या राजदाराः । उग्रम्पश्ये-
रम्पदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्च (३।२।६०)
तादृक्, तादृशः । तादृशः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च^{१५}
(३।२।६० वा०) सहशः, अन्यादशः । दशोः कतिप् (३।२।९४) पारदृश्या ।
दशोः, आदशोः । अजिदशकम्यमि (उ० १।२।७) इति पशुः । माषाया शासि-
बुध्दिदशेषिमृत्विम्यो य्व् (३।३।१३० वा०) सुदर्शन । कर्मणि दशिन्दिदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शं वरयति ॥९६७॥

७१६ दन्श दक्षने । दशनं दन्तकर्म । दन्शमन्जस्वन्वां शपि^{२०}
(तु० ३।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपपद (३।१।२४) इति भाव-
गर्हायां थङ्—जपजमदृदश (७।४।८६) इति अनुस्वारागमः—दन्ददयते ।
वजजपदशो यङ्—(३।२।१६) इत्युक्—दन्दशुक् । कर्मण्यण् (३।२।१)
वृरदंशो माज्जाः । दक्षने (धातुसूत्र १।७।१६) इति निदेशात्^३ न
लोपः । उपदशस्तृतीयायाप् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदश^{२५}
भुङ्क्ते । दाम्नी (३।१।२८२) इति ट्टन्—दृष्टा । उदशो गुणश्च (तु० उ०

१. दृशी इषुभिः । द्र० अमा २।८।८९ ।

२ 'इति वर्तमाने' पाठो० ।

३. मृत धातुवृत्तौ (पृष्ठ १९९) ।

१।१४९ नारा०) दश । १। विद्मिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था
च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृप विलेखने । विलेखनं ह्युत्किरणम् । कर्पति ।
तुदादीं (६।६) कृयति । स्पृग्मृक्कृष्णवृषां सिञ्जा (३।१।४४ वा०)
५० अक्राक्षीत्, अकार्षीत्; पक्षे क्तः अकृक्षत् । उर्हद् (७।४।७) घा—
अचकर्पत् अचीकृपत् । नन्द्यादीं (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि(द्र०
३।१।१३४) कर्षः, आकपो घृतफलकम् । सप्तम्यां चोपपीडक्यकर्षः (३।४।४९)
भ्राष्ट्रोपकर्षे धानाः स्वादति । श्विचामितानि (उ० १।८०) इत्युः—ऋषुः ।
इङ् कृष्यादिभ्यः (३।२।१०८ वा०) कृषिः । कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् (उ० २।३८)
१० कर्षकः कार्षकः । अश्विक्वोः किकृ (द० उ० ३।१२) कृषिकः । कृषोदेथ चः
(द० उ० १।४) चर्षणिर्वेदया^२ । कृषेर्वृषे (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । लुपसदपर (३।१।२४) इति
यङ्—दन्दहते । दादेर्षः^३ (कातन्व ३।८।५७) दग्धा, घक्षयति (द्र० ८।
२।३७) न्यङ्कादीं (गण० ७३ ५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो मक्ष्ये^४ ।
१५ अवदाहोऽन्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीहवान् (द्र०
६।१।१२) दाह्री (३।२।१८२) इति घृन्—मेहम्^५ । न्यङ्कादीं (गण० ७।३।
५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवामे रोगापनयने च । शप्तिञ् (६।३।१।५) इत्यु पत्तो
२० सन्—चिकित्सति । चकरात् सराये च—विचिकित्सति । निवासे
नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादीं केव निधा-
यणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

७२२. दान अवस्रब्जने । इतो ब्रहान्ता (१।०३१) दद्यान्ति

- २५ १. इत धारम्य था अन्तं वचिष । २. द्र० हेमोणादि ६४१ ।
३. अथ शिविरोन पाणिनिस्त्रस्य पाठान्तरं मत्वा तदीयध्वंसस्या निर्दिष्टा ।
४. न्यङ्कादिगणे—‘संशयामर्षावदाघनिदाघाः’ इत्येवं पठ्यते ।
५. ‘मेहः’ पाठा० ।

उभयपदिनश्च । मान्त्रधदाशान्त्रो दीर्घधाभ्यामस्य (३।१।६) इति सन्—
दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३ शान तेजने । शीयांसते शम्भम्, शीयांसति ॥९७४॥

७२४. हुपचप् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।१।८) इतीत् संज्ञा यया स्यात् । पचने,
पचति । पचिन्मम् । पित्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्वागमाप-
चो मात्रे (३।३।६५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (८।२।५५) पक्म् । पचादीं
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीभ्यते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्-
फयादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्त्तरि उष्—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।२३) खद्—द्रोणम्पचः । मितन-
खे च (३।२।१४) मितम्पचः^१, नखम्पचः । रजस्यसूर्य (३।१।११४) इति
कृत्प्रचयः । अलङ्कृन् (३।२।१२६)—इत्युत्पचिष्णुः । पचेरेलिमः कर्म-
कर्त्तरि (द्र० काशिका ३।१।२६) पचेलिमा मापाः । मांसस्य पचि युष्पचोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांसपाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^२
मांसपचनम्^३ ॥

१०

१५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तृकलभज (६।४।१२२)
इति भेजे, भेजुः । भजो रिः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पृचावृष (३।२।
१४२) इति घिनिष्—भागी । खल भगः पद च (द्र० काशिका ३।१।२२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः ।
सुरादीं भाज पृथक्कर्मणि (१०।१।७१)—धिभाजयति ॥९७६॥

२०

७२६. रञ्ज रागे । रञ्जेथ (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रजते, रजति । कुविरजोः प्राचा इयद् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्यति
वस्त्रं स्वयमेव । घनि च मात्रकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागः,
आधिकरणे रङ्गः । रञ्जेषीं मृगरमणे (६।४।२४ वा०) रज्यति मृगान्, नेह-

१. 'उञ् पाठ० । २. इतीडे 'रूपणः । आसनेपदे किं-
पचानः' इति वचिदधिकम् । अत्र अमकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठ० ।

४. अष्टाध्यायीं विनुष् प्रत्ययः ।

रञ्जयति नटः । रजनरजकरजःसु कित्त्वम् (तु० ६ ४।२४ वा०) शिल्पिनि ध्रुव
 नृतिखनिरञ्जिम्यः (३।१।१।२४५ सू० वा०) रजकः^१ । महारजनं कुसु-
 म्भम्^२ । गौरादीं (गण ४।१।४१) रजनी । जनीजूयकनसु (खोऽमन्ताथ (१।५५४)
 इति मितसंज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्यथा—राजर्विकल्पो रजयन्^३ । सम्पृव
 (३ । २ । १४२)—रागी । पृषिरञ्जिम्यां कित् (उ० ३।१११) इत्यतच्—
 रजतम् ॥९७७॥

७२७. शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । वाचा
 शरीरस्पर्शने चानेकार्थवान् । शपते, शपति । शप उपलम्भने (१।३।२१
 वा०) तद्ध्, क्षापह्नुद्दृशाशपा (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते चैत्राय ।
 १० शपति रिपुं पुरोधः । शोड्शपिरादि (तु० उ० ३।१।१३) इत्यथच्—शपयः ।
 शाशपिम्यां ददनी (उ० ४।९७) शब्दः^४ । शपेर्वथ (उ० १।१०५) इति कलः—
 शयलो वषः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ । त्वेषते, त्वेषति । रिट् । नप्नेभृत् (उ० ३।९५)
 इति त्वष्टा अर्कः^५ । अत्रपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गः । निरसनमपाकरणम् ।
 २५ अत्रत्वेषति गां द्विजाय, अथात्रेषते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजापंगतिकरणदानेषु । यजते, यजति ।
 वधित्वपियजादीनां किति (६।१।१५) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः ।
 लिष्टवग्भाषस्योमेष्यात् (६।१।१७) इयाज । यजयावकव (७।३।६६) इति कुर्वं
 नास्ति—याज्यम् । प्रयाजानुयाजौ यहाह्ने (७। ३ । ६२) अन्यत्र—प्रयागः,
 २० अनुयागः । कर्णे यजः (३।२।८५) णिनिः—आग्निष्टोमयाजौ । सुयजोर्द्वेनिप्
 (३।२।१०३)—यज्या । पृह्यजोः शानत् (३।२।१२८)—यजमानः । ऋतौ-
 यजति (द्व० ३।२।५९)—ऋतिरिक् । यजजपदशा यजः (३।२।१६६) इत्यूकः
 यायजूकः । यजयात् (३।२।९०) इति नट्—यज्ञः । यजयजोर्भावे क्यप् (३।३।

१. अत्राह सायणः—'न्यामे तु य किद्दयपि रश्मिर्विधानासिद्धाश्लोप
 २५ इति तरङ्गिणीपदमङ्गो' (पृष्ठ २०४) । अथ पाठो नोपन्यतेऽत्र तरङ्गिण्यात् ।

२. 'वाचन कुसुम च' पाठः । ३. अनुपलब्धमूलम् ।

४. इतोऽपि 'शब्दनम्' इति षाचिदधिकम् ।

५. 'सूर्यः' पाठः ।

६८) इज्या । उणादी यष्टिः^१ । घर्तिपूवपि (उ० २।११८) इत्युस्—यञुः
काठकम्^२ ॥१८०॥

७३०. डुवप् वीजसन्ताने । वीजानां सन्तानः क्षेत्रे विल्लार-
णम् । घपते, घपति । [प्रणिघपते] प्रणिघपति (द्र० ८।४।१७) ।
उप्यते । घप्ता । उवाप, ऊपुः, ऊपे । उप्तः । आसुपुवपि (३।१।१८६) इति ५
पयन्—घाप्यः । उप्त्रिमम् । गृधिवपिम्यां स्र (तु० उ० २।२७) घप्रः ।
घर्तिपूवपि (उ० २।११८) इत्युस्—घपुः । वसिषापिवदिगात्रि (द० उ० १।५३)
इतीञ्—घापिः । मित्रादी (गण० ३।३।१०४) घपा ॥१८२॥

७३१. वह प्रापणे । घहते, घहति । प्रणिघहते, प्रणिघहति
(द्र० ८।४।१७) । उवाह, ऊहुः, ऊहे । सङ्घिवहोरोदवर्षस्य (६।३।११२) घोहा । १०
अदिषादिनीवहीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—घाहयति भारं
क्षेत्रेण मैत्रः । वरुं करणम् (३।१।१०२) । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः (३।४।४३)
णमुल्—पुरुषवाहं घहति प्रवाहः । उह्यतेऽनेनेति वाहः^१ स्फुग्धो-
ऽश्वश्च^२ । गोचरस्सेवर । (३।३।११६) इति घहः साधुः वहो घ व (द० उ०
१।१६६ कपाठः) इत्युः—घधूः । बहिधिशुभ्रुदुग्गाहा (उ० ४।५१) इति निः— १५
घह्निः । घशिप्रादिभ्य इप्रोत्रौ (उ० ४।१७३)—घहिप्रम् ॥१८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

७३३. वस निवासे । ७३३. अनुदात्त उदात्तेत् । वसति ।
उवास, ऊपुः । उप्यते, शासिवमिघसीनां च (८।३।६०) इति पत्वम् ।
निवत्स्यति (द्र० ७ । ४ । ४९) । न पादमि (१।३।८९) इति तद्— २०
घासयते । भागया सदससुवः (३।२।१०८) ऊपियान् । घमावाप्तद्वन्द्व-
स्याम् (तु० ३।१।१२०) अमावास्या, अमावस्या । वसतिदुषोर्दि (अ० ३।३।३)
गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपितः । घृष्टम् (१।२।७) इति क्तः

१ वसेतिः (उ० ४।१७६) इति बाहुलकाद् यजेरपि ।

२. वीरस्वामी कश्चात्ताप्यायी आमीरिति समाख्यत । मन्त्रे इति
कठमाश्रया उपलभ्यन्ते ।

३. 'वह' पाठः । तथासाधु, उत्तरत्र बह्राब्दस्य निर्देशः ।

४. 'स्फुग्धदेश' पाठः ।

- किन्—उपित्वा । वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच् (३।१।६६ वा०)—वास्तव्यः ।
 अमेरतिः, वहिवत्यर्तिभ्यश्चित् (उ० ४।५६, ६०)—वसतिः । शृत्वृत्तिहि (उ० १।
 ११) इत्युः—वसुः । वसेस्तुन् (उ० १।७६) वस्तु । यगारे णिच् (उ० १।
 ७७) वास्तु । अर्तिकमिधमिदेविवासिम्यधिद् (तु० ६० उ० ८।६२) इत्यरन्—
 वासरय । वसिबपि (उ० ४।१२५) इतीञ्—वासिः, वासी तक्षभाण्डम्
 रक् (द्र० उ० २।१३)—इहो रदिमः, पत्नं नेष्यते । धापृवस्यञ्चयतिभ्यो नः
 (उ० ३।६) वस्नं मूल्यम् । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—वत्सरः । वसेः
 कसुन् (द्र० उ० ४।२३३)—उपः । उपसर्गे वसेः (उ० ३।११४) इत्ययः—
 आवसयः तृभूवहिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—वसन्तः
 १० वसतिप् (तु० ६० उ० १।०४—रूपाठ) वस्निर्महोद्धर्षे नामेरवा, वस्तयो
 वस्त्रान्ताधयवाः । वस्त गन्ध अदने (१०।१३३) अस्य वस्तश्रुताः । अदादौ
 वस आच्छादने (२।१४) वस्ने वस्त्रम्, वासत् । दिवादौ वसु सम्भवे
 (४।१०६) वस्यात् । चुटादौ वस स्नेह्वेदापहरणेषु (१०।१८२), वास
 उपमेवायाम् (१०।२६६) वासयति ॥१८३॥
- १५ ७३५. वेञ् तन्नुसन्ताने । इतस्त्रयोऽनिष्टः । वयते, वयति ।
 वेनो वयिः (२ । ४ । ४२) यद्विज्यावाये (६ । १ । १६) इति सम्प्रसारणम् ।
 लिटि वयो यः (६।१।३८) इति यकारस्य नास्ति—ऊयुः । थलि च^२—
 उवयिष्यः । वधात्यान्यतरस्यां किति (६।१।३६) ऊयुः । लिट्यन्तरस्याम् (१।४।
 ४०) इति यदा वयिर्नास्ति तदा घेञ् इति धातोर्म्यासस्य च सम्प्र-
 २० सारणनिषेधः—घवौ, वयुः । शाश्रवासाहाभ्यावेपो युक् (७।३।३०) घाय-
 यति । हानामध् (३।२।२) इत्याणं तन्नुवाय.^३ । त्यपिच (६।१।४५) इति न
 सम्प्रसारणम्—प्रवाय । कतिश्रुतिजुति (३।३।६७) इत्युतिर्वपनम् । वेनो
 डिः (तु० ६० उ० १।६२) विः पञ्जी । मानिन् (६० उ० ६।७३) घेमा । वेनो-
 विन् (६० उ० १।३५)—वीचिः ॥१८४॥

२५

१. '० छेदोपसहरणेषु' पाठा० ।

२. यत्र लिनिशेन भ्रान्तयेदं सूत्रप्रतीकमिति मत्ता ६।४।१२१ तस्या निर्दि-
 टा, नाशस्य सूत्रस्य किञ्चित् कार्यम् ।

३. 'तन्प्रवायः' पाठा० ।

७३६. व्येव् संवरणे। संवरणमाच्छादनम्^१। व्ययते, व्ययति। संवीयते। न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येच आस्यं नास्ति—संविख्याय। इदस्यतिग्यतोनाप् (७।२।६६) संविख्याय। अनम्यासस्य^२ इत्युपधादीर्घो नास्ति। त्वित्स्थितिव्येवां यङि (६।१।२९) सम्प्रसारणम्—संवेधीयते। व्यथ (६।१।४१) इति न ह्यपि सम्प्रसारणम्—सव्याय। निमापा-^५ परं (६।१।४४)—परितीय परिव्याय। शाब्दमाह्व (७।३।३७) इति युक्-सव्याययति। नी व्यो यलोपः पूर्वपदस्य च दीर्घः (३०।४।१३६) नीचिः, नीची^३ ॥९८५॥

७३७. हेव् स्पर्धायां शब्दे च^४। ह्यते, ह्यति। निसृप-विभ्यो ह् (१।३।३०) तङ्—निह्यते, संह्यते, उपह्यते, विह्यते।^{१०} स्पर्धाशमाहः (१।३।३१) मञ्जो मञ्जमाह्यते। आह्यते। ह् सम्प्रसारणम्, अम्यस्तरस्य च (६।१।३२, ३३) जुहुवुः। णी च संश्रद्धोः^५—जुहावयिपति, अजूहवत्। लिपिमिचिह्व (३।१।५३) इत्यङ्—आह्यत्। धामनेपदेऽम्य-तरस्याम् (३।१।५४) आह्यन् आह्यास्त। शाब्दसा (७।३।३७) इति युक्-ह्याययति। हावामथ (३।२।२) इत्यण्—स्पर्धाहायः। शानभोपमर्गे (३।१।२३६) प्रह्वः। ह् सम्प्रसारणं च न्यमुपविपु (३।३।७२) इत्यप्—निह्यः।^{१५} घाटि युदे (३।३।७३) आह्यः। निपानमाहायः (३।३।७४)। मात्रेऽनुपसर्गस्य (३।३।७५) ह्वः। छित्त्वरदी (३०।३।३१) उपह्वः। बाहुलकाद् आह्यः ॥९८६॥

१. 'सव्यायमुपयोगः। व्ययति व्ययते इयम करोतीत्यर्थः' इति काशकृष्ण-धातुपाठकथडोकानुवाम्पर्यनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०)। पृनदधानुनिष्पन्ने 'न्यङ्'शब्दे चायमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते।^{२०}

२. अत्र लिङिणेन प्रा-त्वा ६।१।८ सूत्रस्यैवा निर्दिष्टा। वाक्यस्यास्य ता-पस्यं न निष्पः।

३. 'मूलधनम्' इति वचिदधिकम्।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति कागटन्तः (पृ० १६१)।^{२५}

५. ह् सम्प्रसारणम् (६।१।३२) इत्यत्र 'षी च सश्रद्धोः' इत्यनवर्तनादिनि-
माहः। लिङिशेनान्न भ्रान्त्या सूत्रनिर्देश इति बुद्ध्या ६।१।३१ सूत्रस्यैवा निर्दिष्टा।
'षी च सश्रद्धोः' इत्यनेन सूत्रेण (६।१।३१) तु श्रयनेविभाषा सम्प्रसारण विधीयते।

७३८. [अनुदात्ताः] ।

७३९. वद व्यक्तयां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्तेत् ।
 वदति । वदिता । मासनोपमभाषाशनेयस्त्वमित्युपमन्त्रणेषु वदः (१।३।४७)
 तङ्—वदते चार्वा लोकायते, भातीत्यर्थः; गेहे वदते, यतत
 ५ इत्यर्थः, क्षेत्रे विवदन्ते, नाना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,
 रहस्युपचञ्छन्दयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१।३।४८) सम्प्रवदन्ते^१
 द्विजाः । विभाषा विप्रलापे (१ । ३ । ५०) विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः,
 विप्रवदन्ति वा^२ । अनोरकर्मकार् (१।३।४९) अनुवदते कठः कलापस्य^३ ।
 घपाद् वदः (१।३।७३) अकर्त्रभिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।
 १० उद्यते । वदवज (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीत् । न पादभ्याद्भ्यमाद्भ्यमपिष्ठ-
 रुचिन्वृत्तिवदवस. (१।३।८९) आत्मनेपद् णिचि—चाद्यते घीणाम् ।
 अक्षयपश्यवयोर्गर्भं (३।१।१०१) इत्यवद्यं गह्यं साधु । राजस्यस्य (३।१।
 ११४) इति मृषोद्यम् । वदः सुपि क्यप् च (३।१।१०६) प्रह्लोद्यम्, प्रह्लवद्यम् ।
 प्रियवशे वदः खच् (३।२।३८) प्रियवद्ः, घशवद्ः । यजजपदशां यडः (३।२।
 १६६) वदेस्पोथते^४ वावदुकः । उत्तिः—तितु (७।२।६) इति नेट्, इडपो-
 थते—उदितिः । मृडमृद (१।२।७) इति क्वा कित्—उदित्वा । अच्ल-
 गत्यर्धवदेषु (१।४।६९) गतिसङ्घः—अच्छोद्य । वृत्तुदि (३० ३।६२) इति
 स.—घत्सः । वदरान्य. (३० १।१०४) वदान्यो दाता^५ । वदन्तोऽपीष्टः । वपिवपि-
 वदि (३० ३० १।४३) इतीञ्—घादिः । मूवादिष्टम्यो गिक्त् (३० ४।१७७)
 २० श्वेत०) घादिप्रम् ॥९८७॥

१. वेनादं नामतुदात्तव्यिधानार्थं सूत्रमिदमपठते, न चोपलभ्यते ।

२. काराक्षिन्वापेन सूत्रमिदमनेनीतरेण चोभाभ्यां सव-यते ।

३. 'प्रवद-त' पाठा० ।

४. 'वा' कश्चि ।

५. 'कलापकस्य' पाठा० ।

- २५ ६ 'यजजप इत्यत्र वदेस्तुपदेशः धार्य इति पदकारवचनादूक्' इति
 श्रमरटीकायां (३।१।३५) श्रीरत्वामी । लिभिसेनाय तुलनाय उणादेः ४।४१ सत्या
 निर्दिष्टा । सा चिन्त्या, यजजप इत्याद्युर्विधायनस्य सूत्रस्य प्रथम निर्देशात् ।

७ 'दानशीलः' पाठा० ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिटौ परस्मैपदिनौ]

१. अद् भक्षणे । इतो द्वावनिटौ परस्मैपदिनौ च । अत्ति,
 अदिप्रशक्तिग्यः शपः (२।४।७२) लुक् । अदन् अदती । व्यतिहादे (द्र०
 ५ १।३।१४) व्यत्यदन्ते^१ । लुङ्मनोर्षेष्टु (२।४।३७)—अघसत्, जिघत्सति ।
 लिङ्मन्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जग्धुः, शानिवसिधमीना व (८।३।६०)
 इति पत्वम् । आद् । इडर्यानिभ्ययतीनाम् (७।२।६६) आदिय । अत्स्यति ।
 अदः सर्वेषाम् (७।२।१००) इति लङ्घद्—आदत् । अदिखादितीवर्हना
 (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आदयति पिण्डीं चेत्रेण । अदो
 १० जग्धिल्येति किति (२।४।३६) जग्धम्, जग्ध्वा, प्रजग्ध्य । उणादावजम्
 (द्र० उ० ३।१०) । सुषस्यद. क्मरच् (२।२।१६०) अद्मर, घस्मरः । परस्-
 मानेऽच्युपसहयानम् (२।४।३७ वा०) प्राप्तीति प्रघसः । उपमर्गेऽदः (२।३।५५)
 विघमः, नेह—घासः, घनपोथ (२।४।३८) इति घस्लादेशः । नीं थ च
 (२।३।६०)—न्याद्, निघसः । अदोऽन-ने (२।२।६८) क्तिप्—आममत्ती
 १५ त्यामान्^२, नेह—अन्नाद्, अण (द्र० ३।२।१) । ऋये च (२।२।६६)
 क्व्यात्^३, क्व्याद् । अदेशदि (उ० ४।६५) इति क्तिन्—अट्टिः ।
 अदेशिनन् विनिश्च (द्र० ६० उ० १।३७) अत्त्रिमुनिः, अत्त्री क्तिमिः ।
 जट्वादौ (द्र० उ० ४।१०२) अत्तुः^४ । अट्ठर्थ (६० उ० ६।०१) इति
 क्वनिप्—अध्या मार्गः । अदो लुप् धौ च (६० उ० ९।६६) इत्यलुन्—
 २० जन्वोऽन्तम् । घनेः क्त्वि (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन् हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । अदन्तो र्ये (७।२।७०)
 इतीद्—हनिष्यति । हो हनेष्णिष्णनेषु (७।२।५४) इति घः—अघानि,

१. 'व्यत्यने' पाठा० ।

२. सार्धैकोऽप्यपपाठोऽप्य 'विद्'

इति शुद्धः पाठः ।

३. अथ वा [ऽगिरा] ऽऽमाद् येनेद मनुष्या

४. पक्-वाऽश्नन्ति । श० मा० १।२।१।४ ॥

५. येन [अग्निना] पुरुष दहन्ति स क्व्यात् । श० मा० १।२।१।४।

६. 'अपुः दृष्टज तु.' इति हौमोषादिः (सूत्र ८०६) ।

घ्नन्ति । नेगद (८।४।७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति । हन्तेरपूर्वस्य
 (८।४।२२) प्रहणनम् । ध्वोर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहण्य, प्रहन्मः, प्रहण्यमः
 प्रहन्मः । आडो यमहनः (१।३।२८) इत्यकर्मकात् तड्—आहते । स्वाह-
 र्मकात् (१।३।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः
 शत्रोः । व्यतिहारे—न गतिर्हिमाद्येभ्यः (१।३।१५) व्यतिघ्नन्ति । गमहन ५
 (६।४।६८) इति अह्योपः, धम्यासात् (७।३।५५) इति घः—जघानः
 जघ्नुः । विमाषा गमहनविद्विशाम् (७।२।६८) इति वेट्—जघन्वान्,
 जघ्नित्वात् । स्यञिच्सोयुदासिषु (६।४।६२) इति चिणवदिट् च—
 घानिप्यते । हन्तेर्भेः (६।४।३६) जहि शत्रुम् । ह्नो वध लिङि (१।४।४२)
 —वध्यात् । वधिभानात् सोयुद्विष्णुद्रुमात् विप्रतिषेवेन (तु० ६।४।५२ १०
 वा०)—वधिपीष्ट, घानिपीष्ट । लुङि च (२।४।४३) अवधीत् ।
 या वनेदेव-यनरस्यार (१।४।४४) आहृत, आवधिष्ट । हनः सिन् (१।३।२४)
 इति क्तिञ्चम् । अङ्भनगमा मनि (६।४।१६) दीर्घः—जिघांसति । यङ्—
 जङ्घ्यते, हन्तेर्हिंसाया भ्नी (७।४।३० वा०)^२ जेघ्रीयते । हन्तोऽविण्णतोः
 (७।३।३२) घालयति, अजीघ्रतत् । ह्नो वा वप च (१।३।१७ वा०) इति १५
 घा यत्—वध्यः, घाल्यः । हन्त च (१।३।१०८) इति भाघे क्यप्—घ्न्या-
 हन्त्या । लपपतपद (३।२।२५४) इत्युक्त्—घातुकाः । हन्त्र वधः (३।३।७६)
 घघः, घानो घा । मूर्तो घनः (३।३।७७) दधियतः । यनघनोदेरो (३।३।७८) ।
 अगारिदेशे प्रघञ् । प्रघाणश्च (३।३।७६) । उद्धनोऽऽवागतम् (३।३।८०),
 निघाय तस्यते यत्र काठ काष्ठ स उद्धन (अमर ३।३।३५) । अघनोऽङ् २०
 (३।३।८१) । करणेऽयोत्रिदुषु (३।३।८) अघोघतः । स्तम्भे क च (३।३।८३)
 स्तम्भतः, स्तम्भघतः । परो घः (३।३।८४)—परिघः । उपत्र आश्रये (३।३।८५)
 संघोर्हो गणप्रशमयोः (३।३।८६) । निरो निमित्तम् (३।३।८७) । घनर्थे करिधा-
 नाद् (द्र० ३।३।५८ वा०) विघ्न, निघ्न यायते (तु० अमर ३।३।१६) । जे

१. 'सुग्नीसुर्घिण्वद्रुमात्' पाठो० । 'सोयुदि विष्णुद्रुमात् विप्रति-
 षेवेन' इति युक्तः पाठः । द्र० महामाध्य ६।४।६२॥ लिपिशेन नात्राहम्य-
 निदशः वृत्तः । २५

२. अत्र लिपिशेन सत्यपि पाठ भेदे वाशिनाया निर्देश एवः

- हनः (३।४।३७) इति णमुल्—उपलघातं हन्ति । समूलादृतजीवेषु हनद्वृ-
 प्रहः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिसार्यानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८)
 दण्डघातं गाः कालयति^१ । चरिचलिपतिवदीना वा द्वेभ्याक् चाम्यासस्य,
 हन्तेर्घत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिवि हनः (३।२।४९)
 ५ डः—अरातिहः, तिमिहः^२ । अपे षलेशतमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः
 तमोपहः । अन्येभ्योऽपि^३ इति घरमाहन्ति—घराहः, पटे हन्यते—
 पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोणिनिः (३।२।५१)
 कुमारघाती, शीर्षघाती । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३।२।५२)
 जायाघ्नस्तिलकः, पतिघ्नः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः^४ (३।२।५४) हस्ति-
 १० घ्नः, कपाटघ्नः^५ । पाणिघताढ्यौ शिल्पिनि (३।२।५५) । घक्तव्याद् (द्र०
 ३।३।५५ वा०) राजघ्नः । दारावाहनोऽण् अन्त्यस्य च टः संग्राम् (३।२।५६
 वा०) दार्याघाटः, दार्याघातः । चारौ च (तु० ३।२।४९ वा०) चार्याघाटः,
 चार्याघातः । समि च वर्षे (तु० ३।२।४६ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः ।
 कर्मणि हनः (३।३।८६) णिनिः—पितृघाती । ऋक्षभूषणवृषेषु क्विप् (३।३।८७)
 १५ ब्रह्महा । संमृच (३।२।४२) इत्यभ्याघाती । शृष्टृस्निहि (उ० ३।१०)
 इर्युः—हन्युः । हन्तेर्हि च (द० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः ववृश्व (तु०
 उ० २।३६)—वधकः^६ । वृषदि (तु० उ० ३।६२) इति सः—हंसः^७ ।
 हन्तेर्मुट् च हिभ (तु० उ० ३।२।२६)—हेमन्तः । हन्तेर्हं च (उ० ४।६२)—
 अंहनिः । वसिक्वि (उ० ४।१।१५) इतीश्रु—घातिः । आडि शिर्हनिभ्या इस्वभ
 २० (उ० ४।१।३८)—घहिः । नभ्याहन एह च (तु० उ० ४।२।२४) इत्यसुन्—
 अनेहा कालः, उशनसपुरुदमोऽनेहसा (७।१।४४) सावनम् । हन्तेर्घुर च
 (तु० श्वेन० उ० ४।७०) इति घोरः । हन्तेर्घं च^८ इति युः—जघनम् ।

१. 'घानयति' पाठा० । २. 'तिमिरहः' पाठा० ।

३. अत्र लिखितं '३।२।७५' सूत्रं सख्या निर्दिष्टा । नक्षत्रेण षो भवति ।

४. वचनमिदं नान्यत्र दृष्टम् ।

५. 'कवाटयोः' क्वाटघ्नः' पाठा० ।

६. 'वधिः प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

७. 'हन्तेर्हंसः । कः पुनराह—हन्तेर्हंसः । किं तर्हि—हन्तेर्हंसः' इति माप्य-
 वचनम् (६।१।१३) अत्रातुमंथेयम् ।

८. 'घनट्' शुभः पाठः ।

९. घतुपलम्भमूलम् ।

हन्तेषुंश् च्यापन्तयोर्षे-नतते च^१ (तु० उ० १।४२। द० उ० ६।८४) — परिघातनः,
परिघः (तु० अमर २।८ ९२) ॥२॥

३. अनुदात्तावनुदात्तेतौ ॥

[अथानिट उभयपदिनः]

४. द्विप अपीतौ । इनक्षत्यारोऽनिट उभयपदिनश्च । द्विपते, ५
द्वेष्टि, द्वेष्टा । सन्मद्विप (३।२।६१) इति फिप्—महाद्विप । द्विपोऽमिते
(३।२।१३१) ज्ञाना^१ द्विपन् । द्विपः शत्रुर्वा वचनम् (२।३।६९ वा०)—
चौरस्य द्विपन्, चौर द्विपन् । द्विपश्च (३।४।१२२) इति या जुम्—
अद्विपुः, अद्विपन् ॥३॥

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,^२ उपसर्गोऽत्र घात्वर्थे १०
यावते प्रस्थानवत् । गां दुग्धे, दोग्धि । दोग्धा । न दुहस्तुनमां यक्षिणी
(३।१।८९)—दुग्धे गौः स्वयमेव; अदुग्ध । शल एगुपथादनिटः वमः (३।
१।४५)—अधुक्षत्, अधुक्षन्^३, अदुग्ध गौः स्वयमेव । दुहश्च (३।१।६१)
इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने^४ कपर्यावि (७।३।७२) लुफ् ।
तुग् वा दुहदिह (७।३।७३) इति कसस्य घा लुफ्—अदुग्ध अदुग्धाः, १५
अधुक्षन् अधुक्षथाः । शसिदुहि (३।१।१०६ काशिवा) इति क्यप्—दुहाम् ।
पयद् (द्र० ३।१।१२४) अपि हृदयते—दोहाम् । सन्मद्विप (३।२।६१)
इति फिप्—गोघुफ् । दुहः क्वथश्च (३।३।७०) कामदुघा । नन्नेनष्ट (उ०
२।६५) इति दुहिता । अन्नेम्योऽपि^५ टश्यते (१।३।१३०) इति युच—
सुदोहनः, गोदोहनो घटः; गौरादी^६ (द्र० गण ४।१।४१) गोदोहनी^७ । २०
उणादी^८ दोहदो^९ ऽभिलाषविशेषः ॥४॥

१. अथ लिबिरोन नाफ्रप्रन्धनिदेश. वृत्तः ।

२. 'शनरि' इति सातु ।

३. प्रपूरणे रितीक्यवमित्यप्ये ।

४. अथ सायणोऽथा धातुवृत्तिर्दृष्टव्या. एवाभिमन तत्र निराहृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्धविक. पाठः समपि निरर्थक, बहुवचनादप्यत्रापि लोप- २५
दशानान्—अधुक्षानान् अधुक्षायाम्, अधुक्षि ।

६. 'अ-यञ्चवि' पाठा० ।

७. नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्लवपादयम' इत्यवान्तर्गपस्याहविगण-शान्
समवति ।

८. २० हेमेषादि २५४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेर्गदतद (८।५।१७) इति
णत्वम्—प्रणिदेग्धि । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्घः, संदिग्घः । देहनी
घटः, गौरादौ (द्र० गण ४।१।४१) देहनी । उणादौ—देहली^३ ह्याप-
घो दाहः । देहः ॥५॥

७. लिह आस्वादाने । लेदि, लीढे । अलिशत् । कतस्याधि (७।
३।७२) अलिशाताम् । ह्य् वा दुह (७।३।७२) इत्यलीढ अलीढाः,
अलिशत् अलिशथाः । शगाद्व्यप (१।१।१५१) इति णः—लेहः । क्हा-
न्ने लिहः (१।२।३२) स्यन्-चहंलिहः, अम्ललिहः । यस् (द्र० ३।३।१८,
१९)—लेहः । अलीढः^३ ॥६॥

[८. अनुदात्ताः स्वरितैः ॥]

९. चक्षिह व्यक्तायां वाचि, १२. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।
ङित्करणं नुम्निपेचार्थम्, अन्तप्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे)
अनुवर्तते^४, गणह्यमनित्वम् (तु० सी० परि १२१) इति ह्यापनार्थं च^५ ।
यथा—स एवायं नागः सहति कलमेग्यः परिमत्रम् (तुभापित ६३१) । आचष्टे ।
चक्षिहः क्याम् (२।४।५४)—आख्याता । वा लिटि (२।४।५५)—चक्ष्यो चष्टे,
चवक्ष चचक्षे । अस्पतिवक्तृक्यातिभ्योऽङ् (१।१।५२)—आख्यत् । न
भ्याख्या (८।२।५०) इति ह्यातः । चवेः शिष्य (उ० १।१।१६) इत्युम्—
चक्षुः । चवेर्बहुलं शिष्य (५।२।३३) इत्युम्—नृचक्षा राक्षसः,
अवचक्षाः ॥ ७ ॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

११. ईर् गतौ । इतः पृचिपर्यन्ता (२।२।१) द्वादशा सेट् आत्मने-

१. पूर्व (१६७) पृष्ठस्था टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

२. मरुत्ततोक्त्यदा० २।३।५८॥ हंमोषादि ५६५ ।

३. अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।

४. अयं भावः—यत्रान्ते इकार इद् मरति, तत्रैव नुम्निधानम् । अत्र तु
इकारस्वैत्वेऽपि नान्त इकार इन्, तेनान् नुम् भवति ।

५. 'वा' पाठा० । सायणेन मतमिदं निराकृतम् घातुषुर्वी (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । ईर्ते । ईरिता । चुरादौ ईर षे (१०।२०५) ईरयति । कम्पने च इःषेके ॥९॥

१२. ईड स्तुती^१ । ईष्टे, ईडिता । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीटि ईडिषे; ईडिष्वे । ईडा । इडाया वा (८।३।५४) इति लिङ्गाद् इडा । ईड्यः ॥९॥

५

१३. ईश ऐश्वर्ये । भुव ईष्टे । ईशः से (७।२।७७)—ईशिषे । ईशिता । अधीगर्धदपेशां कर्मणि (२।३।५२) पृष्टी^२ । ईशानः । ईशः । ऐशमास (३।२।१७५) इति वरच्—ईश्वरः^३ ॥१०॥

१४. आस उपवेशने । आस्ते । आसिता । अधिरीडूरपातां कर्म (१।४।५६)—खट्वामध्यास्ते । ईदासः (७।२।८३)—आसीनः । १० दयायासश्च (३।१।३७) इत्याम्—आसांचक्रे । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति कः—उपासितो गुहं चैत्रः । स्यासश्चन्यो युच् (३।३।१०७)—आसना ॥११॥

१५. आशः शांसु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासिता । शास अनुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं ह्रस्वनिषेधादिविषयम्—नाश्लोपि- १५ शासृदिनात् (७।४।२) अशशास्त^४ । शास इदह्लोः (६।४।३४)—अशि- पत् । वत्रापुसस्थानम् (६।४।३४ वा०)—आशीः । क्ते (द्र० ७।२।१५) आशास्तः । अनुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९) युच्—आशासनः । आशा- स्तिः—शुरोध हलः (३।३।१०३) इति नाम्नि निष्ठायां सेयोऽकारवचनान् (३।३।६४ वा०)^५ । उदितो वा (७।२।५६) आशास्त्वा, आशासित्वा । २०

१. काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गमिह्व इत्यमेव पठतः ।

२. 'ईड ईल स्तुती' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०) । अत्र पूर्वोल्लिखिता (पृष्ठ ५१) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रायक्ते प्रयोगे ।

४. वरधि स्त्रियामोश्वरा । अशनेराशुकर्मणि वरच् च (७० ५।५७) इति वरट्टित्वान् स्त्रियामोश्वरी मवति । २५

५. अत्र एतद्भानुपूत्रस्था सायखीया भानुवृत्तिलुपधेया । तत्र स्वादिमेन प्रकृतेश्चाङ् शास्त्रातोःप्युपधा ऋस्त्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

६. अत्र लिक्विशेन नाकरस्थानसकेतो निदर्शितः ।

घाडः, शाड इति दौर्गाः^१—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. वस आच्छादने । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः ।
वसितः । म्नादेर् (१ ७३३) उवितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः ।
भिदाद्यङि (द्र० ३।३।१०४) वसा^२ । वसनम् । वसस्विप् (तु० ६० उ०

१ । ७४ कपाठः) वस्तिमेदोर्ध्वम् । वृन् (६० उ० ८ । ७९)—वस्त्रम् ।
वसेषिन् (उ० ४।२।१८)—वासः । वादित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिट्ये-
त्वान्वासलोपां न स्तः—ववसे, ववसिपे ॥१३॥

१७. कसि गतिशासनयोः । कंसते, कंसिता । कंसनः ।
कंसः । क्त्वं इत्येके ॥१४॥

१८. गिसि चुम्बने । निस्ते । वा निसनिश्चिन्दा (८।१।२३)
णत्वम्—प्रणिस्ते^३, प्रनिस्ते ॥१५॥

१९. गिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते । निङ्जिता ॥१६॥

२० गिजि अव्यक्ते^४ शब्दे^५ । शिङ्क्ते । शिञ्जानः । शिञ्जिता ।
शिजि पिजि इति कौशिकः—विङ्क्ते, विञ्जरः । चर्त्विष्जादिभ्य उरोत्तरो
११ (उ० ४।६०)—पिञ्जुलः । पिङ्गलः^६ । वृजो, कर्जने इति दौर्गाः^७ वृक्ते,
वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. पृची सम्पर्के । सम्पर्को मिथणम् । पृक्ते । सम्पृक्तः ।
रुघादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः—पृङ्क्ते ॥१८॥

१. आशाकृतनीये दौर्गे च धातुपाठे 'आडः शाड' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२० २. 'भिदाद्यङि वसा' इति क्वचित् ।

३. उदुधुर्न पुरुषकोर (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।

४. प्रयास्यतमिदं सायणेन ।

५. 'गिजि' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७१) ।

६. अनायकनगन्धो भूयणरवः । 'भूयणां तु शिञ्जित्' इत्यमरः

२५ (१।५।२६) ।

७. 'विङ्गः' पाठा० ।

८. काशकृत्स्नोऽपि 'वृजो' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अथ
स्वामी वृज इति दौर्गाः—तेषां वृक्ते, वर्जिता' इत्येवमुद्धृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२।९) । इण्सीभ्यां वन् (उ० ४।१५२) —शेषः सुपम् ॥२०॥

२५. सु मिश्रणे । यीति, उतो वृद्धिलुंकि इति (७।३।८९) । यविता । तनीवन्तर्ध (७।३।४९) इति घेद्—युयूवति यियविपति । आशुयुवति (३।१।२२६) इति ण्यत्—याञ्चम् । ऋदोर (३।३।५७)—यवः ।
 ५ स्वायेंऽण्^१ यावः, कनि (द्र० ६।४।२९) यावकोऽलक्तकः । समि यु-
 उदुः (३।२।२३) घञ्—संयाचो गुडमिश्रं याचम् । उदि ययति यीनि-
 पृथुः (३।१।४६)—उचावः । नन्यादीं (द्र० ३।१।३५) ल्युः—यवनः ।
 कनिन् सुटि, (उ० १।१५६) इति कनिन्—युधा । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति
 यूथः । इत्तुपुम्यो दीर्घश्च (तु० ६० उ० ७।५)—यूपः । अजिपुधूनीम्यो दीर्घश्च
 १० (उ० ३।४७)—यूका । सुयवधिम्योऽन्युजापृज्जुवः (उ० ३।८१)—
 यवागूः । वहिपुम्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसच्—यवसो^२
 घासः । वहिहिट्टु (तु० उ० ४।५१) इति निः—योनिः । ^३पृथ्वीलोपश्च (तु०
 ६० उ० ६।१६) इत्युन्—यूपः । यूपे^४ सौत्राद् योपा^५ । हसृकदि (उ०
 १।९७) इति योपित् । यवासो^६ (द्र० उ० ४।२) दुरालम्बा^७ । ऊतिपूनि

- १५ १. प्रसादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रसादराट्टितिगणः चार्, यात्रादिभ्यः
 कन् (५।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोधूमखापद्' पाठः ।
 २. उणादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनवासिपाठेन सर्वदति, पर स विश्वमत्त
 वत्यं यावमपद् व्युत्पादयति । वेदे (यजु० २।१।४३) 'यवस' व यपाशुदात् उप-
 लभ्यते । तदर्थं 'वहिपुम्या निन्' इति दशपादोमूत्रे (६।४७) शित्व नातुवर्तनीयम् ।
 २० ३. अत्र 'पृथ्वीलोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तत्रैव दशपाशुदादी
 निर्देशान्, स्वयं च 'पृथ्वी व-वन' (१।५६२) सूत्रपाठयान तथैवोद्भवाश्च (पृ० १।५८) ।
 ४. 'यूपे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'हसृकदिपुषिम्यः इति.' इत्युक्ता दे-
 सत्रे (१।६७) पाठदर्शान् 'युव सौत्रो धातु । अथे च 'यूप' पाठे लक्ष्मणः
 मात्राद् 'योपा' इत्यत्र शुणोऽपि न स्यात् ।
 २५ ५. इतोऽमे लिबिरेन आ त्या उणादेः ३।६१ सूत्रमस्या तुलनाय निर्दिष्टा ।
 अत्र सूत्रे उच्चरत्तदन्तेन यूपधतोः सत्र मये योवापदसिद्धिरुक्ता, शौरधामिना
 तु युवधातो । लिबिरेनैतदपि न इत् यत् युव धातोः स-प्रत्यये योवापदसिद्धिः
 कथं भविष्यति ? ६. जवापा इति लोके प्रसिद्धा ।
 ७. निघण्टु कश्चिद् दुरालम्बा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अथ दुरालम्बा-

जूति (३।३।६७) इति यूतिः । संघोऽप्युत्सिदानाम्^१ इत्यादिदर्शनाद् यु प्रभि-
 श्य इत्येके^२ । ऋचादीं युञ् कथने (६।७)—युनाति । चुरादीं यु जुगुप्सा-
 याम् (१०।१५७)—यावयते, याव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रीति, तुक्स्तुभ्यमः सार्वधातुके (७।३।१५)
 हलादीं वा ईद्—रवीति । रयिता । सभि मद्गुहोम (७।३।२२) इतीण् ५
 नास्ति—रुपति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपगने क्वः (३।३।२२)
 घञ्—संरावः । विमावादि रुलुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः ।
 म्नादीं क्त् गतिरेवथयोः (१।६८३) रवते । रवणः । क्शातिग्या क्तु (६० उ०
 १।१५५)—रुर्मृगः । अथ इः (उ० ४।१३६)—रविः । असुन्^३—पुरुषाः
 (उ० ४।२३२) । मङ्गां रीति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. णु स्तुतौ । नीति, प्रणयिता । आदि तुप्रथयोः (१।३।२१ वा०)
 तद्—भानुते । नुनूयति । नघः, प्रणघः । नुदशोर्णश्च^४ (तु० द० उ० ६।५४)
 इति नघ ॥२३॥

२८. दुसु शब्दे । क्षीति । क्षयथुः । क्षयिता । क्षयः । क्षयम् ।
 वीं लुश्रुयः (३।३।२५) घञ्—विक्षावः ॥२४॥ १५

२९. हणु तेजने । ह्यीति शरयम् । समः हणुः (१।३।६५) तद्-
 सश्रुते, चुदणूयति ॥२५॥

३०. षणु प्रसवणे । स्त्रीति । म्बुमोरनामनेपदनिमित्तं (७।३।३६)
 इतीद्—प्रस्तयिता । सुस्नूयति । न दुक्स्तुनमा यर्चिणी (३।३।८६)—
 प्रस्तुते गौः स्वयमेव, प्रास्तोष्ट । स्नुवथि (उ० ३।६६) इति कित् सः— २०
 रस्तुया ॥२६॥

३१. ऊणुञ् आच्छादने । ऊर्णतिविभाषा (७।३।०) हलादीं

इराजम्भवीविषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्था प्रथमा टिपणी द्रष्टव्या ।

१. अनुत्पन्धप्रत्यय ।

२. प्रक्रियाकर्तृमुदा रथुप्रसिद्धम् ।

३. अथ शिविनेन स्वयमेव ४।१८८ उपादिभूय-रवा निर्दिष्टा ।

२५

४. अथ लिङिशेन सूशक(सधानमनिदिदयोऽम्बलदतीर्षे पादिभूतौ बाहु-

लान् प्रपथिननपदव्युत्पत्तिस्थारय (उ० १.२.५६) निर्देशः इतः ।

२१९)। इण्शीर्षां वन् (उ० ४।१५२) -शेषः सुयाम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे । यौति, उतो वृद्धिर्लुकि ह्रस्वि (७।३।८९) । यचिता ।
सवीवन्तर्ष (७।२।४९) इति वेद्-युयूयति यिययिपति । प्राप्नुयति
(३।१।२२६) इति ष्यत्-यायम् । श्वोर् (२।१।५७) -ययः,
५ स्वार्थेऽण् ययः, कनि (द्र० ६।४।२९) यावकोऽल्लप्तकः । समि दु-
हुद्वः (३।२।२३) यञ्-संवाधो गुडमिश्रं चायम् । उदि भयति यौति-
पुद्वः (३।१।४६) -उचायः । नन्धादी (द्र० ३।१।३५) ल्युः-यवनः ।
कनिव् पुटि, (उ० २।१५६) इति वानिद्-युवा । तिथृष्ठ (उ० २।१२) इति
यूयः । कुमुदुम्पो दीर्घध (तु० ६० उ० ७।५) -यूपः । अजिपुष्पनीम्पो दीर्घध
१० (उ० ३।४७) -यूका । सुपुवचिम्पोऽन्युजाय्मकृन्वः (उ० ३।८२) -
यवागूः । वहिपुम्पां च (उ० १।२१४ श्रेत०) -इत्यसच्-यवासो^२
घासः । वहिधिदु (तु० उ० ४।५१) इति निः-योनिः । मृद्-योर्लोपध (तु०
६० उ० ६।१६) इत्यन्-यूपः । यूपेः^४ सौत्राद् योपा^५ । इत्युक्ति (उ०
१।९७) इति योपित् । यवासो^६ (द्र० उ० ४।२) दुरालभा^७ । ऊतिवृत्ति

- १५ १. प्रज्ञादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रज्ञादराहतिगण-रात्, यावादिभ्यः
क्त् (५।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोभूमलायम्' पाठा० ।
२. उणादिसूनवाठस्तु श्वेतवनवासिपोठन संबद्धति, परं स लिङ्गमनु-
वर्त्य पाठमपद भ्युत्पादयति । वेदे (यजु० २।१।४३) 'यवस' इत्यप्यागुदात् उप-
लभ्यते । तदर्थं 'वहियुम्पां निव्' इति दशपादीसूत्रे (६।४७) यिसं नातुवर्तनीयम् ।
२० ३. अत्र 'मृद्-योर्लोपध' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपादुपादी
निर्देशान्, स्वयं च 'मृद्-व-धत्' (१।५६२) सूत्र-पाठवान् तथैरोक्त्वाय (तु० १।५८) ।
४. 'यूपेः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'ह्रस्वह्रियुषिभ्यः इतिः' इत्युपा-
दे-
सूत्रे (१।६७) पाठदर्शनात् 'युप सीनो धातुः । अथि च 'युप' पाठे लघूपधारा-
मात्राद् 'योपा' इत्यत्र ल्योऽपि न स्यात् ।
२५ ५. श्लोऽन्ते लिबिशिन ध्राम्त्वा उणादेः ३।६१ सूत्रमस्या तुलनाय निर्दिष्टा ।
अथ सूत्रे उच्चलदत्तेन यूपघातोः सप्रःपये योवापदसिद्धिरका, श्रीरामिना
तु यूपघातोः । लिबिशिनतदपि न कुर्वे यत् पुष घातोः स-प्रःपये योवापदसिद्धिः
कथं भविष्यति ? ६. जवागा इति लोके प्रसिद्धा ।
७. निघण्टु क्वचिद् दुरालभा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अत्र दुरालभा-

जृति (३।३।६७) इति श्रुतिः । सघोऽयुतसिद्धानाम्^१ शत्यादिदर्शनाद् यु श्रमि-
थय इत्येके^२ । प्रञ्चादी युञ् कथने (६।७)—युनाति । सुरादी यु ज्यसा-
याप् (१०।१५७)—याधयते, याध्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रीति, रुस्तुप्रभ्यमः सार्वधातुके (७।३।१५)
हलादी या ईद्—रवीति । रविता । सनि ग्रहयुद्धे (७।२।२२) इतीण् ५
नान्ति—रुपति । रुदोरप् (३।३।५७)—रुवः । उपसर्गे रुवः (३।३।२२)
घञ्—संरावः । निमायादि रुत्तुवोः (३।३।५०)—आरुवः, आरावः ।
भ्यादी रुद् गतिरेपणयोः (१।६८३) रुवते । रुवणः । दशातिग्या रुद् (६० उ०
१।१५९)—रुचंमृगः । अच रुः (३० ४।१२६)—रुविः । असुन्^३—पुरुःराः
(३० ४।२३२) । मह्यां रीति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. पु स्तुती । नीति, प्रणविता । यादि नुप्रच्यथोः (१।३।२१ ना०)
तद्—आनुते । नुनूपति । नवः, प्रणयः । नदशोर्णश्च^४ (तु० ६० उ० ६।५४)
इति नव ॥२३॥

२८. दुक्षु शब्दे । क्षीति । क्षयथुः । क्षविता । क्षवः । क्षतम् ।
वीं लुथुनः (३।३।२५) घञ्—विश्रावः ॥२४॥ १५

२९. क्षणु तेजने । क्षीति शश्रम् । समः क्षणुव^५ (१।६।६५) तद्—
संक्षणुने, क्षुदणुपति ॥२५॥

३०. षणु प्रसवणे । स्त्रीति । स्तुक्रमोरना मनेपदनिमित्ते (७।२।३६)
इतीद्—प्रस्नविता । स्तुस्नूपति । न दुदस्तुनमा यश्चिणी (३।१।८६)—
प्रस्नुने गीः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट । स्तुवधि (३० १।६६) इति कित् सः— २०
रनुपा ॥२६॥

३१. ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेविभाषा (७।३।१०) हलादी

दुराचमयोर्विषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१. अनुचमयमूलम् ।

२. प्रक्रियाङ्गीमुष्ठा स्पृशनिदम् ।

३. अथ लिबिसेन व्यर्थैव ४।१८८ उणादिमूल-रवा निर्दिष्टा ।

४. अथ लिबिसेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिष्टशोऽम्बलदधीये णादिश्रुती बाहु-

सकार् प्रभाभिननरपदगुपतिस्थात्प (३० १।१५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सावंधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णांति प्रोर्णांति । ऊर्णांति
माथा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रोर्णांतीत् प्रोर्णांतीत् । शृणोऽपृक्ते (७।३।९।२)
प्रोर्णांत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद्—प्रोर्णुनविपति, प्रोर्णुनुविपति,
प्रोर्णुनूपति । ष्विष्वि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णांनुयते ।
५ विमापोर्णोः (१।२।३) कित्त्वम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णांवितव्यम् । ऊर्णा-
तैर्हः (उ० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णांतिलोपश्च (उ० १।२०) इति कृः—ऊरुः ।
महति ह्रस्वश्च (उ० १।२१)—उरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. छु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) अयोर्विशति-
१० रनिटः । छीति । छोता । छीः ॥२८॥

३४. पु प्रसवैश्वर्ययोः । सीति । सीता । सुपाथ । सुसुपृथ्यः
परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिच्चीद्—असाधीन् । सुतः । श्वादी (१।६७२)
सवति, सविता । स्वादी (५।१२) सुनोति । कुसुपृथ्यश्च (६० उ०
७।५) इति सूपः ॥२९॥

१५ ३५. कु शब्दे । कीति । कीता । कूपः । श्वादी कुद् (१।६८१)
कवते । तुदादी कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुवति । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येपां
कीतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्णस्वरे, कवतिरुच्यन्ते गन्दे^३ ॥३०॥

३६. कृञ् स्तुतो । स्तौति । उपपत्तौ स्तौति (८।३।६५) इति
पत्वम्—अभिष्टौति । स्तौता, प्रप्तौता, कृञ् (७।१।१३) इति नेद्—
२० तुष्टोश्च । निष्ठादीन् वाङ्मयेऽपि (८।३।७१) इति पचम्—पर्यष्टौत् पच-
स्तौत् । स्तौतिर्यथोर्व षण्णम्यामात् (८।३।६२) षः—तुष्टुपति । परिनिविभ्यः
मेव (८।३।७०) इति षः—परिष्टौति । एतिस्तुशात् (३।२।१०६) इति
क्यप्—स्तुत्यः । अप् (३० ३।३।५७)—स्तघः । द्वे तुष्टुषुचः (३।३।२७)

१. मीनादिकः सन्नितानिड, तेन सीता इत्येव युक्तं पाठः ।

२५ २. तुदादी 'कुद्' पठ्यते । तेन 'कवते' इत्या मनेपद युक्तम् ।

३. यत्र "कवतिस्तावदक्यवते शब्दे कर्तते—उष्टुः षोडशते इति । कुवतिर-
प्यान्स्वरे—षोडशते कृष्य इति, परिश्रित इत्यर्थः । कीतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम्
(७।४।६३) अयन्मन्वेयम् । स्मृत क्षीरपाठः दुग्धकारे (५४ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः । यत्ते समिस्तुवः (३।३।३१) —संस्तावः । अन्यत्र संस्तवः ।
 आजमाव (३।२।१७०) इति क्तिप्—प्रावस्तुत् । करणे क्तिन् इत्यते^१
 स्तुतिः । दाम्नी (३।२।१८२) इति घ्नन्—स्तोत्रम् । यतिस्तुत् (७०
 १।१४०) इति मन्—स्तोमः । षुभु स्तम्भे (१।२।७८) ऽस्मात् तु स्तोमः
 श्रीतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः^२ ॥३१॥

५

३७. वृष् व्यक्तायां वाचि । भुव ईद् (७।३।९३) प्रतीति ।
 पिश्रन्धिप्रिभ्रूनात्मनेपदाकर्मकाणामुपसख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति
 कर्मकर्तरि यक्चिणी न स्तः—घ्ने कथा स्वयमेव, अयोचत ।
 भुवः पञ्चानामादित आहो भुवः (३।४।८४)—आह, आहुः । आहिभुवोरीद्
 प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०) आहस्यः (८।२।३५)—घाप । १०
 भुवो वाचिः (२।४।५३)—यक्ता । मय्येय (३।४।६८) इति कर्तरि-
 प्रयत्नीयश्चैत्रोऽनुवाकस्य । चेलद्भुव (६।३।४३) इति लिङ्गात् क-
 प्राहणद्भुवः । क्वसौ (द्र० ३।२।१०७) ऊचिवाद् । उपेयिवाननास्वान-
 न्वानश्च (३।२।१०६) चञ्चिना महणात्^३ ॥३२॥

३८. इण् गतो । एति । एत्येपलृह्ल (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५
 उपैति । इत् । इणो यण् (६।४।८१)—यन्ति । लिटि—दीर्घ इणः किति
 (७।४।६९)—ईयुः । पता । एतेलिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् ह्रस्वः—समि-
 यात् । इणो गा लुटि (२।४।४५), गानिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलक्,
 गापोर्मदधेनेषुपिवायोर्महणात् (६० २।४।७७ वा०)—अगात्, अगुः । षो गनि-
 षोधने (२।४।४६)—गमयति, घोधने—प्रत्याययति । सनि च (२।४।४७) २०
 —जिगमिपति, घोधने—अर्थान् प्रतीतिपति । उपेयिवाननास्वान्
 (३।२।१०६) इत्युपेयिवाद् । एतिस्तुशात् (३।१।२०६) इति क्यप्—

१. श्रुयतिस्तुभ्य. करणे (३।३।६४) इति वानिकेनेनि शेषः । वानिक क
 लुड्नाघनार्थम् ।
 २. साग्नि (गीतो) प्रयुज्यमाना न-प्राया 'ओ हाइ' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५
 काः शब्दाः । तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽप्य स्तोमशब्दः । यदाह सूत्रनक्षणे—प्रस्तो-
 ममनक्ष च सूत्र सूत्रविदो विद्ः (वामु पुराण ५६।१४२) इति ।
 ३. तादृशनिधानाद् वक्त्रेणूपात् इति भावः ।

- इत्यः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—अत्यायः । इण्णशुजि (३।२।१६३)
इति क्वरप्—इत्वरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः ।
परिन्योनीणोर्दूताभेपयो. (३।३।३७) घञ्—न्यायः । परावतुपात्यय इणः
(३।३।३८) तवाद्य पर्यायः^१, नेह विपर्ययः । सशया समज (३।३।६६)
इति क्यप्—इत्या । उन्दमीण (उ० १।२) उण्—आयुः । किञ्चरयो. श्रिणः
(उ० १।४) झुण्—जरायुः । डुरीणो लोपश्च (उ० २।२०) इति रक्—
दूरम् । एतेषिष (उ० २।११८) इत्युसिः—आयुस् । इण्सिदीङ् यत्रिभ्यो
नक् (उ० ३।२)—इतः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । ह्मि-
श्मिभ्या (उ० ३।८६) इति तन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३)
इति भः—इभः । अघ्यापन्यायोपाव^२ (३।३।१२२) इति न्यायः । इण् आग-
सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुव् नुद् च—एनस् । असुव् (उ० उ० ९।४६)
अयः शस्त्रम् । इण् आगोऽपरावे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (उ०
(उ० २।२८) इरा^३ । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः ।
सानसिबर्णोसि (उ० ४।१०७) इतीत्वलोऽसुरः । कुनश्चद् दीर्घश्च, समीणः^४
२५ उ० ४।६२, ९३) समीचः समुद्रः । पतीत्येणो मृगः ॥३३॥

३२. इङ् अध्यनने । इङोऽधिनावश्यंभायी योगः । यदाह-
कश्चिर् तमनुवर्तते^१ । अधीते । अधीयते—अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः (७ । ४ ।
२५) । गाङ् सिटि (२।४।४९) अधिजमे वेदम् । विमावा लङ् लो (२।४।५०)
गाङ्कृटादिभ्योऽन्धिन्डित् (१ । २ । १) इति डित्त्वम्, युमास्थामापाज्जाति
२० (६।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्यष्ट; अध्यगीयत, अध्यष्यत ।
इडश्च (२।४।४८) इति सनि गमिः, अज्भनगमां सनि (६।४।१६) इति
दीर्घः—अधिजिगांसने । क्रीड्जीना णी (६।१।४८) अङ्गम्—अघ्यापयति.

१. इतीमे 'कमः' इत्यत्रिक् क्विन् ।

२ उणादिप्रत्ययान्तेषु कथमट्याभ्याः सूत्रमुद्धृत् ? किमत्र पाठभ्रंशो-

२५ जान ?

३ 'गौर् मौर् वाक्' इत्यधिक क्विन् ।

४. 'समीणः' सूत्रमुष्ठादौ द्विः पठ्यते । सन्देहनिवृत्त्यर्थमत्र पूर्वसूत्रेण सह
निर्दिष्टम् ।

५. अयं कृ यः पाठ—पाठ्यं वाघने कश्चिर् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवाधिसूत्रमगनिश्चिधा ।

शुष्पुष (२।३।८६) इत्यतद्ध^१ । यो च संशुचोः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिपति, अध्यापिपयिपति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इध्यायोः
शपट्निद्धि (३।२।१३०)—अधीयन् पारायणम् । इदश्च (३।३।२१)
इति घञ्—उपाध्यायः । अपादाने शिष्या वा हीप् (३।३।२१ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अभायन्यायोवाव (३।३।१२२) इत्यध्यायः ५
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारोऽधीगर्भ (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मानुरधेति । इण्वदिकः (२।४।४५ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगनयति, अधिजिगमिपति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनः प्रथम- १०
गर्भग्रहणम्, असनं श्लेषः, अशनं व्याप्तिरित्येके । वेति । प्रजने वीयतेः
(३।१।५५) इति णात्प्रत्ययं वा—पुरोजातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१।५०)—त्रेवतम् । त्रिपस्तु च (द० उ० ६।४।५) इत्य-
सच्—चेतसः । असन् (द० उ० ६।४।५)—त्रयम् । वीव्यान्वस्मिन्निः
(उ० ४।४।८)—वेणिः । शुश्रूषीपचिवचि (द० उ० ८।८।८) इति प्रन्^२— १५
घेवम् । अजिह्वीभ्यो निन्व (उ० ३।३।८) इति णुः—घेणुः । घीतम् असारं
हस्यश्वम् । क्तिच् (द० ३।३।१७४) घीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्द (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपति ।
यान्वीनघोर्तुर (७।१।८०) वा—यार्ता यान्ती । लटः शाकटायनरथैव (३।४।
२१) इति झेर्नुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनगाता सुक् च २०
(उ० ७।२।७२) इद् च—अयासीत् । यश्च यटः (३।५।१७६) घरच्—
पायाघरः । यो द्वे च (उ० १।२।१) इति ययुरश्वः । कमिनित्जति (उ०
१।७।३) इति तुः—यातुःराक्षसः । हुवाभा (उ० ४।१।६८) इति प्रन्—यात्रा ।
गम्यादौ (गण० ३।३।३) यायी । मृगयादपथ (उ० १।३।७) इति मृगयुः
साधुः । अतिस्तुह (उ० १।१।४०) इति मन्—यामः ॥३७॥ २५

१. अतद् अर्थाद् आत्मनेपदाभावः, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. यत्र लिभिद्येन 'प्र' पाठोऽशुद्ध इति मया 'सार्धविक्रोड्य पाठ' इति
टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाठां, क्वचिच्च दशपायां 'व' इत्येवोपलभ्यते, तथापि
दशपायाः क एव ग. हस्तलेखेषु 'प्र' इत्येव पठयन्ते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः^१ । वाति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, घान्ती । षो विष्मने ङ्क् (७।३।३८)—पक्षे-केनोपवाजयति । 'वीजयतिः' इति तु लौकिको घातुः^२ । निर्वाणोऽवाते (८।३।५०) साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः । गर्तिस्तुप्त (उ० १।१४०) इति मन्—वामः । कृगापाजे (उ० १।१) इत्युण्—घायुः । हसिमृदिण्वा (उ० ३।८६) इति तन्—घातः ॥३८॥

४४. भा दीप्तौ । भाति । दामाम्या तुः (उ० ३।३२)—भानुः । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकराद् भानं^३ भा । भास्तु भासेः (१।४।१२) । न माधूपुकमि (८।८।३४) इति प्रभानम् । प्रभा (द्र० ३।३।१० १०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥

४५. ष्णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । ग्नास्नावतुवर्मा च (१।५।५६) इति मिस्त्वम्—प्रस्नपयति,^४ अनुपसर्गाद् वा^५ (द्र० १।१५५)—स्नापयति स्नपयति । निनदीग्या स्नातेः कौशले (८।३।८९) पत्वम्—निष्णानः, नदीष्णः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।१५८ वा०)—
१५ प्रस्नः । भ्वाद्दौ ष्यै षेष्टने (१।६।५५)—स्नायति । स्नादि (उ ४।१११) इति चनिप्—स्नावा, स्नायुः ॥४०॥

१. 'गन्धन मर्दनम्' इत्यधिक क्वचित् ।

२. द्र० शीरतरङ्गिण्याम् 'ईज' (१।१।१२) घातुग्याख्यानम्—'वीजेर्लौकिकाद् शवीजयत् । तत्रैव शिष्यणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ६) ।

३. लिबिशन 'चकाराद् मानं' इत्येवैव वाक्यममानिचिह्नं निर्दिष्टम्, तदन्तरं 'मा इत्येतावत् स्वनन्वयुदाहरणं स्वीकृतम्, तदन्तरं । नहि 'चिन्तिपूजि' (३।३।१०५) इत्यनेन 'मानम्' पदं निरूपयति, अपि त्वनेन सूत्रेण चिन्तादिपदमिदमेव 'घञ्' विधीयते । तस्मादयमत्र शीरतरङ्गिण्यन्त आशयः—घञ्विधायके 'चिन्तिपूजि' १ यादि-सूत्रे चकारेण - 'मा' धातोरेपि शिष्यां माकेऽङ्गययो बोध्यः, तेन (यापि) मान
२५ 'मा' इत्याकाशान्त भापदं प्रसिद्धयति ।

४. चापयोरप्राप्तौ विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५।५६ व्याख्ययति) । तदनुगां मोपमर्गान् प्रस्नायति इत्येव प्राप्नोति । तर्पणं पूर्वम् (१।५।५६) उदाहृतमपि ।

५. घन्तुपमर्गाद्वा इति स्वनुवर्तमान पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. श्रा पाके । श्राति, पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तृपांडुः^१ ।
 णीमिन् (द्र० धातुसूत्र १।५४७)—थपयति । श्राणा यवागूः । श्रंतं
 पाके, षीरुक्विषोः (६।१।२७ सू० मास्यं च) ष्यन्ताष्यन्तयोर्निपातनम्^२ ॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गति. पलायनम्,
 निद्रा च।^३ द्राति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिद्राति ।
 शृदिशृदिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—निद्रालुः । निद्राणः । श्वार्दी दे
 शने (१।६५५)—द्रायति ॥४२॥

४८. प्ला भक्षणे । प्रणिप्साति (द्र० ८।४।१७)—श्वत्प्ल
 (उ० १।१५६) इति विभ्वप्साऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पानि । पातेर्लुग् (७।३।३० वा०) णी-पालयति । १०
 नष्पनेष्टु (उ० २।९५) इति पित्ता । रक् (द्र० उ० २।१३)—विप्रः ।
 असुनि पातेऽशुक् (तु० उ० ४।२०४)—पाथोऽशु । पानीविदिभ्यः पः (उ०
 ३।२३)—पापम् । इष्मीपावा (उ० ३।४३)—इति कन्—पाकी^४ घालः ।
 पातेऽतिः (उ० ४।५७)—पतिः । नभाण्लपाद् (६।१।७५) इति नपात्^५
 पातेर्इंशुन् (उ० ४।१७८)—पुमान् । के—नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र०
 ३।१।१३६) । नामवृत्तान् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । इन् (द० उ०
 ८।७९)—पाप्मम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—पामा । श्वार्दी पा पाने
 (१।६५७)—विव्रति, वै शोषे (१।६५४)—पायति ॥४४॥

५०. रा दाने । राति । रातेऽँः (उ० २।६६) इति रा धनम् ।
 कन् (द्र० उ० ३।४०) राका पूर्णिमा । राशदिभ्यो विन् (द० उ० १।३६
 षपाठः)—रात्रिः ॥४५॥

१. क इति न आयते ।

२. अथ वदीपोपोनात्रपि द्रष्टव्यौ ।

३. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्द पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रवर्षः—शो मा पाक्ने
 मनसा चरन्तमसिचष्टऽशुतेमिर्नचोभिः (श्र० ७, १०५।८) । अयमेवशब्दोऽस्मिन्नेव
 चार्थे वाससीमापायामपि प्रयुज्यते । अथ विशेषः—स० श्या० शास्त्र का इतिहास-
 नास्मि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) उक्तोऽस्तीत्यर्थः । ५. इतोऽपि—पानयनेऽस्मिन्
 निपातनं युक्तम्—ननुतरार (गण० ६।२।१४०)^६ इत्यधिकम् ।

२५

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्नुम्बुकावन्यतरस्यां स्नेहविपाटने*
(तु० ३।३६) णी—घृतं विलालयति, विलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३)—बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाप् लवने । पकारो दाधा ध्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः^३ ।
५ दाति क्षेत्रम् । शयन्ते व्रीहयः । दाता । दाम्नी (३।२।१८२) इति घृत्र—
दात्रम् ॥४७॥

५३. ख्या प्रकथने ।^४ आख्याति । ख्याता^५ । अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ् (३।२।५२)—आख्यत् । न ध्यारूपा (८।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति ख्यातः । समाने रूपश्च^६ (तु० उ० ४।१३७)—इति सखा ॥४८॥

५४. प्रा पूरणे । प्राति । क्ते (दु० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं चर्तनम् । पात्रे माति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । गुमस्या (६।४ ६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पानामहण-
लुग्विकरणस्य णत्ववर्जम्^७—मायते । तनि मीमा (७।४।५४) इत्यच्च इस्—

१. 'त्रिपातने' पाठान्तम् ।

२. 'बहुलम्' पाठा० ।

३. 'इति विदर्भः' पाठा० ।

४. 'प्रथने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी क्वचिदुपलभ्यते । सायण श्रुत्वाभ्ये (१।२।८)

'समाने रूपश्चोदात्तः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियालीगुणात् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धानुवृत्तौ स्मृ वा
२० निराहृतम् (पृष्ठ २५८) । इह हि वैयाकरणानां विविधा प्रवाद इत्यन्ते ।
तथाहि—“गामादा महोऽभिक्रियेव” (परि० सोरदेव १०८, नागेश १२५ शोभ-
दिनाप ६८) इत्यनया परिमापया लुग्विकरणपरिमापा (परि० सोर० ८६, नागेश
९१) न बाध्यत इति सोरदेवनागेशकेपात्रिनायाः । श्रुत्तिकारोऽप्यर्जुनाङ्गूल इति
न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति गुमास्या (६।४।६६) इत्यादिना ईने
२१ मीयन् इत्येव भवितव्यम् । मत्तन्तरे 'गामादा' परिमापया लुग्विकरणपरिमापा न
बाध्यन् इत्यपि न्यासकारसोरोद्देशावगतुः । तथा सति मापत इत्येव भवति । शीर-
रवाभ्युक्त मत्त नारयामिः क्वचिदुपलभ्यम् । यदि क्वचिद् यच्च (८।४।१७) एव माना-
मायस्य महणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिमापायां शब्दनिवेशोऽप्यर्थ एव, तत्र गृह्यत तथा

मित्सति । ह्यामाभुवसिमसिम्यस्त्रन् (तु० उ० ४।१६८)—माघा । चन्द्रे मो
डिन् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । पतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीत्—मितः ।
मः सः^१—मासः । मापो रुी च (द० उ० १।१५०)—मेघः । माघ्यासति-
सूभ्यो यः (उ० ४।२०८ श्वेत०)—माघ्या । ऋग्नेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे^२, ५८. अनुदात्त उदात्तेत् । वक्षि ।
वक्ता । वक्षिष्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,^३
उक्तम् । अस्पतिवृत्तिव्यातिभ्योऽङ् (१।१।५२), वच उक् (७।४।२०) अवो- १०
षत् । मन्वगेय (३।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चैत्रः ।
पञ्चयाचकच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंज्ञा-
याम् (७।३।६७)—वाच्यम्, शब्दे-वाच्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाक् । उपेयिवात् (१।२।१०९) इत्यनूचानः । श्लोकवचः
पचादी^४ (गण० ३।१।१३४) । वृके वचः कश्च (उ० १।६) इति जुष्— १५
लृफचाकुः कुम्कुटः । पातुदिवचि (उ० २।७) इति यक्—उक्थ साम ।
गुर्ष्वीपविचि (उ० ४।१६७) इति व्रन्—व्रन्त्रम् । क्श्चि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । अमुत् (द० उ० ७।४०)—वचस् । पुमि संज्ञाया घः
(७।३।११८)—वकः । वचन्तीति नेष्यते, अनभिधानात्^५ । चुरादी—

व्याख्यानमभवान् । अपि च एतेऽपि लुम्बिकरणपरिमाया कुतो न प्रवर्तते इति ०.
वचनत्वम् । तस्मात् बहुमतात्सारातीत्येन मचित्यमेव इति युक्तं पर्यायः ।

१. 'मासश्च' इति दशपापुणादि-पाठ. (९।२७), 'माडः सः' इति कातन्त्रो
यादिदुर्गमिहृत्वा (५ ६४) पाठ उपलभ्यते । लिबिरोन तु हेमोपादिमूत्रनिदर्श-
नाय ५६४ सहायिदिष्टा । २. 'परिमायथे पाठान्तरम् ।

३. उक्तादेत्यत्र तु 'लुटयग्नाभश्च' (६।१।१७) इति सप्रमायेषाम् ।

४. पचादी 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याहनिगणत्वात्पापुव मम्मवति ।

५. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽनभिधानान
भवतीत्यत्र न शिचिन्माहार् शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्तुं श्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपादने^१
(तु० ३।३६) णी—घृतं विलालयति, विलापयति । घातोऽनुपसर्गे कः
(३।३।३)—बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाष् लवने । पकारो दाधा ष्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः^३ ।
५ दाति क्षेत्रम् । दायन्ते षीहयः । दाता । दाम्नी (३।२।१८२) इति दृन्—
दात्रम् ॥४७॥

५३. ख्या प्रकथने ।^४ आख्याति । ख्याता^५ । अस्यतिवक्ति-
ख्यातिम्योऽद् (३।१।५२)—आख्यत् । न ध्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति ख्यातः । समाने ख्यश्च^६ (तु० ७० ४।१.३७)—इति सखा ॥४८॥

५४. प्रा पूरणे । प्राति । फते (द्व० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं घर्तनम् । पात्रे माति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । घुमास्था (६।४ ६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पापामहर्ष-
लुग्विकरणस्य णत्ववर्जम्^{*}—मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच्च इस्—

१. 'विपादने' पाठान्तरम् ।

२. 'बहुलम्' पाठ० ।

३. 'इति विदर्भः' पाठ० ।

४. 'प्रथेन' पाठ० ।

५. 'ख्यातः' पाठ० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वो कचिदुपलभ्यते । सायण ऋग्भाष्ये (१।२।२।८)

'समाने ख्यश्चोदात्तः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (मान २, पृष्ठ १६०) । घातुवृत्तौ स्मृत्या
२० निराकृतम् (पृष्ठ २५८) । इह हि वैयाकरणानां त्रिविधाः प्रवादा इश्यन्ते ।

तथाहि—'गामादाग्रहणेऽश्वविशेषः' (परि० सीरदेव १०८, नागश ११५ शोभा-
दिनाप ६८) इत्यनया परिमापया लुग्विकरणपरिमाया (परि० सीर० ८६, नागेश
९१) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशशेषादिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यर्थात्तुल इति
न्यामकार ग्राह (६।४।६६) । तथा सति घुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईवे

२१ मीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे 'गामादा' परिमापया लुग्विकरणपरिमाया न
बाध्यत इत्यपि न्यामकारसीरदेवावाहृतुः । तथा सति मायत इत्येव भवति । श्रीर-
त्त्वाम्भुक्तं मत नारमामिः कचिदुपलब्धम् । यदि वेधले कार (८।४।१७) एव मामा-
मान्यस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिमापया शशाब्दनिवेदो व्यर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । हुयामाश्रुवसिमसिम्यस्थन् (तु० उ० ४।१६८)—मात्रा । चन्द्रे मो
दिद् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । पतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीत्—मितः ।
मः सः^१—मासः । मापो हरी च (द० उ० १।१५७)—मेरुः । माळाससि-
सूम्यो यः (उ० ४।१०८ इवेत०)—माया । ऋषेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे^२, ५८. अनुदात्त उदात्तेत् । घक्ति ।
वक्ता । वचिस्वपि (६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,^३
उक्तम् । अस्यतिवक्तिव्यातिम्योऽह् (१।१।५२), वच उम् (७।४।२०) अवो- १०
चत् । मव्यगेय (३।४।६८) इति कर्त्तरि प्रथचनीयोऽनुवाकस्य चित्रः ।
यजपाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसज्ञा-
याम् (७।३।६७)—वाच्यम्, दाध्वे-वाच्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाकः । उपेषिवान् (३।२।१०९) इत्यनूचानः । श्लोकवचः
पञ्चादी^४ (गण० ३।१।१३४) । वृके वचः कश्च (उ० १।६) इति जुष्— १५
रुफथाकुः कुक्कुटः । पातूदिवचि (उ० २।७) इति थक्—उक्त्यं साम ।
वृषंवीपविश्वि (उ० ४।१६७) इति घञ्—उक्त्रम् । किञ्चि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । अहन् (द० उ० ७।४९)—घञ्स् । शुंनि संज्ञाया घः
(३।३।११८)—चकः । वचन्तीति नेभ्यते, अनभिधानात्^५ । चुरादी—

व्याख्यानसमवात् । अपि च शब्देऽपि लुग्विपरपरीमाया कुतो न प्रवर्तते इति २०
वचनव्यम् । तस्मान् बहुमतानुसारमीदृकेन मन्वितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. मासश्च इति दशापागुणादि-पाठ. (५।२७), 'माडः सः' इति कातन्धो-
पादिदुर्गसिंहवृत्तौ (५. ६४) पाठ उपलभ्यते । लिबिरोन तु हेमोणादिसूत्रनिदर्श-
नाय ५६४ सख्यानिर्दिष्टा ।

२. 'परिभाषणे पाठान्तरम् ।

३. उवाचोवच तु 'हितव्यम्पानस्य' (६।१।१७) इति सम्प्रसारणम् ।

४. पञ्चादी 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्यादृतिगणत्वात्प्राप्त्युक्तं सम्भवति । २५

५. उदधृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽनभिधानान्न
भवतीत्यत्र न किञ्चित्प्रागर् शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

घाचयति^१ । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम्^२ ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५९. विद् ज्ञाने । इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति, वित्तः, विदन्ति । विदो लटोवा (३।४।८३) इति णलादयोवा—घेद, विदतुः, विदुः । दश्च (८।२।७५) इति दस्य वा रुः—अवेः, अवेत् । समो गधि (१।३।२९) इति तद्ध—संविच्छे । केचेर्विभाषा (७।१।७) इति रुद्—संविद्गते बुधः, संविदते । रुदविदसुष (१।२।८) इति सेद् संदश्च क्त्वा च फितौ घा^३—विचिद्विपति विचेद्विपति, विदित्वा, चेदित्वा । उपविदनागुण्य-तरस्याम् (तु० ३।१।२८) इत्याम् घा विदांचकार, आमि विदेरगुणत्व-
 १० माहुः (द्व० ३।१।३८ भाष्य), धिवेद् । सित्जम्परतविदिम्यश्च (३।४।१०९) इति सेर्नुम्—अविदुः । विदाकुवत्क्वित्यन्तरस्याम् (३।१।४१), पक्षे—विदन्तु । षोः श्रुपसर्गात्सिम्बाबिन्द (३।१।२८) इति गः—वेद्यः । सत्-सर्षप् (३।२।६२) इति क्विप्—घेदचित् । फते^४ विदिनः । विदिमिदिधि-देः कुत् (३।२।१६२)—विदुरः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६६) इति विन्दु-
 १५ विद्वान् । निदि अत्रयवे (१।५३)ऽस्मात् तु विन्दु^५जल फणाः,

मत्तान्तरमप्युपन्यस्यते—अत्रियस्तु एकवचनान्तानुदाहृत्य अन्यवामिधानमिधानमित्येकं इति^६ । स्कन्दस्वामी तु स्वर्गाधे (१।५।८) 'प्रवचन्ति इत्यपि प्रसुक्तवान् ।

१. श्रीरस्वामी सुरादौ स्वयं न पठति, 'रुद सदेरने (१०।२६६) इति सूत्रस्यास्थाने चान्द्रमतेनोपन्यस्यति । यथाह—'बन्धो बचेन अघाटान्' ।
 २. सायणेनार्यार्थः 'पारायणिकैर्वैच परिभाषणे धातुर्न पठितः' इत्यन्यथावपुष्पारय धातोः प्राणायिकता प्रत्यपादि । (पू० २५६) चौगारिको रुद सदेरन पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुष्पकारेण स्वामिनाम्ना स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्राक्रियाकर्मसुषामधि (साग २ पृष्ठ १२७) दृश्यम् ।
 ३. अत्र स्वामी व्रान्त । रुदविदसुष हि (लोच्युपधादलोदिः सध (१।२।८) इत्यादिना विरुत्वे प्राप्ते नित्यं क्विच विचचे । तेन विचिद्विपति विदित्वा इत्येव भवति । अत्र 'रुदिर अश्रुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यापे द्रष्टव्या ।
 ४. अत्र लिखितेन भ्रान्त्या विदुरविद्वत्विधायकत्वस्य (१।२।२६) सत्त्वा निर्दिष्टा ।
 ५. 'बाहुलकाद्' इति किदि अत्रयवे (१।५३) इत्यत्र स्वामी ।

ओष्ठवादिः । संज्ञया समञ्ज (१।३।६६) इति ष्यप्—विद्या । षड्विन्दि-
विदिभ्यो (३।३।२०७ वा०) युच्—वेदना । कर्मणि षड्विदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदे भोजयति । विदेः रातुर्वसुः (७।१।३६) घा—
विद्वान्, विद्वन् । विमाषा गमहन (७।२।६८) इतीट्—विविद्वान् विचि-
द्विवान् । हपिशिगह् (६० उ० १।४७) इतीन्—वेदिः । हलध (३।३।२२१) ५
इति करणे घञ्—वेद्ः । नभायनपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—
नवेदाः, असुन् सर्थवेदाः^१ सर्वस्वदक्षिणभक्तुयाजी^२ । दिवादी विद
सतायम् (४।६३)—विद्यते । तुदादी विद्ल लामे (६।१।१२)—विन्दति ।
रुधादी विद विचारणे (७।१३)—चिन्ते, चिन्ति^३ । चुरादी विद चेत-
नाक्यानविवादेषु (१०।१।५५) तडाती—वेदयते ॥५२॥ १०

६०. अस भुवि । भयनं भूः, सत्ता । अस्ति । असोरक्षोपः
(६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन् । उपमर्गप्रादुर्ग्याभितर्ष्यपरः (८।३।८७) इति
पः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःपन्ति, नेह्—अभिस्तः ।
साप्तस्त्र्योर्लोप (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे । रि च (७।४।५१)—व्यति-
रे । ह एणि (७।४।५०) इति सत्व हः—व्यतिहे । अतोरेदधावग्यासलो- १५
पथ (६।४।११९)—एचि । अस्ति तिवोऽपृक्ते (७।२।६६) इतीट्—आसीत् ।
अस्तेर्षः (२।४।५२), मातिस्था (२।४।७७) इति सिङ्गुल्फ्, याहिभुवोरीद्,
प्रतिषेधः (१।२।५६ वा०), भूषुनोसिदि (७।३।८८) इति गुणामावः—
अभूत् । अनुप्रयोगे तु भुवाऽरूपबाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारवामास ।
वृश्चस्तियोगे (१।४।५०) ङिः—शुनञीम्याह् ॥५३॥ २०

६१. भृजुप् शुद्धी । प्रथमस्य (८।२।३६) इति षः, मृजेर्दृदिः
(७।२।११४)—माष्टि । मृजेरजादी संकमे विमाषा वृदिः^४—परिमृजन्ति
परिमाज्जन्ति । ऊद्विच्वाद् (६० ७।२।४४) वेद्—मार्ष्टा मार्जिता । मृष्टः ।
मृजेविमाषा (३।३।११३) ष्यप् परिमृज्यः, परिमार्ग्यः । तुन्दशोकयोः

१ उच्चरत्तदन्तेन 'गणिकारकयोः' (३०।४।२२६) मृनृत्तौ गारुपातः ।

२. 'सर्ववेदाः स येनेष्टो याम. सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।९) ।

३. रुधादी विदधातुस्तुदात्तं पठन्ते (६० वी० ७।१३) । तेन 'चिन्ति'

इति रूप चित्त्वम् ।

४. 'अध्याप्ये वैयाकरणा मृजेरजादी संकमे विमाषा

वृद्धिनारमन्ते' इति साध्यम् (१।१।३) अत्रानुपधेयम् ।

पश्मिजापतदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मार्गः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) मृजा । कश्चिमृजिभ्यां चिद् (उ० ३।२।३७) इत्यारन्—मार्जारः, मार्जालः । मृजेष्ठिलोपथ (उ० १।२।१०) इति कलच्—मलः । चुरादौ मृजूप् शौचालंकारयोः (१०।२।२६)—मार्ज-
५ यति । मार्जना (द्र० ३।३।१०७) । मार्जितः, मार्जिता रसालेति रुटिः (द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने । रुदादिभ्यः सावधातुके (७।३।७६) इतीड्—रोदिति । लङि—रुदश्च पञ्चम्यः (७।३।९८) इतीड्—अरोदीत्, शब्द् गार्भ्यागालवयोः (७।३।९९)—अरोदत् । रुद्याद्—इतीड्दौ पूर्ववि-
१० प्रतिषेपेन घाघित्वा यासुट् (द्र० ३।४।१०३) । इरितो वा (३।२।५७) इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत् । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते रुदविदस्युप (१।२।८) इति संश्च क्त्वा च कितौ घा^२—रुद्विपति, रुरोद्विपति, रुदित्वा रोदित्वा । रोदिर्णिलुक् च (उ० २।२२) इति रक्—रुदः ॥५५॥

१५ ६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिद् परत्तमैपदी]

६४. विष्वप् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत् । स्वपिति । सुप्वाप । सुनिर्दुग्म्यः (८।३।८८) इति पः । सुपुष्यते । वनि स्वपि (६।१।२५) इति सम्प्रसारणम्—सुपुपुः । लङि (द्र० ७।३।९८, ९९)
२० अस्वपीत् अस्वपत् । लुङि अस्वाप्सीत् । रुदविद् (१।२।८) इति सुपु-प्सति, सुप्त्वा । स्वापेश्चि (६।१।२८) सम्प्रसारणम्—असुपुपत् । स्वपो नत् (३।३।९२)—म्यप्रः । शीतः कः (३।२।२०)—सुतः । शपित्शोर्नजिद् (३।२।५२)—स्वप्नक् ॥५६॥

१. उद्धृतं धानुवृत्तौ (पृष्ठ २६२) ।

२५ २. यथापि भ्रान्तः स्वामी । न हि 'रलोव्युपधाद्' (१।२।२६) इति क्त्वाभ्यन्तोः किञ्च प्रतिषेधनि, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते । 'रुदविद्' (१।२।८) इति तु निग्यं किञ्च प्रतिषेधयति, न विकल्पम् । यतः 'रुदविपति रुदित्वा' इत्येव साधु । विद् सति (२।२।२) स्वप्याभ्यानेऽपीयमेवस्य भ्रान्तिः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो घष्ट्यन्ता (२।८२) द्वाद्श मेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अतो हलादे-
लघोः (७।२।७) वा^१ वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वसीत् । श्याद्व्यघ (३।१।
१४१) इति णः—श्व्वासः । काशकृत्ना अस्य विद्यायाम् अनिद्वन्माहुः^२—
आश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दार्थं (३।२।१४८) युच्—श्वसनः ॥६७॥

६७. अन च । चात्^३ प्राणने । प्रपूर्व—प्राणिति । प्राणोत्
प्राणत् । अनितेः (८।४।१९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण् ।
उमी साम्यास्य (८।४।२१)—प्राणिणिवति । क्वृजृसि (७० ३।१०) इति नः—
अप्रम् । असुन् (६० ७० ६।४६)—अनः शकटम् । अघ्न्यादिषु (गण० १०
उणादि ४११२) अन्यः । अनिदशिभ्या चित् (तु० ६० ७० ३।४१) अनीकम् ।
प्राणाद्या^४ घञि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षति], जक्षति । अजक्षीत्,
अजक्षत् । जक्षित्यादयः षड् (६।१।६) अम्यस्तः । नाम्यस्ताचष्टतुः (७।१।७८)
इति न नुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुलानि, १५
जक्षन्ति । तिजम्यस्त (३।४।१०६) इति क्षेजुस्—अजक्षुः । लुङि—
अजक्षिषुः ॥६८॥

६९. उदात्ता उदात्ततः ।

७०. ऐत् । रुदादयः पञ्चोक्ताः ॥

१. क्षीरस्वामी 'अन्तर्ण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । तेन अश- २०
सीत् इति शसवृद्धिनिषेधो भवति (६० क्षीरतक्षणी १।४८०) । तेनात्र स्वामी मते
वृद्धिविकल्पः । ये तु अन्तर्ण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति तेषां 'अश्वसि'त्
इत्येव भवति, शसघातोस्तु अशसीत् अशसीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६४) । काराहल्लन्धातुपाठद्वयं कन्नडटीका-
यावेतद्धातुसूत्राणां तादिप्रत्ययसामान्यं इवामात्र उदाह्रियते । यथा—'श्व- २५
सि', श्वसत् श्वस्तम्यत् इति (पृष्ठ १६५) ।

३. 'चकारत्' पाठः । ४. प्राण घपान-न्यान-उदान-समानाः ।

७१. जागृ निद्राक्षये । सेट् । जागर्ति, जाग्रतः^१, जाग्रति
 बुधाः । रिद् शयग्लिङ्ङु (७।४।२०) इति प्राप्ते आमोऽवि-
 चिष्णुलङ्ङित्तु (७।३।८५) इति गुणः—जागर्यते । उषविद्—
 जागृत्^२ न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३०) इत्याम् वा—जागरांचकार ।
 ५ जजागार । णलुचमो वा (७।१।११) णित्—जजागार, जजागर । णन्तण
 (७।२।१५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत् । जागर्ताकारो वा (३।३।१०१ वा)०
 जागरा, जागर्या । जागुरूकः (३।२।१६५)—जागरूकः । जुगुस्तुजागृभ्यः
 ङित् (उ० ४।५४)—जागृभिः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गतौ । सेट् । दरिद्राति । इद् दरिद्रस्य (६।४।११४)
 १० —दरिद्रितः । शान्द्यस्तयोरात् (६।४।११२) लोपः—दरिद्रिति । दरिद्रा-
 तेरमात्रेभानुके (षाठन्न ३।८।३४)^३ दरिद्रिचते, दरिद्रायते इत्येके । पचा-
 दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः । दरिद्रानेर्वा^४ इत्याम्—दरिद्रांचकार ।
 ददरिद्रौ^५ । अभ्यस्ताञ् (द्र० ३।४।१०९) भ्रंशेत्—अदरिद्रुः । लुङि
 वा^६—अदरिद्रोत् अदरिद्रासीत् । तनिपतिदरिद्राणां (तु० ७।२।४६ वा०)
 १५ सनि वेद्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिपति । न दरिद्रायके लोपो दरि-
 द्राथे च नेप्यते, दिदरिद्रामनोत्येके दिदरिद्रिपतीति वा (६।४।११४ वा०) ।
 दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीप्तिपेयो नास्ति, तत्रैकाच्
 इत्यनुवृत्तेः । दरिद्रानेर्वालोपश्च (उ० १।६०) इत्युः—दद्रुः ॥६०॥

७३. उदात्तौ । नोदात्तेनौ, दरिद्राजाप्रित्यनित्त्वस्मात्^७ ॥

२० ७४. चकास्र दीप्तौ । चकास्ति । चकासति । चकासत् ।
 चास्यनेवाज्प्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ मास्य) आम्—चकासांचकार ।
 तिथ्यनस्तेः^८ (८।२।७३) इति सम्यक्—अचकाद् भवान् । सिपि धातोर्वा

१ 'जागृतः' इति शुद्ध पाठो द्रष्टव्यः । २. 'जागृभ्यः' पाठः ।

३. अथ लिङ्गिरेनाङ्ङुच्चा मास्यकारिके द्रष्टुं ६।४।११५, १ तस्या निर्दिष्टा ।

४. अन्तपल्लभमूलम् । अन्तपिद स्मृतं धातुवृत्तौ (शुद्ध २६६) । अथ धातु-
 २५ वृत्तिरनुमेषया । ५. स्मृतिद धातुवृत्तौ (शुद्ध २६६) ।

६. 'अथतन्वा वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रानुमेषम् ।

७. कुत्र समर्थं इति ने क्तम् । पाठ्यपयैरिति शेषः स्यात् ।

(८२।७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । अचका-
सिता ॥६१॥

७५. शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिनियोगः । शास्ति । शासति ।
शासिता । शास इदङ्हलोः (६।४।३४) शासिनसि (८।३।६०) इति पः—
शिष्टः । शा ही (६।४।३५)—शाधि । तिप्यनस्तेः (८२।७२) इति ५
दः—अशाद् भवान् । सिपि धातोर्द्धा (८ । २ । ७४) अशात् त्वम्,
अशास्त्वम् । श्लेजुस् (प्र० ३।४।१११)—अशासुः । सतिशारुयतिभ्यश्च
(३।१।५६) इत्यङ्—अशिपत् । नाण्लोपिशासृदिताम् (७।४।२)—अशथा-
सत् । एतिस्तुशासृ (३।१।२०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्पूर्वा^१ शंसि-
ष्यादिभ्यः संहाया चानिद्यौ (३०।२।९४)—शास्ता^२ बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विक् । १०
द्विन् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादी^३ । भाषायां
शामिपुषि (३।३।२३०) इति युच्—दुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६)
इद्—शिष्टा, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्ताबुदात्तेतौ ।

[अथ सेटान्नात्मनेपदिनीं]

१५

७७. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः^१ । देवनं क्रीडा । आदीधीते ।
यीवर्णयोर्दीधीवयोः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधी-
वेकीटान् (१।१।६) इति गुणवृद्धी न स्त—आदीध्यनम्, आदीध्यकः ।
दीधिनिः—अप्रहादीनान् (७।२।९ वा०) इति पयुंदासान् तिबुव (७।२।९)
इनीण्निपेधो नास्ति ॥६३॥

२०

७८. वैवीङ् वेतिना तुल्ये^२ । वी गत्यादौ (२।१६), तत्तुल्य-
र्थे । वतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

१. संसृचौ पाठा० । २ अप्सृचुच् (६।४।११) तुवे 'प्रशासृ' शब्दे
प्रोपमर्गैश्चातन्त्रत्वात् दीर्घः । ३० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अथ पदान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

२५

४. इमौ धा-दसाविति माध्यम् (१।१।६) । नेति कान्त्रीयाः । पाणिनि-
स्तु न त्रिशोऽमाह । अत्रात्मदीयः 'ससृचत व्याकरण शास्त्रे क्व इतिहास' नामा
पदो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९ उदात्तौ । नोदात्तौ अनित्वस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रभवाभ्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेदौ परस्मैपदिनौ]

८१. पस नै । सस्ति । मात्रासत्सिन्धुयो यः (उ० ४।१०६) —

५ सस्यम् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) । सस्ति^२ ससने इति चैके पेट्टः^३ —
संस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)

इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशद्, उशती । वशिष्यति ।

विवशिषति । यञ्छि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावदयते ।

१० प्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः । वशेः क्ति (द० उ० ८।७३)

इतीरद्—उशीरम् । वशः कनस् (द्र० उ० ४।२३९)—उशानाः ।

उशिक् । (द्र० उ० २।७१) । चत्विधौ वशिरयोर्यस्यस्यानम् (३।३।५८

वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१५ ८४. चर्करीतं च । चर्करीत परस्मैपदम्* । यद्भ्रुकः पूर्वोच्चार्य-
सञ्ज्ञेया । शपो लुक् प्रयोजनम् । घवदीति, नर्नति । दीधीगदयश्चान्दसाः** ।

[अथानिद् आत्मनेपदी]

८५ हुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'यम वसने' इति स्वामिगठ इत्याह सायणः (घातु पृ० • ६०) ।

२० २. यत्र 'सति' इति शुद्ध पाठः स्यात् 'सत्ति' रूपनिदर्शनात् ।

३. यत्र घातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) दृष्टव्या ।

४. सर्व एव घातुवृत्तिकारा एतत्स्वरव्याख्याने 'परस्मैपदम्' इति व्याचष्टे ।
तदनुवृत्तम् । अस्मात्सूत्रात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठान् । अपि च

२५ 'वितिवृते' निषाननाद् यद्भ्रुकः परस्मैपदित्वं ज्ञापितम् । द० पृष्ठ ८ टि० १।

५. नेद घातुमूयम् । स्वामिचन चेतत् । दीधीव्योरदादसात् उक्तम् ।

पः । निह्रुते चैत्राय, श्लाघद्गुस्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् ।
अपह्रोता ॥६७॥

८७ वृत् । स्वपादयः स्वरार्थं वर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां

धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

लुग्विकरणोऽदादिगणः

सम्पन्नः समाप्तः^२ ।

५

१. स्वापादिहिंसामप्यनिटि (६।१।१८८) इति आद्युदात्तत्वार्थम् ।
२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्या लुग्विकरणा अदादय समाप्ता.' पाठा० ।

७९ उदात्तौ । नोदात्तेतौ अनित्वस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रभवाम्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेतौ परस्मैपदिनौ]

८१. पस ने । सस्ति । मात्तासत्सिद्धम्यो यः (उ० ४।१०६)—

५ सस्यम् । रास्तासास्ता (उ० ३।१५) । सस्ति^२ ससने इति चैके पेठः^३—
संस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यावयि (६।१।२६)

इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन्, उशती । वशिष्यति ।

विवशिष्यति । यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावश्यते ।

१० ष्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः । वशोः क्त् (द० उ० ८।७३)

इतीरन्—उशीरम् । वशः कनस् (द्र० उ० ४।२३९)—उशानाः ।

उशिक् । (द्र० उ० २।७१) । अन्विषी वशिरयोरुपसख्यानम् (३।३।५८

वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१५ ८४. चर्करीतं च । चर्करीत परस्मैपदम्^४ । यङ्लुकः प्रवांचाय-

सञ्ज्ञया । शपो लुक् प्रयोजनम् । घवद्गीति, नर्नति । दीधीगदयरङ्गादसाः^५ ॥

[अथानिद् आत्मनेपदी]

८५ हुद् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'षम वसन' इति स्वामिगठ इत्याह सायणः (घातु पृ० २६०) ।

२० २. अत्र 'सस्ति' इति शुद्ध पाठः स्यात् 'सस्ति' रूपनिदर्शनात् ।

३. अत्र घातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) दृष्टव्या ।

४. सर्व एव घातुवृत्तिकारा एतत्सूत्रव्याख्यान 'परस्मैपदम्' इति व्याचक्षते ।
तदयुक्तम् । अस्मान्स्त्वान् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठान् । अपि च

'परस्मैपदम्' इति व्याख्यानं 'दावृत्ति (७।४ ६५) सूत्रमाभ्यमपि न समक्षते । तत्र हि

२५ 'तेतितक्ते' निपातनाद् यङ्लुकः परस्मैपदित्वे स्थापितम् । द्र० पृष्ठ ८ टि० ५।

५. नेद घातुमूत्रम् । स्वामित्रचन चेतत् । दीधीव्योरङ्गादसत्त्व उवत्तम् ।

पः । निह्रुते चैत्राय, श्लाघद्दुस्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् ।
अपहोता ॥६७॥

८७ दृत् । स्वपादयः स्वरार्थे घर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्त्राम्युत्प्रेक्षितायां

धातुदृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

सुम्बिकरणोऽदादिगणः

सम्पन्नः समाप्तः^२ ।

१. स्वापादिर्हि सामप्यनिटि (६।१।१८८) इति चापुदात्तवार्थम् ।
२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां सुम्बिकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अदनं
 मंक्षणम् । इतो जुधावन्ता (३।१०) दशानिष्टः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः
 (२।४।७५) झौ (६।१।१०) इति द्विर्वचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुश्रुवोः
 ५ सार्धधातुके (६।४।८७) यण्—जुहति, अदग्यसात् (७।१।४) । भीहीश्रुवो
 श्लुक्च (३।१।३६) इति वाऽऽम्—जुहवां चकार जुहाव । हुभ्रम्यो हेषिः
 (६।४।१०१)—जुहुधि । होता । अचिशुषिहुषपिबदिर्दिग्म्य इतिः (उ०
 १।१०८) इतीसिः—हविः । अतिस्तुप्त (उ० १।१४०) इति मन्—होमः ।
 हुयामा (उ० १।१६८) इति व्रन्—होषम् । शुनिगामेजुहोतीनां द्वे च (३।२।
 १० १६८ वा०)—जुहः झुक ॥१॥

२. विभी भये । चौरिभ्यो विभेति, भीवार्थानां मयहेतुः (१।४।
 २५) अपादानम् । मियोऽन्यतरस्याम् (६।४।११५) इत्त्वम्—विभितः ।
 भीही (३।१।३९) इति विमयांचकार विभाय । भीस्म्योहेतुमये (१।३।
 ६८) तद्ध—मियो हेतुमये पुक् (७।३।४०)—मुण्डो भीषयते । विभेतेहे-
 १५ तुमये (६।१।५६) आत्त्रं वा—मुण्डो भाषयते, नेह—कुञ्चिकयैर्न माप-
 यति । मियः कृवतुकनौ (३।२।१७४)—भीरुः, भीलुकः । कृरुव अपि
 (द्र० ३।०।१७४ भाष्य०)—भीरुकः । मियः पुण् वा (उ० १।१४८) इति
 मक्—भीमः, भीष्मः । अत्रिर्वी मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०)—
 मयम्, भीतिः, भीः । ऋञ्जेन्द्राम् (उ० २।२८) इति भेरभेली । धानकः
 २० शौड्मियः (उ० ३।८२)—भयानकः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति फन्—
 भेकः ॥२॥

३. ही लज्जायाम् । जिह्वेति, जिह्वियति । भीही (३।१।३६)
 इति जिह्वयांचकार, जिहाय । अतिहिंस्वी (७।३।३६) इति पुक्—हेष-
 यति । सुदविन्दोन्द्रा (८।२।५६) इति वान्त्वम् - हीणः हीतः । हीः ॥३॥

४. पू पाउनपृग्णयोः । पिपति, पिपृतः^१ पिपुस्ति^२—

१. 'पृ' पाठान्तरम् ।

२. नास्ति वक्त्रिम् ।

३. 'पिपति' पाठान्तरम् ।

शक्तिपितृत्वोश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् । शुद्धया इत्सो वा (७।४।१२)-
 निपसुः, निपपयः । क्रयादिनियमाद् (द्र० ७।२।१३) इद्-परिचिं ।
 ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी^१—पपरिच । ऋद्धधनोः स्ये (७।२।७०)—परि-
 प्यति । धरिपरि (३।१।२३८) इति ष्यन्ताच्शः—पारयः । पार तीरे
 (१०।१६२) इत्यस्य पारम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । न ग्राह्या (८।२।
 ५७) इति निष्ठात्त्वाभावः—पूर्तः । पूर्तिः । वा दन्तशान्त (७।२।२७)
 इति ष्यन्तात् पूर्णः पूरितः । पूी चाप्यायने (२।४३)ऽस्मात् तु पूर्णः ।
 कथादौ (१।१८) पृणाति, तत्रैव ऋहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥

५. डुभृज् धारणयोपणयोः । शुभामिन् (७।४।७६)—विभक्ति । भर्ता ।
 मारः । क्त्रिः (द्र० ३।३।८८), वेमन् नित्यम् (४।४।२०)—भृत्रिमम् । डुभृज् १०
 इति त्रिभङ्गाः—भरथुः^१ (द्र० ३।३।८९) । नोही (३।१।२६) इति घाम् इल्ल-
 यञ्च—विभराञ्चकार विभार । भृतः । कथादौ भृ मरये (६।२०)—
 भृणाति, मरः, मरिता, मरीता । फलेमद्विद्यमंमरिश्च (३।२।२६) चात्
 कुक्षिमरः^२ (द्र० ३।२।२६ फाशिका) । संशयां वृत् (३।२।४६) इति
 विश्वंभरा । वनाया सनज (३।३।९९) इति भृत्या । भृतिः । शुभोऽंशयाप १५
 (३।१।२२२)—भृत्यः । संशयां भृति दृष्टत्वात् ते मर्या प्रतिप्यति^३ (३।१।२२
 गान्य०) श्लाघ्यात्तौ च तु० व० ३।१३६ इति भृद्धारः साधु । पन्वादौ
 (द्र० ३।१।२३४) जारभरा । म्वाद्दौ (१।६३८) भरति ॥५॥

६. माह् माने शब्दे च । मिमीने, मृणामिन् (७।४।७६) । मासोष्ट
 अफित्वाद् इत्वं नास्ति । सति मीमा (७।४।५४) इति मित्सने । अदादौ २०
 मा माने (२।५४)—माति । म्वाद्दौ मेह् प्रथिदाने (१।६८५)—विनिमयने ।

७. ओहाङ् गर्वौ । शुभामिन् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि^४

१. स्मृतमिदं प्रक्रियार्कमुपाय (भाग २, १४ २२८), धातुश्री (१५३
 २७२) च ।
 २. उद्भृमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) ।
 ३. तथा च चाद्रे सुप्रम्—'फलेमद्विद्यमंमरिः कुक्षिमरिः (३।२।२०) १५
 ४ इतोऽयं विषया माराधिकारोऽस्ति तेन मर्या प्रतिप्यति' इत्यधिकं
 कथिन् ।
 ५. 'प्रथिदाने' धातो० । ६. 'पणानि' पाठो० ।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि^१ । हायने ग्रामः । हश्च वीहिवालयोः (३१११४८) इति ष्युट्—हायनो नाम घोहिः, यपै च । ओदितश्च (८११४५) इति निष्ठात्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओहाक् त्यागे । ककारो हश्च वीहिवालयोः (३१११४८) इति सामान्यप्रहणाविघातार्थः; अकितः (द्र० ७१४८३) इत्यम्यासस्य दीर्घत्वनिषेधार्थ इत्येके । जहाति । जहातेश्च (६१४१२६) इतीत्वं था—जहितः जहीतः । जाहीनीति यञ्जुष्णि । था च ह्री (६१४१२७) इतीत्वम्, ईत्वम्, आत्वं च—जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो पि (६१४१२८)—जहात् । घुमास्था (६१४१६६) इतीत्वम्—हीयते । एलिङि (६१४१६७)—हेयात् । वातशुनक्ति-
१० लशर्थेभ्रजधेस्तुदजहातिभ्यः (३१२१९८ वा०) खरा—शर्धजहा मृगाः^२ । हीनः । रत्नान्याहायो निः (३१३१८५ वा०)—हानिः । जहानेश्च कित् (७१३४३) इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (उ० ३१४४) इति कट्—निहावा गोघा^३ । नञि जहातेः (उ० ३१२५७) कनिच्—अहः । षलं जहातीति कलह—कः (द्र० ३१२५) ॥८॥

१५ ९. हुदाब् दाने । इत्से । नेर्गदनद (८१४१२७) इति षणिद्दाति । नाभ्यस्ताञ्जुः (७११७८) लुम्—ददत् । घुमास्था (६१४१६६) इतीत्वम्—हीयते । घादो दोऽनास्यविहारेण (३१३१२०) नङ्—विद्यामादत्ते । ध्वसोरेदूधानभ्यासलोपश्च (६१४१२१६)—वेहि । गतिस्थापु (२१४१७७) इति सिञ्जुक्—अदात् । स्याप्पोरिष्व (३१२१७) लिच् किञ्च—अदित^४ । सनिमीमा (७१४१४४) इति द्वित्सति । हु (द्र० ३१३१८८)—द्विमन् । ददातिदधात्योर्विमाणा (३१३१२९९) इति शः, पक्षे श्याद्व्यध (३१३१२२१) षः—ददः दायः । त्रे वासः (३१२१६)—विद्यामदः । दो ददधोः (७१४१६६) दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७१४१४७)—प्रत्तम् । दाधेऽति (३१३१५९) इति कः—दाकृद्वानिम्^५ । उपसर्गे षोः किः (३१३१६२)—भादिः । घातो पुष्

१५ (३१३१२८) तुदाको गौस्त्यया । दापादः ॥९॥

१. 'रत्नानि' पाठ० ।

२. 'मारा' इति माथ्यादौ पाठः ।

३. 'नोधिवा' ।

४. 'घादित' पाठ० ।

५. न लोकाव्यय (२१३१६६) ध्रुवे 'उ' रूपनेनोकारान्तरस्यापि प्रतिषेध

१०. दुषाब् दानवारणयोः^१ । धत्ते । प्रणिदधाति । दधत् ।
 धीयते । घेहि । अधित । अधात् । दधत्तपोम (२।२।३८) इति भष्-
 धत्तः, धत्स्व, धत्त्रिमम् । पाप्यसाधाम् (३।१।२२३) इति धाम्या सा-
 मिधेनी । दधः । धायः । दधातेहि (७।४।४२)—हितम् । षष्ठि मण्डिरिल्लो-
 पम्^२ इति पिहितम्, पिधानम् । स्पृष्टिष्ठि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 श्रद्धालुः, श्रद्धुपसंगवत्^३ । भाषाया वाम्हृष्ट (३।२।१७१ वा०) इति
 किकिनौ—दधिः । यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।२१)—गोधा । यातधोपसर्गे
 (३।२।२३६) कः—विधः, विधा । कर्कन्धूर्बद्री (द्र० उ० १।९३) ।
 वपति धानः, पुरति च^४ (उ० ४।२२८. २३०) इत्यसिः—वयोधाः, पुरोधः ।
 विधानो^५ वेष च (उ० ४।२२५)—वेधाः । सितनिगमे (उ० १।६६) इति^६
 तुन्—धातुः । दधातेर्धनुत् च (उ० ५।४८)—धान्यम् । समुधान्प्रथिम्यः
 कन् (उ० ३।२४) धोरः । कृष्टृजिमन्दि (उ० २।८१) इति क्युद्—
 निघनम् । आनको लुशिल्विधाभ्यः (तु० उ० ३।८३)—धानकः । धन्द्वन्
 (तु० उ० १।९३) इति त्रिध्रिपृज्येष्ठानूटा^७ । धापृवत्यवपतिभ्यो नः (उ०
 १।६)—धानाः । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।११२) सन्ध्या । उपसर्गे धोः १५

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः क्वचित्, स चावधिनिः पाठः । दशपादोद्घोः
 क-पाठो दानार्थं एवातुक्कूलः । निरुक्तकारो (७।१५) ऽपि 'एनघानमं समीचीयानां
 धनाना दावतगम्' इत्याह ।

२. द्र० 'स- ध्या० शास्त्र का इतिहास' भाग १ पृष्ठ ६९.७२ । तत्र पठमेदा
 भवि निर्दिष्टाः । यत्र 'अनायो.' ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन अथेरेपि भवति । 'चिष्टि- २.
 सं' 'चिष्टिनः' इत्यादीनि पदानि महामात्रादावसहन् प्रयुज्यन्ते ।

३. अक्षद्वन्द्वयोगसंस्थानम् (१।४।५३ वा०) इति वार्तिकेन । शाब्दवा-
 नस्तु 'शद् अथ धन्तर्' इत्येताद् श्रीनषिकानुपमर्गनाह । द्र० बृहदेवता २।९५ ॥

४. प्रयोग्य सन्निष्ठादिद्वेषितु 'वपति धानः, वपति च, पुरति च' (४।२२८-
 २३०) इति पाठकमो दृश्यते । क्षीरशामिपाठे तु मध्यम सूत्र नापीदिति प्रतीयते । २५
 युक्त च चैत्, उत्तरयोर्द्विःस्वकारपाठात् ।

५. 'वो धानो' पाठा० ।
 ६. अथ त्रिभुवन्ते स्पृष्टिपादाः । तदुक्तं श्रीस्वामिना अमरटीकायम्
 (२।६।२३)—'त्रिध्रिपृ द्वौ वारौ द्विरुक्ता संसृता । पदाहुः—प्रपता च एता चैत्र पुन-
 र्भवति पुनर्भूः सा संसृता पुनः (पाठ० १।६७) । मन्त्र-वन्ध्यात्—वेधवायां वपन् इत्या

किः (३।३।१२)—सन्धिः, घिघिः । फर्मण्यधिकरणे च (३।३।६३)—ओपाधिः, घालधिः । भिदादौ (गण ३।३।१०४) अद्धा । घातो युच् (३।२।२२८) सुधानस्त्वयाभाटः । दिवादौ धीद् घाघारे (४।२६)—धीयते ॥१०॥

११. अनुदात्ताः । *

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । इतस्त्रयोऽनित उभयपठिनश्च । निजा त्रयाणां गुणः श्लो० (७।४।०५)—नेनेक्ति । नाग्यस्तरयाचि पिति सार्कधातुके (७।३।४८) गुणः—नेनिजानि । अनिजत्, अनैक्षीत् ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेचिजानि । विचिर् इति सम्प्रा—वेचिचानि, विचेचनम्, चियेकः ॥१३॥

१४. विष्णु व्याप्तौ । वेवेष्टि । अविपत् (द्र० ३।१।५५) । उदि-
दित्थेके—अचिक्षत्, विष्ठा वेपित्ता (द्र० ७।२।५६) । परिवेष. । विषेयां
सिकर्मणि क० (तु० दश० उ० १।२०)—विषम् । विषेः किन्तुश्च (द्र० उ०
३।३९) विष्णुः । घञ् (द्र० ३।३।१९) वेपो नेपथ्यम् ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्तयोः । क्षरणं क्षयणम् । बहुल हृदसि (७।४।
७८) इतीत्त्वम्—जिघर्ति^३ । मन्—घर्मः (द्र० उ० १।१४९) । अक्षिष्ट
सिन्धुः कः (उ० ३।८६)—घृतम् । घृणा । घृणिपृथि (उ० ४।५२) इति
घृणिः । भ्वाद्दौ (१।६६९) घरति, चुराद्दौ (१।१००) घारयति ॥१४॥

१६. हृ प्रसङ्गहरणे^४ । घलान् मोषेऽर्थे । जिहर्ति ।
भ्वाद्दौ हृ हरणे (१।६३७)—हरति ॥१५॥

१७. ऋ सृ गतौ । अतिविपत्योश्च (७।४।७७) इतीत्त्वम्—इयति ।
गुणोत्तिसयोगाधोः (७।४।२९)—अर्यते । सतिरात्स्यसिन्धुश्च (३।१।२६) इत्यद्-
आरत् । इडत्पर्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६)—आरिथ । सिन्धुश्च
(७।० ७४) इतीद्—अरिथति । यञि च (७।४।३०) इति गुण. —अरा-

कन्यायामुद्यतेऽनुजा । साऽग्नेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूर्वता (नोपलभ्यते मनुस्मृत्याप) ॥”

२५. १. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (भाग २ पृ० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२),
धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७६) । २ ‘कन्’ इत्यौद्यादिक. पाठ । त्रिबिंशेनेदमौषादिक
सूत्रमित्यविहाय अष्टाध्याय्या. ३।१।२३५ सूत्र सख्यानिर्दिष्टा ।

३ ‘स्मृतमस्य छादसत्त्व धातुवृत्तौ’ (पृष्ठ २७९) । ४ ‘प्रसङ्गहरणे’ पाठा० ।

येते, दीर्घोऽक्तिः (७।४।८४) इति कित्वाद् दीर्घो नास्ति । म्वादी (१।६६८) ऋच्छति । सिसर्ति^१ । सर्तिशक्त्यर्तिग्यथ (३।१।५६) इत्यङ्—
असरत् । म्वादी (१।६६७) सरति । तत्रैव ब्रह्मणान्युक्तानि । चुरादौ
सारयति^२ ॥१६, १७॥

१८. किं ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिक्यति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीपयोः^३ । घमस्ति । बाहुल्काद् (द्र० ७।
४।७८) इत्थं नास्ति । न घमस्ति—नमः^४ । भसितं भस्म, मनित् (द्र०
७० ४।१४५) । हुयायाभ्रमभिम्यस्वत् (उ० ४।१६८)—भस्ना । शृद्धमसो-
ऽरिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चिकितानि । कितघः, किं तवा- १०
सीति घा^५ । उ-केतुः (द्र० उ० १।७४) केतनम् । म्वादी कित्तिवापादी
(१।६२०) केतति, चिकित्सति । चुरादौ (००२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर त्वरणे । तुतोति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिप शब्दे । दिधेष्टि । धिगणा, धेधिष्व च (उ० २।८२)
इति क्युर्वा । धन्दू (उ० १।६३) इति दिधिषूः । सानसिबर्षाने (उ० ४।१०७) २५
इति धिष्ययम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । क्विचमितनिधनि (उ० १।८०) इत्यु-
धनू राशिः । धर्तिष्वपि (उ० २।२०७) इत्युस्—धनुस् । धनिष् (द्र० ३।

१. 'चिकित्वाद्' इति मूलपाठ, स चाशुद्धः । २. 'सर्ति' पा० ।

३. चुरादौ (२५५) षीरस्वामी 'शार दीर्घत्वे' पठित्वा 'शारयति' २०
इ-मुदाहरति. 'शार इति दुर्ग' इति पाठान्तर चोप-यस्यति ।

४. 'भमघातो. 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीन मस्यो' इति तु प्राचीनोऽर्थः'
इति स्वामिदयानन्दः १।२८।७ अत्रान्ये । सावयस्तु धातुबुद्धौ 'भर्त्सनदीपयोः'
इति पठप्रति श्राम्माप्ये १।२८।७ 'मस मस्यदीपयोः' इत्येव पपाठ । अत्र 'द्री
इवाभ्यासि बभ्रता' इति मन्त्रव्याख्याने 'हरीवामानि शुभाने' इति पारकवचनम् (६।३६) २५
अप्यनुसंधेयम् । दशपायुषादितृतात् (८।८७) अपि 'मस्यदीपयो.' इत्येव पठ्यते ।

५. तु० अमरकोशे मातृजिदीका पृष्ठ २० । ६. द० निबन्त १।२२ ।

२।७५) घन्वा । अच् (द्र० ३।१।१३४)—घनम् । भ्वादी (१।३०८ पाठा०) घनति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । ईङ्जनोर्घे च (७।२।७८) इतोद्
जनिषे, छान्दसत्वाद् छे न भवतः । दिवादी जनी प्रादुर्भावे (४।४१)
जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च छन्दसिः । जनने च । घनामिद्, बहुल
छन्दसि (७।४।७६, ७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगति । भ्वादी
गाद् गतौ (१।६८०)—गाते । कै गै शब्दे (१ । ६५२)—गायति । इषो
गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङ्गे, गाङ्लिटि (२।४।४९) आधिजगे ॥२५॥

२६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ।^१

महक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

१५

श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः^२ ॥

१. अत्र लिबिरोन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति सकेतित तथिचनयन,
कनिष्पत्यस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन

२० कनिष्प सवतीति सूचित स्वामिना । ५० क्षीरतरङ्गिणी १।३०८ ॥

२ अत्र कश्चिद् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशो घृणे 'गा स्तुतौ च छन्दसि'
इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्षधकारेण सप्तद्विचत इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो
द्वादश छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति भिन्नायते ।
सायणोऽपीत्यमेवाह—इह छन्दसीति पठ्यते, तच्च घृण्मृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ
२८०) । तथा सत्यत्रैव पाठेन मान्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [धात्] जनने च ।

२४ घृणामिद् आधिजगे ॥ २५ ॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादश छान्द-
साः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ महक्षीर... ।

२. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिगमनाः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. दिवु श्रीडाविजिगीपाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिपु^१ । व्यव-
 हागः क्रयविक्रयादिः । इतः पुहान्ता (४ । १८) एकविंशतिः सेटः
 परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्वन् (३ । १ । ६६)—दीव्यति । देघिता । दिवः कर्म ५
 ५ १ । ४ । ४३) अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति वा । दिवस्तदपंस्य (२ । ३ । १८)
 इति षष्ठी—शतस्य दीव्यति । सनीवन्तर्धे (१० । २ । ४६) इति घेट्—
 दुद्युपति, घोः शङ्खुनासिके च (६ । ४ । १०) इति । दिवेचिपति । श्रूत्या, वेचि-
 त्या न क्त्वा सेट् (१ । १ । ८) इति कित्त्वाभावः । अक्षुष्टुः । पचोदौ । (गण
 ३ । १ । ३५) देवः, देवी^२ । दिवोऽविजिगीषायां (८ । २ । ४०) निष्ठानत्यम्— १०
 आद्यन् औदरिकः । विजिगीषायाम्—द्युतम् । कृपादिभ्यश्चिन् (उ० १ । १०६)
 देघलः^३ । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४ । ८१)—देघट् । दिवेर्श्वन् (उ० उ० २ ।
 ६६)—देवा परस्युः कनिष्ठो^४ भ्राता । तथा अतिकमिधमि (उ० १ । १३२)
 इति देवरः । क्विष्ठीवि (उ० ४ । ५६) किक्कीदिचिष्वापः । दिवो द्वे दीर्घ्या-
 म्यासस्य (उ० ४ । ५५) इति क्विन्—दीदिचिरद्यम् । दिवोर्द्वन्—घौ । ॥१॥ १५

२. पिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सिघेच । परिनिविभ्यः

१. 'स्तुतिकान्तिगतिपु' इति क्वचिन् ।

२. पचादिगणे (३ । १ । २४) देवद पाठान् टित्त्वा-क्षीप् (४ । १ । १५) प्रहण्यः ।

३ 'ऊषाजीवो' इत्यधिक क्वचिन् । घमरकोशोतु देवाजीवस्तुदेवल. इति
 पठयने (२ । २ । ११) । २०

४ 'कनिष्ठः' क्वचिन् । अत्रात्मन्तपादितायां दशापाद्यदिवृत्तौ देवरपदव्या-
 ख्याने (८ । ६२) आरमाकोना टिप्पणी प्रहण्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशापागुणादिवृत्तौ (१ । ०४) 'क्कि' दीवि' इति द्वे पदे व्याख्याते ।
 अत्र तत्रस्या टिप्पणी प्रहण्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. हर्मोपादि १४९ । अ यत्र 'द्विभिः' प्रत्यये (भोज २ । १ । ३०६, श्वेत० २५
 ५ । ८०० कातत्र ६ । ५३) 'द्वि' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१ । ३ । ३) इति इत् च कथं भवतीति
 न व्यक्तीकृतम् ।

(८३।७०) इति पत्वम्—[परिधीव्यति] निधीव्यति, विधीव्यति ।
 सिवादीना वा (८३।७१) इति पर्यसीव्यत । ' सुस्युपति । सिसेवियति,
 स्तोतिययोः (८३।६१) इति नियमान् पत्वं नास्ति । स्युत्वा सेवित्वा ।
 स्युतम् । स्तन्मुसिवुसहा चद्दुपसर्गात् (तु० ८।३।१२६ वा०)—पर्यसीवि-
 घत् । सिवः किद् इति चद्—सूचः; सूची । सिविमुष्योष्टेरु च (उ० ४।१६३)
 —सूत्रम् । सिबुष्ठिवोत्तुष्टि वा दीर्घः—सीवनम्, सेवनम् । प्रसेवको
 मन्त्रादिः ॥२॥

३. सिवु गतिशोपणयोः । धीव्यति । जाल्तर (६।४।२०) इत्यु-
 दत्वम्—छत्वा छेवित्वा ॥३॥

१० ४. ष्णमु निरसने । स्नस्यति । मिदित्वेके सिष्णस्यति ।
 ष्णुस धदर्शने इति प्रमिडाः ॥

५. कनमु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौट्टिन्यम् । ऋस्यति ।
 अतिचलि (६।३।१२ वा०) इति चकनसम् ॥५॥

६. प्युस विभागे । प्युस्यति ॥६॥

१५ ७. प्लुप दाहे । प्लुप्यति । प्लोरित्वा । म्वादी (१।४६७)
 प्लोपति ५ । ऋवादी (१।५६) प्लुप्यानि ॥७॥

१. अनुपलम्बमूलं सूत्रम् । चटः किरात् टयोः श्रुद् ६।४।१९) इत्युद् ।
 धन्यशोषादीं टेकत्वं विधीयते ।

२. धर्मोऽनुवादः—'सुद्, विवुनितो दीर्घः' वा-द १।३।७, १८; तु०
 २० सरस्वतीकण्ड ३।२।१६४, १७७ ॥

३. मष्ट-या शीरतरङ्गिनोऽमरटोका १।७।७। 'शोषात्तम्' पाठा० । यत्र
 'शोषाभाते वक्रकण्ठमुपते' इति धानुदृषोर्मेष्टम्भा (पू० २८२) ।

४. उद्दुष्टमिदं धानुदृषो (पुष्ट २८३) । 'धर्मे' पाठा० । विविशेन 'धर्मे'
 इति श्वोक्त-य 'धदर्शने' पाठात्तरु उपपत्तम् । तत्रेभ्यम्, धानुदृषो 'धदर्शने'
 इत्यर्थेन स्वामिनाम्ना निर्देशात् ।

५. यत्र धानुदृषो 'धय पुनादावपि पटवते, पलमशोऽपि निविरिति श्वानी'
 इति पटवते । तदत्र नोपपत्तये ।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नाठ्यम् । नृत्यति । से-
ऽपिधि कृतवृत्तकृदणदणत. (७।२।५७) इति घेष्ट—नत्स्यति नतिष्यति, नि-
चुरमति निनतिषति । नृत्तम, यस्य विमावा (७।२।१५) इत्यनिदृत्थे सिद्धे
ईदित्थं यद्भुलुगार्थम्—नरोनृत्तः, क्षुभ्रातित्वात् (द्र० ८।३।३९) णत्वा-
भावः । न पादभ्याऽपम (१।३।८९) इति मङ्—नर्तयते ॥८॥

९. असी उद्वेगे । उद्वेगे^१भयम् । वा प्राशय्या (३।१।००)
इति घा इयन्—अस्यति, अस्यति । वा जृषप्रसाम् (६।४।१२४) लिट्येयस्या-
भ्यासलोपी—असुः तत्रसुः । अमिगृधि (३।२।१४०) इति कनुः—असुः ।
शुरादी षस घाणे (१०।१२४४ पाठा०) आसयति^२ ॥९॥

१०. कुप्य पृतीभावे । पृतीभावां दुर्गन्धिः, क्लेशः । कुप्यति । १०
फोयित्त । कुपितम्, फोधितम्^३ । फोशः ॥१०॥

११. पुप्य हिंसायाम् । पुप्यति, पोषनम्^४ ॥११॥

१२. गुप्य परिवेष्टने । गुप्यति । गुपित्वा । गुपेरुमः (उ० ५।२)-
गोघूमः । भिद्रादी (गण० ३।३।१०४) गोधा । उन्मिगृधि (द्रा० उ०
६।२८) इति कित्त सः—गुन्मः । लक्ष्ये ङान्तः^५—गुच्छः ॥१२॥ १५

१३. क्षिप्य मेरणे । क्षिप्यति, द्वाविमावममि क्षिप्य (महाभारत)

१. यद्यपि "प्रितपा रापानुचन्वेन" इति परिभाषया ईदित्थं कनमिपनषधो
यद्भुलुकि न प्रवर्तते, तथापि क्वले नृ पती 'यस्य विमावा' (७ २।१५) इत्यनेनैवेरित-
वेधे सिद्ध ईदित्थं अर्थं मद् यद्भुलुवयपि इदित्थं प्रवर्तयति । अथ धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ २८३) ।

२. 'उद्वेजने' 'उद्वेजनम्' यादवतरे ।

३. 'शुरादी' ... 'आमयति' क्विप् ।

४. कपयश्च किररिक्त्वा इति न जानीमः । उद्वेजाम् (१।२।१२) इय-
नेन तु न सीमयति, शान्तिकरणस्य तत्र विधानम् ।

५. इतोऽपि 'पोषयामास' इत्यपिक्त्वा ।

६. गुप्त्रस्तु गुह्य गन्धे (१।१०६) इ यस्मात् क्वि (द्र० ईतो० १२४) ।
नाथ गुप्तरस्य प्राङ्गतं रूपं गुप्त्र इति शक्यं बभूवुः, मयद् न मन्तरु मन्त्रः । २५

इति लोट् । नेद्—क्षेप्ता । न्योऽयम्^१ तुदादीं (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विक्रामे । पुष्प्यति । पचादीं (द्र० ३।१।१३४)
पुष्पम् । पुष्पिनस्तारकादीं (द्र० ५।२।३६) ॥१४॥

१५. तिम तीम^२ ष्टिम प्ठीम आदींभावे । तिम्यति, ती-
५. म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६
ष्पाठः) इति किरच्—^३तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः ।
तेमनं व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

६. व्रीड चोदने । चोदनं लज्जा^३ । व्रीह्यति । व्रीहितः,
व्रीडा । चाहुलकाद्^४—व्रीडाद् अमुदेवमकीर्ये^५ति ॥१९॥

१७. इप गतौ । अन्विभ्यति । प्यित्त्वा, न क्त्वासेत् (१।२।१८)
कित् । प्रेषितः । प्रैपः, प्रैष्यः—प्रादूहोदोऽन्वेष्येषु (६।१।८५ वा०) इति
बुद्धिः । इषेनिःशार्थस्य (३।३ १०० वा०) इति युच्—प्यणा, अन्वेषणा ।
पौर्वा (२।३।१०७ वा०) पर्येषणाः परीष्टिः^६ । इरयशिन्या तकम् (उ० ३।
१४८)—इष्टका । बहुश्चेपे (द० उ० १।१५४)—इभुः । भवादीं देवु गतौ
१५ (१।४०९)—अन्वेषते । तुदादीं इषु इष्ठायाम् (६।५५)—इच्छति । क्रवादीं
इष आम्नोऽप्ये (५।५४)—इष्णाति^७ ॥२०॥

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेषणे' इति न प्राचीन. पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्यात्र
धातुवृत्तिः (पृ० २८४ ।

२. स्मृतमात्रेषु, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५) ।

३. उदघत धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) ।

४ अत्र लिङ्गिरेण भान्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतच्चिदर्शनम्' (१०।३२४)
पूर्वस्य मत्स्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'हन्यल्पयुते बहुलम्' (१।३।१२३) पृथस्य
बहुलप्रदणमभिप्रेतम् । तेन हि 'युतोऽथ हतः' (३।३।१२३) इत्यनेन शिष्या मां
प्राप्तमकाप्य-यग चाधित्वा अथपि भवति, इत्येषोऽत्र हीरामिप्रायः ।

५ अल्पलक्ष्मलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नऽमित्याहारे योगपरिष्टिः । निबन्ध २।२४ ।

७. अथाह सायणः—'अथ पुरादावपीते स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५) । नाम

१८. पुह शक्यर्थे । शक्यर्थस्त्वितिः^१ । सुह्यति । सुपोह ।
 नोदनस्य सुहितः । पह पुह सम्को^२ इति दुर्गः—विपह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्ततः ।

२०. जृप् जृप् नयोहानौ । इतश्चत्वारः भेटः । जीर्यति ।
 जरा (द्र० ३।३।१०४) । वा जृभप्रसाम् (६।४।१२४) इत्येवाम्यासलोपो ५
 या—जजरुः जेरुः । जृस्तम्बु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजा-
 रीत् । वृतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घो या—जरिता जरीता । इत्
 सनि वा (७।२।४१) जिजीर्यति जिजरिपति जिजरीपति । लिङ्गित्वो-
 रात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेट्—जीर्याष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९)
 दीर्घः । अजीष्टं, अजरिष्ट, अजरीष्ट । अनोजृप् (१।५।५४) इति मित्— १०
 जरयति । अजयं संगतम्^३ (३।१।१०५) । कुमि जीर्यति—कुजरः, अच्
 (द्र० ३।१।१३४) । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति फ्तः—अनुजीर्णो
 वृषर्लो चैत्रः । जीर्यतेरप् (३।२।१०४)—जरन्, जरती । दारगरी कर्तुरि
 यितुष् च (३।३।२० वा०) घञ्—जाट् । जृवश्च्योः किव (७।२।५५) इतीट्—
 जरित्वा जरीत्वा । अर्जरः—यद्गुल्लभयच् (द्र० ३।१।१३४) । जृविशिभ्य^४ १५
 भच् (३०-३।२।२६)—जरन्ती महिपः । ऋद्यादौ जृ वयोहानौ (१।२२)—
 जृणाति ।^५ शीर्यति । शर्हरः । शरः, निर्झरः । शर्हरिकः ॥२२, २३॥

२१. पूह् प्राणिप्रसवे । सूयते स्त्री । स्वरतिसृतिष्पति (७।२।
 ४४) इति वेट्—सोता सयिता । इतो वीडन्ता (३०) नर्दीदितः^६—

तथा पाठ उपलभ्यते । श्वादी एषु गती (४०९) रूपेण तु 'शुरादौ ऋधेवपति' १०
 इति पठित्वापि स्वामी शुरादौ न पपाठ ।

१. यथा तुदधत् धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्त्वितिः'
 इत्येव पाठेन मान्यम् । अयमेव च पुस्त०, यत्र दत्तानितिवचनान् (१।७४) ।

२. 'शार्धसंगतम्' पाठा० । ३. 'जृविशिभ्य' पाठा० ।

४. रमृत पुष्पकारे (पृष्ठ ४२) ।

५. 'स्वादय श्रोदितः' (४।३।१) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । श्रोदित्वे 'श्रोदितश्च'
 (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । २५

सूनः, सूनवान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अत्राश्विप्रभव इत्यन्ये^१ ।
अदादौ (१।२३) सूते, सूतः । तुदादौ पूमेरूपे (६।११०)—सुवति ॥२५॥

२२. दृङ् परितापे । परितापः रोदः । दूयते । द्रघिता ।
दूनः ॥२५॥

५ २३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दोपर्यन्तास् (४।३८) त्रयोदशा^२ निटः ।
दीयते । दीनः । दीढो युद्धि विवति (६।४।६३)—उपदिदोये, उददिदी-
याते । मीनातिभिन्नोतिदीढं ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्वम्—उपदाता,
उपदाय । उपदेश एवास्यात् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्याद्भ्यव (३।१।
१० १४१) इति ण.—उपदायः । स्याप्रोरिभ्य (१।२।२०) इत्यत्र दोढः प्रातिषेधः
(१।२।२० वा०) उपादास्त स्यरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदी-
पने, उपदिदास्त इत्यपीष्यते^३ ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ^४ । डीयते । डीनः । भ्वाद्दौ (१।६९३) ड्यते ।
ड्यितः । ड्येतेरेह श्यनयं घोदित्वायंश्च पाठ इत्येके—डीनः । भ्वाप्रभृतिस्तु—
१५ इवर्षेष्वर्शाद्भिनावपि (७।२।१० काशिकायामुदधतः) इति डीङ्ः सेह-
त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । शेषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता ।
सनिमीमा (०।४।५४) इतीम्—मिस्सते^५ । ऋयादौ मीञ् (९४)—
२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । घर्तिङ्घी (७।३।३६) इति
पुष्—रेपयति । विजन्तान्मत्तुप्^६—रेवती । सुरीम्या तुद् च (३०।४।२०)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उदधतस्तथात्र 'आहुः' पाठः ।

२५ अयमत्रापि कचिदस्त्रलेखे पठ्यते । २. 'चतुर्दश' युक्तः पाठः ।

३. उदधत धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृत पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृत धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिनिशेन 'रेवेमती' बहुलम् इति वार्तिकस्य संख्या (६।१।३७,६)

इत्यसुन्—रेतः । अजिह्वीभ्यो निष्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः ।
 क्रयादौ । री गतिरेकण्योः (६।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीङ् इलेपणे । लीयते । विलिल्ये । लीनः । विमाषा
 लीयतेः (६।१।५१) इत्याख्यं घा—विलाता वेल्लेता, विलास्यते विले-
 प्यते । निमिमील्लिल्या खलचोः प्रतिषेधः (६।१।५० वा०)—दुर्लयः, निलयः ५
 प्रलयः, विलयः । लियः सन्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति लङ्
 जडाभिरालापयते । लियः प्रलम्बनशालिनीकरणयोः षौ नित्यमास्त्वमिष्टम् ।
 लीलोलुर्गुलुकाव्यतरस्यां स्नेहविपादने^१ (तु० ७।३।३९)—घृतं विलीनयति ।
 प्रइले रनिर्देशाद् ईकारान्तादेव लुगिष्टः^२, नेह—विलापयति विलाययति ।
 श्याद्व्यथ (३।१।१५१) इति णः—विलायः । क्रयादौ (९।३१) लिनानि, १०
 लेपयति । चुरादौ षी इरीकरणे (१०।२०६) आभृपीयः—विलापयति,
 विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीङ् वृणोत्पर्ये । वृणोत्पर्यो वरणम् । व्रीयते । व्रीणः ।
 क्रयादौ वी वरणे (६।३५)—व्रीणति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः ।

१५

३२. पीङ् पाने । पर्यापि वया विबाभितो नहि रप्यागतमडु पीयते^३ ।
 पेना । गाङ् गान इति दुर्गः^४—मायते । ह्यादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईङ् गतौ । सर्वः स्वार्थं प्रतीयते^५ ॥३४॥

३४. प्रीङ् प्रीतौ । प्रीयते । इणुपवणः (१।१।२५) इति कः—
 प्रियः । क्रयादौ प्रीम् तर्पणे कन्तौ च (६।२)—प्रीणति, प्रीणाति । प्रीम् तर्पणे २०
 (१०।२५५) आभृपीयः—प्रीणयति, प्रयतं, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । क्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता । इह तु
 विजन्ताद् 'रे' शब्दान्मतुषि । तेन नात्र तद्भातिकस्यावश्यकता ।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपादने' पाठः ।

३. नासा विना स्पृष्टं घातुइत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

४. अनुपलब्धमूलम् ।

२१

५. उद्भूतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) घातुइत्तौ (पृष्ठ २८८) च ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

३५. गो तनूकरणे । इयति, श्रोतः श्यनि (७।३।७१) लोपः । विभाषा मायेदशादासः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्—अशात् अशा-
शीत् । शाओरग्यतरस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्,
संशितव्रत इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शक्तिः । शा-
५ छासाहा (७।३।३७) इति णी युक्—निशाययति । घातश्चोपसर्गे (३।३।
१०६)—निशा^१ । शः क्त्वा सन्वच (उ० १।२०) इति कुः—शिशुः ।
शाराविभ्यां ददनी (उ० ४।६७)—शाद्ः पङ्क्तः ॥३६॥

३६. छो छोदने । अवच्छद्यति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् ।
अवच्छाद्ययति । छितः, छातः । माडासति (उ० ४।१०९) इति यः—
१० छाया । क्विबृषि (उ० ४।५६) इति छविः । छाप्सङ्गिणो ग् (उ० ३०३।६६)
ग्—छागः । कम्बलादी^२ छगलः^३ ॥३७॥

३७. पो अन्तर्कर्मणि । अन्तर्कर्म विनाशः । स्यनि, अव-
स्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (८।३।६५) षः । प्राह सिता-
दह्यावायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यप्यात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा
१५ सिञ्जलुक्—अवासात्, अवासीत् । घुमास्या (६।४।६६) इतीत्वम्—
अवसीयते । शाछ (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र०
३।१।१४१)—अवसायः । पतिस्यनि (७।४।४०) इतीत्वम्—अवसितः ।
उतिपूतिजृतिगति (३।३।९७) इति सतिः । सतिग्याप् (उ० ४।१५२) इति
मनिन्—साम । [साम ।] सामनो भायः सात्स्यम्* ॥३८॥

३८. दो अवखण्डने । घति । गातिर्या (२।४।७७) इति सिञ्ज-
लुक्—अवादात् । अवदानुम् । पतिस्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—निर्दि-

१. माश्रियते इत्यन्तादिशब्दाद् शात्—उद्भूतं—घात वेद इत्यन्तानां
यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'स०' ३।५० 'शास्त्रे वा इतिहास' पृष्ठ ६९) ।

२. उपादी 'छो घुम्बराश्च' (१।१।२८) इत्युच्चारणदत्तस्य, पठति ।
२५ ३. 'छागलः' पाठः ।

४. यत्र हि लिखितान् उपसर्गान् ईमोपादेः ८१६ निर्देशः इतः । स विनयः ।
ईमोपादी तत्र सामपद निरूप्यते, न सामप्य । इह तु सामपादोऽस्तिमत्तत्त्वात्
(५।३।१२४) न्यस्य इत्यस्यः ।

तत् । अयत्तम्—अथ उपसर्गात् तः (७।५।४७) । घुमहृणानि समानानि ॥
३६. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो याधन्ताः
(५२) चतुर्दश मेट आत्मनेपदिनश्च । णजनीर्जा (७।३।७६) जायते । ये
विभाषा (६।४।४३)—जायते जन्यते; जाजायते जज्ञन्यते । जनिता । ५
जनः । अभिजायतेऽनेनेत्यभिजनः २ । ईदजनोर्ध्वं च (७।२।७८) इतोद्—
जनिषे, जनिष्ये । गमहनजन (६।४।६८) इत्युपधालोपः—जज्ञे । दीपजन-
बुध (३।१।६१) इति कर्त्तरि निष्ठा घा—अजनि अजनिष्ट । जनिवयोश्च
(७।२।२५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनजनसनी सम्भलोः (तु० ६।४।४८)
लोपः ३—जातः । जनीङ्गम् (१।५।५५) इति मित्—जनयति । मय्यगेय १
(३।५।६८) इति कर्त्तरि—क्षेत्रो जन्यः । मनेत् (दश० उ० ६।७३) जन्म ।
जनेवसिः (उ० २।१।५)—जनुस् । जनेरः ४ जठरम् । जनेः को जड्ध च
(द० द० ३।७०)—जङ्घा । जनिषसिभ्यामिष् (उ० ५।१३०), जनिवयोश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः—जनिः । दूसनि (उ० १।३) इति जुष्—
जानुः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति जतु । कमिनिजनि (उ० १।७३) इति १५
तुद्—जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—जन्युः । जनेनेयर् (उ०
५।१११)—जाया । जनेस्तोरश्च (द० उ० ६।२६) जनेः ५ । स्तनिहृदि-

१. इतोऽमे लिविशेन घुसंज्ञाविधायकवृत्तसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा ।
सा विन्या । ग्रहणशब्देऽधिकारे लुप्, तेन येषु सूत्रेषु घुनिर्देशस्तानि घुमहृणान्यु-
च्यन्ते । तुलनीयम्—तथाण्महृणोत्रणमहृणेषु च सन्देहो मन्त्रात् (लण् सूत्र-
भाष्ये) इति । २. नास्ति कश्चित् ।

३. नदीद सूत्र लोपं शास्त्रे, किन्तुर्हि ? आत्वम् । तेन 'आत्वम्' इति
युक्तः पाठ इष्यते । लिविशेन नैपाऽशुद्धिर्बुद्धा ।

४. दशापाठा 'जनेरः ठः' (८ ६ =) इत्येवं पठयते । यथा स्वयं पाठः
तथा जनेः 'प्रठर' प्रत्यये न रूपनिर्दिष्टवति । तेन कदापिदस्य दशापादीपाठवन्
पाठः स्यात् । लेखकप्रभादेन रतयोर्विपर्यासः संजातः स्यात् । २५

५. अथ लिविशेन हेमोणादिमूर्तिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।
अथेदमपि बोधयम्—जनशब्दः प्रायेण सर्वेन्द्रोणादिपूत्रेषु व्युत्पाद्ये ।
महामास्ते समापरीणि (४७।२६ कुम्भवीण०) जनाः स्वर्गन्ते । चन्द्रवृत्तौ 'यज्य-

- पुषिगद्विमदिघुपिगडिमरिडजनिनदिदम्यो येरित्त्व^१ (द० उ० १।१४० कपाठः)
 जनयित्नुः । जनेद्यो लोपध (द० उ० ५।४)—जटा । जन्वादयश्च
 उ० ४।२०२) इति जन्नुः । अद्दन्ध् (तु० उ० १।३) इति जम्बूः । क्वादिभ्यः
 संज्ञाया वृत् (उ० ५।३५)—जनकः, जायतेऽस्याम् (द्र० ३।३।११७) इति
 ५ जननी । उपसर्गे च संज्ञायां (३।३।६६) डः—प्रजा । अनौ कर्मणः^२ (तु० ३।२।
 १००)—स्त्रीम् अनुजातः स्यनुजः । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—पूर्यजः ।
 गत्यर्थाकर्मक (३।४७२) इति क्तः—पुमांसमनुजातः जनः, सकर्मकार्थम्^३
 अलंकृत् (३।२।२३६) इतीप्प्युच्—प्रजनिष्युः । जनसन (३।२।६७) इति
 विट्, विड्वनोरनुनासिकस्यार् (६।४।४१)—अञ्जाः, गोजाः, श्नुनजाः,
 १० अद्रिजाः^४ ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) ।
 दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिष् वा—अदीपि अदीपिष्ट । भाज-
 मास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदिदीपत् । सुददीपदीपश्च
 (३।२।१५३) इति वृत्, युच् प्राप्तः (द्र० ३।२।१४९)—दीपिता ।
 १५ नमिक्मिप्ति (३।२।१६७) इति रः—दीप्रः । अच् (द्र० ३।२।१३४)—दीपः,
 प्रदीपः ॥४१॥

- ञ्जतौ ह्यणान् (१।२।८२) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिञ्जतं राजस्य
 लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोणादिवृत्तौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेराचन्द्रम-
 लुमदारोप्य चन्द्रवृत्तेः पाठः 'अजयद् शुभो ह्यणान्' इत्येव विना प्रमार्थं परिवर्त्य चन्द्रो
 २० ग्रमवाले बभूवेति मिथ्या फल्पना कृता (द्र० ५ न्यू दि० आद्य दि ६० पौ० भाग
 ६, पृ० २३७) । चन्द्रकालनिर्ययार द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० श्या० शास्त्र का
 इतिहास' नामा मध्यः पृष्ठ २४४ ।

१. द० पृष्ठ ६३, टि० ५ । अत्रापि लिङ्गिगेन हैमोणादिसंख्या (७६७)
 निर्दिष्टा ।

- २५ २. अत्र कर्त्तरि चिष् पाठ संज्ञाः श्यार् । अत्रापि साहचर्यमात्रे उपपदसंज्ञा-
 भावः, तदभावे सामान्याभावे, तदभावे रूपातिङिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थाकर्मकगूणे जनमद्वयम् इति शेषः । अत्र सकर्माकर्मकारिणोरे
 धातुवृत्तौ गत्यर्क् मयिचतः, सर्वत्र द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्वे एतेन पृक्स्वभावेण वृत्तौ (अ० ४।४०।५) ममगे निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता ।
 पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूर्ति (द्र० ७।२।१९) । दीपजनशुष (३।१।६१) इति
 कर्तरि घा चिण्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दातसात (७।२।२७) इति
 ष्यन्तात् पूर्णः वृश्चिन् । बर्मादयो पूरं (३।४।३१) णमुल्—चर्मपूर
 भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्य (३।४।३२)—गोष्पदमं वृष्टो देवः, ५
 गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । उर्ध्वं शुक्तिरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूर पूर्णः ॥४३॥

४३. तुरी गतित्वरणहिसनयोः । गतेरत्वरणे हिसने च ।
 तूर्यते । तूरिता । तूर्णम् । तूर इति दूर्गं ॥४३॥

४४. जूरी जूरी हिंसाययोहान्योः । जूर्यते । जूरिता । जूर्णः ।
 जूर्यते । जूरिता । जूर्णम् । जूरी च इति दूर्गं ॥४४, ४५॥ १०

४५. घुरी हिंसागत्योः । घूर्यते । घूरः ॥४६॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४७॥

४७. चूरी दाहि । चूर्यते । चूर्णम् ॥४८॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अये तु तप सताप (१।७।२) इत्य
 स्वैव भ्यावेरैश्वर्ये संतापे च ह्यंस्तद्धौ या' मन्यन्ते, या' १५
 प्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्यादिरित्येके—प्रतपति । नन्द्यादी (गण०
 ३।१।२३४) तपन सहायाम् । द्विपन्तपः, परन्तप (द्र० ३।२।३५) ।
 पत इति द्रमिडाः—पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपत्यत् ॥४९॥

४९. घाट्टु वरणे । घाट्ट्यते । ततो वाट्ट यमाना सा रामराना-
 मविशत इति माहि. (४।२८) । अन्ये भ्यावेरेव (१।६०४) घरणे द्विधादिव २०
 वा मन्यन्ते । तेन घरणे घुनादि कार्यं न भवति—अघर्णिष्ट, घर्णिध्यते
 घिघर्तिषते ॥५०॥

१. सोमन हापने—उत्तरखुरथ वापरथ केवाभिनन्दने पूर्वपूर्णे मनापने ।
 अथ माधवीया धातुश्चिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्भूतमिद धातुश्चौ (पृष्ठ २६२) । नैवकाः 'पयते' इपरवर्षकर्मत्वे २५
 पति (निषण्ड २।२२) ।

५८. क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । परार्थे क्लिश्यतः सतः^१
इति तु लक्ष्यम् । क्रवाद्दी क्लिश विनाधने (१।५१)—क्लिश्नति । क्लिशः
क्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा । मृडमृद (१।२।७)
इति कित्—क्लिष्टः, क्लिशितः । निन्दहिक्लिश (१।२।१४६) इति
५ चुञ्—क्लेशकः । क्लिशोरी चोपधायाः कल्^२ लोपश्च लोनात् च (दश० उ० ९।९
हपाठ) कीनाथः । क्लिशोल्^३ लोपश्च लः (दश० उ० ९।२)—क्लेशः
क्लिशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति किशोरः । म्वाद्दी क्लेश व्यक्ताया वाचि
(द्र० १।४००)—क्लेशते ४५१॥

५९. काशृ दीप्तौ । काश्यते । काशः । अचकाशत् (द्र० ७।
१० ४।२) । इकः काशे (६।३।२२२) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नोकाशः,
अवाकाशः । उणादौ (द्र० २।२) काशम् । म्वाद्दी (१ ४ (८) काशते ॥२॥

६०. वाशृ शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अघवाशत् ' एता-
वृदितावित्येके—अचोकाशत्, अवीचशत् । कथं चाकशीति, वावशीति
प्रत्यन्तरत्वात्^३ । वाशा, वाशिका । नन्द्यादेर् (गण० ३।१।१३४) ष्यन्तात्
१५ वाशानः । मन्दिवाशि (१।३८) इत्युत्त्वा—वाशुरो गर्दभः ।^४ ॥५३॥

६१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

६२. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितैः; द्वौ सेटौ,
त्रयोऽनिटः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परमृषः (१।३।८२) परस्मै-
पदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।३।२०) सेण् निष्ठा न कित्—
२० मर्षितः । माषाया शामिषुषि (३।३।२३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ।
नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) मर्षणः । लुपिषुषिष्ये. काश्यपर्य (१।३।२५)
इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुरादौ (१०।२३७) आधृपाद्
वा—मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।२।२८) तालव्यान्तः ॥५४॥

६३. ईशुचिर् पूतिभावे । पूतिभावः क्लेशः । शुच्यते,
२५ शुच्यति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्तम् । म्वाद्दी शुच

१. धनुषलन्धमूलम् । २. दशपाषा 'क्ल्—ल्' इत्यसहितया निर्देशः ।

३. द्र० कीरत = १।३.२८ उपधाइस्वोऽथ हान्दसः ।

४. इतोऽमे 'म्वादौ वाशते' इत्यधिक कश्चित् । म्वादौ नायं पठन्ते ।

शोके (१११४)—शोचति, शुष्यी घमिष्वे (११३४१)—शुच्यति ॥५५॥

५६. उदात्तो स्वरितेतौ ।

५७. णह वन्थने । नह्यने, नह्यति । नहूधा, नहो धः (८१२३४),
नह्वृति (६१३११६) इति फ्रवौ दीर्घः—उपावत् । वटि भागुरित्तो-
मवायोष्वर्गयो रिति—पिनह्यति, अपिनह्यति । इत् (६० ३१२१८२) ५
नहूधी चर्मरज्जुः । श्वनहिम्यात् वषत् (६० उ० ६१२३ वपाठः)—नह्यः ।
नहो म च (तु० ६० उ० १५४) इतीम्—नाभिः । नेहदिति म च चिर्
(तु० ६० उ० ११०१ गपाठः) नमस् । संसाहः ॥५६॥

५८. रज्ज रागे । रज्जने, रज्जति । रज्जा । भ्वादीं (११७२६)
रजनि । तत्रैव प्रहणान्युक्तानि स्वरितेस्वार्थं विकरणार्थं चेह पाठः, १०
एवं शपः (धा० सू० ४१५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यने, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा ।
भ्वादीं (११७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१. पद् गतौ गतिरिति खानं च । इतो लिशान्ता (७०) नवानिद १५
आत्मनेपदितश्च । नेगेद (८१४१७) इति प्रणिपद्यने । चिण् ते पदः
(३११६०) कर्तरि—उन्पादि भैक्षम् । प्रपत्ता । मनि मीमा (७१४१४)
इति पित्सने । नीग् वषु (७१४८४) इति पनीपद्यते । नृचङ्मय्य (३१२
५०) इति पदनः । लपवपद (३१२१४४) इत्युक्त्—उपपादुकः ।
पदकज (३१३१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । सप्त मणः पद च (६० ३१३ २०
१२५ वा०) इति घः कर्णे—पद्म् । विगिपतिपदि (३१४५६) इति
णमुल्—नेहानुषपादमाम्ने, गेहं गेहमनुषपादम् । संपदादिभ्यः
(३१३१०८ वा०) भावे क्विप्—संपत्, प्रतिपत् । मन्त्रावा समज (३१३
८९) इति कश्च—एज्ज मार्गः । कर्त्तरिण् (उ० ३१२४०) इति मञ्—
पद्मम् । रप् (द्र० उ० २१३३)—पद्मो प्रामः । णिच् कणिपपणेः (उ० ५०

१. बहुष वैपाकरणम-पेवृत्तः । ६० ग० व्या० गा० इति० प्र० ६९ ।

२. घन 'चिन्' पद व्यर्थम्, नम पदस्यानुदात्तवर्णान् । ६० दस्यदीवा
दशापाशुपादिवृषो टिपयो (पृष्ठ ४०६, ति० ४) ।

१।८५)—पादू; पादुका । पदवी बाहुलकाद् (द्र० ३।३।१) अटवीघत
(द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगर्वाय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत इति
कर्मकर्तरीति तु वामन^१ । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुरादौ खिद परि-
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥६९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्नः ।
अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विद्मू सामे (१।
१३५)—विन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—खिन्ते, विनत्ति ।^२
चुरादौ विद चेतनादिषु^३ (१०।११५)—वेदयते ॥६०॥

१० ६३. बुध अवगमने । बुध्यते । बोद्धा । दीपजन (३।२।६१)
इति वा चिष्ण—अथोधि विद्मान्, अबुद्ध । बुधबुध (१।३।८६) इति
बोधयति । के (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
वर्तमाने क्त —राज्ञां बुद्धः । म्वादाौ बोधने (१।६।१४) बोधति ॥६१॥

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्धा ।
१५ योधयति । राजनि युधिष्ठिरम्. (३।२।१५) । क्तनिप्—राजयुध्या । सहे च
(३।२।६६)—सहयुध्या । घञर्थे क्तः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् ।
माथाया शासिबुधि (३।३।१३१ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनौ रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर इच्छार्थे द्विवाचि ।
अनुरुध्यते । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

१० ६६. मन ज्ञाने । मन्वकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त्वा
तृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहारे लृट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्गोपपदे मयने-
हठम एक्वच्च (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि
यातस्ते पिना^४ । मन्यते. (द्र० ३।२।८२ फाशिफा) णिनि—शोभन-

१. उद्वृत्त धातुवृत्तौ (१४ २४०) । हृषारोऽपि 'हृषारामिपाठमेवो-
२५ उद्वृत्तवान् इति धातुवृत्तः प्रतीयते । वामनीये पाष्पात्तद्धारे तु 'धीपन इति
कर्मकर्तरी, सिपन इति च' (५।२।४, ६) पाठ उपनम्यते ।

२. 'रिषः' पाठा० ।

३. 'विनति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० ।

५. 'यानस्त्रय पितामह' पाठा० ।

मानी । मनः पुंलघ्यात् (द्र० ६।३।३६)—पदार्थी मन्यते, पटुमानी ।
 ग्राममाने राश्व (३।२।८३)—शूरमानी, शूरमन्यः । संसावा एमज (३।१।
 ६६) इति क्यप्—मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
 पत्नमाने क्तः—राधां मतः । मतिः । गुरस्तिहि (उ० १।२०) इति मनुः ।
 कर्मिनि (उ० १।०३) इति मन्तुः । यजमति (उ० ३।२०) इति युच्— ५
 मन्युः । कलिवाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेदोर्विध (उ० ३।६४) इति
 सः—मांसम् । मनेदेष्व (उ० ४।१२३) मुनिः । वसव (६० उ० १।४६)—
 मनस् । वनिमान्यां विद् वा (६० उ० ८।६६)—मटरो मूढः । गुषीप-
 विवनि (६० उ० ८।८९) इति वन्—मन्त्रः । तनादीं मन् धवबोधने (८।९)—
 मनुते । चुरादीं मन स्तम्भे (१०।१।५६)—मानयते, मानः ॥६४॥ १०

६७. युज समाधी । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः^१ । युज्यते ।
 योक्ता । सृजिषुषिपूमा (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भायः द्यंश्च—युज्यते
 रयः स्वयमेव । पुषं च पथे (३।१।२२१) साधु । गां युनक्तीति गोयुगः^२,
 कर्मण्यण्^३ (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्यादिः (गण० ७।३।५३) । घन्नुवृत्ति
 (३।२।५९) इति क्विप्, पुजेसामने (७।१।७१) नृम् । विव प्रथयस्य क्तुः १५
 (८।१।६२)—युञ्, युञ्जो । नेह—अद्ययुक् । वृत् (द्र० ३।२।२८२)—
 योक्त्रमा । मन् (द्र० उ० १।१४६) युग्मम्, न्यङ्क्यादिः (गण० ७।३।५३)
 के (द्र० ३।१।१३५) च—युगम् । योजनम्, योजना, योगः,
 यथास्थं ग्रहणानि । रुवादीं युजिर् योगि (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति ।
 चुरादीं युज वृषी संपदं (१०।२।०२) वा णिच्—योजयति, योजति ॥६५॥ २०

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजिषुषिपूमा (तु० ३।१।८७ वा०)
 कर्मवद् भायः द्यंश्च—सृज्यते माला स्वयमेव । सृजितोर्भ्ययत्तिनि
 (६।१।५८)—स्रष्टा । पाषां सृजेस्यत् (३।१।२२४ वा०) पाणिसर्ग्या रञ्जुः ।
 समवृषांश्च (३।१।२२४ वा०)—समवृषांश्च । ष्वजिगृदण (३।२।१६)
 इति स्रक् । सृजेस्यत् च (उ० १।१५) इति रञ्जुः । तुदादीं (३।१।८) १५
 । सृजति ॥६६॥

१. समाधिः छत्तु योगपर्यायः । २. योगः समाधिः (योगशास्त्र १।१२) ।

योगः छत्तु चित्तवृत्तिनिरोधः (६० योग० १।२) ।

३. षणि गुणानां न्यङ्क्यादिवादेश ।

६९. लिश अल्पीभावे । लिश्यते, लेष्टा, लेशः । तुदादीं
(६।१२४) लिशति ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । इतः स्निहान्ता (९२) एक-
५ विशतिरनिष्टः परस्मैपादेनश्च । राध्नोतेः (५।१८) अकर्मकाक्रियाद्-
वृद्धार्थे इयन्—राध्यति । सकर्मकाद् वृद्धरेण्यत्र च श्नुः—राध्नोत्यो-
दनम्, पचतोत्यर्थः । चुरादीं^१ राध्यति ॥६८॥

७२. व्यथ ताडन । ग्रहिव्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
विध्यति । लिट्यभ्यामस्य (६।१।१७)—त्रिव्याध । व्यद्घा । श्याद्ध्यथ
१० (३।१।२४१) इति णः—व्याधः । नहिहृति (६।३।१२६) इति ऋषी दीधेः—
मर्माचिद् । पृथ्विमिदि (तु० उ० १।२३) इति कुः—विधुः । व्यधजपोस्तुपमों
(३।३।६१)—व्यधः, आव्याधः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
आविधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ । अकर्मकममुमाहुः—वराह इव पुष्यति । पुषादि-
१५ शुतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत् । आगणन्तात् पुषादयः ।
पोष्टा । पुष्यमिद्धौ नक्षत्रे (३।१।१६) । श्वादीं (१।४६२) पोषति । क्रादादीं
(९।५७) पुष्णाति । चुरादीं पुष धारणे (१०।१६५)—पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे । शुष्यति, अशुषत् । शुषेः कः (तु० ८।२।५१)—
शुष्कः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोषं शुष्कः । घविनि-
२० विशुविभ्यः विद् (६० उ० ७।३०) इति मन्—शुष्मं यलम् । शुष्मेति लक्ष्यम् ।
शुष्मा घर्हिः ॥७१॥

७५. तुष मीतौ । तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये । वैकृत्य रूपभङ्गः । दुष्यति, अदुषत्, टोष्टा ।
दोषो षौ (६।४।१०) इत्युपधाया ऊत्—दुषयति । वा चित्तविरागे (६।४।
२५ ६१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति । नन्वादीं (द्र० गण० ३।१।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादीं नैव पठ्यते ।

२. लोके 'शुष्म' इति नाम्ना नपुंसकलिङ्गः प्रपुंसपत् इत्यर्थः ।

१३४) दृषणः । कविदृषिम्यामीन् (उ० ४।२६) - दृषीका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिष्यत् । श्लिष
पालिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राणवाहलेष पय ष्टे. कसः—आश्लिष्यत्
कन्याम्, नेह समाश्लिष्यज्जतु च काष्ठं च । श्लेष्ठा । श्यादन्वष
(३।१।४१) इति ष. —श्लेपः । गत्यर्थावसंके (३।४।७२) इति कः २
[कर्मरि]—आश्लिष्यः कन्यां चैत्रः । श्लिषोश्चोपधायाः (उ० ३।१९)—
श्लिष्यम् । कनिन् (द० उ० ६।७३)—श्लेष्ठा । श्यादी (१।४६३) श्या-
हार्यः—श्लेपति । शुरादी श्लिष श्लेषणे (१०।३१)—श्लेपयति ॥७४॥

७८. शक विभाषितो मर्षणे । शकनोनेः (द्र० ५।१७) परस्मै-
पदं श्यति विकल्पते^१, अद् घा, इद् घा. इति मतसदः । शक्यते शक्य- १०
ति, अशकीत् अशकत्, शकिना शकता । अन्यत्र—शकनोति,
[अशकत्] शकता । तनि सोमा (७।४।४४) इति शिक्षति । शक्तिशेष
(३।१।६६) इति यत्—शक्यम् । वनिष (द्र० उ० ४।११३)—शक्या,
शक्यरी । शकिसम्बोर्निन् (उ० ३।११२)—शकलः । शक् (द्र० उ०
२।१३)—शकः । शक्रेनोन्तोत्सुनयः (उ० ३।४६)—शकन्, शकुन्त, १४
शकुन्ति, शकुनिः । शक्रेयतिन् (उ० ४।४८)—शकृन् । शकदिश्योऽन्
(उ० ४।८२)—शकटः, शकटिः, शकटी, शक्ति, शक्ती । शकभृयमा
(३।४।६६) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥

७९. श्विडा गात्रप्रसरणे । गात्रप्रसरणं घर्मधुनिः । श्विद्यति।
श्विषेद् । अश्विदन् । अश्विदन् । श्वेत्ता । श्विष्यत् । श्विष्यमनेन, २०
श्वेदितमनेन, प्रश्विष्यः प्रश्वेदिनः (द्र० ७।२।१७) । श्व्यादी (१।४९३
पाठा०) श्वेदने ॥७६॥

८०. क्षुध कोपे । क्षुधाय कुष्यति । क्षुधुतेषां (१।४।३७)
इति सम्प्रदानम् । अक्षुधन्, क्षोदधा । क्षुधमरणोपरच (१।२।४१)
इति युच्—कोधनः ॥७७॥

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुष्यति, अक्षुष्यत्, क्षोदधा । उक्त्
(द्र० ३।२।१६४) इत्ये^२—क्षोषुकाः । कनिक्षुषोरिद् (७।२।४२) कन्या-

१. रघुमिद पुनरुक्ते (पृथ ४७) पातुर्गो (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिनि शेष ।

निष्ठयोः—क्षुधितः, क्षुधित्वा क्षोधित्वा, लो ष्युषधाद् (१।२।२३)
इति वा कित्यम् ॥७८॥

८२. शुभ शौचे । शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुध्यत् ।
शोद्धा ॥७९॥

५ ८३. पितु संराद्धौ । संराद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति । असिध्यत्,
लियेध, सेद्धा । सिध्यतेरपारलौकिके (६।१।४७) णावात्वम्—कार्यं साधयति ।
नेह—सेधयति धर्मम् । सिद्ध्वा सिधिवा सेधित्वा (द्र० ७।२।५६॥
१।२।२६) । पुष्पसिद्धी नक्षत्रे (३।१।१६) । श्वाद्दौ (१।३८) निवेधति ॥८०॥

८४. रघु हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिः पाकः । राध्यति ।
१० रघादिम्यञ् (५।२।४५) इतीद् वा—रघिता रद्वा । रघिजमोरधि (७।१।६१)
इति नुम्—रन्धयति । नेट्पलिटिस्थेः (७।१।६२) नुम्—रधिष्यति, लिटि—
ररन्धिव । अरन्धत्, अनिदिताम् (६।४।२४) इति न लोपः । अरन्धयत् ।
अरधिष्यत् । रद्धयः । रन्धनम् ॥८१॥

८५. षण् अदर्शने । अदर्शनमनुपलब्धिः । प्रणश्यति । नशोः
१५ षात्स्य (८।४।३६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनष्ट्यति । मस्तिजनशो-
र्मलि (७।१।६०) इति नुम्—नष्टा, नशिता (द्र० ७।२।४५) । नशोर्वा
(८।२।६३) कुत्वम्—नश्यतीति नक् नद् । जीघो नश्यति—जीघनम्
आहुतिः, जीघनत् । बुधबुध (१।३।८६) इति नाशयति, नन्याद्दौ
(गण० ३।१।१३४) वित्तनाशनः । निन्दहित (१।२।१४६) इति विनाशकः ।
२० इणशजि (३।२।१६३) इति कर्त्स्व—नश्यतः । कर्त्रोर्जीवबुधयोः (१।४।४३)
हानि णमुल्—जीघनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तृप मीनौ । प्रीतिः नोहित्यम् । तृप्यति । नपिता अन्ना
नर्ता, अन्नात्स्य चर्त्तुपस्य (६।२।४६) इत्यमागमो वा । तृप्तः । स्पृशमृश-
इत्यस्यत्प. मित्र् वा (३।२।४४ वा०)—अतृपत्, अत्रापत्तौ अतृप्तीत्
२५ तुदाद्दौ तृप तृप्त्वा (६।२।६ पाठ०)—तृपति, तृप्ति । रक् (द्र० ७।२।१३)
—तृप्तिम् । श्वाद्दौ श्रुम्नादित्वात् (गण० ८।४।३९) पाठ उन्नेय—
तृप्नोति । अतृप्ति, तृपितम् ॥८३॥

८७. दृष हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । हृष्यति । द्रप्ता, दस्तां दर्पिता । हस्तः । अहपत्, अद्रापसीत् अदापसीत् ॥८४॥

८८. दुह जिघांसायाम् । ऋषट् (१।४।३०) इति शत्रवे दुहानि । या दुहपृहृदुहण्णहार (८।२।३३) कुन्वम्—द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोहिता । सृ-
ण्द्विष (३।२।६१) इति क्रियप्—मिश्रधुष्, मिश्रधुद् । अट्टहत् ॥८५॥ ५

८९. मुह वैचित्र्ये । वैचित्र्यमविवेकः । मुहति । मोग्धा, मोढा, मोहिता । मुग्धः, मूढः । अमुहत् । न पादमि (१।३।८६) इति तड्—
पटिमोहयते । । मरे. लो मूर्ध (उ० ५।२२)—मूर्धः ॥८६॥

९०. षणुह उदूगिरणे । स्नुहति । सुष्णोह । स्नोग्धा, स्नोढा, स्नोहिता । स्नुग्धः, स्नूढः । अस्नुहत् ॥८७॥ १०

९१. षिणह मीर्तो । स्निहयति । सिस्नेह । स्नेग्धा, स्नेढा स्नेहिता । स्निग्धः स्नीढः । अस्निहत् । शत्रिग्दध् (३।२।५६) इत्युष्णिक् छन्दः । चुरादीं स्नेहयति १ ॥८८॥

९२. षृत् । रधादिर्षृत्तः । पतदन्तः पुषादित्येके १ । अनोऽंशे
अशमीत्, अतमीत्, अदमीत्, अधमीत्, अन्नमीत्, अशमीत्, १५
अलोदीत्, अकलेदीत्, अगोपीत्, अहपीद् इत्यामुदात्तः ॥

९३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

९४. शमु उपशम । ह्रस्वो गृह्यन्ताः (१३६) पट्यन्वारिदान् १
नेष्टः परस्मैपदिनश्च । शशमराना दीर्घः श्वनि (७।३।०८)—शाम्यति ।
अशमत् । शमोऽदर्शनं (१।५८८) मित्—शामयति रोगम् । दर्शने तु— २०
निशामयति रूपम् । शामिता । शान्त्या शमित्या । शान्तः । पोरुष-
षात् (३।१।१८)—शाम्यम् । क्रियप् (द्र० ३।२।७६)—प्रशान्, शो नो शानीः
(८।२।६५), तस्य पूर्वशामिद्वयान् नशोपः शानिपदिकान्तम् (८।२।७)
नास्ति । शमित्यशामो धिनेत् (तु० ३।२।१५१)—शामी । घञ् (द्र० ३।२।

१. शुरादी नार मावात् पश्यते । तत्र 'स्निह स्नेहने, सिष्ट इत्येके' (१०।३०) २५
इत्येवं पश्यते । २. चातुर्दशौ (२४ ३०५) घञ्प निराहवन्दिद मत्प ।

३. 'चतुश्च' वारिषात्' पा३।० । चिन्मन्दिदन्, चट्यन्वारिगद् चातुर्दो पाठान् ।

६८,१९) — शमः । गौरादीं (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा दान्तशान्त (७।१।२७) इति शान्तः, शमितः । शक्तिशम्योर्निच् (उ० १।१२२) शमलम् । जनिदायुप् (उ० ४।१०४ उज्ज०) इति शण्डः । शमेः खः (उ० १।१०२) — शङ्खः । शमेर्देः (उ० १।९९) — शण्डः ॥८९॥

५ ९५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा । तान्तः । घञ् (द्र० ३।३।१८,१९) — तमः । गौरादीं (द्र० गण० ४।१।४१) तमी रात्रिः । शमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २।१६) — ताघ्रम् । घस्र् (द० उ० ९।४९) — तमस् । कर्मितमित्तन्मात इच् (द० उ० १।१०) इति तिमि-
मैःस्यः । अत्यविचमि (उ० ३।१।२७) इत्यसच्- तमसा^२ नदी ॥९०॥

१० ९६. द्मु उपशमे । द्माम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा । न पादमि (१।३।२९) इति तद्- दमयने । नन्धादीं (गण० ३।१।१३५) कुन्दमनः, संगाय् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।१।२७) इति दान्तः, दमितः । व्यथस्थितविभावया दान्तोमहवारिणि । दमेर्देः (द० उ० ९।४३) — दोर्वाहुः । इक्षिमृषिषवा (उ० ३।८६) इति तच्- दन्तः ।
१५ दमेरूनसिः (द० उ० ९।६५) — द्मूना घट्टिः^५ । घिनिण् (द्र० ३।२।१५१ क्षीरपाठः) — दमी ॥९१॥

९७. श्रमु तपसि खेडे च । श्राम्यति । अश्रमत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा । श्रान्तः । श्रम्यम् । नन्धादीं (द्र० गण० ३।१।१३५) श्रमणः । विश्रामः,^४ विश्रमोऽपीष्टः^५ ॥९२॥

२० १. क्वचिदुण्दिबुती 'शयट्पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमर्देः (उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपाद्यः (१०।१५) जनिदायु-मूत्रे शङ्ख पदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वात् ।

२. 'समोऽप्यदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसारया' पाठा०

४. 'शमिः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र विश्रमोऽपनिषेधात् 'विश्रम' इत्येव न्याय्यं मन्यन्ते (द० काशिका ७।३।३४) । सीर-
स्वामी त्वन चान्द्रमुत्तमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रम-
शान्दोऽपीष्ट इत्याह ।

१८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थान देशान्तरगमनम् । वा
भाश (३।१।७०) इति भ्राम्यति भ्रमति । अन्नमन् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा ।
भ्रमेवचहः (उ० २।६८)—भ्रूः । भ्र्वादी भ्रु-वर्णने (१।५८६)—भ्रमति
भ्रम्यति ॥९३॥

१९. क्षमूप सहने । क्षाम्यति । अक्षमन् । क्षन्त्वा क्षमिता ५
(द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्र्वादी (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट ।
पित्तान् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकात् क्षान्तिः । अत एव चमू
सहल इति सम्भा १ ॥९३॥

२०० क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति वा भाश (३।१।७०)
इति क्लिप्तगवाचमा शिति (७।३।७३) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥ १०

१०१. मदी ह्ये । माद्यति अमदन् । मदिता । मत्तः ।
हर्षग्लपनयोर्मित्वा (द्र० १।५५२)—मदयति, अन्यत्र—उन्मादयति ।
मदोऽनुपमगौ (३।३।६७) ऽप—मदः । प्रमदमदौ ह्ये (३।३।६८) । मदमद-
(३।३।१००) इति यन्—मद्यम् । उपपश्य (३।२।३७) इतीरेमदो मेघ-
ज्योतिः । अलङ्कृन् (३।२।३६) इनीत्युच्—उन्मदिष्युः । इवितिमिपदि १५
(द० उ० ८।२६ कपा८) इति किरच्—मदिता । कूपमदिभ्यः किर् (उ०
३।७३)—मत्सरः । अत-यच्चि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सो गौरादिः
(द्र० गण० ५।३।४६) । अतिदान्यु (उ० ४।१०४) इति मत्स्यः, मच्छ इत्येके ।
चुरादी मद् वृत्तिशोधने (१०।१५२)—मादयते ॥९६॥

१. "कृत्यलपुत्रो बहुवद्" (३।३।१३) इति बहुलपहणेन पित्वेऽपि २०
विनृ मवतीति भाषः । निबिद्येन तत्र भ्रान्त्या "बहुवदतेभिर्दर्शनम्" (१०।३२४)
इति गणमुत्रस्य सम्भा निर्दिष्टा ।

२. घातवृत्ती (पृ० ३०६) खित्वा स्वाभिपाठ उद्भिषते—'तथा च स्वामी—
वेचिदत्रापि चमूप इति पितं पठन्ति, तदयन् । क्षम् सद्म इति सम्भा इति' । यत्र
स्वन्पथा पाठ उपलभ्यते ।

३. 'मत्स्य मत्स इत्येके' पाठा० । पञ्चपाशुषादिवृत्तिषु 'मत्स्य' इत्येव २५
व्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) गुण्यादनादय 'मत्स्य' इत्येवशुद्धः
पाठः । एके नान्ना चान दशपादोवृत्ति स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि 'भाषतीति
म-अ' मत्स्य पुत्रः' इति व्युत्पाद्यते ।

१०२. वृत् । क्षमादिरन्तर्गण ।

१०३. असु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेऽसुक् (७ ४।१७)—निरा-
स्यत् । अस्यनिवकितरूपतिभ्योऽङ् (३।१।५२) इति कर्मकर्त्तरि आत्मनेपदे
ऽप्यङ्—उपास्येतां वुण्ढे स्वयमेव । उपमर्गादस्यत्पूर्वा वचनम् (१।३।
५ २० वा०) तड-निरस्यते, निरस्यति । निर्गद (८।४।१७) इति प्रण्यस्यते ।
अस्त्या अमित्वा । अस्त । अस्यम्^१ । शृश्रुतिहि (उ० १।१०) इत्यु—
असवः । असेरान् (उ० १।४२)—असुर । सुभ्यस्र्कन् (उ० २।९७ उज्जल)
स्वसा । अमित्वा विषन् (उ० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतिदसो क्रिया तो
कानेषु (३।२।५०) इति णनुल्—द्वचदत्त्यासम् अजा वाययति । इ
१० (द० उ० १।४६)—असि ॥९७॥

१०४. यमु यत्रे । यसोऽनुपसर्गात् सयसथ (३।१।७१, ७२) इति
वा इयन्—यस्यति यसति, सयस्यति सयसति । अयसत् । यस्त्या,
यसित्या । आयस्त । न पादमि (१।३।८०) इति तड्—आयासयते ॥९८॥

१०५. जमु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्या, जसित्या ।
१२ नमिकम्पि (३।१।१६७) इति र—अजस्रम् । चुरादौ जस^२ हिसायाम् (१०।
१।१६)—उज्जासयति ॥९९॥

१०६. तमु उपक्षय । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् ।
तस्त्या, तसित्या । वितस्ति (द्र० उ० ४।१८०) वितस्ता^३ ॥१००॥

१०७. दसु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्या, दसित्या । वा शन्त-
२० शा त (७।२।२७) इति दस्त, दसित । रक् (द्र० उ० ८।१३) दस्रा^४
अदियनौ । यजिम-निशुधि (उ० ३।२०) इति युच्—दस्यु ॥१०१॥

१०८ वमु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्या, वसित्या ।
वस्तद्व्याग वस्तिर्मेदोर्धर्मम् (द्र० उ० ४।१८०) ॥१०२॥

१ ऋश्रुनोर्षन् (३।१।१२४) इति एयति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा पर ।
२ चुरादौ 'जस' इति पठ्यते ।

३ मर० कण्ठा० २।२।१३४॥ ह्योणादि २०० ।

४ उमपोरदितिनोर्द्विनासलो नामनी स्त, पान्तु साहचर्याद् उमावपि
दसौ नामयो घो-यते ।

१.०६. 'प्युस' विभागे । प्युस्यति । अप्युसत् । प्युसितः ।
पुष इति दुर्गः, पुष इत्येकं—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

१.१०. प्लुप दाहे । प्लुप्यति । अप्लुपत् । भ्वादी (१।४६३)
प्लोपति, प्लुप्त्वा, प्लुपित्वा प्लोपित्वा । ऋचादी (९।५६)
प्लुप्णाति ॥१०४॥

१.११. त्रिस प्रेरण । विस्यति । अविसत् । के (द्र०३।१।२३५)
विसम् ॥१०५॥

१.१२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसु-
मम् (द्र० उ० ४।१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशो भायसी
(द्र०४।१।४०), कोशो भाण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥

१.१३. बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्यागः । बुस्यति । अबुसत् ।
के (द्र० ३।१।१३५) बुसं तुपः ॥१०७॥

१.१४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादी मुस्तः,^४
मुसलम् (द्र० उ० १।१०६)^५ ॥१०८॥

१.१५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । अम- १५
सत् । मसित्वा । शरीरतो निष्ठाया (७।२।१४) नेद्—मस्तः, मस्तकः ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मासः । मास् इति प्रचलन्तरप्^६, पूर्णमासा
युक्तः कालः (द्र० ४।२।३)—पौर्णमासी । सितनिगमिषति (७०।१।६९)
इति तुन्—मस्तु । वनी च इति ऋणः ॥१०९॥

१.१६. लुट विलोडने^७ । लुट्यति, अलुटत् । भ्वादी (१।२।१३) २०

१. सस्मार घातुर्घा (७० ३०८)

२. ७।२।५६ सूत्रेणैद् वा । ३. १।२।२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता श्रीलिङ्ग इत्यमरः (२।४।१६०) मोथा नागरमोथा वा नाम्ना
प्रसिद्ध द्रव्यम् । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः इत्यमरटीकायां (२।४।१६०) स्वामी । मुस्ता—सर०
कथडा० २।२।१३४ हैमोषादी २०१ ॥

५. 'मुसित्' इत्यधिक क्विप् ।

६. व्याकरणे सर्व एवादेशाः प्रकृत्यन्तरादि प्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोडने' पाठ० ।

लोडति, अलोडित । चुरादौ मासायैः (१०।१९७)-लोडयति ॥११०॥

१.१७. उच समवाये । समवाय ऐक्यम् । उच्यति । उचोच ।
 औचिचत् । घोर उचः के (७।३।६४) । उचिनम् । उचः कुरव' इत्यसुद-
 ओकस, घोरौको येषां ते दिव्यौकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽऽन्तो-
 ५ ऽस्तीत्येके^२ स्थजजतयोर्वाकनि परमपर आहुः^३—खलोकाः, स्थलीकाः, जलोकाः
 जलीकाः ॥१११॥

१.१८. भृशु भ्रशु अथःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य
 ऋदुषवः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्टवा, भ्रंशित्वा । न क्त्वा केद
 (१।२।१८) कित्—भृष्टम् । घरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् ।
 १० भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्टवा, भ्रंशित्वा । भ्रष्टः । वाभ्रश्यते । भ्वादी
 (१।५०१) भ्रंशते, अभ्रंशित्वा, भ्रंशिता, घनीभ्रश्यते^३ वाहाभ्रष्ट (द्र०
 ३।२।७६) ॥११२, ११३॥

१.१९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 वृशो यवासः ॥११४॥

१.२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 कृशः । अनुपमर्गात् कुल्लवीव (८।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु
 प्रकृशितः । वृषिमृषिः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा
 कर्शित्वा । ऋतन्वञ्जि (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१.२१. अिनृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा,
 २० वृषिमृषि (१।२।२५) इति तृषित्वा । औहः क्तः (३।२।२८७)—तृषितः ।
 तृष्यः । चश्यतिःपोः (३।५।५७) इति णमुल्—द्रुहन्तर्ष गाः पाययति ।
 खणित्पोर्नञिङ् (३।२।१०२)—तृषणक् । क्विपि (द्र० ३।२।१७८) तृष्ट ।
 तृषिगुपित्तिभ्यः कित् (उ० ३।२२)—तृषणा ॥११६॥

१. अनुपलभ्यमूलत् । तुलनीयम्—'उच्यते' क च' हेमोषधिः ६६५। उच्य-
 २५ लदद्यादयत्त उ० ४।२।१५ सूत्रवृत्ती बाहुलकाद् व्युत्पादयति ।

२. क एत इति न क्यते । न चान्यप मतमिद दश्यते (द्र० प्रमरलीटीका
 २।१।७) ।

३. पत्रायादिमाद्वषाद् मोषादिकस्य प्रतीतेव नीक्यूने (७।४।८४)
 अण्यन्, तेन देवाकिकस्य वाभ्रश्यत इत्येव मन्तीति भावः (द्र० भागुश्रुतिः पृ० ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्यादी इत्यु
 षतीके (१।४६८) हृषति, अहृषति, हृष्टः । हृषेल्लोमसु (७।२।२९) इति
 षेद्—संहृष्टानि लोमानि,संहृषितानि । विस्मिन्प्रतीघातयोश्च (७।२।२६या०)
 —हृष्टद्वैत्रः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दी अस्याप्युदित्वमाह^१
 ॥११७॥

१२३. रूप रोप । रूप्यति । अरूपत् । तीपुसहस्रमन्वारीः (तु० ७।
 २।४८) इति षेद्—रोष्टा रोपिता । रूप्यमत्तर (७।२।२८) इति रूपः
 रूपितः । भ्यादी इति हिमायाम् (६०।१।४५८)—रोपति ॥११८॥

१२४. डिप भेषे । डिप्यति । अडिपत् । तुदादी (६।७६)
 डिपति । चुरादी डिप स्तिप षेपे (१०।१।२३)—डिपयति ॥११९॥

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति ।
 चुरादी (१।१२४) स्तूपयति । स्तूपः स्तूप इति दुर्गः—स्तूप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । पचादी^२ कोपः ।
 ऋषभशर्मा (३।१।१५१) इति युच्—कोपतः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजपुण्यं^३
 (३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् ।
 भ्यादी गुप गोपने (१।६६६)—जुगुप्सते, गुह स्वये (१।२८०) गोपायति ।
 चुरादी भासायः (१०।१।९७) गोपायति ॥१२२॥

१२८. युप रूप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । लोखुपधाद्
 (१।२।२६) इति युपित्वा योषित्वा, लुयुपिषति युयोपिषति । रूप्यति,
 अरूपत् । रोपः शरः । रूप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादी लुप्ये देदने
 (१।१।१४)—लुपति ॥१२३-१२५॥

१२९. लुभ गर्दभ्य । गर्दभ्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति ।
 अलुभत् । तीपुसह (तु० ७।२।४८) इति लोभ्या लोभिता । लुभो विमोहने

१ उद्भूत धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः साक्षात् पठ्यते ।

३ 'तीवमद' पाठः । चौरतरङ्गिण्यां 'रुप रिप हिमायाम्' (१।४५८)

(७।२।५४) इद्—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१०६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति । अक्षुभत् । क्षोभिता । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति लुब्धो मन्थधेत, क्षुभितोऽन्यः । लुभिताम्भोधिवर्णना । कचादौ (९।४९) क्षुभ्नाति । भ्वाद्दौ (१।४९९) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणभ्यति । अनभत् । भ्वाद्दौ (१।५००) नभते । कचादौ (९।५०) नभ्नाति । अत्यविचमि (७० ३।१२७) इत्यसच्—नभसम् अदन्तम् । नभो नञि षभस्तेः (द्र० धा० सू० ३।१९) नहेइ (३।१९) नभिः (तु० द० उ० १।५४) तुभ्यति । अतुभत् ॥१२८, १२९॥

१३२. क्लिद् आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेप्ता, क्लेदिता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ बा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः ॥१३०॥

१३३. विमिद्रा स्नेहने । विदिर्गुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमिदत् । शीतः क्तः (३।२।१८७) घादितश्च (७।१।१६) इति नेट्—मिन्नः । विमाषा मांवादिकर्मणोः (७।२।१७)—प्रमेदितः प्रमिद्य, मेदितमनेन, मिन्नमनिष्ठा शीइत्विदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४)—मेदाण्यो देशः^१ । यण् (द० उ० ६।४६)—मेदो घसा । मेदिनी । भ्वाद्दौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेद्यति ॥१३१॥

१३४. विक्षिद्रा स्नेहनमोहनयोः । क्षिद्यति । अक्षिद्यत् । क्षिद्यणः । प्रक्षिद्यणः प्रक्ष्वेदितः । क्षिद्यणम् अनेल, क्ष्वेदितम् । (द्र० ७।२।१७।१।२।१६९) । भ्वाद्दौ (१।७०५) अय्यक्तो शब्दे^२—क्ष्वेदति ॥१३२॥

व्याख्याने 'तीपुसह' इति पाठ उद्भिन्नयने (पृष्ठ ६५), धन्यत्र सर्वत्र (१।५९०।। ४।१२३।। ६।५७) 'तीपुसह' इत्यत्र पश्यते । तेन स्वामिमते 'तीपुसह' इत्यत्र पाठ इति निश्चितम् । यतः 'नृप रिव दिनायाम्' (९।४५८) इत्यत्रापि 'तीपुसह' इत्यत्र शुभ. पाठो द्रष्टव्यः ।

१. भ्वादिभूषणव्याख्याने (४९२) 'मेदाण्यो ग्लेषः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. वीरस्वामी भ्वाद्दौ 'विक्षिद्रा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१.३६. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनुधुः ।
 सनीकवर्ध (७।२।४७) इति वेद्—अर्दिधियति इत्सति, आक्षप्यधातीत्
 (७।४।१५)—अर्धयति, आर्दिधत् । ऋदुषधाप्च (३।१।११) इति क्यप्—
 ऋध्यः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—अर्धः । ऋदुध्या अर्धित्वा, न
 क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋदुधः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१.३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृ-
 त्सति । सिवि धातोश्चरं (८।२.७४)—अजघर्षः अजघर्त्, यङ्लुगन्ताङ्लुङ्,
 अजर्गर्धात् लुङि । प्रमिगृधि (३।२।१४०) इति क्तुः—गृधुः । उवङ्कम्प-
 द्भ्रम्यसृग्धिञ्चल (३।२।१५०) इति गुञ्—गर्धनः । उवृधागृधिभ्यः क्रेन्
 (६० उ० ८।४२)—गृध्नः । गृद्ध्या गर्धित्वा । गर्धः । गृद्धः । चुरादौ १०
 गृधिवभ्योः प्रलम्भने (१।३।६७) लङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१.३७. उदात्ता उदात्ततः ।

१.३८. वृत् । पुषाङ्यो वर्तिताः ।

श्रीषट्भट्टक्षीरस्वान्पुत्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरिङ्गण्यां दिवादिगणः

१५

सम्पूर्णः ॥^३

परन्तु 'त्रिष्विदा अन्वयेते शब्दे' (१।७००) इति सूत्रव्याख्यानं, इह च न तं निर्दि-
 शति, तेन 'शब्दे त्रिष्विदा स्वदेनमोहनयोः' इति पठमापि न तमीममनुते ।
 अत एवान्ये व्याख्यानारस्तत्स्थाने 'त्रिष्विदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरिङ्गण्यां नाय चुरादौ क्वचिद् पठ्यते । अथ त्रिष्विदेन द्वैषधनु- २०
 पारायणदर्शनाय ४।४४ संख्या निर्दिशिता ।

२. इति क्षीरस्वान्पुत्रेक्षिताया धातुवृत्तौ क्षीरतरिङ्गण्यां दिवादिगणः समाप्तः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. पुत्र अभिषवे । अभिषयः फलेदनं, सधाताख्यम् । इतः
 श्रुभन्ताः (५७) उत्तानिष्टः । सादेव्यः स्रु (३११७३) — सुनोति, सुनुते,
 अभिषुनोति, अभ्यषुनोत् । उपवर्गात् सुनोति (८३१६५) इति पत्ये प्राप्ते
 ५ स्वादिष्यभ्यासेन (८३३६५) इति नियमात्प्राक्स्वि—अभिसुभय अभि-
 सुषुषे । सुनोतेः स्पमनोः (८३१११७) — अभिसोष्यति, अभिसुसुपति ।
 सुन्यः सुनुवः । सुन्म सुनुमः — सोमभारयादतरसा ग्योः (१५११०७)
 सुष्पृष्यः (७२१७२) इति सिचीडागमः — असाधीत् । सुनो महवयोने
 (३१२१६२) शता^१ — सुन्वन् । संतापा समज (३१३५९) इति सुःवा ।
 १० राजसूर्य (३११११५) इति राजसुयः । चात्सुयत् (३१११७३) इति
 ष्यत् — आसाष्यत् । सोमे सुयः (३१२१६०) क्तिप् — सोमसुयम् । सुय-
 द्नेत् (३१२१०३) — सुय्या । इनो र ष (३१११७) सुय्यती । यदिगुड
 (३० ११४०) इति मन् — सोमः^२ । सुयसुयिभ्य ऋत् (६० उ० ८१४०)
 सुरा । सुयसुयो सुत् (उ० ३१७५) मयनः । सुयो सोपश्च (उ० ३१११) सूया
 १२ वधस्थानम् । कुपुस्यथ (दग० उ० ७१२) इति सूयः ॥१॥

४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०)

इत्याद्यम् -माता, माध्यति, ल्यपि च^१ (६।१।५०) इति प्रमाय ।
 [सनि मीमा (७।४।४) इति गामादाप्रहणेऽप्रविशेवार (३० सीरदेव १०८, परि०
 शे० ११५) मित्सति, मित्सते । मित्रिमम् । एवापाजि (उ० १।१) इत्युष्ण
 मायुः पित्तम् । अमृशीतृचरित्सरिनिमिपस्त्रिम उः (दरा० उ० १।१२) ५
 इत्युः-मयुः फिन्नरः । यद्वलयवनाद् (द्र० ३।३।१) आत्वं न । यात-
 प्रमीः (द्र० उ० ४।१) । नवृनेष्टृ (२।१२) इति जामाना [सुमिचिन्व्याम
 (तु० उ० २।२।५)-मीरा^२ ॥३॥

५. चिञ् चयने^३ । चिनोति, चिनुते । नेगद (८।४।१७) इति
 प्रणिचिनोति । विमावा वेः (७।२।५८) इति सञ्जिहोर्वा कुत्यम्- १०
 चिचीपति चिचीपति, चिकाय चिचाय । चिरकुरोर्णौ (६।१।५४)
 आत्वम्-उच्चपापयति । चुरादौ (१०८२) मित्वात् चपयति^४ ।
 कर्नौ इयदपाप्यसचार्यौ, अर्षी परिव्याप्येपकायसमृष्टाः, वित्तामिचित्ये च
 (३।१।१७०-११२) । फित्त् (द्र० ३।३।१४) चितिः । अर्षी वेः (३।२।१२)
 चिचिप्-अभिचित् । कर्मण्यन्याख्यापाम् (३।२।१२)-इयेन इय चीयते १५
 -इयेनचिचि । हस्तादनि चेरस्तेये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निषाम-
 चितिशीरोपसमायनेधादेश कः (३।३।४१)-निकायः, आकायमि चिन्वीत्,^५
 यायः, गोमयनिकायः । सचे चानौत्साधयं (३।३।४२)-चैकखिलिनिकायः^६ ।
 चयोऽन्वयश्च । मत्तृट् (३।३।४८) इत्यप्-निधायः । सतिचिन्वा दीर्घश्च (तु० उ०
 २।२।५)-वीरम् । अमिचिमिदि (उ० ४।२।६४) इति कप्रः-चिन्नम् ॥५॥ २०

१ इमे स्वतन्त्रे सुत्रे विहाय इतोऽपि लिविरोन ६।१।५२ गृह्यस्य
 निर्दिष्टा । ६।१।४२ निर्दिष्टे 'ल्यपि च' इति सूत्रे तु वेनः ल्यपि समारण्यमत्रं
 शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो विविगस्याहानम् । वस्तुन-
 'मीनातिमीनोति' इति गृह्यशेषेण मागो ल्यप्तास्वनिदशानार्थः गृह्यं निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशमीमा' इति दरा० उ० वृष्टिः ८।४।११ पाठः, ह्रीमोवादि- १५
 वृष्टिः १६२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिञ् चये' (१०।८२) इति धातुसूत्रतत्किणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलभ्यमूलमिदम् । ६. अकारार्थं पदम् ।

६. स्तृञ् आच्छादने^१ । स्तृणोति^२, स्तृणुते । वृणोति संयोगाधोः (७।४।२६)—आस्तरयते । विस्तृतः । ऋचादीं स्तृप् (६।१२)—आस्तृणाति, आस्तीर्यते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धधातुके करोति-
५ यत् (२।११)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

१. वृञ् वरणे^३, १० धूञ् कम्पने, ११ उदात्तो । वृणोति, वृणुते । प्रावरिता प्रावरीताः वृनो वा (७।२।२८) इतीटो वा दीर्घः । सिधि परस्मैपदेषु (उ० ७।२।५०) इतीट्—प्रावरीत, प्रावारिष्टाम् । लिङ्-
१० सिधोराः प्रनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिपाताम् प्रावृपाताम्, वृथीष्ट चरिपीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इत् सनि वा (७।२।४१)—
धुवृपति विवरिपति विवरीपति । अक्षयपण्यवर्षा (३।१।१०१) इत्यनिरोधे^४ वर्षः, घायोऽन्यः । एतिस्तृशासु (३।१।१०९) इति ऋयप्—वृत्यम् । एषदपीप्यते—जार्यम् । संज्ञाया भृत् (३।२।४६) इति पतिवरा कन्या । महद्द
१५ ३।२।५८) इत्यप्—वटः । नो वृ धान्ये (३।२।६८) घञ्—नीवारः । वृथोति राच्छादने (३।२।५४)—प्रवारः । अण्डन् इमुष्टुनः (उ० १।२२९)—अरण्ड । जुष्टव ऊषन् (उ० २।५ श्वेत० A. B पाठः)—अथो रथगुप्तिः सुयुष्टुनो-
युच् (उ० २।७४)—उरणः । अजिह्वीन्यो निव्व (उ० ३।२८)—वर्णुर्नाम नद्ः । कृगृशुवृञ्चतिभ्यः परच् (दश० उ० ८।४७)—वर्षटः कुञ्चिताः
२० केराः । सृष्टुमुविप्रुविभ्यः फिन् (दश० उ० ३।२६)—वृक्कः । वप्रश्चित (उ० (३।२०७)—अरत्रा चर्मरञ्जुः । जनिदाभ्युः (उ० ४।१०४) इति वृथो वाशिका । वसित्रपिवदिराजि (दश० उ० १।५३) इतीप्—वारि । एयन्नात् क्विपि वाः—वारां निधिः^५ । धूञ् कम्पने^६ । धूञ् इतीहासुं शिववामी

१. 'छादने' पाठा० ।

२. 'आस्त्रयति' पाठा० ।

३. 'अनिरोधे' पाठा० ।

४. अत्रविषये अत्रेतिप्यणो ७ द्रष्टव्या ।

५. 'अनिरोधने' पाठा० ।

६. वृत्रत्योऽय प्रयोग इति न ज्ञापते ।

७ 'अत्र क इतिभिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रवदन्ते उद्धर्तारः । तथाहि सायणः—'अत्र स्वामी तु इद्वान्तमपु पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धूनुते । स्वरतिष्ठति (७।२।४४) इति धेन्—विद्योता
 विध्वयिता । विधूतः । धूम् धीनोर्धुन् (७।३।३० वा०)—विधूनयति ।
 धुन् इति चन्द्र^१ (तु० धातु० ५।९)—धूनोति, विधुतः । अतिलुधूमत्तनसद-
 चर इतः (३।३।१४८) इति घविप्रम् । श्विषधि (उ० १।१४४) इति मष्—
 धूमः । इधूमदिभ्यः शिन् (उ० ३।३।३)—धूसरः । ऋचादौ (९।१६) धुनाति, ५
 तुदादौ धू विधूनने (६।९६)—धुवति ॥८९॥

१२. दुद् उपतापे । इतश्चत्वारोऽनित्यः । दूनोति । दूना ।
 दवधुः (द्र० ३।३।८९) । मांघादिकेन ग्रहणानि, उ दु गौ (१।६७५)—
 दवति ॥१०॥

१३. हि गतीं दृद्धौ च । द्वितीया (८।४।१४) पात्वम्—प्रहि- १०
 णोति । हेचष्टि (७।३।५६) इति कुत्वम्—प्रजिघाय । कम्मिनि (उ०
 १।७३) इति लुन्—हेतुः । मष् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम् । मनिन्
 (दस० उ० ६।७३)—हेम । अतिवृत्ति (३।३।६७) इति हेनिरायुधम् ॥११॥

१४. पृ प्रीती । पृणोति । पर्ता । पुपूर्वति, इद् सति वा (७।३।
 इति नाभ्युपदेशाधिकारात्* (द्र० ७।२।१०) ॥१२॥ १५

शिवस्वामिकश्यपी तु दीर्घान्तमाहत्तुः' (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति । प्रक्रिया-
 कर्मदोटीयाया विदुःशत्राद्—'सोरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ऋत्वम्' (पाठा तरे 'शिव-
 स्वामिनाम निर्दिष्टम्) (भाग २, पृष्ठ २५४) । अथ विदुसोद्धन. पाठ एव युक्त-
 तत् प्रतिसाति एतादृशान्ने 'उदात्तौ' इति निर्देष्टान् । ऋत्वपाठे तु 'धुन्' अनुदात्तः
 स्यात् । ऋचादौ (९।१६) 'स्वादाँ धूमधुभौ धूनोति धूनोति' इत्युभय पठिष्यति २०
 सौरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६) । अथ च चान्द्रपाठं स्वीकृत्योक्तमिति प्रष्टव्यम् ।
 सायणस्तु धुम् इति पठन् अन्ये 'स्वादय उमयतोभावाः वृजनेमनुदात्ताः । तस्यात्
 दावमप्ये पाठ शक्यान्तोमपतोभावात्तरोधेन' इत्याद् (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७) ।

१. मुदिने चान्द्रधानुपाठे तु 'धूम् कम्पने' इति दीर्घान्तः पठन्ते । मा-
 णस्तु 'उमयमरोति चान्द्राः इति सुधाकरः' इत्याद् (धा० वृ० पृष्ठ ३१६) । अथ २५
 चान्द्रधानुपाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते । 'धूम् कम्पने' इत्योऽपि मुदिनमप्ये 'त्रिमाषिताः'
 इति पठन्ते । तथापि 'त्रिमाषित.' इत्येकवचनमेव युक्तम्, धूम एव त्रिमाषिते-
 र्स्वात् ।

२ उपदेशे दीर्घस्यकागन्तादिनि भावः । अथ तु सान् दीर्घः ।

१५. स्मृ प्रीतिचलनयोः । चलनं जीवनम् । स्मृणोति ।
सस्मार । स्मृ इत्येके । ते तु छान्दसप्रायो^२ ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेन^३ एकाक्षरात् ।

१७. आप्लृ व्याप्तौ । चत्वारोऽनिटः । आप्नोति । आपत्
५ (द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आप्लृपृक्षधामीन् (तु० ७।४।५५)—ईत्सति ।
उदके नुम्नो च (उ० ४।२।१०) इत्यम्भः ल्यपि लघुपूर्वात्, विभाषाऽऽपः
(६।४।५६, ५७) इति षेर्वा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।
१०३) इत्यङि प्राप्ते नितन् थाबादिभ्यः (३।३।६४ वा०) आप्तिः ॥१४॥

१८. शकलृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादी
२० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७४।५४) इति शिक्षति । अशकत् ।
पुषादित्वाद् (दिवादी ७३—९२) अङि सिद्धे लृदित्त्वम् आत्मने-
पदार्थ^४ कर्मव्यतिहारे^५—व्यत्यशकत् । गच्छपक्षा (३।४।६५) इति
तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शकितः ॥१५॥

१९. राध पाध संसिद्धौ । ससिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी-
१५ क्षोर्यस्य विग्रहनः (३।४।३६)—चैत्राय राध्नोति । राधो हिमायाम् (६।४।२२३)
एत्वाभ्यासलोपौ—अपरेधुः । राधो हिमायाम् सनीष् वक्तव्यान् (द०
७।४।५४ वा०) प्रतिरित्सति । क्तिन् थाबादिभ्यः. (३।३।९४ वा०)—

१. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धानुवृत्तौ
(पृष्ठ ३२६) पाठ ।

२. 'ते तु छान्दसप्रायो.' 'तौ तु छान्दसप्रायौ' इति वा युक्तः पाठः ।
'शमी पृषोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकाशयपौ' इति धानुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

३. 'न तूदात्तेनः' पाठा० । अत्र पृ० ५, पं० ३, ४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

४ चिन्त्यमिदम् । इह हि लृदित्वाभावे मिच् स्यात् । नक्षरमान् सौवादिकार
दैवादिकस्य पुषादित्वाद् स्यात् ।

५. इतोऽग्रे लिबिशाः ३।१।८७ सूत्रं सख्या निर्दिश्य 'कर्मवृत् कर्मणा तुल्य-
क्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति सकेतितवान् । कर्मवृत् सूत्रं तु कर्मकर्तारि प्रवर्तते । इह
तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तारि कर्मव्यतिहारे'
(३।३।१४) इत्यस्य सख्या निर्दर्शनीया ।

राद्धिः । दिवादी रावोऽकर्मकाद् वृद्धावेव (४।११)—राध्यति । साधनो-
ति । सिपास्सति । अयोपदेश इत्येके—सिसास्सति । नन्धादी (द्र०
३।१।२३४ वा०) ष्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—
साधुः । दिवादी साध्यति ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

५

२१. अरू व्याप्तौ । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अदनेतेश्च
(७।४।७२) इति नृत्—व्यानशे^१ । स्विपूहन्वशां सति (तु० ७।२।७४)
इनीद्—अशिशिरेते । अटकार्यशर्णीना (३।१।२२ वा०) यङ्—अशा-
श्यते ।^२ कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शंशरोत्तमी (उ० १।४४) उरन्—
इवशुरः । अश्रपि (उ० १।१५१) इति षञ्—अश्रः । अशे रश् च १०
(उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दशा० उ० १।१५ ढपाठ)
इति मिः—रश्मि । अशिवषाय्यो कृवायलुक्च (उ० ४।१३३)—राशिः ।
अतिसुधमि (उ० २।१००) इत्यनिः—अशतिः । मनिव् (दशा० उ० ६।७३)
अश्मा । अशेदेवने^४ (उ० ३।६५) सः—अक्षः । अशेः सत् (उ० ३।७०)
अक्षरम् । अशेनिद (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेदेवने युच् च (दशा० १५
उ० १।५१ ढपाठः) यः । अचादी अश मोजनने (१।५२)—अदनाति ॥१८॥

२२. ष्टिष आस्कन्दने । स्निघ्नते ॥१९॥

२३. उदात्तायनुदात्तेतौ ।

२४. तिक तिग च । इतश्चम्यन्ता (५।३६) नय स्वेट परस्मै-
पदिनश्च । चकाराद् आस्कन्दने ।^१ तिङ्नोति, तिङ्नोति । के (द्र० २०
३।१।२३५) तिकः ॥२०, २१॥

१. नहि षीत्तरक्षिष्या गावषानुदिवादी पठ्यते । काराकल्नषानुपाठे
(पृष्ठ १८६) तु 'राव साय संसिद्धौ' इति दिवादी पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्तन-
कारावपि दिवादी पठनः (चा० ५।२२) ।

२. 'वानशे' पाठा० । ३. धानुपदीषोऽव द्रष्टव्यः ।

२५

४. 'बने' 'घने' पाठान्तरे ।

५. यथा तु काराकल्नवातन्वचान्द्रहैमशाकटायनषानुपाठेषु पाठस्तथा
निक तिग धात्वोद्दिपाथैः, न तु स्कन्दनाथैः । प्रदीपने कस्यचित् प्राचीनश्लोकरूढ-

२५. पय हिंसायाप् । सप्तोति । विमघिपति । सिंसायपि-
पति । दुर्गस्यापोपदेशोऽयम्—सिंसायपति । निरु निष परप^१ हिंसा-
यामियेके^२—तिघ्नोति चरघ्नोति^३ ॥२२॥

२६. विघृषा मागल्भ्ये । घृष्णोति । घृष्टः, प्रघृष्टः प्रघर्षितः
५ घृष्टमनेन, घर्षितम्, निघातीइत्विदि (१।२।१६) इति कित्त्वात् ।
प्रमिगृषिषिषिषिः क्तुः (१।२।१४)—घृष्णुः । मायायां घातिदुषि (१।३।१२
वा०) इति युच्—दुर्घर्षणः । धृष्टेय व संघापात् (उ० २।२२) इति ष्युः—
घृष्ट्या धोः । शक्यता (१।४।६५) इति तुमुन्—घृष्णोति सोपनुम् ।
शक्तिगृष्टम् (१।२।४६) इति दृष्टृक् । घृष्टादींश्च घटवद्भे (१०।२।२८)—
१०. घर्षयति ॥२३॥

२७. दम्भु दम्भ । दम्भोति । धन्विपन्थिदन्मिभन्वोनां (द० १।१।९
दाशिष्ठा) किति नलोपः—दम्भुः । मनीषन्वर्थे (७।२।४९) इति घेद्—
दिदम्भियति, अनिद्द पदे-दम्भ इत्य (तु० ७।४.२६)—धिदम्भति घीप्सति,
एवन्ताप् (१।२।१०) इति कित्त्वे हलानिगार्थोपमे । दम्भ्या दम्भि
१२ इया । दम्भः ॥२४॥

२८. ऋषु ऋदा । ऋष्णोति । ऋषादीं (४।६।३४) ऋष्णति ।
मन्त्रेषु ब्रह्मणान्युक्तानि ॥२५॥

३०. अह व्याप्तौ । अहोति ॥२६॥

३१. दध घातने । दधोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचम्नोति । म्वाद्दौ (१।३।१५) आच्वा-
मति ॥२८॥

३३. ऋद्धि चिरि जिरि दाश ह हिंसायाम् । ऋद्धोति ५
आनृद्धं । ऋधोति विधोति इत्येके । चिरिणोति, जिरिणोति । एकाना-
च विरेजिः (७० १।१ पृ० ५ पं० ३) इति नानुबन्धिता । दादनोति । दाशः ।
एणोति । दुर्गस्तु निक् निघ^२ पध^३ ऋद्ध चिरि चिरि जिरि दाश ह हिंसायाम्^२

'दध घातने' (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तर मुद्रितं जमनसस्करणे । स च लेखक प्रमादजः ।
अस्मामिस्त्वय यथास्थान प्रापितः ।

१. 'ऋद्धोति, घानर्ध' इति लिबिशपाठः । ऋद्धि-धातोर्दिङ्त्वान्नुमा
मात्तम् । पुष्यकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सनुम पाठमुदाजहार । तथा हि—“घोर-
स्नानो तु ऋद्धि इति पठित्वा ऋद्धोति इति घानृद्ध इति बोदाहृत्य ऋधोति
विधोति इत्येके” इत्याह (पुष्य० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्ग. घान-प्रवानुपाठ-यात्प्रधान । अस्मदोये कान्-प्रधानुपाठस्य
हस्तलेखे 'तिघ' स्थाने 'तिग' पश्यते । सायणोऽपि घानृद्धौ दुर्गनाम्ना 'तिग'
इत्येव पठति । (पृष्ठ ३२२) । यव धातोर्नकारमस्मद्व्यस्तलेखे कश्चिन् पाठस्तुद्रितः ।
सायणस्तु 'पध हि कि चिरि' इत्येव पठति (पृष्ठ ३२२) । 'दाश' स्थाने कान्-प्र-
धानुपाठे 'दाम' इति पश्यते, 'हु' स्थाने च 'हुह' । सायणस्तु 'हुह' पठित्वा
'दनुने' इत्युदाजहार (पृष्ठ ३२२) । हिंसायाम् इत्यस्य स्थाने कान्-प्रधाते 'जिघा-
सायाम्' पाठः । काशकृ. स्नवानुपाठे तु 'निक् निघ निघ तिङ् [तीङ्] चिरि जिरि
दाम द्रहि जिगमायाम्' इति पठयते (पृष्ठ २०९) । अत्र 'द्रहि' स्थाने 'द्रह' इति
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, व्याख्याया 'द्रहोति' इति प्रयोगनिदर्शनात्, कातन्ने च
तथैव पाठान् ।

इद चानाश्चयम्—पाणिनीये धानुपाठे छान्दसत्वेन स्मृता धातवः काशकृ. स्न-
व्याख्याने चिना छ-दोर्दिदेश पठिनाः । तमनुमृत्यैव च लौकिकमात्रविषये कान्-प्र-
ऽपि पठिनाः । तुदनुमारमेव च चान्द्रेऽपि 'ऋद्ध चिरि जिरि हिंसायाम्' (५।२३)
पश्यन्ते ।

३. 'चपध' पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी त्रिघट्यादिवन्ननियत विषया-^१ ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ

श्रीर-त्नरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।^२

१ तद्वत्त पदप्रवृत्तिना—परानिरुद्धा यद्विशेषोपदिष्ट । स पदं पदा
अर्थे द्वेषेण विषयः । महा० ७।१।६ ।

२. अत्र श्रीरत्नरङ्गुपेक्षितधातुवृत्तौ श्रीरत्नरङ्गिण्यां स्वादिगणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद्-व्यपने । इनः कुरान्ताः (६।६) पडन्ति उभयपदि-
नश्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।७७), सार्धधातुकमपिन् (१।२।४) इति डित्त्वम्-
तुदति; तुदते । तोत्ता । प्रतोदः, तोदः । घाष्ठीमपीर्षम् (७।१।८०) घा-
तुदती, तुदन्ती । विध्वंसोस्तुदः (३।२।२५) खश्-विधुन्तुदः, अरुन्तुदः । ५
षातशुनीतिष्ठ (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । क्ते-तुन्नः (द्र० ८।२।
४२) । दाम्नीरास (३।२।२८२) घृन्-तोत्रम् । पातुतुदि (३० २।७) इति
यक्-तुन्धम् अञ्जनं, धातुविशेषश्च ॥१॥

२. णुद् प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते । नोत्ता । नुदविदोन्दया
(८।२।५६) इति घा निष्ठानत्वं-नुत्तः, नुन्नः । ग्लातुदिभ्यो ङी (३०२।६४)- १०
नीः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशने ।
क्तिन् (द्र० ३।३।२४)-दिष्टिर्विलसितः । ऋत्विग्दधत् (३।२।५९) इति
किन्-दिक् । नाम्नादिशिप्रहोः (३।४।५८) णमुल्-नामादेशमाम्प्र-
यते । दिष्टं दैद्यम् ॥३॥ १५

४. भ्रस्ज पाके । प्रह्रिज्यावपि (६।१।२६) इति सम्प्रसारणम्-
भृज्जति, भृज्जते । अस्त्रो रोपथयोरम्यतरस्याम् (६।४।४७)-भ्रष्टा, भर्ष्टा,
प्रसारणवियये नेष्यते, मृष्टलुचित्तित्त्वात्-भृज्ज्यात् । भ्रस्ज्ज भनर्ज,
वृश्चतिपृश्चतिभृज्जतीनाम् अविशेषः । तनोवन्तर्धे (७।२।४६) इति-वेद्-
विभर्जिपति विभ्रज्जिपति, विभर्क्षति विभ्रक्षति । म्रम्रस्ज (८।२।३६)
इति यः-भृष्टः, भृष्टिः । प्रपिप्रदिभ्रस्जा समसारणं सलोपश्च (३० १।२८) २०

१. अथ धातुदृष्टौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उदधत्: पाठोऽनुसन्धेयः ।

२. काशिकाया (२।३।३१) राजदन्तादिगणे 'मृष्टलुचित्तम्' पठ्यते कर्ध-
मागस्तु 'मृष्टलुचित्तम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिदेश (गणालम्हो० पृष्ठ ६५) ।

३. अथ 'महिवृद्धतिपृश्चतिभृज्जतीनामविशेषः' इति मा'यवचनम्
(६।१।२७) अनुसन्धेयम् । लिविशेषेनेदमनुद्देश्या 'वृश्चतिपृश्चतिभृज्जतीनाम्' २५
स्तोऽपि ६।१।२६ सूत्रस्यैव निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्कादिः । अस्त्रिभूषणपुष्पः किन् (द्र० उ० २।८०)—भृज्जनम् ।
 व्युष्टि (द्र० ३।३।११५) भृज्जनम्, भर्जनम् । अस्त्रिगति (उ० ४।१६०)
 इति द्वन्—घ्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । अस्त्रिप्रयत्न्य. विपः (१।३।
 ५०) परस्मैपदम्—अस्त्रिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति । षष्ठ्य
 (१।२।१४२) इति परिक्षेपी । निदहिस (३।२।४६) इति परिक्षेपक ।
 अस्त्रिप्रयत्न्येः क्तु (३।२।४०)—क्षिप्स्यु । मिदादौ (गण० ३।३।
 १०४) क्षिपा । रक् (द्र० उ० २।१३)—क्षिप्रम् । विपेरतिः क्त्वि (द्र०
 उ० ३।१००)—क्षिपणिः, क्षिपणी वा । दिवादौ (४।१२) क्षिप्यति ॥५॥

१० ६. कृप विलेखने । कृपति, कृपते । अस्तुदातस्य चर्द्धवस्यान्य-
 तस्याम् (६।१।१६) अम्—कृष्यति कृदयति । स्तृशमृशरपपपप सिञ् वा
 (१।१।४४ वा०)—अकृक्षत् अकाक्षीत्, अकाक्षीत् । म्यादौ (१।७।१७)
 कर्षति । तत्रैव प्रहणान्युक्तानि । कृश तन्कणे तु दिवादि (४।१२०)
 तालव्यान्तः ॥६॥

१५ ७. अनुदात्ताः स्वरितैः

१८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्ते । ऋषति । उपसर्गाद्
 ऋति धातौ (६।१।६२) ऋद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्तृष्टि-
 ऋषिभ्य क्त्वि (उ० ३।६६)—ऋक्ष । इक्—ऋषिः । कित्तु (द्र० ३।३।
 ९४)—ऋष्टि । ऋषिभ्य क्त्वि (उ० ३।२२३)—ऋषम. । शीदितो निष्ठा-
 २० याम् (७।१।४)—ऋष्टम् ॥७॥

१०. जुपी प्रीतिसेवनयोः । इनधत्वारः सेट आत्मनेपदि
 नदच्च । जुपते । जोपिता । जोपित्वा जुपित्वा (द्र० १।२।२६) ।
 ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) जुप्त्ः । एतिस्तुरात् (३।१।०९) इति ष्यप्-
 जुष्य. । सह जुपत इति सजू. ॥८॥

२५ १. न्यङ्कादिगणे (७।३।५३) अस्तुदत्तवाटार् वृ षमिपमिप्राय ।

२. यत्र 'इक् क्त्वादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रायश्च
 इति स्वाम्यभिप्राय । निविशेन त्वेनद्रातिङ्मबुद्ध्वा 'इउपघात्' क्त्वि इति
 उणादियूथनिदर्शनाय (उ० ४।१२९) सम्प्रा निर्दिष्टः । उणादौ न इक् प्रायश्च
 मासाभिदिष्टः । तत्र त्वन्कार्यमानस्य इयः कित्त्वमात्र विधीयते ।

१.१. ओविञीः भयचलनयोः । उद्विजते । विज इद् (१।१।२) इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च (३।३।२१) इति घञ्—घेनः । विमनः । ष्यन्ताद् उद्वेजितः ॥९॥

१.२. ओलजी-ओलस्त्री ग्रीडे । लजते । लजिता । लजितः, लजन्स्तु लज्जित (७।३।१८) इति सञ्जे साधुः, लगितोऽन्यः । ईद्विस्त्वं लहानर्थकम्, तस्मादल्लोः (१।५।३) एतत् निपातनम् । अत एव घोन-जीति घञः—नमनः । लज्जते । लज्जिता । अनयोस्तुदादौ प्रयोज-नामावाद् भ्यादौ युक्तः पाठः^१ ॥१०, ११॥

१.३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

१.४. ओत्रश्चू छेदने । इतः स्फुलान्ताः (५।९।४) विशतं १० मेटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यासि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—वृश्चति । यदा वृश्चना (द्र० ७।२।३५) । मूलवृत् । वृष्णः, पत्ने निष्ठा-देशः मिथो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) ज्वरयोः क्वि (७।२।५५) इतीद्—ग्रश्चि-त्वा । ग्रहिव्योः क्विन् (तु० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तुमधि (उ० ३।६६) इति षमः—वृश्चः ॥१२॥

१.५. व्यच संभवे । विचति (द्र० ६।१।१६) । व्यचेः कुटादित्म-नति (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुष्यचाः ॥१३॥

१.६. व्यज व्यजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद् घञि कुत्वाभावात्—व्याजः ॥१४॥

१.७. उच्छि उच्छे । उच्छ उच्चयः । उच्छति । उच्छिता ॥१५॥ २०

१.८. उल्ली विनासे । विवासोऽतिक्रमः । उच्छति । द्युष्टा रात्रिः ॥१६॥

१. मृदिने चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । सायणो ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रपठे त्वर्गपञ्चमार्दि (घोनजी) मन्थते (धातु ३२६) । सीरस्वामी नघनमिहाशब्दव्यासयाने 'ओलजी' इति पठति (द्र० अमरटीका ३।१।२५॥२।६।९) । २५

२. चिन् योऽय पाठः । ग्वादी पाठे रापः पित्वाद्नुदात्तत्वे तास्यनुदात्तेत्-डिद् (६।१।१८६) इति लसर्वधातुकाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु विकरणस्वरेण मन्धोदात्त-व भवति । घञ् धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋच्छ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये
मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गन्धर्वि (१।१।२६) इति तद्ध—
समृच्छते । स्वादेयैकमतोऽनृच्छः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनृच्छ ॥१७॥

२०. मिच्छ उत्कलेशे । उत्कलेशो बाधनम् । मिच्छति । पित्त
५ इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्जं झर्जं चर्जं परिभाषणे । जर्जंति । जर्जरः, झर्जरः ।
चर्जं इति च दुर्गः ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्वचति ।
क्विति (द्र० ३।१।१८७) त्वक् । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

१० २३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । क्विप् (द्र० ३।१।१७८)—
ऋक् । आनृचं, आनृचुः । अक्विष्टुचि (उ० २।१।०८) इतीसिः—अचिः ॥२३॥

२४. उवृज आर्जवे । आर्जवं स्पृष्टता^१ । उवृजति । उवृज-
जिपति, न न्दाः सयोगादयः (५।१।२) इत्यत्र षकञ्च्यद्^२ षो न द्विरुच्यते ।
समुद्रगादिसिद्धत्वाद् घोषधोऽयम्^३, उपभ्रमानीयोपधत्वे जश्वस्या-
१५ सिद्धत्वं स्यात् । मुञ्जमुञ्जां पायपुनतापयोः (७।१।६१) । उञ्जेर्बले बलोपश्च
(उ० ४।१।६२) इत्यमुन्—ओजस् ॥२४॥

२५. उदृष्णो उत्सर्गो । उदृष्णति । घोषधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्जं जर्जं झर्जं परिभाषणे—जर्जति, झर्जति, जर्जति । जर्जरः ।
झर्जरः । चर्जंति दुर्गः' इति पाठा० । २. 'स्पृष्टता' बन्धकारित ।

२० ३. 'बकारस्याप्य प्रतिषेधो बकतस्यः' इति काशिकास्यवाटिकादित्यर्थः ।

५. 'अर्षं भावः—अभ्युदगः समुद्रगः इत्यादिसिद्धये केचिद् घोषध
मन्यन्ते । तत्र अभ्युदगः समुद्रग इत्यादयस्तु इत्युपसर्गात् समेर्द्ध-बन्धे संपत्त्यन्ते ।
ततः बकारोपधोऽयं चातुरित्यर्थः । उञ्जेर्बले बलोपश्च इति उष्णादिनृत्तम् (५।१।२)
अपि बोधत्वे प्रमाद्यत् । अथ उपभ्रमानीयोपध स्त्रीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमम्—
२५ उपभ्रमानीयोपधत्वे इति । अत्र ह्यवद-मुञ्जत्वं 'शर्तुं जग्मनावत्त्वे' इति धातुिकं
तन्नामं चातुरीकनीपम् ।

५. यथा मृत्परवचनम्—'दोषधोप, लापयिकं शुभम्' तथा तु चातुर्ये
'बन्ध' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

शुरयम् । उच्चिम्रियति । वयसि^१—मियोदूष्यो नदे (१।१।१५) । क्विप्ति (द्र० ३।२।१७८) उक्त् ॥२६॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहन व्याकुलीकरणम् । लुभति । तीव्रपद (तु० ७।१।४८) इति लोभ्या लोभिता । तुमो विमोहने (७।१।५४) इद्—यिलुभिताः केषाः । द्विषार्द्धो तुम गार्ध्णे (५।१।२६)—लुभ्यति, लुभ्यः ॥२६॥

२७. ऋह कत्यनपुद्गहिसादानेषु । ऋहति । अहंयति । विह इति द्रमिदा^१—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, गो अन्धादीनामुपसंभयानात् (द्र० ७।१।५९ वा०) धनिदितात् (६।४।२५) इति मन्तोपे १० छन्दे नुम्, अन्धादीनात् (द्र० ७।१।५६) इत्येके^१ ॥२८, २९॥

२९. तृफ तृन्फ तृमौ । तृफति तृफित्वा । तृम्फति, नोपचात् पछान्तात् वा (१।२।२३) इति या किरयम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । तृ तृन्फ इत्येके^५ ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुन्फ तुफ तुन्फ हिसायाम् । तुपति, तुम्पति, २२ तुफति तुम्फति । श्यार्द्धो तुन्फ तुन्फ पाठो (द्र० १।२।८८) व्यर्थः^२ । मात् तुम्पतो गवि क्तौ (६।१।२५८) सुद्—अस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. हफ हन्फ उद्गलेषु ।^३ [हपति हम्फति] ॥३६, ३७॥

१. 'वयसि' इति तुम्ह पाठो बह्व्यः ।

२. उद्गर्धं चातुङ्गो (७म ३०९) ।

२०

३. अयं काशिकायां पाठः । मात्पदस्येव क्विप्ति 'तृपदादीनां' क्विप्ति 'तृम्हादीनां' इत्युपपत्त्या इत्यने । अन्धादीनामिति स्वात्पुनः पाठस्तु न क्विपुप-लभ्यते ।

४. प्रक्रियास्त्रीसुपो (भाष २ पृष्ठ २२५) तु 'तथा चारु वीगर्गादिषु' चारु—तृन्फ तृन्फ इत्येके^६ इति वदते ।

२१

५. मात् म्यर्थः, म्यादिचोचमि टात्पुनरापेत् (१।१।२८६) इति तुगर्धं चातुङ्गपुनरापेत् चातुङ्गो महति, इहपाठानु विहरयन्तः (द्र० वीरपु० ६।१।२६०) ।

६. क्विप्ति सूत्रं नास्ति ।

३२. गुफ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा ।
गुम्फति । गोपवात् यङन्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ्
(द्र० ३।३।१८, १९)—गुम्फो घञ्घः ॥३८, ३९॥

३३. उभ उन्भ पूरणे । उमति । उभी (द्र० ३।१।२३५) ।
५ उम्भति । उम्भिता । उम्भित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुन्भ शोभार्थे । अत एव; निगननान् शोभा
साधुः । शुभति । शुशोभ । शुभम् । अशोभीत् । म्वादी (४९८)
शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभम् । शुम्भति,
शुशुम्भ, तुन्फादि (द्र० ७।१।६९ चा०) । म्वादी शुन्भ भाष्ये शिवाया
१० व (१।२।९२) इत्ययमेदात् पाठः । तत्र योपदेशः, सुम्भति सुम्भना-
द्यर्थे इत्येके ॥४२, ४३॥

३५. हभी ग्रन्थे । हभति । हब्धः । हब्दन् (उ० १।६३) इति
हम्भुः सपः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृत्तः । मेऽपिचि वृत् (७।
१५ २।५७) इति घेद्-चर्तिष्यति चर्त्स्यति । ईदित्थं यथ विभाष (७।२।१५)
इति निष्ठायाम् इत्प्रतिषेवानित्यतः शर्म—पतिनः, यद्बहुवच-
नं—चरोचृतः । चिचप् (द्र० ३।२।१७८)—चृत् । चर्त्स्यम् (द्र०
३।१।२१०) ॥४५॥

३७. विघ्न विधाने । विघ्नति । घञ् (८० उ० १।४६) येऽघः ॥४६॥

१. इण्यघञाग्रीद्विः कः (१।१।२३५) इति कः । नियद्विबचनोऽप्य ।

२० महा० १।१।२७।

२. 'शोभति निपातनाद्' (भाष्या० ५।१।४१) इति भाष्यम् ।

३. न केवलमर्थमेदः, अथि तु ररमेदोऽपि भवति अथि । पूर्वा (५।१२)
विषयी दृष्ट्या

४. द्र० स्रीरतरङ्गिणी १।२।९२ ।

५. द्विन'या भित्तातीवपतिङ् (२।१।२४) इति निपातनादि इति भाषि-
का (७।२।१४) । अथेयत्तु चात्पाठो 'घर्तिनः' इदुदाहृतबाद् ।

६. रथ्य भाद्रुघी (६८ ११०) ।

३८. जुन गतो^१ । जुनति । जुड इति दुर्गः ॥४५॥

३९. मृड सुखने । मृडति । मृडः । मृडमृद (१।१।७) इति क्यत्वा कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च । पृडति । पृडित्वा ॥४९॥

४१. पृण प्रीणने । पृणति । के । (द्र० ३।१।१३५) पृण. । ५
लोकस्य पृणे (६।३।००), लोके पृणतीति मुम्—लोकमृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम् । मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।११८) ॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये । तुणति । तुन्दम्^१ ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च^१ । पुणति । पुण्यम् । के (द्र० ३।
१।१३५) निपुणः ॥५३॥

४५. मुण प्रतिज्ञाने । मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः । कुणति । इण्युपधात् कित् (उ०
४।१।१०)—कुणिः कुपाणिः । क्वादिभ्यः कित् (उ० १।१।१५)—कुण्डम् ।
उणादी कुणिन्दः (द्र० उ० ४।८४), कुणालम्^५, कुणपः^६ । कोणः ॥५५॥

४७. शुन गतो^१ । शुनति । शुनकः । दद्या-क्युत् (द्र० उ० २।३२) १५
शुनश्च सौरं च—शुनासीरः ॥५६॥

१. स्मृत धातुवृत्तौ (१०८ ३३०) ।

२. अन्दायश्च (उ० ४।१८) इति निपातनात् ददनौ प्रथमौ । उन्नुत्पल-
दधस्वेत् मृणवृत्तौ 'तुन्देर्नुम् च, तुन्दः' इत्याह । तच्चिन्त्यम् । नहि 'तुन्दिः' धातुः
कचित् पश्यते । यदाऽत्र 'तुदेः' इति पाठः स्यात् । तथाऽप्युक्तता तदवश्यैव । २०
तुदेर्नुम् द्वे दन्ति वा प्रत्यये 'तुन्द्' इति लक्ष्यविक्रम प्राप्नोति । भरो भरि सवर्णे (८।४।
६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वय प्राप्नोत्येव, न चम्यते । ३. सार्वत्रिकः पाठः ।

४. इतोऽग्रे लिबिगेन पञ्चपाशुणादेः ३।७६ मृत्रममया निर्दिष्टा । तस्मिन्श्च
मूले क्य-धातोः मन्प्रमाराण कालश्च प्रथमो विधीयते, न क्य-धातोः । मरस्वती-
कण्ठामरणे (२।३।१०१) कुपेरेव कालम् विधीयते ।

५. धात्वाणि लिबिरोन उणादेः ३।१४३ मृत्रममया निर्दिष्टा । अस्मिन्श्च

४८. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।१३५)
द्रुणः । घञ् (द्र० ३।३।१८) — द्रोणः, द्रोणी ॥६६॥

४९. घृण' घूर्ण भ्रमणे । घुणति, घुणो दाठकिमिः । घोणा ।
घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । म्वादी (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥६८, ६९॥

५०. सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुरः । वोपदेशोऽयमिति
इति—सुपोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कौरकम् । कुरः कर्त्तु'—कुररः ।
कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरु ॥६१॥

१० ५२. क्षुर क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः ।
क्षुरति । क्षुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा धोवधिविशेष ।
सुसुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
१५ घोरः । घुघर ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)
—पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. वृद्ध उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । वृहति । ग्रहिता । धर्ता ।
उद्बर्हः । बर्हणम् । बर्हः । प्रमाँ परिवृटः^३ (७।२।२२) । म्वादी वृह वृदौ
२० (१।४८८) — बर्हति ॥६७॥

सूत्रे कृषेरेव सप्रसारथ कदश्च प्रथमो विधीयते, न कृषे । तस्मिन्तीकण्ठान्तरे
(१।२।२२) तु कृषेरेव कृषपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठा० २।३।३६॥ हैमोपादि ३६६ ।

२. अ-ये तु मकारादि पठन्ति । घातुवृत्ति पृ० ४ ३३१ ।

३. अथ म्वादी चोमगत्र पत्रगादि पठिषा 'प्रमाँ परिवृटः' सूत्रेण दन्तोऽय-
२५ नात् 'परिवृटः' शब्दो घुत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽपि
पत्रगात् पृ० पाठः इति सन्तः ।

५७. तुह् तुह् स्तुह् स्तुह् हिंसायाम् । तुहति । तर्हिता, तर्हा । तर्हणम् । रुधादौ तुहि हिंसि हिंसांग् (७।२४) तुणेदि, तुण्डः, तुहन्ति । तुहति । तुहिता, तुण्डा । स्तुहति. स्तुहति । पोपदेशा-
चित्ति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इपु इच्छायाम् । इगुगमियमा छः (७।३।७७)—इच्छति । ५
तीपुमह् (तु० ७।२।४८) इति वेद्—एषा एयिता । इष्पन इतीद्, इषे
त्वोर्जे त्वा (सा० ५० सं० १।१) । किन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) । इष आश्चयुजः,
इद् अक्षम् अस्यास्त्वन्न वा, अर्शघ्रायच् (५।२।१२७) ।
इश्यशिम्या तकन् (उ० ३।१४८)—इष्टका । कसुरवेधेः (द० उ०
१।१५४)—इक्षुः । इष्वा (३।३।१०२) साधुः । भ्रुयजीपिस्तुम्यः करणे (तु० १०
३।३।६५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । दिवादी इष गतो (४।१७)—अन्विष्यति,
इपुः । ऋचादी इष आमीक्ष्ये (६।५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिय स्पर्धायाम् । मियति । मेयिता मेयोऽचि (द्र० ३।१।
१३४), के (द्र० ३।१।१३५) आमिपम् । घञ् (द्र० ३।१।१८, १९)—
निमेपः ॥७३॥

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र०
३।१।१३५) किलकिला र्वः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं
सिधमम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३।१।१३५) तिलः । चुरादौ
(१०।६८) तेलयति ॥७५॥

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३।१।१२४)
चेलः चेलम्, बेलद् (गण० ३।१।१३४), गर्हिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

१. 'वीरस्वामी तु—तुह् तुह् पृह् पृह् हिंसार्थाः' इत्येवं पुरुषकारे (पृष्ठ
१२२) उदभियते । तत्र पोपदेशपाठश्चिन्त्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठामरण २।३।१७७; हैमोणादि ५७५ ।

३. स्त्रीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टित्पाठं निर्दिशति । इह सिबिरोन
६।३।४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा सूत्रसंख्या तु 'धरूपकल्प' इत्युत्तर
निर्दिष्टया सतीह निर्दिष्टा ।

१५

२०

२५

चेली, परूपकल्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, शेषलेदकद्रुकपाठ गर्हायाम्
(६।३।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥७६॥

६३. चल विलसने । चलति । चलती, चलन्ती । चल कम्पने
ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः । शप्शपोर्नित्यम् (७।१।८१) नुम्—
५ चलन्ती । कम्पने चलिः (१।५४९) मित्—चलयति लनाम् । चुरादौ
चल घृती (१०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे । विलत्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम्^१
घेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः^२ । इलति । इला भूः । पला ।
१० पलयति ॥७९॥

६६. विल भेदने । विलति । विलात. । आविलम् । विलम् ।
विल्वम् ॥८०॥

६७. णिल गहने । प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे^३ । हिलति । हेला^४ । मित^५ श्लेषव इति
१५ दुर्ग.—मिलति^६, मेलः ॥८२॥

६९. शिल पिल उज्ज्जे । शिलति । शिलम् । शिला ।
सिलम् । सेलु श्लेषमातफ. ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । आलेख्यम् । पचा-
दौ (गण० ३।१।१३४) लेख । घम्—लेखः, चिलेख । मिदादौ (गण०
२० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तर, तन्विद्यनय, मूर्धार्थविरोधात् ।

२. 'आत्रिसम्' हस्तलेखपाठः ।

३. 'स्वप्नक्षेपणयोः' पाठा० ।

४. 'भाववश्ये' पाठा० ।

५. मिदादावस्य पाठः कल्प. ।

६. पूर्वत्र 'मील' धातु-धारणाने (१।३।४५) 'लौकिकामिजेः मिलति,

२५ मेलनम्' इत्युक्तं दृष्टमिना । तदिहान्केष्वपि । दीपजन (७।८।३) मूत्रे मील-धातु
पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्त्रीकियत इति वाच्यते । य-यथा मीलतेरमिनीलन्
मिलतेरमीमिलन् इति रूपद्वय स्यादेव, किमुपधाहरविकल्पेन । इगोपवीत्ये
काशहस्त-धातुपाठेऽपि 'मित श्लेषथे' (वृ४ २२७) पठ्यते ।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाङ्गुयादिभ्योऽन्वित्
(१।२।१)—कुटिता । उत्कुट । कुटो घट । कौटटः । कुटरः । कौटिः ।
कुटीरम् । ष्विकुटि (उ० ३।१४८) इति कपन्—कुटपोऽश्रमानम् ।
इयपवात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिकुम्भ्या कमलन् (उ० ४।१८७)
—कुटमलम् । कुटिल । कथं कुटित्वा ? न क्त्वा सेङ् (१।२।१८) इति ५
हि क्त्वं वाधितम्, न डित्त्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा
नपुसकम् । पोटाक । सुरादीं पुट सर्षणे (१०।६८), तथा भासार्यः
(१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोढन^१ इति डुगः—लुटति । लुटिता ।
लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके^२ ॥८७॥ १०

७३. कुच संकोचने । संकुचति, अथे संग्रहणात् तदुप-
सर्गत्वम्^३ । संकुचिता । कुचित्वा । कुची । म्नादीं संपर्चनादीं
(१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्यादीं (१।१२३ एकीय-
ममे) गोजति, गोजिता ॥८९॥ १५

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा हस्तिसंज्ञाहः । गुडः
स्वादुद्रव्यम् । भूगोल^४; गोलके^५ युग्मम्, गुलिका^५ मौक्तिक-
विशेषः ॥९०॥

७६. डिप श्लेषे^६ । डिपति, डिपिता । विवादी (४।१२४)
डिप्यति, डेपिता । सुरादीं (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥ २०

७७. लु छेदने । लुरति । आरुत्तुरितम् । लुर्यात्,घोंः न मङ्ग-
लुराम् (तु० ८।३।७९) इति दीर्घो नास्ति—लुरिका ॥९२॥

^१ 'लोढन' पाठा० । कालन्वधात्पठि 'पुट लुठ संश्लेषणे' इति पाठः,
काराहस्ये 'पुट लुठ संश्लेषणे' (१४ २२७) ।

^२ एतत्पुष्टस्या प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

^३ द्रष्टव्य (६।१०४) धातुसम्बन्धात्पानम् ।

^४ दलयोरेकवसरण्यात् । यत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

^५ 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् । स्फुटः । भ्वादाँ स्फुटि विशरणे (१।२२६)—स्फोटति, स्फोटिता। अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रमदनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वादाँ (१।२२१ दुर्गमते) मोटति, विमोटितकराङ्गुलिः । चुरादाँ (१०।६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. झुट छेदने । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति श्यन् घा— झुटयति झुटति । झुटिता । त्रोटयति ॥९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्* (द्र० ३।३।१०८ १० घा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्चोटनम् । छुटति । छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड वन्धे । जुडति । जुडिता । डड गती (६।३८ दुर्गमते) —जुडति, जोडिता ॥९९॥

१५ ८४. कड घसने^२ । घसनं भक्षणम् । कडति । कडयते । कलमः^३ । कडङ्गरो घुसम् । कलिः । कलहः । कडत्रम्, कलत्रम् । भार्या नितम्बदच । कडित्रं शृतं लेखनचर्म च । कुटादौ फलाभावान् पृथग्रष्टोऽयम्^४ ॥१००॥

१. 'इक् कृष्पादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिङ्गिणो वार्तिकम्- २० बुध्वा 'इष्टुपधान् कित्' इत्युणादिसूत्रस्य ४।१।६ सख्या निर्दिष्टा ।

२. काराकृत्स्ने घातुपाठे तु 'कड मदे, कुड घमने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६) ।

३. उणादौ (४।८४) कलघातोः कलमो ष्युन्पाषते । हेमोणादौ तु कडोव (द्र० ३।४७) यत्र उच्ये च केचुचित् शब्देषु ङलयोरमेदान् सत्त्व नोप्यम् ।

४. तुदादौ पाठस्तु स्वार्थे सम्भवति, परन्तु कृटादावस्य पाठाधिक्यं प्रयोजन एव । काराकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) घातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काराकृत्स्ने भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इम पठति । तदनुयायी काठन्त्रकारस्तु केवल भ्वादावैव पठति, न तुदादौ । स्वाम्यपि 'वडि मदे' (१।२.११) सूत्रव्याख्यानं 'कड इति दुर्ग.' इत्येव स्मरति ।

८५. कुड घालये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कुड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कुडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते' । गुडति । अयोगुडः । गुड इति इगिः—
घुटिका गुल्फास्थि* ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं मेदः पृथक्करणं वा । तुडति । ५
तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड शुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पदकुटिः ।
थुडति ॥१०५, १०६॥

९०. हुड हुड निमज्जने । हुडति । ह्रीडः, दोला । हुडति ।
ह्रीडि, हुडः, हुडुः । हुड इत्येके* ॥१०७, १०८॥ १०

९१. भ्रुड भ्रुड संवरणे । भ्रुडति, भ्रुडति ॥१०९, ११०॥

९२. स्फर स्फुर स्फल स्फुल चलने । स्फरति । स्फरः ।
स्फारः । स्फायि (उ०२।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः ।
स्फयति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरतिस्फुलयोर्निनिविम्बः (८।१।७६)
पठ्य वा—निःस्फुरति, निःस्फुरति । विस्फुरोर्षी (६।१।५४) वाच्यम्— १५
विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुलयोर्षेनि (पु० ६।१।५७)
वाच्यम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इय चोमी प्रमादादाम्नातौ*
॥१११—११४॥

१. अन्यत्र क्षीरतरङ्गियदा प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।

२. इतोऽप्ये 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्ध' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

३. काशकर्मने धातुपाठे 'कुड घनत्वे' इति पठ्यते (पृ० २२९) ।

२०

४. प्रस्तुतो नोमी प्रमादादाम्नातौ । अपि तु स्फारणोयोः स्फालस्फोलयोश्च स्फुलने
पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव क्वचिन् प्राचीनमतमाधित्योमयथा पठितौ । सूत्रपाठे
तु आत्त्र विकल्पैकरमादेव धातो रूपद्वय निष्पादितम् । रलयोरमेदत्वमाधिरय
स्फुरस्फुलयोरप्येकरतरणैव कार्यं सिद्धयति । जैनशास्त्रानुसृतम् 'स्फल चपले स्फुल २५
मवये च' (धातुसूत्र ६६७, ६६८) रलयोरमेद मत्वाऽऽपुपधमुकारोपधं चोमयथा पठति ।

१३. स्फुल्ल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

१४. उदात्ता उदात्ततः ।

१५. गुरी उधमे । १६. उदात्तोऽनुदात्तेत् । गुस्ते, गुरिता,
गूर्णः । अपगुरो ण्युति (६।१।५३) धात्वम्—अपगारम् अपगारम्,
अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगुरयते गूदे ॥११५॥

१७. धू स्तवे । इतश्चत्वारः सेटः । प्रणुयति । नुविता । नूतः
श्रुकः किति (७।२।१२) इतीण् नास्ति, अन्धे नुवित इत्याहुः, डित्वेन
कित्यस्य निवर्तनाद् । एवं धून-धुविताभ्यः ॥११६॥

१८. धू विष्णने । धुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति धुनोति ।
१० प्रयादौ (९।१६) धुनाति ॥११७॥

१९. गू पुरीपोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिपृष्ठगृथ (उ० २।१२)
इति गूथम् । स्वादौ (१।६।७९) गवति ॥११८॥

१०० धु^३ गतिस्पर्शयोः । धुवति । अचि (द्र० ३ १।१३४)
धुवः । धुविता । धुन धुवितः । स्वादौ (१।६।७५) स्पर्शे-भवति ॥११९॥

१५ १०१. उदात्ताः ।

१०२. कुङ् शब्दे । इतः सप्तानिटः । कुवते । कुना । कुङ्
इत्येके^२—आकुविता, आकुनम् ॥१२०॥

१०३. कुङ् । कुटादयो वर्तिताः ।

१०४. पृङ् व्यायामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्तौ^३
२० विग्रहणात् । व्यापृतः । व्यापारः ॥११९॥

१. स्वादौ पञ्चान्तरे 'धुम्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. स्वादौ डित्वाद् 'गवते' इति मुक्तम् । कचिन्नास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकार—'स्वाम्यादयः धुव इति वकारान धातु पठन्ति'
इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।^४

२५ ४. सरमार धातुवृत्तिकार. (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धातुवृत्तिकार इत्यर्थः । द० ६।७३ धातुवृत्तव्याख्यानेन ।

१०५. मृद् प्रागत्यागे । ध्रियते । भिषनेर्लुडविबोध (१।१।६१)
इति तद्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा द्वित्वं पेडु-^१ । ममार । मरिष्यति ।
मारः । मारकः । अभिमरस् तैक्षणे^२ । मर्म । मर्मरः, पचादी
(द्र० ३।१।१३४) अमरः । भुजिष्ट्म्यां युक्त्युक्तौ च (तु० उ० ३।२१)—मृत्युः
शृषी (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृमोरुतिः (उ० १।६४)—मरुत् । मृकणि-
म्यामीधिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरुको निर्दशतः करी^३ । इतिशृष्ट
(उ० ३।८६) इति तन् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ वा०) मर्त्यः ॥१२०॥

१०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः फोक्लिः ।
॥१२१, १२२॥

१०७. वि धारणे । ध्रियति । धेता ॥१२३॥

१०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्षयज्यौ शक्यार्थे
(६।१।८१)—क्षयः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायामण्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः,
क्षियो दीर्घात् (दा३।४६) नश्यम्—क्षीणः । वाकोशर्दन्त्ययोः (६।४।६१)—
क्षीणायुर्जातिः ; क्षितायुः, क्षीणस्नपस्वी, क्षितः । अतिरुतु (उ० १।१४०)
इति मन्—क्षेमम् । धृष्ट (उ० ४।२५८) क्षेत्रम् । क्षितिः । एत् (३।३।५६) १५
क्षयो घृत्तम् । भिन्नादी (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादी (५।३३ एकीयमते)
क्षिणोति । स्वादी (१।४४२) क्षयति ॥१२४॥

१०९. अनुदात्ताः ।

११०. पू प्रेरणे । सुवति । उपसर्गात् सुनोति सुवति (दा३।६५)
इति पत्वम्—अभिषुवति । सचिता । सोप्यते । सुसुपति स्तोतिपयो- २०
रेव षथि (दा३।६१) इति नियमात् पत्वं नास्ति ॥१२७॥

१११. कृ विसर्पे । किरति । कितेर्हंपजीविषा (१।३।२१ वा०)
इति.तद्, अषावचतुषांश्चकुनिष्वालेखने (६।१।१४२) सुद्—अपस्किरते

१. अस्पष्टार्थविदे वचनम् । किरप्रयोजनायात्र माषपीया पातुष्टिर्देशव्या
(पृष्ठ ३३७) ।

२. ये जनपदे शरारः यवनात्मानो हस्तिन म्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतिबोधये- २५
युस्ते वीक्षणा । कौटिल्य० १।१२॥ अत्र ३।३।२३ वीरस्वामिनोऽमरदाका दष्टव्या ।

३. तुतनीयम्—'मरुको मयूरो मृगो निर्दशनेमस्तद्वं च' इति हेनोपादि-
वृत्तिः (५८) ।

- वृषभो हृष्टः, अपस्करते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्करते द्वाधया-
 र्थी । किरतेलवने (तु० ६।१।१४०) सुद्—उपस्कारं^१ मद्रकां लुनन्ति ।
 हितायां प्रतेश्च (६।१।१४१)—उपस्कारस्ते^२ जाल्म भूयात्, प्रतिस्कारः ।
 मरणमस्त्विति । प्रतिचरकरे नखैः (मिश्रपालवच १।४७) । किरश्च पचम्भः
 ५ (७।२।७५) सनीद्, यस्येष्टो वृत्तो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेष्यते^३ (द्र० ७।
 २।७५ काशिका)—विचिकरिपति, पक्षे विचिकीर्षति^४ । इगुपथ
 (३।१।२३५) इति कः—किरः सूकरः, किरिद्वय (द्र० उ० ४।६४३) ।
 विष्किरः शकुर्निर्विकरो वा (६।१।१५०) कृपृवृजि (उ० २।८१)
 इति क्युः—किरणः । कृगणति (उ० ३।२२२) इत्यमः—करमः । कृवृ-
 १० दारिभ्य जनन् (द० उ० १।५२)—कदमः, कदमा कृपा । कृवृम्यामीवन्
 (उ० ४।२६)—करीपः शुष्कगोमयम् । कृपृकण्टि (उ० ४।३०) इतीरन्-
 करीरम् अङ्कुरः । कृगुम्या किः (तु० उ० ४।१४२)—किरिः । कृगुवृषिभ्यः
 कीटन् (तु० उ० ४।२८५) किरिद्वम् । कृवृजि (तु० उ० ५।४२) इति नः—
 कर्णः श्रोत्रम् । कृप्रोद्वच (द्र० उ० १।१०९)—कुरुर्देशः । कृगुपृवृ-
 १५ चतिभ्यः व्रश्च (द० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्वटः । कृ भान्ते (३।१।३०)
 इति घष्—उत्कारो धान्यस्य, निकारः; अन्यप्रोत्कारः, निकरः । बर्ष-
 केऽवस्थाः (६।१।१४८), अवकरोऽन्यः ॥१२८॥

११२. गृ निगरणे । निगरणं मिलतम् । गिरति, मिलति—
 धवि विभाषा (८।२।२१) इति लः । प्रो यदि (८।२।२०) इति निनेगित्ययते ।
 २० गरिता^५ । जिगरिपति जिगीर्षति^६, यवाद् मः (१।१।५१) तङ्—अव-

१. 'उपस्कारम्' पाठः ।

२. 'उपस्कारते' पाठः ।

३. मागृत्सौ त्वस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अरमदीने मागृत्सिंफलेने
 ७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरश्च पचम्भ्यः (७।२।७५) इति तु कृ गृ पाठोः 'इद् सति वा'
 २५ (७।१।४१) इति विकल्पे प्राप्ते मिलमिटे स्थिते । तदा इ वृत्तिर्हृ—किरि, गिरत्सो-
 रिद्व सति वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनात्र पक्षे इत्मात्रस्यैव
 विन्त्वम् ।

५. वृत्तो वा (७।२।३८) इति इदो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता
 इत्युच्यते तात् ।

६. द्र० एतद् पृथक् ४५। शिष्या ।

गिरते । अयञ्जिगरिपमे । वृत्तो वा (०।२।३८) नास्ति^१ । समः प्रतिशाने
 (१।३।५२) तङ्—संगिरते । निगरणचलनार्थं ग्यश्च (१।३।८७)—निगारयति ।
 पचादी (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । श्वपचचक्रधरघद् अका-
 राद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिपेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र०
 ३।२।१) प्राप्तः । उन्योर्भ्रः (३।३।२६)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र० ५
 ३।२।५७)—गरः, गलः । बाहुलकाद्^२ घञ्—निगारः, निगालः ।
 न गारः—अगारम् । मृमोरुतिः (उ० १।६४)—गरत् पक्षः । गर्मुत्
 (द्र० उ० १।९५) लृणम् । हसिष्णु (उ० ३।८७) इति तन्—गर्तः । वृगृग्या
 ङि (तु० उ० ५।१४२)—गिरिः । छुदिभोर्गृणी (उ० १।१२८)—गर्भः ।
 र्निगृग्या मर (उ० ३।१४२)—गर्भः । शैवायद् (उ० १।१५४) इति प्रीया^३
 ॥१२९॥

१.१.३. उदात्ताः ।

१.१.४. इद् आदरे, १.१.५ पृद् स्थाने । १.१.६. अनुदात्तौ ।

आद् इत्याप्रवणाद्—आद्रियते । आर्ता । आद्रिदरिपते । एतिस्तुशाव^१
 (२।१।१००) इति षयप्—आदृत्यम् । इति^२ भस्त्रा । ष्यन्तात् पूर्व-
 योर्दांसिहोः (३।०.५२) यन्—पुरन्दरः । महृद् (३।३।५८) इत्यप्—
 आर्दः । दरिदरिण्या म. (तु० उ० ३।१५१)—दर्भः । ध्रियते । धर्ता
 दिधरिपते । अन्यानि आदौ (६८४ सूत्रे) प्रवणानि चरते ॥१३०,१३१॥

१.१.७. प्रच्छ शीप्सायाप् । शीप्सा* जिप्सासा । इनः पद्लप-
 यन्ताः (६।१००) पञ्चदशानितः परस्मैपदिनश्च । अद्रिष्वायि (६।१।१६)^२
 इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । तसो गम्बुदिप्रच्छि (१।३।२९ वा०) इति
 तङ्—सपृच्छते । घाडि वृष्ययोः (१।३।२१ वा०) तङ्—आपृच्छते ।
 पिपृच्छिपति—रुदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्टा ।
 किन्नि (३।२।१७८ वा०) इति शङ्प्रिट्, प्राड्विवाको निर्णैता । न्यङ्-

१. द० पूर्ववृद्ध्या ष रिष्यथी

२. 'इ-नल्लुटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलप्रद्वयार् 'वाग्लुपोऽद्रि-
 यात्' (३।१।६३) इति नियमादभातो यनपि मवति इति माकः । द्विविश इमम-
 थंनवृणा बहुलमेनभिदरानम् इति धानुव्यनिदरीनाप १०।३६२ संख्यां निर्दिष्टवान् ।

३. द० उ० ५।१८५ ।

४. 'तादुमिष्वा' पाठा० ।

फवादित्यात् (द्र० ७।३।५३) कुचम् । यजयाचयत् (३।३।६०) इति नङ्—
प्रश्नः, खोः शङ्खुनासिके च (६।४।१६) प्रश्नेनङि इति सम्प्रसारणा-
भावः ॥१३२॥

१.१८. वृत् । किराद्यः पञ्च वर्तिताः ।

५ १.१९. एज विसर्गे । सृजति । छष्टा, मंक्षमस्त्र (८।२।३६) इति
पः । सृजिषुजिषूना कर्मवद्भावः श्यंथ (तु० १।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः
स्वयमेव । विमाणा सृजिदशोः (७।२।६५) यलीट्—सलजिथ, सलष्ठ ।
सृजिदशोर्भक्ष्यमकिति (६।१।५८) इत्यमि कृनेवदमज (७।१।३) इति वृद्धिः—
अस्त्राक्षीत् । उणादीं (द्र० उ० १।१५) रज्जु ॥१३३॥

१० १.२०. तुमस्जो शुद्धौ । शुद्ध्या स्तानं शुद्धनं च लक्ष्यते ।
मज्जति । मस्त्रिनशोर्भक्षि (७।१।६०) इति तुम्—मङ्क्ता । ज्ञान्तनशं विमाणा
(६।४।३२) क्त्वायां नुम्—मङ्क्त्वा मङ्क्त्वा । घोदितश्च (८ २।४५) इति
नयम्—मङ्गः । मज्जयुः (द्र० ३।३।८९) । शुरोश्च हल (३।३।१०३)—मज्जा-
मज्जनम् । श्वतुषत् (उ० १।१५९) इति मज्जाऽस्थितारः । श्वशीतृ (तु०
१।७) इत्युः—मङ्गुः, न्यङ्क्त्वादित्यात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् ।
१५ मस्त्रेर्नुम् च (उ० १।४।७७) इत्युपत्—मङ्गुपा घेडा ॥१३४॥

१.२१. रुजो मङ्गो । सृजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति
कन्तरि घञ्—योगः । मिदादीं (गण० ३।३।६०४) रुजा । रुक् । उदि कृते
रुजिवदोः (३।३।३२) खग्—कूलमुद्गजः । नहिदृति (६।३।१२६) इति दीर्घः
२० —वीरुक् । रुक्म रुचे. (द्र० १।४।५४) ॥१३५॥

१. नात्र कश्चित् कुत्वमात्री, अतोऽस्थितेऽप्य पाठः । अत्र त्वमिमः—'खोःशङ्-
खुनासिके च' (६।४।१९) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दमाद् शब्दे वताप्यम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सृजमिदमनर्थकम् । पूर्वनिष्कते शब्दपाद् शब्दे तस्यानर्थक-
त्वान् तत्र नैयः । लिबिरोन नैया पाठस्य स्थानभ्रष्टता बुद्ध्या ।

३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिहारापरनामिः । पाणिनीयास्तु 'प्रश्ने
वासबलात्' (३।१।१२०) इति निपातनात् सप्रमाणात्मात्रं माहुः । द्र०काशिका ६।१।१६।

४. नेतृत्वं सृज क्त्वायां तुपो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विमाणा सोपत् ।
५. मारवाहीमाषायां 'घेटी' इत्युच्यते ।
६. काश्चिदादीं 'नहिदृति' सूत्रे 'रुधि' पठ्यते । सीस्तु 'रुजि' पाठं मन्यते ।

१.२२. भुजो कौटिल्ये । निभुञ्जति । भुजः । भोगः सर्पकायः^१ ।
के (३।३।५८वा०) [भुजः] भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः^२ भुजंगः ।
रघुदादौ भुज पालनाग्यवहास्यो (७।१७) — भुनक्ति, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१.२३. रुप संस्पर्शे । रुपति, रूपा । ॥१३७॥

१.२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । भरुशत् । रिशति । ५
तालव्यान्ती, प्रस्नाच्चाद् । म्वादी (१।४५८) मूर्धन्यान्ती — रोपति ।
रोपति । दिवादी क्व राप्ते (४।१२३) — रुप्यति ॥१५८, १३९॥

१.२५. लिश गती । लिशति । लेष्ट । म्वादी लिश यन्पीमावे^३
लेशति, लेशः ॥१४०॥

१.२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्पृष्टा, स्पृष्टा — अतुदात्तस्य १०
चटुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमागमः । स्पृशमृशकृषवृषटपः मिञ् वा
(३।१।४४ वा०) — अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पाक्षीत् । पदशज (३।१।२६)
इति कर्त्तरि घञ् — स्पर्श उपतता^४ । स्पृशोऽतुरके विवृत् (३।२।५८),
विवृत्प्रत्ययस्य कुः (८।२।६०) इति कुत्वम्, अन्यथा ममादि (८।२।३६)
सूत्रेण, कृशां च इति पठ्ये स्यात्, ततश्चान्तव्यात् पन्थ्य सः, सन्थ्य १५
वाचसाने (८।४।५६) इति चत्वेन कः, पक्षे जश्चेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः^५ —

१. मात्पकारस्तु 'शयवा भोगशब्दः शरीरसाध्यपि दृश्यते । तद्यथा 'अहि
विव भोगः पर्येति बाहुम्' (प्र० ६।७।१।२४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'
इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।५८ वा०) इति वः । 'भुजङ्गः' २०
इत्यत्र लृच्प्रकरणे गोम सुप्पुपसहयानम् (३।०।३८ वा०) इति लृच्, 'लृच्च विद्वा'
(३।३।३८ वा०) इति डित्त्वे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति ।

३. नाप म्वादी पठ्यते । दिवादी (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिशने' इति
भवति । दिवादिभ्याख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देशो क्रियते, न म्वादेः । तस्मा-
दपपाठोऽयम् ।

४ 'स्पृश उपतापे' (३।३।२६ वा०) इति वार्तिके तद्व्याख्याने च^{२५}
'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. वस्य म्पत्तय, कथं च प्रयाह्वानं क्रियते इति न शक्यते । इत्वात्

पादस्पृष् उदकस्पर्शः । स्पृशेः श्वणशुनौ वृ च (उ० ५।२७) पादर्वम्, पशुः । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति पृष्ठम् ॥१४१॥

१.२७. विच्छ गतौ । गुणधुपविच्छ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—
विच्छायति । विद्येस्तुदादिपाठः सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वे लिङ्गम्^१ पणतिवत्
५ —विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति माप्त्म्
(३।१।३१) आर्याः शो विकल्पम्^२, द्रमिडास्तु पाठबलाद् आयव्यवायेऽपि
कार्यमाहुः—विच्छायन्ती विच्छायती, यया जुगुप्सत इति सन्-
व्यवायेऽपि तद्ध् । यजयाच (३।३।६०) इति नद्ध्—विश्नोऽन्तरायः ।
चुरादीं भासार्यैः (१०।१९७)—विच्छयति ॥१४२॥

१० १.२८. विश प्रवेशने । विशतिः चेष्टा । नेविशः (१।३।१७)
तद्ध्—निविशते । अभिनिविशश्च (१।४।४७) इति कर्म-ग्राममभिति-
विशते । विमाथा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) क्वसौ चेद्—विविशिवान्
विविश्वान् । पदस्ज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—वेशो वेद्यावाटः ।
नेपथ्ये व्याप्यर्थे वेशः^३ । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—
१५ गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम्
अनुप्रवेशम् । अशुप्रि (उ० १।१५१) । इति क्वन्—
विश्वम् । विष्टपिष्टप (उ० ३।१४५) इति विष्टपं लोकः, विशिपम् ।
जृविशिभ्या भक्त् (उ० ३।१२६)—वेशन्तः पञ्चलम् । वेः शालच् (५।२।२८)
इति विशाल विशङ्कुटी ॥१४३॥

१० १.२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परानृशति, आ-

पूर्वं कुत्ववृत्तावप्यान्तरसंभ्यात् 'ख' एव प्राप्नोति, षन्वेऽपि च । तथा सति को भेद
इति न शायते । वय तु मन्यामहं शकास्य षत्वे तस्य भ्रूलां जशोऽग्ने' (८।२।३९)
इति ढत्वे, तस्य कुत्वे गकारे वाचसाने (८।४।५६) इति प्रक्रियया मात्वम्, अन्वया
पूर्वं कुत्वेन खत्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुत्वमसिद्धं स्यात् पूर्वप्रासिद्धमिति नियमात् ।

२५ १. विच्छेस्तुदादिपाठो न केवलं तुम्बिकल्पार्थ एव, अपि तु विकरण-
स्त्रातार्थोऽपि । आयस्य नित्यत्वे उभयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वाभिप्र-यः ।
अथ पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. तुम् इति शेषः ।

३. अत्र 'विषः' इति शब्दः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिबि-
शेन नाय दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विघ्नष्टा, विमर्षा । स्तृशमृश (३।१।४७ वा०)
इत्यमृशत् आम्नाक्षीत् अमाक्षीत् ॥१४४॥

१.३०. पुद् प्रेरणे । नुदति । तुन्दशोकयो परिमृजापदयोः (३।२।५)
कः—शोकापनुदः पुत्र । नुदिस्तुदेरनन्तर पठितः (६।२) स्वरितेव
तस्मादिह परस्मैपठिमध्ये न पाठ्यः^१ ॥१४५॥

१.३१. शद्लृ शातने । पात्राम्ना (७।३।७८) इति शीयादेशः—
शीयते, शदे. शितः (१।२।६०) तद्ध । शत्स्यति । शोदस्गर्तो तः (७।३।४२)
णिचि—फलानि शातयति । अशद्वत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२ पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदेः सी
दादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिदत्सति । असद्वत् । १०
सत्ता । एनयोर्भ्वादी पठिनयो. (१।५९५, ५९४) द्विःपाठे फलं नोःप-
दयामः । विररजस्वरे विशेष इति घाम्बूह्यम्^२ ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुच्छृ मोक्षणे । इतः पञ्चानिट उभयपदिनश्च ।
शे मुवादीना (७।१।५६) नुम् - मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुक्त । २५
मोक्षा । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।४।५७) इति सन्ध्यासलोपो घा—
मोक्षते वसः स्वयमेव । मुमुक्षत । छपघात् कि. (तु० उ० ४।१२०)—
मुचिः । नमुचिः—नन्नाएगपाद् (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि मुचेष्टे
रूच (तु० उ० ४।२६३)—मूत्रम् । वृष्वदि (उ० ३।६०) इति सः—
मोक्षः ॥१४८॥

१.३५. लुप्त् छदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त ।
लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लृ लामे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अविस्त ।

१. कर्त्तृभिर्प्रणि कियार्त्तवेऽपि परस्मैपदार्थं इह पाठ इति सायणः ।
घातु० पृष्ठ ३४४ । यत्र घातुवृत्तेः ३२३ उच्यतेः (६।२) पाठोऽनुसर्षेयः ।

२. उभयत्र पाठस्य स्वरभेद एव प्रयोजनम् । यत्रि चेह पाठे नुम्भि-
वल्पोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

- उपविदजागुरत्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार^१ ।
 विमाया गमहनविद (७।२।६८) इति घेद्—विविद्धान्, विविदिद्यान् ।
 अतुपसर्गात् लिप्सविन्द (३।१।३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
 विन्दः । वित्तो मोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम्, केशवित्तः^२ ।
 ५ अन्यत्र विन्तं लघ्वम् । यावति विन्दजोवोः (३।८।३०) णमुल्—यावद्
 वेदमधीते ॥१५०॥

१३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
 लिपितिविद्ध्य (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । चाप्तेनेपदेधन्यतरस्याम्
 (३।१।५४)—अलित अलिपत् । अतुपसर्गात् लिम्प (३।१।३८) इति शः—
 १० लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।३८ वा०)—निलिम्पा देवाः ॥१५१॥

१३८. पिच क्षण्ये । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् सुतोति
 (८।३।६५) इति पः—अभिपिञ्चति । स्यादिष्मिन्पात्तेन चाभ्यासस्य (८।
 ३।६४)—अभिपिपेच, अभ्यपिञ्चत् । असिञ्चत्, असिञ्च, असिञ्चत ।
 दाम्नी (३।२। ८०) इति घृन्—मैत्र्यम् । विवेः संज्ञायां क्व तूही च (६०
 २५ उ० ९।१०६)—सिद्धः । सिचो यञि (८।३।१२) न यन्म्—अभिमे-
 सिञ्चते । एकतस्योपसङ्घातम्^३—असीसिञ्चत्^४ ॥१५२॥

१३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

१४०. कृती छेदने । इतश्चयः सेट्. परस्मैपदिनश्च ।
 कुन्तति । कर्तिता । सेऽसिचि (७।२।५७) इति फट्स्थिति, कर्तिष्यति ।
 २० कृत्तः, ईदित्त्वं यद्भुगर्थे^५—चरोकृत्तः । निरुपपदात्त क्विप् (३०
 ३।२।७६)^५—कृत् । कर्नेरी छेदनी । कुत्तिदन्तम् । कर्नेऽङ् क्व च (उ०

१. इतोऽप्रे 'यामि क्षानार्थस्य प्रह्वं विद (२।१।३८) इत्यदन्तनिर्देशात् ।
 धरय तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२ 'कलेशैवित्तः' पाठा० ।

२५ ३. नैतद्बचन क्विद् दृष्टम् । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।

४. सकारादीप्रत्यय इद्विकल्पनान् (६०७।२।५७) यस्य विमाया (७।२।६५)
 हतीदप्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदित्त्वेन । तदनर्थकं सन् यद्भुकि इत्प्रतिषेधाधार्थ-
 मिति मात्रः ।

५. लिविगेनात्र '३।२।१७८' संज्ञया निर्दिष्टा, सा चित्या ।

२।२१) - कुच्छ्रुम्' कूर. । कुर्यशस्यां वसः (उ० ३।१७) - कूरुस्त्वम् ।
कृतिमिदि (उ० ३।१४७) इति तिकन् - कृत्तिकाः । रुधादी इती वेष्टने
(१।१२) - कृणत्ति ॥१५३॥

१४१. खिद परितापे^१ । खिन्दति भिदादीं (गण० ३।३।१०४)
पिडा । रुधादीं खिद दैत्ये (७।२२) - खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि^२ ५
खिदादीं (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्युह्य ॥१५४॥

१४२. पिश अवयवे पिशति । इपिशिकहि (द० उ० १।४७)
इतीन् - पेशिर्मासंलेशः पिशुन्, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१४३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१४४. घृत् । मुचादयो घर्तिता ।

१०

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः^३ ॥

१. लौगाक्षिष्ठ (५।२) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्रशब्दाभर्कं चादायाधि-
सूत्रमुदाजहार - 'तथा च चाशयधिसूत्रम् - 'पुरुकृते ऋच्छ्रयो.' । पुरुजम् इच्छ्रम् ।'
रिशोपोऽस्मदीये 'स० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः । १५

२ 'परितापे प्रितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारोद्धृत
पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नापलभ्यते ।

३ पद गती सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) 'खिद दैत्य इति दुर्ग.' इत्यस्य
व्याख्याया 'खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु चामन.' इत्युक्तवान् स्वामी । तत्रस्था
दिप्यस्यवाच्यमुत्प्रेया । ४ 'तुदादिगण. समाप्त.' पाठा० । २०

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर आवरणे । भावरणं व्याप्तिः । इतः सप्तानि उभय-
पदिनश्च । रुधादिभ्यः इत् (३।१।७८)—रुधदि । अनुस्वारीभूतो
णत्त्रमनिकामनि—रुन्द्घे. इत्सोरुजोपः (६।४।१११) । इति
५ वा (३।१।५७)—अरुधत् अरौत्सोत्, अरुद्ध । सिपि धातो रुधां (८।२।१४)—
अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुधः (३।१।६४) इति कर्मकर्तरि चिण् नास्ति
—अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्ध । संभृत्रादीं (३०३।२।१४२) अनुरोधी
सप्तम्यां चोपपीठरुधकर्मः (३।४।४९)—अत्र उपरुधत्, अजोपरोधं गाः
पाययति । इतिमिमदि (६० उ० ८।२६ क्पाठः) किरच्—रुधिरम् ॥१॥

१० २. भिदिर् विदारणे । भिनत्ति, भिन्ते । अभिदत् अभैत्सीत्
अभित्त । भेत्ता । मित् शकलम् (८।२।५६), भिधमन्यत् मिधोदण्यौ नदे
(३।१।१५) । काष्ठमित् । विदिमिदिच्छिदेः कुरच् (३।२।१६२)—भिदुरं
पविः । भित्तिः । कृतेमिदित्तिभ्यः किर् (उ० ३।१।४०)—भित्तिका ।
कृत्कृत्कृदि (उ० ४।१।४३) इतोः—भिदिवञ्जम् । कर्मकर्तरि केलिभः
१५ (उ० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (उ० उ० २।१३)—भिद्रम् ।
इतिमि (६० उ० ८।२६ क्पाठः) इति किरच्—भिदिरम् । भिदादीं
(३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥

३. छिदिर् द्वेषीकरणे । अद्वेषस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ते ।
अच्छिदत् अच्छैःसीत्, अच्छित्त । छिदुरम्, रज्जुच्छित् । रक्
२० (उ० उ० १।१३)—छिद्रम् छिदिः पशुः । छिदिरः, छित्तरः । भिदादीं
(३।३।१०४ गणसूत्रम्) । विदा द्वेषीभावे, चिच्छित्तिरन्यत्र ॥३॥

४. रिचिर् विरचने । विरेचनं नि सारणम् । रिणक्ति,
रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिचयं धनम् । रे-
चगम् । चुरादीं त्व विद्योजनसपर्वनयो (१० २।१०)—रेचयति ॥४॥

२५ ५. विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत्

१ इत्सोरुजोपे, नस्यानुच्चारो, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८)
इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वप्रासिद्धम् (६।२।१) इति न्यायेन 'अदृङ्' (८।२।२) इत्यनेन यत्ते कर्त्तव्येऽसिद्ध इति कृता यत्ते न मवतीति भावः ।

अविक्त । विवेकः । जुहोत्यादी (३।१३) वेवेक्ति; विविक्ते ॥६॥

६. क्षुदिर् संपैपे । क्षुणक्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षी-
रसीत्, अक्षुत् । क्षुण्णः । रक् ॥ (६० उ० १।१३)—क्षुद्रः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युनक्ति, युङ्क्ते, अयुजत् अयोङ्गीत्,
अयुक्त । प्रोषाम्यो युजेरयङ्गपात्रेषु (१।१।६४) तद्—प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । ५
नेह—द्रव्यं यथाशक्ति प्रयुनक्ति । दिवादी युज समार्थी (४।६७)—युज्यते ।
अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

९. उतृदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उतृदिर् हिंसानादरयोः ।

११. उदात्तौ स्वरितौ । छुणक्ति छुन्ते । अचछुदत् अचछदीत्, १०.
अचछदिष्ट । च्छि—अचछदत् अचिचछुदत्, उच्छेद् (७।४।७) इति वा
श्रुकारः । सेऽतिवि कृति (तु० ०।२।५७) इति वेद्—छदिष्यति छत्स्यति ।
उदितो वा (७।२.५६)—छृत्वा, छदित्वा । छृण्णः । अचिद्युधि (उ० ३।
१०८) इतीसिः—छदिस् । चुटादी छद् वमने (१०।४८)—छदयति ।
तृणक्ति तृन्ते । अतृदत् । अतृदीत् । तत्स्यति, तदिष्यति । तृचा १५
तदित्वा । तृण्णः । चितदिफा वेदिः ॥८,९॥

१२. कृती वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेव । कृणक्ति ।

कर्तित्वा । कर्त्स्यति कर्त्स्यति । कृत्तः । ईदित्त्वं यद्गुणार्थम्^२—चरी-
कृत्तः । कृतायन्त्रिपर्ययश्च (उ० १।१६)—कर्तुः । तुदादी कृती वेष्टने
(६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥

१४. विदन्धी दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेव ।

इन्दृष्टे, इनाल्लोपः (६।४।२३) । इदृष्टम् आद्याभ्योस्त्रियेः (६।३।७० वा०)
मुम्—आद्यभ्यन्धः, अग्निभ्यन्धः । अग्निभ्यन्धे—अग्नीत् । प्रबोदैष
(६।४।२९) इत्येचः इधमः । एधस्येधेः (१।२) असुनि (६० उ०

१. अतृपलम्भमूलमिदम् ।

२. एतद्विषये सूत्री घातौ (पृष्ठ ११६ टि० १) तौदादिके इती घातौ
(पृष्ठ २५४ टि० ४) च टिप्पणं प्रष्टव्यम् ।

४।१८२) । वाविन्धे (७० २।२६) रक्—वीधं विमलम्, नीध पटल-
प्रान्त ॥११॥

१६. खिद देन्ये । १७. विद विचारणे । १८. अनुदात्ताविनु-
दात्तौ । खिन्ते । दिवादी (४।६१ दुर्गमते) विद्यते । तुदादी (६।१४०)
५ पिन्दति । विन्ते । तुदविदोदना (८।२।५६) इति वा तिष्ठान्त्वम्—
वित्तः वित्त ॥१२, १३॥

१९. शिष्टु विशेषणे । विशेषण गुणान्तरोत्पादनम् । इत
इत्तरासोऽनित् परस्मैपदिनश्च । विशिनष्टि । व्यशियत् । कर्मणि
तडि कसः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिक्षत । विशिष्यते । चुयदी शिप
१० व्यसर्वोपर्यागे (१०।२।२२)—शेषयति । शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्टु संचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि, जातिनिग्रहण (२।१।५६)
इति पष्ठी । अपिपत्, अपिष्ट, अपिस्त । पेष्टा । शुष्कपूर्वेषु पिष
(२।४।३८) णमुल्—शुष्कपेषं^१ पिनष्टि । उणादी (द्र० दश० उ०
वृत्ति ३।३४) पिनाकपिण्याकौ ॥१५॥

१५ २१. भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । भङ्क्ता । अभाङ्गोत् । मञ्जेष
विधि (६।४।३३)—अभाजि, अभञ्जि । जपजम (७।४।८६) इत्यन्यासस्यानु-
स्वारः—उममज्यते । जन्तनशां विभाषा (६।४।३२) इति वा जुम्—भङ्-
त्वा भङ्क्त्वा । मञ्जभासमिदो पुत् (२।२।१६६)—भङ्गुर. । घञ्
(द्र० ३।३।६९) मज्यतेऽनेनेति भङ्गत्तरङ्ग. । के—भग्न ।

२० भङ्गि ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः । अन्यत्रहारो भोजनम् ।
भुनक्ति भुजम् । भुजोऽनक्ने (१।३।६६) तड्—भुत्केऽप्रम् । भोक्ता ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ (१।४।५२) इति कर्मलक्ष्णा—भोजयति चैत्रं सक्नुत् ।
भोज्य मध्ये (७ ३।६९) माधु, भोग्यमन्यत्र^१ । भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४)
१५ भुजम्भुजौ पायपुपतापयो (७।३।६१), अन्यत्र भोग^१ सुगम । विद्वमभोज,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्ते । २ 'भोग' पाठः ।

भुज्युर्गन्धर्वः^१ । रुधिमृजिग्या कियन् (उ० ४।१७९)—भुजिष्यो दासः ।
तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२१)—निर्भुजति ॥१७॥

२३. अनुदात्ता उदात्ततः ।

२४. तुहि हिसि हिंसायात्र । इनाऽऽपी सेटः परस्मैपद्विनध्य ।
वृणह इष (७।१।२)—तृणेडि, तृण्डः, तुंहन्ति । तृण्डि । तृहेः क्वो हलो-
पञ्च (उ० ४।८)—तृणम् । हिनस्ति । हिन्धि, धि च (८।२।२५) इति
सलोपः । तिथ्यन्तोः (८।२।७२)—अहिनद् भवान् । सिधि पातो रुर्वा
(८।२।७४)—अहितन् त्वम् अहिनस्त्वम् । निन्दहिंस (१।२।१४६) इति
हिसक । नमिकम्यि (१।२।१६७) इति रु—हिंस्रः । हिंसा । हिंसीरो
(द्र० उ० ४।१८) मलाकार्णभट्टह्ला^२ ॥१८, १९॥ २०

२५. उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्दिद्विपत्ति । घञि—घवो-
देष (६।४।९) इत्यधोदः क्लेदनम् । तुदविदोन्दया (८।२।५४)—इति
वा नत्वम्—समुक्षम् समुत्तम् । उन्देरिष्वादेः (उ० १।१२)—इण्वुः ।
रकू (द्र० उ० २।१३)—उद्रः । उन्दुरः घनकः^३ । उद्रकम् । उन्देर्न-
लोपञ्च २।७६ इति युच्—भ्रौदनम् । उरतः प्रस्त्रयणम् ॥२०॥ २५

१. अथ लिबिरोन द्वैमोषादिसूत्रमख्या ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि
भुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिश्यते । भुज्युपदं तु पञ्चपाषा (१।२१) दशपाषा
(१।२४५) उगयत्र ताप्यते ।

२. महामाण्ये द्विःकृत्वा सिहो हिमेर्वैष्यत्ययेन निष्पादितः (६० हयवर्द्
सूत्रे, तथा ३।२।१२३) । तत्रैव च निरुक्तेऽप्युत्तम्—हिंसेर्वा रयाद्विपरीतस्य २०
३।१८॥ उवादी (५।६२) तु गिन्धैर्युत्पादितः । उमयमप्यर्थप्रदर्शनपर निर्वचनम् ।
वस्तुतस्तु सिहो-दो सिहेतेरेव निष्पत्तं । सिहिष काशकृत्तनधातुपाठे क्यठरेव
पत्त्ये (द्र० ५।७ ६९) । तस्मान्नात्र केनचिन्मूर्च्छेण हिण इति मृतपूर्वशाब्दस्य स्थाने
वर्षिष्यत्ययेन निह् इत्युक्त्वा, तदेव च मायायां प्रविधीभूतमिति कल्पना राक्या उद्गा-
वयितुम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैशाकरथा प्रागनादेशादिना मूलमूत्रां प्रकृतिं (या तेषां २५
काले प्रयोगाल्लुप्ताऽम्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रस्मार्भिविस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० घमरकोष २।५।११, १२ । तत्र 'उन्दुरः' इत्यु-
क्त्वात्तोऽपि पठ्यते । द्र० हिनोवादि ५२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति भ्रक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, भ्रक्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अङ्क्ता, अञ्जिता । स्मिद्पूड्रञ्जूवशा सनि (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिगति । अञ्जेण्यति ध्याज्यम् इष्यते (द्र० ३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । शतन्यञ्चि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।

५ अञ्जिण्डुस्तिलादि । अङ्क्त्वा, अक्त्वा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तन्जू संकोचने । तनक्ति । तङ्क्त्वा, तक्त्वा, तञ्जित्वा । तक्तः । तन्वू इति द्रमिडाः—तक्त्वा, तञ्जित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । दिनक्ति । उद्विग्नः । उद्विजते तुदादीं (६।११) ॥२३॥

१० २९. वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गं । वृजिनं पापम् । वृची वरण इति दौर्गाः—वर्कः । अदादीं (२।२० वुर्गमते) वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९) सम्पर्कः, मधुपर्कः । अदादीं (२२१) पृक्ते । चुरादीं वुञ् पृची सपर्वने १५ (१०।२०८) घा णिच्—सपर्वयति सपर्वति ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णः ॥

२० १. घञ् 'वृञ्' इति न पश्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्कारणं पठित्वा ५५६—
"धातुपारायणे तु गणसमाक्षिनेत्येते । तेन लुनति पुनति इति सिद्धति" (पृष्ठ १५४) ।
२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णः'
पाठा० ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः पद् सेड उभयपदिनश्च ।
तनादिङ्गुम्य उः (३।१।७९) तनोति तनुते, तन्वः तनुवः, तन्मः तनुमः ।
तनोतेर्बकि (६।४।४४) इति सायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत् (द्र०
७।२।७) । तनादेश्यस्तथासोः (२।४।७६) सिजलुग्वा—अतत, अतथाः, ५
वनतितनोत्पादीनाश्च (६।४।२७) इत्यनुनासिकलोपः; अतनिष्ट, अतनिष्ठाः ।
नङिङुकि (६।३।१२६) इति कौ दीर्घः—रटीनत् । सत्या, तनिट्वा । ततः,
विततः । तनोवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेङ्—तितनिवति, अनिदूपक्षे—
तनोतेर्विभाषा— (६।४।१७) दीर्घः—तितान्सति तितंसति । तनोतेर्षः
(द्र० ३।१।१४० वा०)—अवतानः । घञि (३।३।१८, १९) वितानो यञः, १०
सन्तानः एकतानः । षष्ठी (उ० १।७) इत्युः—तनुः । कृशिकमिठनि
(उ० १८०) इत्युः—तनूः । सितनिगमि (उ० १।६९)—इति तुव—तन्तुः ।
तुक् । तोकमपत्यम्* । सानतिवर्धेसि* (उ० ४।१००) इति तण्डुलम्* ।
तम्बुमिभ्यां वसरच् (तु० उ० ३।७५)—तसरः सूत्रवेष्टनम्* । वसरस्तु पट्ट-
सूत्रम्* । तनिसुङ्ग्यां किव (उ० ३।८८) ततम् । तातः (द्र० उ० ३।६०) ११
पिता । तनेः क्यच् (तु० द्र० उ० ४।९६)—तनयः । घृन् (दृ० उ० ८।७९)
—तन्त्रम् । न क्तिवि दीर्घश्च (६।४।३६)—तन्तिः । तन्त्रीः । क्तिनि
(३।३.५४)—तति. पङ्क्तिः । तनोतेर्बुः सन्वच्—(उ० ५।०२)—तितउः
परिपवनम्* । तनेरन्व वः (तु० उ० २।६१)—त्वक् । वा ह्यसि (६।४।३८)
इत्यनुनासिकलोपः—अतत्य प्रतन्य ॥१॥ १०

२. पणु दाने । सनोति, सनुते । सादग सनित्वा । सायते
मन्यते । असनीत्, असानीत् । असान, असनिष्ट । असायाः असनिष्ठाः ।

१. तुलनीयम्—हैमभातुपासायण ८।२॥

२. 'घृञ् लुटि (उ० ५।६) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठ० ।

३. अत्रोभयभार्यनिर्देशे विपर्यासः समात् इति प्रतीयते । अत्राज्ञोरी २१
'वसरः सूत्रवेष्टनम्' (३।२।२४) इति पठ्यते । दैमोणादित्तौ 'वसरः कौशेयवसनम्'
इति निर्दिश्यते । अथमेव 'वसरः' सम्प्रति 'वसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र
दशायुष्वादिङुकिः ८।१४ अवलोकनीया । * 'तितुस् चालनी' पाठ० ।

सनीवन्तर्धं (७।२।५९) इति सिसनिगति सिपासति । सनोतेरनुना-
लिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।५२)—सातः । न क्तिवि दीर्घश्च (६।४।
३६)—सन्तिः । लोपभास्यान्यतरस्याम् (६।४।५५)—सतिः । क्तियूति (३।३।
१७) सातिर्दानम् । घृण् (द्र० उ० १।२)—सातुः ॥२॥

५' ३. क्षणु हिसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा ।
ह्रस्वन्तच्छण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणात् । क्षतः, क्षतिः । विष्णु
इति दुर्ग—क्षिणोति, क्षिनः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अदने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृणु चर्दने
१० इति नन्दी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः,
घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्वधातुके संदिग्धवृथाः^१—घर्षोति,
तर्षोति, पर्षोति ।

१५ ८. वनु यावने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनु-
दात्तेतौ । वनुने । वचने । चत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्नावनुवमा च
(१।५।५६) इति मित्रं घा—वन्वति वानयति । अघानुपसर्गाद्
(१।५।५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गात् नित्यम् - प्रवन्वतीति प्राग्
(१।५।५६) उक्तम् । वनिता । घण्डः (द्र० उ० १।१।४) । घनिष्णु^२ ।
२० म्यादीं वनु च नोष्पते (१।५।५१) —वन्मि । मनुते । मत्वा मनित्वा ।
मनम् । अमन अमनिष्ट, प्रमथाः अमनिष्ठाः । दिवादीं मन णने
(५।६६)—मन्यने ॥७॥

११. डुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुर्त्तने,

१. वदपने मकियादीवृथा (पृष्ठ २७८) यावृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च ।
२. फाराहस्तधातुपाटीयचनष्टीभाषामिषां वृषामात्र उदादिपते । यथा—विद्योति,
श्रद्योति, चद्योति, वृद्योति, विद्योति, विद्योति, विद्योति । पृष्ठ २१९, २५० ।
३. श्नोऽपे, ड् पाठव' इत्यधिकं वधिम् ।

करोते: (द्र० ६४।११०) इत्युत्थम्, तनादिकृम्य उ (३।१।७९) इति पृथक्
 कृमो प्रहणादन्यत् तनादिकार्यं नास्ति । अनुपराभ्या कृञः
 (१।३।७६) न सङ्—अनुकरोति, पराकरोति । गन्धनादौ (द्र० १।३।
 ३२) सङ्—श्येनो वतिकामपकुरुते^१ । अथेः प्रसहने (१।३।३३)—तं हाधि-
 चक्रे । वै. शब्दकर्मणः (१।३।३४)—श्वा विकुरुते स्वरम्^२ । अकर्मकाम्य ५
 (१।३।३५)—विकुर्वते दान्ताः ।। सपर्युपेभ्यः करोती मूपणे, समवाये च
 (६।१।२३७-२३८)—सुट् संस्कुर्वते, परिष्कुर्वते, उपस्कुर्वते ।
 नित्यं करोते: (६।४।१०८) इति ष्वोर्विकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः । कृत्पृष्ट
 (७।२।१२) इति लिटि नेट्—चकार्य, चकृच, चकृम । ऋद्धनोः श्ये
 (७।२।७०) इट्—करिष्यति । ये च (६।४।१०६) इति विकरणलोपः— १०
 कुर्यात्, न मकुर्ङुरात् (८।२।७६) इति वीर्घो नास्ति । इकोऽन्यतरस्याम्
 (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा । तिरोऽन्तर्घो,
 विभाषा कृञि (१।३।७१-७२) गतिसंज्ञा, तिस्तः (द्र० ८।३।४२) गती

१. क्तमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेर्न भवतीति न व्यक्तीकृतं घोरस्वामिना ।
 महाभान्यकृता त्वन सर्वमन्यपनादिकार्यमुपन्यस्य विरोपामाव उर्वतः (द्र० ३।१।७६) । १५
 तस्माद् भाष्यकृमते कृन्महणं व्यर्धमेव । जैनेन्द्रमहाशृत्कृता तुक्तम्—'तनादि-
 भ्यस्तपासोः (जै० १।४।४८) इति विभाषया सेवन् (सिचो लुङ् न) भवति ।
 अकृत, अकृषाः । न चात्पले (सिचो लुगमावपले) 'प्राद् गोः' (जै० ५।३।४३)
 —(इस्वादज्ञात् षष्ठा० ८।१।२७) इति छ (लोप.) सम्भवति । तस्मिन् प्राप्ते
 उप (सिचो लुङ्) धारम्भात् सेः धवण प्रमज्येत इति । इद चाविचारितरमणीयम् । २०
 जैनेन्द्रव्याकरणानुसारमपि 'प्राद् गोः' (जै० १।३।८५) इत्यस्य 'पूर्ववासिद्धम्'
 (जै० ५।३।२७) इति प्रकारेण विधानान् । तेन प्राद्गोरिति वा इस्वादज्ञात् इति
 वा सिचः गकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विभाषा सिचो लोप धारभ्यते, येन
 पले तकारधवण प्रमज्येत । अथ एव महाभान्यकृता इदमपि वैशिष्ट्य निराकृतम् ।
 वर्यं त्वलुमितुम्.—कृञो भ्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ । तथा सत्येव २५
 'तनादिकृम्य उः' (३।१।७६) तुने पृथक् कृञो प्रहणमुपपद्यते । भाष्यव्या
 ख्यानानुसारीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृञः तनादौ प्रलेपोऽभूदिति । अत्र हृञ्
 वर्ये (१।६।३६) सूत्रस्य टिप्पणमप्यवलोकनीयम् ।

२ 'अपस्कुर्वते' पाठा० । ३. ऋषिर् 'स्वरम्' नाम्नि ।

- सत्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कर्मस्त्रियोगे (५।४।५०) च्चिः—
 शुक्लीकरोति । मिथोपपदारु क्नोऽभ्यासे (१।१।०१) तद्ध—पदं मिथ्या
 कारयते । कृत्रिमम् (द्र० ३।३।८८) । विभाषा कृषोः (३।१।१२०) इति
 फयप्, फार्यम् । अतः कृकमि (८।३।४६) इति सत्वम्—अयस्कारः ।
 ५ क्वो हेतुताञ्चील्यानुलोभ्येषु (३।२।२०) टः—विद्या यशस्करी । दिवाविना
 (३।२।२१) इत्यच्—दिवाकरः । कर्मणि घृती (३।२।२२)—कर्मकरः ।
 स्तम्बशकृतीरिन् (३।०।२४) स्तम्बकरिर्वीहिः शकृत्किर्वत्सः ।
 भेषतिमयेषु क्वः (३।२।४३) खच्—भेषकरः । वेमप्रियमद्रेऽण् च (३।२।४४)—
 क्षेमकरः, क्षेमकारः । शल्पसुमग (३।२।४६) इति ख्युन्—आख्यंकरणम् ।
 १० कर्तृकर्मणोश्च भूकृनोः (३।३।१२०) खल्—ईषदाख्यंकरः, स्वाख्यंकरः ।
 सुकर्मपाप (३।२।८९) इति क्किप्—सुकृत् । राजनि युधिक्रमः (३।२।१५)
 कनिप्—राजकृत्वा । षडे च (३।२।६६)—सहकृत्वा । अलंकृन्-
 निराकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । क्वः
 श च (३।२।१००)—क्रिया, कृत्या, कृतिः । प्रश्नाख्यावपोरिन् च (कात०)
 १५ क्वन्त ६०७, सर० क्यटा० २।४।१६१)—कां कारिमक्रीरीः ? इमां
 कारिमकार्यम्, कारिन्काम् । षयन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा ।
 मिदादी (गग० ३।३।१०४) कारा यन्धने । कर्मस्याकोशे क्वः खण्
 (३।४।२५)—चौरंकारमाकोशानि । स्वाहुमि षणुल् (३।४।२६) - स्वाहुंकारं
 भुङ्क्ते । अन्येष्वंक्यमित्यंशु सिदाप्रयोगश्चेत् (३।४।००)—अन्ययाकारम्,
 २० एवंकारम् । यथातथयोरारूपाप्रतिबन्धने (३।४।२८)—यथाकारमस्तु किं
 तयानेन ? तिर्पच्यपवगे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्,
 समाप्येत्यर्थः । स्वाज्ञे तस्म्यथये कृषोः (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य,
 मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नावायंश्रयथये ष्यर्थे (३।४।६२)—
 नानाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । म्यादी क्व् कारये—
 २५ (१।६।३९)—करति, करते । स्वादी क्व् हिंसापद (५।०)—कृणोति
 कृणुते । क्वापाञि (उ० १।१) द्वापुण्—काकः, कारुः । कपोरुव (उ०
 १।२।५)—कुसः, कुरुः । क्वः क्वुः (उ० १।७।६)—कतुः । अयत्न क्वथश्-

१. 'वीहिः शकृत्किः' क्वचिषास्ति ।

२. 'कृषोः' सर्वशेषेषु पाठः ।

वः (उ० १।२९)—करण्डः । कृद्म्यानेतुः^१ (उ० २।१०)—करेणुः,
करेणुः । कदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—कर्कः । कृधूपदिभ्यः क्वि
(उ० ३।७३) इति सरन्—कसरः । कञ् उच्च (४।३३) इतीरन्—कुरी-
रम् । वृज उदीच्या कार्मिणु (तु० उ० ४।२९) इतीञ्—कारिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—कर्म । कञः पासः (उ० ५।४५)—कर्पासः^२ । ५
कृपेः कृः—कूर्पासः कञ्चुकम्^३ । करोतेद्वे च (तु० ६।१।१२ भाष्यम्)—
चक्रम ॥८॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गि-

र्यां तनादिगणः सम्पूर्णाः ॥^४

१. 'मेतुः' पाठः ।

२. दशपाद्यां तु 'कञः पासञ्' (६।१०२) इति 'कर्पासः' पद साध्यते ।

३. कचिदय पाठो नास्ति । अत्र 'कृपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते । अमरटीकायां
तु 'कूर्परेऽस्वते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिफालव.' इत्याह (२।६।१२८) । हैमोणादी
(५८३) सरस्वतीवृत्तासरणे (२।३।१७८) च 'कुर' धातोः पासप्रत्ययो विधीयते ।

४. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठः । १५

॥ अथ क्रयादिगणः ॥

१. डुक्तीब् द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्तः । इतः सप्तानिष्टः । कथादिभ्यः श्ना (३।१।८१)—क्रीणाति, क्रीणीति, ई हल्यपोः (६।४।११३) । क्रीणन्ति, श्नाभ्यस्तयोरतः (६।४।११२) लोपः । परिन्त्य-
५ वेभ्यः क्रियः (१।३।१८) तङ्—परिक्रीणीति । क्रीड्जीनां शौ (६।१।४८) इति आत्वम्—क्रापयति । क्रेता । क्यस्तदर्थे (६।१।८२), क्रयोऽन्यः । कर्मणीनिर्विक्रियः (तु० ३।०।६३)—सोमविक्रयी^१ । क्रिय इकन् (उ० २।४४)—क्रयिकः ॥१॥

२ प्रीब् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिरभिलाषः । प्रीणाति, १० प्रीणीति । धूष्शीजोर्लुक् (७।३।३७ वा०)—प्रीणयति । इण्यधत्ता (३।१।१३५) इति कः—प्रियः । दिवाद्दी प्रीड् प्रीती (४।२।४)—प्रीयते ॥२॥

३ श्रीब् पाके । श्रीणाति, श्रीणीते । श्रेता । श्रीतः ॥३॥

४. मीब् हिंसायाम् । मीनाति, मीनीति । हिनु मीना (८।४।१५) इति णत्वम्—प्रमीणाति । सनि मीमा (७।४।५४) इतीम्—मित्सति । १५ मीनातिमिनोतिदीर्घा ह्यपि च (६।१।५०) इत्यात्त्वम्—प्रमापयति, प्रमाय । मिसीलियां खल्वाः प्रतिषेः (तु० ६।१।५० वा०)—ईपन्मयः प्रमयः । मीतः—उपाद्दौ मीनातेरूः (उ० उ० ८।२८)—मयूरः ॥४॥

५. पिब् बन्धने । सिनाति, सिनीति । असैपीत् । सौनिश्योरैव षणि—(८।३।६१) इति नियमात् सिसीपति । स्वाद्दी (५।२) सिनो- २० ति । अस्यैव भ्रासकतृकस्य (द्र० ८।२।४४ घा०) सिनो प्रासः^२ स्वयमेव ॥५॥

६. स्कुब् आपवणे । आप्रवणमुञ्जरणम् । सौत्रोऽयम् इत्याचार्याः^३ । सन्धुस्तुन्धुस्कुन्धुस्कुम्भ्यः इतरव (तु० ३।१।८२)—स्कुनाति स्कुनीति, स्कुनोति स्कुनुते । स्कोता ॥६॥

१५ १. 'सोमविक्रयी' पाठा० ।

२. 'प्रामः' क्विदपपाठः ।

३. 'आचार्यः' पाठा० । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३६५) ।

७. युञ् वन्वने । युनाति, युनीते । योना । अदादीं वु मिश्रणे (२।२५)—यति, ययिता । चुरादीं वु वयन्नायम् (१०।१५७)—पाययते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वनूञ् शब्दे । इतो गुपर्यन्ता(१।२७)विद्यतिः मेटः । वनूनाति, वनूनीते, वनूयिता ॥८॥

१०. दृञ् हिंसायाम् । हृणाति, हृणीते । द्रधिना । दूनः^१ । स्यादीं (५।३३ दुगमते) दृणोति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवनं शुद्धिः । प्वादीनां इत्तः (७।३।८०)—पुनाति, पुनीते । पूमो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानचम्—पूना ययाः, १० पूनोऽन्यत्र । निरग्न्योः पून्तोः (२।३।२८) घञ्—निष्पायो घीहिभेदः । स्यादीं पूञ् पवने (१।६९१)—पवने । दिवादीं^२ पूयते । पोत्रम् । पवित्रम् । पुत्रः । पोतः । नन्देनष्ट (३० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥

१२. लृञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । लयिता । सनि नेद् (द्र० ७ २।१२)—लृञ् लृयति । अलीलयत् । लिलायविषति घोः पुन्यपरो १५ (७।४।८०) इत्यम्यासस्येत्यम् । लादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—निष्ठानचम्—लूनः । शकारत्वादिभ्यः कित् निष्ठान् (८।२।४४ वा०)—लूनिः । अतिनूषु (तु० ३।२।८५ इव३) इतोयन्—लयित्रम् । षावक लृ-सिद्धि (तु० दश० उ० ३।२७) इति लयाणकः । लुना । इतिशृ (३० ३।८६) इति लन्—लोनः^३ । प्रमुञ्चः समभिहो वु (३।२।१४६) लयणः । नामन्- २० सामन् (दश० उ० ६।७६) इति लोम । निरग्न्योः पून्तोः (३।३।२८) घञ्-अभिलायः ॥११॥

१३. स्तृञ् छेदने । स्तृणाति, स्तृणीते । आम्परिमा आम्न-रीता—शुभे वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । विह्विषोतामनेपरे (७।२।४२) षेद्—आम्परिपीष्ट आम्नीर्वीष्ट, आम्परिष्ट आम्नीष्टं । इद् इति वा २२ (७।२।४१)—आतिस्तीर्यति आतिस्तरियति आतिस्तीरयति ।

१. 'द्विउः' इत्यपराडः क्विप् । द्र० षटा ७।२।११॥

२. 'पोतारतिपयो' दिवादीं न एवपते । ३. 'विप्रलोमा' इत्यभिः क्विप् ।

अन् स्मृद्वत्प्रथ (७।४।१५) इति चङ्गभ्यासत्वात्त्वम्—अतस्तरत् ।
 आस्तीर्णः । स्तीर्णः । प्रे स्तोऽयज्ञे—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यज्ञे तु
 प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वावशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः, शब्दे—
 विस्तरः । छन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृषामनयोविष्टरः
 ५ (८।३।६३), अवे त्तुत्रोषिञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादौ स्तृञ्
 (५।६)—विस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो विस्तरभेदः । स्तरी—(द्र०
 उ० ३।१५८) मेषः शय्या च—स्तरीमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीने । कीर्णः । कीर्णिः ।

कृञ् इत्येके ॥१३॥

१० १५. घृञ् वरणे । घृणाति, घृणीते । घूर्णः । घूर्णिः । विवरः ।
 कृञ्कारिण्य उन्न (दश० उ० ४।५२) वरुणः । घृञ् इति नन्दी ॥६४॥

१६. धृञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरतिष्ठति (७।२।४४)
 इति धेद्—विधोना विधविता । धृञ्प्रतीतिर्नुङ् (७।३।३० वा०)—विधुः
 नयति । स्तृप्तधूम्यः परस्मैपदेऽ (७।२।०२)—अद्यातीत् धूनः । धूनिः ।
 १५ म्वादौ धृञ्प्रुञ् (५।१० पाठात्तरे) धूनोति, धुनोति । अद्यधृतः, धियुतः ।
 चुंरादौ (१०।२२४) धूनयति । तुदादौ धृ विधूनने (६।१८)—
 धुवति ॥१५॥

१७. शृञ् हिंसायाम् । शृणाति शृणीते । शीर्णः । शीर्णिः ।
 शीर्णः । शृङ्गो इत्यो वा (७।४।१२)—विशदकः विशदकः । लपयत्
 १० (३।२।१५) इत्युक्त्वा—विशदकः । शृङ्गोऽऽऽऽ (३।२।१०२)—शरणा-
 हित्यः । उणादौ शरादिरादिः^१ । शिखयोः शिखः (उ० १।४)—विशा-
 र्थान्ययुक्तम् । शृङ्गस्तिष्ठि (उ० १।१०) इत्युः—शरद्विष्टः^२ । शरपरयोः
 धनिगृभ्यां शिख (उ० १।३३)—परशुः । शृङ्गोऽऽऽऽ (उ० १।२२४)
 गद्य नुद् च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) निशिरम् (द्र०
 २५ उ० १।५३) । शरौऽऽऽ (द्र० ३।१।६३४) । शरणम् । शर शृङ्गो (उ०
 १।२२०)—शरद्वः^३ । शृङ्गोऽऽऽऽ (उ० १।१३०)—शरद् । शृङ्गोऽऽऽऽ

१. द्र० इम पाठुसातपदन् १।२४॥

२. 'शरद्' पाठा० ।

३. 'शाङ्ग.' इत्यपवादः शिखि ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कृशशृङ्घ्रतिभ्यः श्वरच् (दश० उ० ८।४०)—
 शर्वरी । सुशृङ्ग्याम् च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश० उ०
 ८।७०)—शर्करा । शृपृग्मा कित् (द० उ० १।१०) इत्तीपन्—शिरीषम् ।
 मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शृपृवृञा द्वे कृच् चाम्यासस्य (उ० ४।१९)
 —शर्शरीका । कृशृपृकटि (उ० ४।३०) इत्तीरन्—शरीरम् । असुन् कित् ५
 (द० उ० ४।१९४) शिरः । कृशृपृकृटिभिदिदिदिदिभ्यश्च—(उ० ४।१४३)
 इत्तीन् कित्—शिरिः । शिरः^१ शकुनी (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण्
 शारिः, शारिका । श्रदोरप् (३।३।५७)—शरः । शृ वायुवर्यनिवृतेषु (३।३।
 २।१ वा०) घञ्—शारो घर्णो घायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं
 घस्त्रम्—गौरिवाहृतनीशारः प्रायेण शिशिरं कृशः ॥१६॥ १०

१८. पू पालनपूरणयोः । वृणाति । शृङ्गो ब्रह्मो वा (७।४।१२)—
 निपपरुः निपप्रः । श्रदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशात (७।२।२७)
 इति ण्यन्तात् पूर्णं. पूरितः । न ध्याख्यातृमूर्तिप्रदान् (८।२।५७)—पूर्तः,
 पूतिः । पूरी चाम्यायने (४।४३) इत्यस्मात् पूर्णः । भ्राजमात् (३।२।१७७)
 इति कित्—पूः । पूमिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु बहु । पुर. कृषन् १५
 (उ० ४।७४)—पुरुषः । धर्तिपृवपि—(उ० २।११७) इत्युत्तिः—परुः परं ।
 धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शृपृग्मां कित् (दश० उ० १।१०)—
 पुरीपम् । पृकृतिभ्याम् (दश० उ० १।१५) उपचच्—परुगम् । स्नामदि (उ०
 ४।११३) इति यनिप्—परं । जुहोत्यादी (३।४) विपति, चुरादी पू
 पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥ २०

१९. मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वृ भृ भरणे^३ । वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

१. दशापाठा. कपाठे 'शर' पाठः । अन्वयत्र य. । परन्तु शक्यामात्रके
 दशापादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठयते ।

२. काशिकायी (३।३।२१) उद्भूतमिदं पद्यार्थम् ।

३. अत्र 'वृ वरणे' इत्यन्वयेनां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वृ वरणे, वृन्
 वरणेतत्र चाप्य पवर्गवृत्तीयादि बहुवः पठन्ति । वृ मारय इति स्वामि-
 शाकटायनी' इति (पृष्ठ ४१) । आद्यमित्यस्यार्थः 'वृ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृ वरणे' २५

२१. मृ भर्जने च । भर्जन पाकः ॥

२२. दृ विदारणे । दृणाति । दीर्णः दीर्णिः । चिद्वरुः विदद्रुः ।
 अर् स्मृद्वर (७।५।६५) इति व्यद्वरत् । दृसतिजनि (उ० १।३) इति
 अणु—दारुः । कृग्रादभ्यो वः (उ० १।१५५)—द्वयं । शृदृमसोऽदिः (उ०
 १।१३०)—द्वरदो द्वेषः । दरद् ईषदर्थेऽव्ययम् । तस्य दरेति श्राद्धे अपभ्रंशः ।
 स एव कविमिश्रान्त्या प्रयुक्तः—दरदलितहरिद्रा (विद्वशात्मजिका ३।१७) इति ।
 कृवृत्दारिम्य उन्न (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृभ्यां विन् (दश० उ०
 १।२३)—द्विः । दृषातेर्द्वेषश्च (तु० उ० ४।१८३) इति तिप्—दृतिः । उदि
 दृणातेरलर्चो पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ८।६७ क्पाठः)—उद्वरम् । फर्षीकाद-
 १० यश्च (उ० ४।२०)—द्वर्दरीकम् । पचाद्री (गण० ३।१।१३४) द्रत्,
 दरी । पृषोदराद्री (द्र० ६।३।१०९) द्रदरो वादचभाण्डम् । द्रुदुरः ।
 घटाद्री । दृ मये—(१।५४५) द्रति, द्रयति । अस्माद् दात्यति ॥२१॥

२३. जृ बयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादी
 (४।२०) जीर्यति ॥२२॥

१५ २४. नृ नये । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादी (१।५४६)
 नरयति । नरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । नृनयोर्वृद्धिरश्च (४।१।०३ गण५५)
 —नारी ॥२३॥

२५. कृ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादी कृ विधेये
 (६।१०६)—किरति ॥२४॥

२० २६. ऋ गती । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरीपति,
 अरिरीपतिः ईरिपति ॥२५॥

२७. गृ शब्दे । गृणानि । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । धातुविकारस्त्वे पुरुषकारवचनमुद्धृत्यार्ह—'तथापराधेन त्रिं वृषानि-
 कथ्यते । शराभिराकटायनाकप्येवं पठित्वा मरुणार्थत्वमाद्भुः' इति (धातुवृत्तौ पृष्ठ
 २५ ३६८) । क्षीरतरङ्गिन्यां मृदितशाब्दायनधातुपाठे चोमयन दन्त्योश्चवादिः पाठ
 एवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६), तत्र 'पाठ' इत्यत्र स्थाने 'पाठ्य'
 इति पाठः ।

रीत् । कृषोक्च (दश० उ० १।१०६) गुरुः । तुदादौ गृ निगणेषु (६।११०) गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः ।

२९. ज्या वयोहानौ । इतो नवानिष्टः । ग्रहज्यावपि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—जिनानि, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२), ५
षादीनां ह्रस्वः (७।३।८०) । जीनः । जीनिरिति दुर्गा, नन्दा त्वाह—किनि प्राप्ते स्लाम्लाज्याहाम्यो निः (३।३।१४ वा०)—ज्यानिः, बीज्याञ्चरिभ्यो निर् उणादौ (उ० ४।४८) । कविषो प्रसारिभ्यो ङः (द्र० ३।२३ वा०)—ग्रहज्यः उणादौ नक् (द्र० उ० ३।२) — जिनः । ल्यपि च, व्यश्च (६।१।४१-४२)— प्रज्याय ॥२७॥ १०

३०. व्ली वरणे । व्लिनाति । अतिह्वीषी (७।३।३६) इति पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेपणयोः । रेपणं हिंसा । रिणाति । रीणः । रेपयति । दिवादौ रीङ् वरणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली श्लेषणे । लिनाति । लीनः । दिवादी (४ २९) ली- १५
यते । चुरादौ ली व्रीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. एव । ल्वादयः प्वादयश्च चर्तिताः ॥

३४. ल्वी गतौ । ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे । व्रीणाति । व्रीतः । उणादौ व्रीहिः* ॥३२॥

३६. व्री भरणे । व्रीणाति । व्रीतः ॥३३॥

२०

३७. क्षिप् हिंसायाम् । क्षिणाति । अङ् (द्र० ३।३।१०४)— क्षिया । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, म्वादौ (१।१४९) क्षयति, तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्भातुव्याख्यानं सायण आह—‘सामिकाश्यपादयो “अतिह्वीषी” इति पठन्तो त्रेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः । (घातुवृत्ति गृध ३७०) । धीरवरक्षिययां तत्र २५ नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । अथ तु पूर्व व्ली वरणे (३०) घातावेव श्लेषयतीत्युदा- द्विषेत । २ द्र० हैमोखादि ७१० ।

३८. ज्ञा अवबोधने । साजनोर्जा (७।३।७९) — जानाति, जानीते ।
 अनुपसर्गाञ्च कः (१।३।७६) उभयम्, नेह — यवजानासि मां मूढ ? यपह्ये कः
 (१।३।४४) तद् — शतम् अपजानीते । सम्प्रतिग्यामनाष्याने (१।३।४६)
 संजानीते, प्रतिजानीते । गशुसूरां सनः (१।६।५७) तद् — जिज्ञासते
 नानोर्जाः — (१।३।५८) — पुत्रमनुजिज्ञासति । शोऽविदधेस्य करणे (१।३।५८)
 ५ पृष्ठी — सर्पियो जानीते । वाग्यस्य सयोगोदः (६।४।६८) पत्वम् — श्यात् ।
 श्यायात् । मारणतोयक (१।५।४८) इति नित् — मंशपयति । सनीवन्तर्ध
 (७।३।४९) इनि घेद् — जिज्ञापयिषति, श्रमिदूपक्षे थापृष्यधामीत् (७।४।
 ५५) — शीप्सति । इयुपपत्ता (३।१।२३५) इति कः — क्तः । मे दाहः (३।
 २।६) — पथिप्रक्षः । वा दातशा-त (७।२।२७) इति संक्षप्तः, संक्षपितः ।
 १० आतदचोपसर्गे (३।३।१०६) — प्रज्ञा । श्यायते — ज्ञातिर्वन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-
 रिति नास्ति, प्रसिद्धेनापहतत्वात् ॥३५॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. वन्ध वन्धने । ४१. अनुदात्त उदानेत् ।

- १५ यज्ञाति । वयान् — इतः सनः शानन्भो (३।१।०६) । अभान्सीत् — एतचो
 वशी मष् भयन्तस्य स्वीः (८।२।३७) । वन्धकी । उल्लूकादां (द्र० उ०
 ४।४१) वन्धुकाम् । श्त्वुकिदि (उ० १।२१) इति वन्धुः — इषितिमिदि
 (दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — प्रविणः । वधेर्वधिश्रि च (दश०
 उ० ५।३८) इति नः — वधः सूर्यः, धुधो मूलम् । अथिकरणे वन्धः
 २० (३।४।४१) षामुल् — हन्तयन्त्रं यद्दः । सत्तापाम् च^३ (कातन् कृ ४५६)
 कुक्कुटीवन्धं वद्दः ॥३६॥

१. इतोऽप्रे 'विज्ञप्तः' इत्यधिक कचिन् ।

२. भावे नित् न नवतीत्यर्थः ।

३. लिबिशेनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाह्वय मध्येऽष्टाध्यायी-
 २५ सूत्रसंख्या प्रत्ता । श्रीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिसूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं श्रुतिभान्त्या
 कातन्त्रसूत्रसूत्रम् । कातन्त्रे स्थित्य सूत्रपाठः — 'वन्धोऽधिकरणे च (४५५) संशया
 च' (४५६) । श्रीरस्वाम्यप्यत्रापि पाणिनिसूत्रप्रदर्शनावसरे रश्मिभान्त्या कातन्त्र-
 सूत्रसूत्राति ।

४२. वृद्ध संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा ।
 वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७ २।३८) दीर्घः । विवरिता^१ विव-
 रीता । अवृत, अवृष्टि, अवरीष्ट । वुवृर्षते, विवरिषते, विवरीषते ।
 जल्पमिच्छ (३।२।१५) इति पाकन्—वराकः । वृष्ट एव्यः (तु० दश० उ०
 ८।३) वरेण्यः । वर्वरीका । महवृद्धनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः ।
 स्वादौ वृञ् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. अन्य विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-
 पदिनश्च । अथनाति । अथित्वा अन्थित्वा^४ । यक्चियोः प्रतिषेधे अन्यग्रन्थ-
 दूभात्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—अथनीते माला
 स्वयमेव, अथन्थिष्ट । अन्थिप्रन्थिदन्थिस्वप्नीना (तु० १।२।६ काशिका) लिटः^{१०}
 कित्त्वं, पत्रं चोपसंख्यायने—श्रेयु । चुरादौ अन्य ग्रन्थ सदमे (१०।२२६)
 वा पिच्—अन्थयति अन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । स्वादौ अथि शैथि-
 थिल्ये, अथि कौटिल्ये (१।२६, १०)—अन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥

४५. मन्थ विलोडने । मथनाति । स्वादौ (१।३७) मन्थति,
 तथा मथे विलोडने (१ ५८३)—मथति ॥३९॥

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो ग्रन्थनम्^५ । अथनाति ।
 ग्रन्थनम् । अथनातिवद्^६ उदाहार्यम् ॥४०॥

१ सवेहस्तलेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयो' 'प्रर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठा-तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।

४ 'नेपधात्यका-तादा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठप्रशः प्रतीयते । तथा द्वाह पुरुषकार—'सदमे

अथनकियाश अन्थम यथा वतते इति वीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'अथन-
 कियाशाम्' इत्यस्य स्थाने ग्रन्थन कियाशाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचन
 मायणोऽपुत्राज्ज्ञार—'पुरुषकारोऽपि... .. सदमे' अथनकियाया अन्थिप्रन्थि-
 धात् वतते इति वीरस्वामी-युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं वीरस्वाम्यपि
 स्वादौ "ऋषादौ अन्य ग्रन्थ सदमे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे'
 इति वीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अथमेदार अन्थिः पुनरत्र पठितः । एव 'सन्दर्भो
 ग्रन्थनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'अन्थिवत्' पाठा० ।

४७. कुन्य झलेपणे । कुन्नाति । कुन्धित्वा कुन्धित्वा । कुयो
हस्तिपल्याणम् । कुथा । कुभि इति इर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षौदे । मृदनाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिक्त्
(१।४।३९)—मृत्निष्ठा । मृदमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृदि-
४ त्वा ॥४२॥

४९. मृड भ्रुवने । मृड्नाति । मृडित्वा । तुदादीं (६।३९)
मृडति । मृड् । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५०. गुध रोपे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरुमः (उ० ५।२)
गोधूमः । निदादीं—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्^१ । दिवादीं
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्वति ॥४४॥

५१. कुप निष्कर्षे । निष्करो घहिष्करणम् । कुप्नाति । कर्म-
कर्तरि कृषिणोः प्राक् स्यत् परस्मैपद च (१।१।९०)—कुष्यति पादः
ह्यथमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इङ् वा—निष्करोपिता निष्कोषा,
निरकोपीत् निरकुङ्क्षत् । इण् निष्ठायाम् । (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृद-
१५ मृद—(१।२।७) इति ष्ट्वा कित्—कुषित्वा । इति कुषि (उ० २।२) इति
कथत्—कुष्टम् । उषिकृषि (उ० २।४) इति यत्—कोष्ठम् उदरम् ।
घातुलकात् (३।३।१) प्रकोष्ठो घिस्त्वुत्तरः । उषिकृषिकृषिण्यः कित्^२ (दश०
उ० ६।२१ क्पाठः) कुषितम् । प्लुषिकृषिकृषिण्यः कित् (दश० उ० १।२१)
कृक्षिः । कृषिकृषिण्यां वाक्कुः (दश० उ० १।२५ क्पाठः) कुषाकुः ॥४५॥

५२. क्षुम संचलने । क्षुम्नानि, क्षुम्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९)
पात्वाभाषः । क्षुम्स्वात् (१।२।१८) इति क्षुम्घ्नो भन्धदच्चेत्, क्षुम्भिन्ने-
ऽन्यः । अक्षोमीत् । दिवादीं (४।१३०) क्षुम्पति, अक्षुमत । भ्वादीं
(१।५९९) क्षोम्ने ॥४६॥

१. अत्राह पुरुषकारः—'घर्लेपणे तरनेषवाकियायाम् इति धीरतराणी'

२५ (पृष्ठ ७०) नाग तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. 'गोधातले ज्याघातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिखितेन मूलोपादिपूतसप्तमनिर्दिश्य हेमोपादिपूतसप्तम २१२
तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. षम तुभ हिंसायाम् । प्रणमति । दिवादी (४।१३१)
नम्यति । द्युतादी (१।५००) नमते । तुम्नाति । तुम्यति (४।१३१) ।
तोमने (१।५००) ॥५७, ५८॥

५४. क्लिशू विवाधने । क्लिशति । क्लेषा क्लेशिता । क्लिः
क्त्वानिष्ठयो. (७२।५०) वेद्—क्लिष्टा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादी (४।५०) क्लिश्यति । क्लेशः, कीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । ज्येयिवातनाश्वानदूचा-
नश्च (३।२।१००) इत्यनाश्वान् साधुः । आशितः कर्ता (६।१।२०७) आशु-
दात्तः । अशू (द्र० ३।३।१२२) —समारा गोमता जिता । इत्यशिम्यां तक्त्
(उ० ३।१५८)—अष्टका । अशिपणाभ्यो ढग्लुको च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अधिः । स्नादी अश व्याप्तौ (५।११) —अश्नुने । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उग्रस उज्जे । भ्रञ्जाति । भ्रस्वा भ्रसित्वा । चुरादी
(१० १९१) भ्रासयति ॥५१॥

५७. इष आमीक्ष्ये । आमीक्ष्यं पीतः पुन्यम् । इष्णाति ।
पिपित्वा । प्रेषितः । दिवादी इष गतो (४।१७) —अन्विष्यति । तुदादी १५
इषु गतो (६।५८) —इच्छति, इष्ट्वा पिपित्वा, तीप्तसह (तु० ७।२।५८) इत्य-
स्यैव ग्रहणम् —इष्टः । अतो यस्य विनावा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७)
निषेधो नास्ति—प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्यादी विष् व्याप्तौ
(३।१४) —वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. प्रुप प्लुप स्नेहसेचनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्रुषितः ।
विमुष्टः । प्लुष्णाति । म्वादी (द्र० १।४६३) प्रोषति, श्लोषति, दिवादी
प्लुप दाहे (४।७, ११०) —प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकोरे (शुभ ११८, ११९) घातुवृषी (पृष्ठ ३७४) च पाठ
उद्ग्रहस्तथान'उभस्नाति उभसाचकार' इत्यादि पाठन माव्यम् । चुरादी (१६१) स्वर्प २५
बध्यति हीरस्वामी—'उः प्रयोगसमवायीत्येके—उभ्रासयति, उभस्नाति । उभयत्रापि
उत्पूर्वं इत्यन्ये—उद्भ्रासयति, उद्भस्नाति इति तदप्यत्रातुसन्धेयम् ।

६० पुप पुष्टौ । पुष्पाति । पोपिता । दिवादी (४।७३)
पुष्यति; पोषा, पुष्करम् पुष्कलम् । स्वादी (१।४६२) पोपति ॥६६॥

५ ६१. मुप स्तेये । मुष्पाति । रुदविद (१।२।८) इति मुषित्वा,
मुमुषिपति । मुषितः । सुपेदीषश्च (उ० २।४२) इति किकन्—मूषिकाः,
मूषिका । सुवृभृशुषिमुषिम्यः क्त् (दश० उ० ३।१९)—मुष्कोऽण्डः फले
[च] ॥६७॥

६२. खव भूतप्रादुर्भावे । षतिक्रान्तोत्पत्तौ । खन्नाति ।
ख्वोः ख् (६।४।१६) इति खौनातीति' सम्भाः । खविता । खौः ।
खव इति दीर्गाः ॥६८॥

१० ६३. हेठ च । ख्वयिं । हेड्नाति । स्वादी हेठ विवाधायाम्
(१।२६६)—हेठते ॥६९॥

६४. उदाचाः उदाचेतः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदान्तः स्वरितेत् ।
उपादानं स्वीकारः । ग्रहिव्यावयि (६।१।२६) इति सम्प्रसारणम्—
१५ गृह्णाति, गृह्णीते । महोऽलिति दीर्घः (७।२।२१)—ग्रहीता । चिष्वदिदो
दीर्घो नेष्यते (द्र० ७।२।३७ भाष्यम्)—त्वया ग्राह्यते । अग्रहीत,
ह्यन्तश्च (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१।२।८) इति कित्—
गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहादेर्णिनिः (द्र० ३।१।१३४)—ग्राही । विभाषा
ग्रहः (३।१।२४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३।१।१४४)—
२० गृहम् । अक्षप्रकरणे शक्तिगोमलाङ्गल (तु० ३।२।९ वा०) इत्यच्—शक्ति-
ग्रहः । सुषे च चार्धधे (३।२।६ वा०)—सुष्रमग्रहः । क्लेषहिरालंमरिशच
(३।२।२६) । पदास्त्रैरिवाद्या (३।१।२१) इति क्यप्—ग्रगृह्यं पद्मम्, गृह्यकः
पक्षी, प्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । महवृत् (३।३।५८) इत्यप्—
निग्रहः । यदि महोः (३।३।३५) घञ्—उद्ग्रहः । तमि घृष्टौ (३।२।३६)—

२५ २. यत्र धातुरूपे विभक्त्यन्ते वैयाकरणाः । तपथा—खौनातीति क्विकल्प-
द्रुमटीकायां दुर्गादायाः (पृष्ठ १६८) तत्रैव 'केचित्तु स्वादित्वाद् इत्वे धुनातीत्याहुः ।
धातुपारायणस्तु खन्नातीपुदाहरति । शारादत्तध्यातुटीकायां 'खौनाति' इत्युक्तरम् ।
धातुघृष्टौ स्वामिमते 'उष्पाति' इत्युक्तरम्, तदत्र दीर्घमतेनोप्यते (पृष्ठ ३७५) ।

संप्राहो मलत्रस्य । अत्रे प्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३।३।५१) या—अवप्रहः, अव-
 प्राहः । अवप्रहो हस्तिललाटे (तु० अमर० २।८।३८) । अत्रे वणिजाद्
 (३।३।५२)—तुलायाः प्रमाहः, प्रमाहः । रसो च (३।३।५३) प्रमाहः
 प्रमाहः । प्राकोशेऽन्योर्महः (३।३।५५)—अवप्राहो ह ते वृषल भूयात्,
 निप्राहः । अत्रे क्षिप्यायाद् (३।३।५६)—घुःप्रमाहेण चरति द्विजो मिखा- ५
 र्थी । परो गन्धे (३।३।५७)—उत्तरपरिप्राहं गृह्णाति । अत्रेऽप्यु र्बहः
 (३।३।७०) । तिनुव (७।२।९) इत्यत्र प्रहादेर्निषेवात् (६० ७।२।९ घा०)—
 निगृहीतिः । नाम्नादिशिपरोः—(३।४।५८) णमुल्—नामप्राहं वक्ति ।
 प्रहेतिः (७।५।६७)—प्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

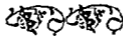
भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

१०

क्षीरतरङ्गिण्यां

कथादिगणः

सम्पूर्णः ॥'

॥ अथ चुरादिगणः ॥

ध्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात्,

चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्ना महारथाः ।

पाठेऽर्थे चागम^१भ्रंशान्महतामपि मोहतः^२,

५, न विद्व. किं नु जहिमः किं यात्राद्धमे^३ वयम्^४ ॥

१ चुर स्नेये । चुरादिभ्यो णिच् (३।१।२५) इति स्वार्थे णिच् स्वरितेत् स्याद् घहिः कषादौ, लचिश्चेषश्चुरादिवु^५ इति लक्ष्णेः (१०।५) स्वरितेस्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद् नास्ति । चन्द्रस्वत्राप्युभयपदित्वाम्नासीत्, णिच्विकल्पं च^६ । चोर-
१० यति । प्रत्ययान्ताद् (द्र० ३।१।३५) भ्राम्—चोरयांचकार, अचूचुरत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति प्यन्तादपि णिच्यचूचुरदित्येव । कि-
लुग्-उपधात्व-चङ्पर निर्हासि-कुत्वेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति स्थानिवस्वनिषेधाण् णी णिलोपे ऽग्लोपित्वाभावात् नालोपिशास्त्वदि-
ताम् (७।४।२) इति णी चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा-
१५ दौ (गण० ३।१।३४) चोरद्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८) चौरः । छत्रादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णी वा । शेष्यण्कृत कचिद् (द्र० परिभाषावृत्ति ७६) इति चोरी, तापसा । भिदादित्वात् (गण० ३।३। १०४) चुरा । ययासन्नयो युच् (३।३।१०७)—चोरणा । एरच् घण्यन्तानाम्^७ इति घञ् प्रतिप्रसूयते—चोर. ॥१॥

२०

१ 'वागम०' पाठा० ।

२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठभ्रंशबहुल्य प्रदर्शयते ।

३. 'ददमे' पाठान्तरम् ।

४. 'न विद्व. किञ्जिहीमोऽत्र वा किमुपाद्धमे वयम्' पाठान्तरं श्रौद्धमनो-
रमायां (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २११) च ।

२५

५. अनुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्धं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र० चुर घातौ, पृष्ठ ३०७) ।

६. सस्मार घातवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काशस्त्रिनघातुकषट्-
टीकायां परस्मैपदमेवोदाह्रियते ।

७. द्र० पृष्ठ १६, टि० २ ।

२. चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपृञि (३।३।१०५) इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्यप्यन्तारधरादय इति ज्ञाप्यते, अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् अनिदिता हल उपधायाः विडति(६।४।२४) इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो नुमनुपक्ता एव पठयेरेत्, लक्ष्याभ्यानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा लुपुः ५ पुण्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ भाष्यम्) ॥२॥

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुटि परिहामे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति दुर्गः—स्फुण्ट-यति । स्फुटि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिरेष्ट^१श्रयादिपु^२ १० इति स्मृतेः स्मरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लषेष्टं च (ठ० ३।१६०) इती—लक्ष्मीः । राम लक्ष्म्यालोचने (१०।१४४) इत्याकु-स्माद् आत्मनेपदार्थं पाठः—लक्षयते ॥५॥

६. कुट्टि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । गादि-पारायणे—गुन्द्रा भद्रमु-स्ता । आदिदित्येके^३ ॥६॥

७. लड उपमेवायाम् । लाडयति, उपलालयति^४ पुत्रम् । लालना^५ । नान्वे मितोऽहेतो च (१०।८२) इति मित्यं नास्ति । म्यादीं लुड विलासि (१।२५०) एतने कार्यत्वाञ् जिहो-मथनयोर्लडिः (१।५६२) इति मित्-लडयति ॥७॥

८. मिदि^६ स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्ठी । मिद इति २० कांशिकः—मेदयति ॥८॥

१. 'लक्षिरेकरजु०' पाठ० ।

२. पूर्व स्मृतः (१०।१) ।

३. उदधने घानुहृत्तो (पृष्ठ ३७६) ।

४. डलयोरेकस्मरणात् । द्र० पृष्ठ ५९ टि० १ ।

५. यत्र घानुहृत्कारोऽन्यथा स्वामिपाठमुदाजहार । तपया—'वीरस्ता- २५ म्यनिदित पठित्वा कौंभिदिदित पश्यत इत्याद्' इति (पृष्ठ ३७९) ।

१. ओलडि उत्सेपे^१ । ओलण्डयति भारम् । ओलण्डितः ।
 तथा लण्डिः^२ इति स्मरणाद् ओदित्वं नास्ति । अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात्
 निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डनः ।
 दौगांस्तु के लण्डिन इत्युदात्तहुः, तच्च पापात् पापीयः, अत्र बह्वित्य
 ५ नत्वाद् । अन्यथा त्रिधादिवद् त्रिदितादौ नत्वं स्यात् । चान्द्रा लण्डि-^३
 मण्याहुः—अथलन्दयत्युष्टम् । इत्थ लक्षणमलक्षयताम् अन्वङ्ककडुटीम्यापिन
 लक्ष्यमनुसरतां कियदिव ह्यामः, कियदिव^४ तुण्यामः ? ॥१॥

१०. जल अपवारणे । जालयति । जालकः । जालम् । राज
 इति न-दी—लाजयति, लाजाः । चान्द्रा उभयमप्येतदेषुः, जल पाले
 १० (१।१७०), लज लाजि (१।१५१, १५२) इत्याभ्यां सिद्धेः । ज्वलादौ जल
 पाले (१।१७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने । गहनं बाधा । पीडयति । क्लिप्तं बाधितया
 युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) मिदादिद्वयात् (गण० ३।३।२०४) पीडा ।
 आजभापमापदीप (अ।४।१) इत्यपिपीडत् असीपिडत् । पीड अत्राहन
 १५ इति दुर्गः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं भ्रंशानम् । नाटकापिपात्र
 (२।३।५६) इति चौरस्योघ्राटयति । नाटकः । म्वात्री घटादौ
 नट नती (१।५३८)—नटयति शाखाम् । नट नती (१।२०२)—नटति
 नाटयति । नड इति नदी—नड, नाडी प्रणालः, प्रगाठी^५ ॥१२॥

- २० १३. श्रथ प्रतिहर्षे । श्राथरात्र (१०।२००) इत्यत्र श्रथ द्वितीयान्
 (१०।२।१६) इति सिद्धिः, इह पाठाद् रूपान्तरम्—श्राथयते । नदी रूप

१. 'उत्सेपेण' पाठः ।

२. म्रयोऽयं पाठः । अथ संपूर्णः श्लोको भूषाती (पृष्ठ ५) पश्यते ।
 तथापि चतुर्थवर्णस्य पाठो महान् भ्रष्टः । तत्रैत्र टिप्पण्यां चतुर्थवर्णस्य 'क्षरंते
 २५ नेत् तस्योत्से' इति शुरुः पाठ ऊहितः । तदनन्तरमेधदूहित एव पाठः पुरुषमोषोऽथ
 उपलब्धः (पुस्तकं पृष्ठ १२६) ।

३. सुदिते चाद्रधक्षुपाटे नोपलभ्यते ।

४. 'कियदा' पाठः ।

५. इलपेरिकरमत्तापादिति नियमेन ।

इत्याह—काथयिषान् (२।३।५६) इति चौरस्योत्काथयति ॥२३॥

१४. वथ संयमने । वाधयति, अथीवधत् । ध्वाद्दी वाध रोदने (२।६)—वाधते,अवधावधत् । वथ इति चान्द्राः^१—वन्धयति,वन्ध-ति । ऋचाद्दी (५।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । ध्रुवपतर्गाल्लिम्पविन्द ५ (३।२।२३८) इति शः—पारयः । ह्याद्दी (३।४) पिपति, ऋचाद्दी (९।१८) पृणाति । पृ इति दुर्गः—पारः ॥१५॥

१६. ऊर्जे बलप्राणनयोः । प्राणतं जीवनम् । ऊर्जयति । ऊर्जनम्, ऊर्जस्मिनि (?) प्राप्ते भाजनात् (२।२।२७७) इति फिप्—ऊर्ज्, ऊर्जस्मिन् (द्र० ५ २।११४) इति निपातनाद् अस्मन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥ १०

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पश परिग्रह इत्येके । पश्यति ॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं बलनम् । चूर्णयति । चूर्णं पेवण इति चन्द्रः^२ ॥१८॥

१९. पर्य प्रक्षेपणे । पर्ययति । पृथ इत्येके^३ ॥१९॥

२०. साम्ब संवन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब १५ इत्याह^४—शम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिमदयाचरिभ्यो ष (३।२।२ वा०)—मांसभक्षः । भक्षतेर्षम्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः^५ । कुट्टयति । कुट्टनी । जयमिष

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोद्रपि चन्द्रनाम्ना २० उद्धर्ताम पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उदधियते (पृष्ठ ३८०) ।

४ 'शम्ब इति केचिद्' इत्येव स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्र-धातुपाठे नोपलभ्यते धातुः । २१

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युद्भियते पाठः ।

कुट्ट (३।२।१५५) इति वाकन्—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अन्पीमावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येके । दीर्गां द्वावपि
पेटुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. मुट्ट अनादरे । मुट्टयति । चन्द्र^१दुर्गां पोपदेशान् मुट्टा-
दीन् मन्येते—सुपुट्टयिषति । अट्ट इति च दुर्गाः—अट्टयति । अट्टो मञ्जः,
अट्टं सिद्धमजम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जल्पमिठ (३।२।१५५) इति
लुण्ठाकः । म्वादेर्लुटि (१।२५५) इत्यादिदर्शनान् लुण्ठ इत्येके ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगतयोः । शाठयति, श्वाठयति ।
१० म्वादी शठ कैत्रे (१।२३६), अस्मात् शठः । शठि इति दीर्गाः—श्वण्ठ-
यति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । निकेतन-
मावसथः । तुञ्जयति । तुञ्जः । पिञ्जयति । लुञ्जयति । पट्ट पुट्ट (१०।
१६७) आडाच्च घातवदः सकर्मकात् इति सकर्मकार्थमर्थमेदार्थं द्वेषां पाठः,
१५ रूपमेदार्थं घा—तुञ्जयते । म्वादी तुञ्जति (१।१५४) । पिजि (२।२०
कौशिकमते)^२—पिञ्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गतौ । पेसयति । म्वादी (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति^३
चन्द्रः—सामयति । सान्त्वम् । उणादी नामन्सामन् (दरा० उ०
२० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वल्क वल्क परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति ।
वल्कलम् । वल्कस्तद्वचक ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्मित इत्येके^४ ॥३५॥

१ चान्द्रघातुपाठे 'षट् हिंसायात्' (१०।१७) पठ्यते, न पुट्टेति ।

२. लिबिशेनास्य धातो. संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'साम सान्त्वेने' इति मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे (१०।८९) पाठः ।
लिबिशेनास्यापि सख्या नैव लिखिता । ४. उद्धृतं पुरुषवारे (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फेटयति । स्फेटकः । संस्फेटस्तुमुल-
युद्धम् ॥३६॥

३३. डिलप इलेपणे । इलेपयति । भ्वादी (१।४६३) इलेपति,
दिवादी (४।७७) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गती । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैखाचकः ॥३८॥ ५

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिच्युः कर्पासस्तुलं च,
पिचव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद् संवरणे ।-छादयति^१ मुग्धम् । छदिर् अर्जने (१।५५०)
मित्—छदयति । आ ष्पाद वा (१०।२०२) इति छद अपवारणे^२
(तु० १०।२।१) —छदयति, छदति, रूपान्यत्वार्थं येष पाठः—छादयते १०
वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति च्छन्नः, छदितः । छादेर्षेऽद्रूपसर्गस्य (६।४।
९६) इति ह्रस्वः—प्रच्छदः उरदच्छदः^३, पुंसि सहाया घः प्रायेण (३।३।१२८),
नेह संप्रच्छादः । इग्मन्त्रविष्णु च (तु० ६।४।९७) इति ह्रस्वः—छदिस्
अविशुचि (उ० २।१०९) इतीस्, छन्नः, छप्रम्, गृहच्छत् ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विधाणनम् । युचि प्राप्ते वि- १५
न्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकाराद् अङ् इप्यते कुरसायत्—श्राणाः
या भिक्षवे दीयते । हेतो घटादित्वाच् (१।५३८) श्रणयति ॥४१॥

३८. तड आयाने । ताडयति । ताडेणितुक् च (उ० १।६८)—
तडित् । अलीकादी (द्र० उ० ४।२।५) तिन्निडोकम् । पिनाकादयश्च (उ०
४।१।५) इति तडाकः, ताडका । तड इत्येके—नात् ताडय ताट्काम्^४, २०
तडाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, गण्डयति । कडि इत्येके ।

१. स्मृत धातुवृत्तौ (शृष्ठ ३८१) पुष्पकारे (शृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरात् 'सवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिगमत् प्रतीयते, अग्न्यात्

अर्धमेदायं वा इत्यप्यवक्ष्यत् ।

३. इतोऽमे 'दन्तच्छदः' इत्यप्पुदानशरीति २५

पुष्पकारः (शृष्ठ ८६) ।

४. यत्पलन्धमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके^१ अथ एष कुडि शब्दे
(१।१७१) कुडि, वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो
नैनमध्यैष्ट ॥४५॥

४१. गुंठि वेष्टने । गुण्डयति । गुण्डतां । गुण्डितम् ॥४६॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि^२ विभाजने । वण्डयति, वण्डः । दान्त इत्येके—
वण्डयति । म्वादी (१।२०४) वण्डति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी ।
१० म्वादी (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४२. मडि भूषायाम् । मण्डयति । मण्डना, मण्डनम्, मण्डा
परण्डः । म्वादी (१।१७५) मण्डने । एतादृचन्द्रो^३ वैच्छत्र, तच्चचासत्,
कुडिरुडिचडिचडिमडिभडीनां ह्यनित्यण्यन्तत्वानून्याप्यधिकरणे
सिद्धे आत्मनेपद् नु कुतः स्यात्? ॥५०॥

४६. मडि कल्याणे । मण्डयति, मण्डना । म्वादी मडि
परिमाणे । (१।१७६)—मण्डते, मण्डः ॥५१॥

४७. छर्दं वमने । छर्दयति । अर्चिश्चि (उ० २।१०८) इतीस्
छर्दिः, इदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्तं बुस्त आदरानादरयोः । पुस्तयति । पुस्तक,^४
२० पुस्तं लेखकम् । बुस्तयति । युस्तिः शण्डुली । बुस्त^५ कथने इति चन्द्रः
(उ० चा० घा० १०।३१) ॥५३, ५४॥

१ 'यन्तमेके इति स्वामी' इति घातुवृत्ते (शुभ ३८२) पाठः ।

२ अथ पुष्यकारः (शुभ ६८) द्रष्टव्यः ।

३ 'एत च०' पाठान्तरम्, तच्चिबन्धम्, उतरवानेकेषां घातुना विषये

२५ वचनात् ।

४ अर्धर्चादित्वात् (२।४।३१) पुष्तिः । तथा च प्रपुञ्जते कामपुत्रे १।४।७॥

५ 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त वन्वने' इति मुद्रिते वा-दपाठः (१०।३५) ।

४९. चुट संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना, चोद्यम् ॥५५॥

५०. षक षक नाशने ॥५६, ५७॥

५१. चक चुक व्यथने । चकयति । चकलकम् । चुकयति । चुकम् । चिक इति च कौशिक—चिकुम् यत्रपिष्टम्, चिकणं ५ सस्नेहम् ॥५८, ५९॥

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उत्तालयति । ताल, के' तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तल्म् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चितपूजि (३।३।१०५) १० इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिष्पक्षे कान्तात् (द्र० ३।१।१३४) तुल शब्दात् णिच् ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । द्रोलयति । द्रोला, द्रोलितः । आन्दोलितः, आन्दोलयति, प्रेक्ष्णोलयति, वीजयत्येने लोकात् ३ ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । म्यादौ (१।५७८) तुदादौ १५ च पुल महस्वे—पोलति, पुलति ५ । अस्माद् एव प्राकृतेऽर्थे णिचि सिद्धे च द्रो नैतमर्ष्येष्ट ॥६४॥

५७. बुल निमज्जने । बोलयति । बोलितम् बोलः, बोलनम् ॥६५॥

१. इतोऽमे लिङ्गिणो 'केऽण्.' सूत्रस्य (७।४।१३) सख्या निर्दिष्टा, न च २० तस्य सूत्रस्याथ किञ्चित् प्रयोजनम् । इत्स्वमाव्यमावान् । यदि सूत्रसख्या निर्देष्टव्या ऽऽभीर्त्तर्हि कप्रत्ययविवायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽमे लिङ्गिणो 'बहुनेपेत्विदर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३६२ सख्या निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्याथ किञ्चित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकायावर्धे' (१०। २९६ अरमतसखरा) सूत्रेण णिच् भवति । ३ अत्र पृष्ठ ३७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४ म्यादौ (१।०७८) अपीत्यमेवाह हीरस्वामी, न चायं तुदादियु पठति । षण् पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५ अस्मैव बलयोरनेदेन 'बूदना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

५८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मूल इति नदी
मोलयति ॥६६॥

५९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कथा-
दी । कल संख्याने (१०।२५३)—सकलयति, कलः। म्यादी (१।३३२)
कलते । केलयति, केलिः । तुदादी किल श्वैत्यक्रीडनयोः (६।६०)—किल-
ति । पेलयति, पेलम् भावकर्मणोरणिचपक्षे—पिलयते । पेल गती
(१।३६१) इत्यस्मात् पेलयते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६०. विल भेदने । विलयति । विलम्, विल्वः, विलमम् ।
तुदादी (६।६६) विलति । मिला इति कौशिकः—भेलयति, भेलः,
मिलमम् ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तिलयति । तिला^२ । तिलकम् । तुदादी
(६।६१) तिलति ॥७१॥

६२. चल भृती । चालयति । म्यादी (१।५४६) कम्पने मित-
चलयति, तुदादी (६।६३) चल विलसने—चलति ॥७२॥

६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, क्वयं
च । पाल इति चन्द्रः (१०।६०)—पाली ॥७३॥

६४. लूप हिंसायाम् । लूपयति । लूपितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः^३ । शर्त्तं माने इति
चन्द्रः^४ ॥७५॥

६६. छुट छेदने^५ । आच्छोटयति, छोटिका शुच्छा । छोटनम् ।
तुदादी (६।८२) छुटति । छुट इति चन्द्रः (चा० चा० १०।५२), छुट इति
दुर्गः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णने । पोटयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

२५ १. तथा च प्रयुज्यते—विलभं मिलम भासंनमिति वा । निरुक्त १।२०॥

२. 'तिलः' पाठ० ।

३. ताम्ररजः पाठ० ।

४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

५. 'छोट्ये' पाठ० ।

चौडपि (१०।१९८) । तुदादी पुट संश्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः,
पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पसयति । अजिहशि (उ० १।२७) इत्युः
दीर्घश्च पांसुः । मदि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. वज मार्गं संस्कारगत्योः । मार्गं^१संस्कारे गतीं च । ५
मार्गगतीं संस्कारगतीं चेत्येके द्वौ धातू इत्यन्ते^२ । घाजयति । व्रजे-
ति च्छ्र । अत एव भ्यादिना (१।१५८) सिद्धेर्नापाठि । मार्गयति ।
मार्गः । वज मार्गणसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने^३ इत्येके ॥८०॥

७१. छपि गत्याम् । छम्पयति ॥८१॥

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादीं क्षजि गति-
दानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । चकाराद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति ।
गत्यामित्यसन्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवाद्^४ । पोपदेश इति नदी—सिध्वर्तयिप- १५
ति । अत्र गती च इति दीर्गाः—श्वम्पयति, श्वम्पम् ॥८४॥

७५. ज्ञप मारणतोपणनिशामनेषु पिच्च । घटादित्वात्
(१।४४८) सिद्धे स्वार्थणिजर्थः पाठः, कर्मभिप्रायक्रियाफले^५ इति

१. स्मृत धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृत पुरुषकारे (पृष्ठ ५६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च ।

३. 'शुल्क असर्जने' पाठा० ।

४. गत्या स्वर्तशब्दस्यासम्भवादित्यर्थः । धातुवृत्तिकारस्तु 'स्वर्त' इति पपाठ
पृष्ठ (३८३) । वय तु 'गर्त' इति पाठ युक्तं पर्यायः । 'गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते'
इति दर्शनात् ।

५. पिच्चश्च (१।३।७४) इति हेतुमण्यन्तादेव कर्मभिप्राय क्रियाफल आत्म- २५
नेपद शास्त्रित, न स्वार्थेष्विच इत्युक्त चुर-धातौ स्वामिना । तेन कर्मभिप्रायेऽपि
परस्मैपदं यथा स्यादिति इह पाठ इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वैतदब्रुवा इह
आत्मनेपदविधायक्युपस्य १।३।७२ सख्या निर्दिष्टा, न तस्यापि लिबित् कर्तृम् ।

परस्मैपदं यथा स्यात्. नियमार्थं वा—क्षपयमादिवर्जं नान्ये स्वाथं-
प्यन्ता मित इति । यमादीनां मित्यमवश्यं वाच्यम्, क्षपेस्तु सौकर्या-
र्थमनुवाद इत्येके । संक्षपयति पशुम्, विक्षपयति गुरुम्, प्रक्षपयति
राजम् । आक्षतः, आक्षपितः (द्र० ७।२।२७) । विक्षप्य गुरुम्, प्रक्षाप्य
५ धर्मम् आक्षाप्य भृत्यमिति, यथाकथंचित् नोपणे । एवं जिक्षप
यिषति क्षीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वात् मित्यमित्येके, क्षतिज्ञान
योरेकार्थत्वात् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गं, चकार
किलासैव मित्यमाकृष्टुम्, चमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः
१० पारायणे^३ । अत एव न कर्ममिचमाय यमोऽपरिवेषणे (१।५५७—५५९) इति
च विरोधान्नाध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कल्कने । चहयति । चप इति चद्र^४ १६ त्यागे इत्येके,
तत्र, कथादिना (१०।२४५) सिद्धेः^५ ॥८७॥

७८. वल प्राणने । वलयति । म्वादी (१।५७६) वलति ॥८८॥

१५ ७९. चिञ् चये । चययति । इति प्रमाणत्वाद् अध्याया
नाम्^६, विस्फुरोर्णे (६।१।५४) आत्वं मित्ये किञ्चतं स्यात् ? एतदन्तं
मित्यानुवृत्तेः—चययति । अिश्चमनित्यण्यन्तत्वे लिङ्गम्—चयते,
चयति । स्वादी (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

२० ८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये क्षपादिपञ्चकात् स्वमशम
घटनदृशणादयोऽहेतौ चौरादिके णिञि न मित्सक्षाः—निशा मयते,
उदृथाटयति, एतच्चक्षो नैच्छत्^७, घटादीनां चेष्टादीं मित्वाद्,
योजनाद्वावप्रसङ्गात्—भटिति घटयति विविरमिमतममिमुखीभूत्^८ ।

१. विष्णवत् 'प्रतप्य' 'आक्षप्य' इति शुद्धं पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकथंचित्
तोपणार्थस्य स्त्रीकारात् । २. मुद्रिते चाद्रघातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।

२५ ३. 'पारायणश्याख्यानात्' पाठाः । चान्द्रघातुपाठस्य पारायणनामक
व्याख्यान पूर्णचन्द्रवृत्तमिति बोध्यम् । ४. मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते ।

५. स्मृतं घातुवृत्तौ (पृष्ठ १०५) । ६. कोऽमिप्राय इति न ज्ञायते ।

७. इयमनिष्ठा तेन स्वघातुध्याड्याने प्रकटीकृता स्यात् ?

८. अनुपलभ्यमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नघवतरणस्थानम्,
अरघट्टः ॥१०॥

८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति मुखम् ॥११॥

८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥१२॥

८४ व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येआ (१।७३६) सिद्धि ५
मन्यते । व्यय व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युद-
यति ॥१३॥

८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण^१ इत्येके ॥१४॥

८६. पुंस अभिमर्दने । उपुंसयति ॥१५॥

८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥१६॥

८८ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कना । टङ्कनम् । टङ्कः
विटङ्कः ॥१७॥

८९. धूप^२ कान्तिकरणे । धूपयति । तालव्यान्त इत्येके,
दन्त्यान्त इति दीर्घा—धूसर ॥१८॥

९०. कीट वरणे^३ । कीटयति । कीटः ॥१९॥

९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, पूण इति चन्द्रः—
तूणीरः ॥२०॥

९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । विन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥२०१॥

९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥२०२॥

९४. शुठ आलस्ये । शोठयति । शठ इत्येके ॥२०३॥

९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [केचिदेनमका-
रान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम् ।]^४ चन्द्रो भ्यादिना (१।२४०)

१. 'पूर्ण' इति धातुवृत्तौ (शुठ ३८५) पुरुषकारे (शुठ १०८) च पाठः ।

२. स्मृत धातुवृत्तौ (शुठ ३८५) ।

३. सर्वकोशेष्वित्यमेव पठपते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पुष्ट ३८५) ।

४. अयं पाठः पुरुषकारे (शुठ ६६) धातुवृत्तौ (शुठ ३८५) च स्वामिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

१६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

१७. गज मर्च' मार्ज शब्दार्थाः । गाजयति । म्वादी (११५६) गजति । 'मर्चयति' । मार्जयति । 'मार्जिता ॥१०६—१०८॥

१८. घृ स्रावणे^१ । घारयति^२ । म्वादी (११६६२) घरति । ह्रादी (३११५) जिघर्ति । घृ स्र् स्रावणे इति पूर्वो पेटु, पर स्रवणे इति दुर्ग ॥१०९॥

१९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति^१ । प्रपञ्च' । म्वादी पचि व्यक्तीकरणे (१११०७) पञ्चते, पञ्चिका, विपञ्ची, पङ्क ॥११०॥

२० १००. तेज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । म्वादी (११६२७) क्षमाया सन्—तितिक्षते, निशाने तेजत इत्याहु ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । सशब्दनमुद्रघोष । कीर्तयति । ऊर्तयति (३१३१७) इति कीर्ति ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । म्वादी (११५०५) १५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि^१ छादने । कुम्पयति । चिन्तपूजि (तु० ३१३१०५) इति कुम्पा । कुपि इति कौशिक —कुम्बा सुगहनावृत्ति —(धर्म० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुनि लुचि अर्दने । लुम्बयति । श्रवालफललुम्बिभि । २० लुम्बयति । लुम्बी, लुम्बक । लुपि इति दांगा । चाद्रे त्रयोऽपि म्वादी सिद्धा ॥११५, ११६॥

दूधत उपलभ्यत । कदाचिदत्र नष्ट स्यात् ।

१ 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२ उदधत पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

३ 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदानहार सायण (धातुवृत्ति पृष्ठ ३८५) ।

४ यत्राह सायण —'स्वामिन्कारयणमेवयादयो मन्त-तं पठति' (धातु० पृष्ठ ३८६) इति । यत्राह भकाष्टमित्यर्थे । यत्र तु स्वामिनते पकारात् पाठ, कौशिकमते तु भान्त ।

१०५ ह्य व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादौ (६।८२) चुटति ।
चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुडि^१ इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । पल्लयति । भ्वादौ—पल्लति^२ ॥११९॥

१०८. म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । भ्वादौ (१।
१२५) म्लेच्छति । म्रक्ष रोषे^३, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे^४ इति सिद्धे चन्द्र एतौ
नैच्छत् । बहुलभेदविदर्शनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादौ पाठ्याः
इति चान्द्रोऽभिप्रायः^५ ॥१२१॥

११०. ग्रीस बर्ह हिंसायाम् । ग्रीसयति । ग्रीस इत्येके । बर्ह- १०
यत्यरिम् । भ्वादौ बर्ह प्राधान्ये (१।४२३) बर्हते प्राप्यः । ॥१२२, १२३॥

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । भ्वादौ (१।४७) गर्दति । गर्ज
इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्घ अभिकाङ्क्षायाम् । गर्घयति । दिवादौ (४।१३६)
गृध्यति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः ।^६
पारायणे ह्यौ धात्वु—गुर्दयति^७, पूर्वयति । भ्वादौ पूर्वं प्रणे (१।३८१)—
पूर्वति ॥१२६॥

१. 'चुडि इति नन्दी-चुण्टयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अय-
मेव पाठो युक्तः प्रतिमाति कान्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शान् । २०

२. भ्वादौ 'इल' न क्वचित् भ्रामिना पठ्यते । तुदादौ ६।६५ तु पठ्यते ।
तोदादिके तु न भ्रामिकं निर्दिश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'म्रक्ष संघाते' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वधने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठा० ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासापाम्यवहारः' इति पाठः । भ्रामिनाम्नो-
दप्रियते ।

७. सर्वहरतलेखित्यमेव पठ्यते गुर्द भ्वादात् (१।२०) अपि पठ्यते ।
तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गुर्दते गुर्दते इत्युभयभोक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दहि' च । जस्यति, दह-
यति' ॥१२७, १२८॥

११६. ईड, स्तुतो । इंडयति । अदादौ (२।१२) ईट्टे ॥१२९॥

११७. जमु हिंसायाम् । जातिनिग्रहण (२।३।५६) इति पष्ठी
१ चौरस्वोज्जासयति । द्विवादी (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते, । पिण्डयति । म्वादी (१।१७७) पिण्ड-
ने । पिण्ड, पिण्डी । पडि इत्येक—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा,
म्वादी (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोपे । रोटयति । ग्रामरोट' । ह्येव्येनश्च'दो मरवा
१० म्वादिद्विवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट उपधाते । रुठ
इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्पयति । डिम्पयति । डमि
डिमि इति दीर्घां—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति डिम्म ॥१३३, १३४॥

१२१. दभ दिभि तिप त्रिप डिप स्तिप क्षेपे । द्वाभयति ।
१५ दिम्भयति । दमि इति नन्दी । दम्भयति । नेपयति । टेपयति । डेप
यति । स्तेपयति । डवि डिवि इति चन्द्रः*—विडम्भयति । आडम्भर,
डिम्भयति । डिम्भ शस्त्रकलह ॥१३५—१४०॥

१२२. स्तूप^१ समुच्छ्राये । स्तूपयति । दिवादी ४।१२५) स्तूपयति ।
अद गोपदेशमाह^५ तुष्टूपयति । स्तूपान्ते पर्यट्टके त्रिविधो सूत्रशते^२

२० १. 'दमि—डम्भयति' पाठा० ।

२ मुद्रिते चान्दधातुपाठे गोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति पुक्त पाठः, अथवा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्व न स्यात् ।
दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येव' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने
'स्तूपान्ते पर्यट्टके इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

०५ ४. क आह इति न प्रतीयते । चुतादौ तु मुद्रिते चान्दधातुपाठे गोप-
लभ्यते । दिवादाव् (४।७०) अपि मुद्रिते चान्दपाठे 'स्तूप' इत्येव पठ्यते ।

५. अस्माकीना तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसख्या भवति । 'वर्षे वर्षेने'
(१०।१७) इत्युपर 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पक्षि नाराते' (१०।६८)

द्विचत्वारिंशन्धातुशतम् । आद्रितः १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मनास्रो वा (१०।१५७)
इति षड्यति । आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो
धातुर्वा । अभिविधायाञ्च मर्यादायां हि प्राक्कुस्मादिति श्रूयात् ।

१२४. चित संचेतने । चेतयते । भ्वाद्वा चिती संचने (१।१४) ५
चेतनि ॥१४२॥

१२५. दामृ दाने । दाशयते । भ्वाद्वा (१।६२१) दाशति,
दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । मासायंः (१० । १९७)
दंशयति । भ्वाद्वा दशा दशने (२।७२६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते दंसित् । मासायंः
(१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुट्टम्नधारणे । कुट्टम्नं परिवारः, उपलक्षणशै-
तत् । तन्त्रयते । तन्त्रम् । स्यनन्त्रः । धवितृस्तृत्प्रिग्य ईः (७० ३।१५८)
—तन्त्रीः । धव इः (७० ४।१३६)—तन्त्रिः । तन्द्रा तन्द्रीति पृषोदरा- १५
दिच्चात् (द्र० ६।३।१०९) । ङी धात् मत्वा चान्द्राः कुट्टम्नयत इत्यभ्यु-
दात्तरन्ति ३ ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'मदि कुर्याण इति दुर्गः' इति पठ्यते । धनघोरेकत्रहं स्वामिना सूत्रमभिव्रतं
स्यात् । तेषां 'पञ्च परिमह इत्येके' इत्यस्यैव कथञ्चिन् सूत्रत्वं सम्भवति न तु परस्य,
यतो हि दुर्गः खलु कानन्धधातुपाठन्यास्याना, स सौत्तरकालिकः । वस्तुतस्तु २०
धनघ्न कश्चिदपि एकीयमत मूलधातुसूत्रेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽत्रापि
नैतन् सूत्रमिति मन्यामहे ।

१. धरम् गणनया २४१ धातवो मवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्षं
वर्षने' इत्युत्तरं पठयमानो वक्ष्यानुस्यङ्गीकृतः स्यात् । धव इतः पूर्वां टिप्पणी
द्रष्टव्या ।

२. 'सूत्रपेठ' पाठा० ।

३. 'उदाजङ्' पाठा०, सुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुट्टम्नधारणे'
इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः ।

१२९. मत्रि गुप्तभापणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणसंरलेपणयोः । स्वाशयते । यत्सृष्ट्वा
(७।४।६४) इत्यपरूपश्च । वा दान्त (७।२।२७) इति स्पष्टः स्वाशितः ।
म्वार्दी स्पश वाधने (तु० १।६२६) स्पशाति । स्पशश्चरः ॥१४८॥

१३१. मर्त्स तर्ज संतर्जने । मर्त्सयते, [नर्जयते] । लक्ष्ये
मर्त्सयति तर्जयतीति ह्रद्यते । एवं 'निशामयति, मालयति, कोटय-
ति, वधयति, निवेदयति' इत्यादि । अत एव घुरादिभूतास्वरान्विताषा-
करोद् । म्वार्दी तर्ज मर्त्सने (१।१४०) —तर्जति ॥१४९, १५०॥

१३२. वस्त गन्ध अर्दने । वस्तयते । वस्तः, वस्तिः । गन्धयते,
१० गन्धः । गन्धर्वो घोटकः ॥१५१, १५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुहंस्ते वितस्ती च
(अमर० ३।३।७) किष्किन्धा । डिष्क इति दुर्गः, हिष्कितं लक्ष्यते । म्वार्दी
(१।६०४) डिष्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१३५. लल ईप्सायाम् । लालयते । कुं^३ लालयते—कुलालः ।
म्वार्दी लल विलोते (१।२४०) ललति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुखं विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूण इति
चन्द्रः^३ ॥१५७॥

१३८. भ्रूण आशायाम् । भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशंकाया-
मित्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शठ इति नदी,
शल इति कौशिकः ॥१५९॥

१. उदात्तात्तदात्तस्वरितविराटान् इत्संशकान्तिवर्धः । काश्यपोऽप्याह—

२५ 'कार्यामात्रादेव श्रुत्या पठन्ते' । घुरादय इति शेषः (द्र० घातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठ्युदितः ।

३. नीपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे ।

१४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनिम् (द्र० दश० उ० ६।७३) यक्ष्मा ॥१६०॥

१४१. स्वम वितर्के । स्यामयते । म्यादौ स्वमु स्वन (१।५।६५) इति मित्—स्वमति, स्वमयति ॥१६१॥

१४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदादौ गूरी ५ उपमे (६।६५) उद्गूरते । अपगुरो णसुलि (६।१।५३) इत्यसावात्वं या—अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१४३. शम लक्ष आलोचने । निशामयते । वा दान्तरान्त (७।२।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवादौ (४।९४) शाम्यति । शमोऽदर्शने (२।५७८) इति मित्—शमयति रोगम् । १० लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३, १६४॥

१४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयेत् । कुत्सना । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६५॥

१४५. घुट छेदने । ऋटयते रज्जुम् । तुदादौ (६।८०) घुट-चति, वा आश(३।१।७०) इति घुटति, घुट इत्येके 'उत्त्रोडयते तुणम् ॥१६६॥ १५

१४६. गल स्त्रावणे । गालयते, उद्गालयते । म्यादौ (१। ३६४) गलति ॥१६७॥

१४७. भल आभण्डने । आभण्डनं निरूपणम् । निभालयते । ॥१६८॥

१४८. कुट प्रतापने । कोटयते ।^१ तुदादौ (६।१७१) कौटि- २० ल्ये—कुटति । घुट इति च^२, अत एव च घुट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव सिद्धम् । कूट धातुदान इति दुर्ग ॥१६९॥

१४९. वञ्जु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

१. घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कुट इत्येके इति स्वामी' पाठ उद्भियते ।

२. पुरुषकारे (पृ० ६५) घातुवृत्तौ (पृ० ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ २५ ६१८) च 'कुट्ट प्रतापने कुट्टयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेङ् दृश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमादीनामनुबन्धः प्रत्यभिज्ञानार्थम्, स पञ्चायमर्वाङ्गरी सुरादिरिति^१ । गृहिवन्धोः
प्रत्तम्ने (१।३।६९) तद्—वञ्चयते बालम्, ध्वन्यत्राहिं वञ्चयति ।
भ्वादी बन्धु गती (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिवन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।^२
वषयते । वर्षघरः । भ्वादी वृषु सेवने (१।४।६४) [वर्षति] । तर्वा-
चतुर्थादिः सामर्थ्यधारणार्थं इत्येके—वर्षयतेऽरिम् ॥१७१॥

१५१. मद् वृषिशोधने । शोधनं 'सम्पत्तिः'^३ । वृषियोग
इति मन्दी । मादयते । द्विधादी मदी ह्ये (४।१०१) मायति । घटादी
मदी ह्यंखापनयो. (१।५५२) मदयति ॥१७२॥

१५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्त्री । द्विधादी (४।१)
दीव्यति । भ्वादी देवने (तु० १।१२४) परिदेवने ॥१७३॥

१५३. गृ विज्ञाने । गारयते । तुदादी निगरणे (६।११०)—
निगिरति । क्रञ्जादी शब्दे (१।२७) गृणाति । कृ विग्न इति चणः ॥१७४॥

१५४. विद् चेतनाख्यानविवादेषु । वेदयते सुन्नम्, आवे-
१५ दयते कथाम्, मवेदयते धादिनम् । अदादी (२।५९) वेत्ति, द्विधादी (१।६२)
विद्यते । तुदादी (६।१३२) चिन्दति, चिन्दने । रुधादी (७।१७) चिन्दे
॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषला^४ । पदे

१. धातुवृत्तिषु 'क्त्वापामिद्भिल्यार्थमनित्यणिति लिङ्गपूर्वात्तुव'।

२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'वृत्तिसोधने तर्पणशुद्धौ'
इति स्वामिनाम्नोद्भिषते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्भिषतेऽय पाठः ।

४. वृषणशब्दो हि द्वयर्थकः—धर्मात्मिवाची धर्मार्तिमवाची च । तथा कोऽत

२५ निवृत्ते—वृषलो वृषरीटो वृषरीखो वा (३।१६) । धर्मात्मिवाची 'वृषादिग्यणित्'।
इत्यादिभेदेन (१।१-६) सूत्रेण सिद्धयति । मुद्रागवतेऽसकृद् चापक्येनोन्वयार्थमात्रं
वृषलपद धर्मात्मवाप्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजान निन्दपदेन
'वक्तुमुचित मन्वते ।

मनतीति चन्द्रः^१ । दिवादी (४।६६) मन्यते, तनादी (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१५६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जालमः । याव्यम् ।
अदादी मिश्रणे (२।२५) यीति । क्रयादी घञ्घने (९।७) युनाति । युञ्
उत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१५७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्^२ । कुस्मेत्य-
स्मान्नाम्नः प्रातिपदिकाणिञ् या भवति । यद्वा—कुस्ममिति
प्रकृत्यन्तरं दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयतेः—(१।६७८) परिखादिवद्^३ अन्येष्वपि
दृश्यते (३।२।१०१) इति उपस्यः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङ्
कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः १०
क्रिषि (द्र० ३।२।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मनाम्नो
वेत्युच्यते? इति चोदित्वा परिहरति—कुस्मयतिरकारितः इति । फोर्नाम्ना
सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुत्सितं स्मयते इति
तिङ्ग उपपद्यते (२।२।१६) इति । तत्र च स्मयते कु इत्यपि प्रयो-
गानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अथाण्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भाषा- १५
यामेतद्रूपं भवेत्, केन निर्वायत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते
प्रकुस्मयते, विकुस्मयत^४ इति.....ते प्राग्भातोः (१।४।८०) इति,
कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या^५ । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतद्विहितं स्यात् ।

२. इदम्, अग्रे च स्थूलाक्षरेषु मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि २०
पूर्ववृत्तोचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्य च कृत्स्नः पाठः—“कुरमनाम्नो वा, कुरममिति
दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातु-
वृत्ती त्वेवं पठयते—“कुरमनाम्नो वा, कुरममिति दृष्टम्, कुरमयतिरकारितमिति,
फोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे त्विदम्
पठयते—“कुस्म कुस्मयते, कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः ।” २५
सिद्धान्तकौमुद्या नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिखाशब्दे दृश्यते कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽग्रे कश्चित् पाठश्च्युतः ।

५. कस्येय व्याख्येति न शक्यते ।

णिलोपे कुस्म्यत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चके इत्यपि कुस्मियाञ्चके इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति वा, चुकुस्मायिपते कुसिष्मयिपते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव । न तु स्वार्थनिर्देशं

५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिवन्धनाः कारकप्रत्ययाः कर्तव्याः । अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२। २६ वा०) अपि णिञ् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५)

इत्यनेन सिद्धः ? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम् । दुर्गस्तु कुस्मयन इत्यपाठीत् । कुस्मेति

१० धातुर्मतिदृष्टं बुद्धयोत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥

चतुर्विंशतिषुषु सर्गत्रिंशताधातुमिराकुस्मीयपर्यटकः ।

१५८. चर्च अध्ययने । चर्चयति वेदम् । चिन्तिपूजि (३।१।

१०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे । बुक्कयति श्वा । भ्वादी (१।८७)

१५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे^१ । प्रतिशब्दयति गिरिः-

'प्रतिश्रुत्कामा^२ऽऽविष्करोति' इत्यर्थः । विशब्दयति । योगविभागादाविष्कारे चेत्यनुपसर्गादपीति नन्दी—शब्दयति । दीर्गाणां शब्द इत्यर्के सूत्रम्, शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत उपसर्गाद् आविष्कार इति । अन्तः^३ प्रातिपदिकादा-

२० त्वर्थे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने । कणयति चक्षुः । कणः । भ्वादी

(१।३०२) कणति । मित्त्वात् (द्र० १।५३५) कणयति ॥१८२॥

१. धातुवृत्तौ त्वेव पाठ उद्भिष्यते 'अथ स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च.....'

२५ (पृष्ठ ३६०) ।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्भिष्यते (पृष्ठ ३६०) ।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपदेशे धातुव्याख्यान एवोक्त स्यात् ।

१६२. जमि नाशने । जम्भयति, जम्भयते । म्वादी जम
जमि जम्भने (११२७३)—जम्भते, जम्भते । 'ज्भो जम' इत्याह ।
रश्मिजमोरचि (७११६१) इति जुम—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. पूद आस्रवणे^१ । सुदयते । पाते च कञ्चित्—निसूद-
यति । म्वादी क्षरणे (११२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥

१६४. जस ताडने । जातिनिग्रहण (२१३१६) इति चौरस्यो-
जासयति । दिवादी (४११०५) जस्यति । जसि (१०१११४) इत्युक्तम्—
जस्यति ॥१८५॥

१६५. पश वन्धने । पाशयति । म्वादी पशति,^२ पशते ।
उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥

१६६. अम रोगे । आमयति । म्वादी अम गत्यादिषु (११३१२)
अमति । घटादी अम रोगे^४ अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः^५ ।
आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे^६ । उच्चाटयति । स्फोटयति । म्वादी
(११२२६) स्फोटति । तुदादी (६१७८) स्फुटति ॥१८८॥

१६८. घट च । १६९. हन्त्यर्थाः । चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः,
पने हन्त्यर्थे णिचमुत्पादयन्ति ।^७ उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

१. सुदिते चान्द्रधालुपाठे नोपलभ्यते ।

२. 'आप्रवणे' पाठा० ।

३. स्वामी म्वादी (११६२६) तालव्यान्त न पपाठ, ऐक्यां मते 'पप' २०

इत्याह ।

४. घटादी 'न कम्यमिचमाम्' (११५५६) सूने निर्दिश्यते, 'अम रोगे'
इत्येव न कञ्चित् म्वादी पठ्यते ।

५. अस्यामिप्रायो न ज्ञायते ।

६. 'भेदने' इत्युद्भिद्यते पुरुषकारे (१४ ६२) ।

७. अत्र पुरुषकारे भ्रुवान् पाठभेदो दृश्यते । तथाहि—'वीरस्वामी तु चट
स्फुट भेदने । चाटयति, स्फोटयति । घट च—घटधातुश्च भेदने वर्तते । हन्त्यर्थाः
हन्त्यर्थाश्च घातवो णिचमुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः ।

टयति । अन्ये^१ तु चट इति घात्फुटौ—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यन्, अन्यत्र म्वादिः उच्चटयति । कीञ्चतु हन्त्यर्थाः स्वार्थे चेत्याहुः—घाटयति, लोटयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदौ हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः, पठ उषाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-

५ म्वादीं (१।५१०) घुत्तार्थस्तुल्यो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१)

चक्रो दिवु परिक्रान्ते^२ इत्येष निद्धिमाह^३ ॥१९०॥

१७१. अर्जं प्रतियत्ने । प्रतियत्नः संस्कारः । अर्जयति ।

म्वादीं अर्जं सर्जं अर्जवे (१।१३८)—अर्जति ॥१९१॥

१७२. घुपिर विशब्दने । विशब्दन विशिष्टशब्दकरणम् । उद्घोषयति । विशब्दन इत्येके । अपघोषयति घापम्, अपहुत इत्यर्थः । इत्त्वमनित्यप्यन्तवे लिङ्गम्—अघुपत्, अघोपीत्, अजुघुपत् । घुप विशब्दने इति कौशिकः । म्वादीं (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आडः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः^४, आक्रन्दयति ।

१५ अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लप^५ शिल्पोपयोगे । लापयति । भ्रमादिना तद्धनो-
तीत्यर्थः । अन्यत्र लपति, लप्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कौशिकः—
लाशयति ॥१९४॥

चट स्फुट घातु द्वौ घट च घातुस्त्वयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः खिचमुत्पाद

२० पन्ति' इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकाट्यनस्येति पुत्रकारः (पृष्ठ ६२) ।

२. 'परित्यक्तजन' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिक्रान्ते' इत्यपि घातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ।
अयं घौरतरङ्गियाम् (१०।१५२) सूत्रे पठयते ।

४. अत्राह घातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुपिः क्रन्द सातत्ये
चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अत्र पुरुषकारघातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकारादयः स्वामिमेते 'लत' इति
दन्त्यं पठित्वा 'लप' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्' इति पठन्ति (पृष्ठ—पु० ११९,
धा० १११, प्रौ० ६१८) ।

१७५. भूप अलंकारे । भूपयति । भ्वाद्वा (१।४५५) भूपति ।
तसि भूपति दुर्गः*—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने* । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६।१३३)
मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, अर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा । ५
भ्वाद्वा (१।४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आक्षापयति भृत्यान् । क्षापितः क्षापना ।
अन्यत्र (९।३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे धिवेचन
इत्यन्वे । भाजयति, भाजी* (द्र० ४।१।४२) अन्यत्र (१।७२५) भजति, १०
भजते ॥१९९॥

१८०. शृघ अप्रसहने । अप्रसहनम् = अमर्षः । प्रसहने = अमि-
भवे इत्येके । शर्घयत्यरिम् । अशशघत्, अशीष्टघत् । भ्वाद्वा शृघु
शब्दकुत्सायाम् (१।५०६)—शर्घते, तथा शृघु मृषु उन्दे (१।६१३)—
शर्घते, शर्घति ॥२००॥

१५

१८१. यत् निकारो*पस्कारयोः* । निकारः* स्वेदनम् ।
यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राज्ञा छिद्रम्, छादय-
तीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिधिम्ब्रयति, प्रनियातना = प्रतिधिम्ब्रम् ।
भ्वाद्वा यती प्रयत्ने (१।२६) यतते । निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने—निर्यात-
यत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यधने उपलक्षणम् ॥२०१॥

२०

१. इत्येव भ्वाद्वा (१।४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठा० ।

३. 'अमिलापी' इत्यधिकं क्वचिन् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिमत्र इति च श्रीरम्बामी'
इति पुस्तकरोद्घतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमार्या 'स्वामी तु
निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिमत्र इति व्यापद' इत्याह
(पृष्ठ ६१८) । एव धातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्वेष्वान्यः
पाठ उपलभ्यते ।

२५

५. 'निकारोपस्कारयोः' पाठा० ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणेपु'। वासयति, वासना, वास-
यति वृक्षम्, वासपत्यरिम्, हन्ति इत्यर्थः । म्वादी (१।७३३) वसति,
अदादी (२।१६) वस्ते, वस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये । विचारयति । विचारणा हि सति संशये
५ भवति । चर अतंशय इति दुर्गः । अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने । च्यावयति । म्वादी (१।६८२) च्यवते ।
च्युस सहन^२ इति पके, हसने च इति पके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनम् मिथीकरणम्^३ । भाव-
यति दध्नीदनम्^४ । अनित्यत्पन्तत्त्वार्यम्पद्यमी । विकल्कने इति नदी—
१० भावयेद् प्राक्षान्तपः, भावितम् । भू प्राणावात्मनेपदी (१०।२३१) विभाषा
णिच्—भावयते, भवते । भू सहापाम् (१।१) भवति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये । तादर्थ्यम् उद्देशविषयम्^५ । कल्पयति
देवताभ्यो हविः, संकल्पयति । म्वादी वृषू सामर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते
तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके । अत एव भू वृषू अवकल्कने इति दुर्गः । अन्तो ज्ञाय-
१५ प्यवकल्कने=चिन्तन इति ध्यात्यत्^६—सम्भाषयति, अवकल्प-
यति ॥२०६॥

१. 'स्नेहच्छेदावहननेपु' पाठः ।

२. 'हानो' पाठः ।

३. उद्घनम्—धातुवृत्तौ (श्रु ३९२) पुरयकोरे (श्रु १२) च ।

४. 'भावयति शीरेण घृतम्' इति पुरुषकोरे पाठः (श्रु १२) ।

५. अत्र पुरुषका इत्यमुद्भिषते—'इवामी तु कृपेयोऽर्घ्येऽतदर्थमाह इति
व्याख्यामत्रकल्पयति इत्युदाहरणं च सामर्थ्यं भवति इति व्याचष्ट' (श्रु १२, ११) ।
धातुवृत्तौ (श्रु ३६२) प्रौढमनोरमायां (श्रु ६१९) चैवं रक्षामिपाठो निर्दिश्यते—
'शीरेणामी तु कृपेनादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्ये इति मन्तुनस्य मुनेऽर्थे मिथीकरणे,
२५ अथवा तदर्थेन वऽपिः पठादर्थ्ये । तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः, तस्मिन्नि
देषा व्याख्ययत्' इति ।

६. आन्ध्रभाषायां नैवेमी धातु पठन्ते । कुत्र अन्धेऽपि व्याख्या-
त्यापि विषयादेव ।

१८७. रग लग आस्वादने^१ । रगयति, लगयति । अन्य-
त्रार्थे घटादी रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति।
रगयति, लगयति । रक लकेति चन्द्रः,^२ आसादने^३ इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्चु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्चयत्य-
र्यान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । म्वादी यञ्चु गती (१।११९)—अञ्चति ॥२०८॥ ५

१८९. लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उल्लिङ्गयति, लिङ्गम् ।
म्वादी लिगि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
म्वादी मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उञ्छे । क्रञ्चादिः (९।५६) पवायं स्वार्थणिजयः १०
पठित इत्युदित्वम्—धासयति, धस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्धासयति, उद्धन्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । म्वादी मुच कल्कने
(१।१०५)—मोचते, तुदादी मृच्छ मोचणे (६।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । श्वद संवरणे (१०।२००) इति
वक्ष्यति, आ पतस्मात् इत ऊर्ध्वे सकर्मकाणिच् क्रियते^४ । शाकटायन-
स्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह^५—आस्वादयति दधि, अन्यत्र म्वादित्वात्
(१।१८) स्वदते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

१. 'धाञ्छादने' पाठा० । २०

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दीर्गधातुपाठस्यास्मद्वस्तलेखे नायं धातुः पठ्यते ।
यतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न ज्ञायते ।

४. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपदे 'आङ्पूर्वात्
स्वदेः सकर्मकाणिञ् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्दधिरे (पृष्ठ-पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काराकृत्स्नः 'श्वद आस्वादेन, आस्वादः सकर्मकात्' इति पठन्
(पृष्ठ २८१) नायमभिविधावाद् इति स्पष्टमुद्योषयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१९४. ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति [फलम्] । ग्रस वारणे इति दुर्गः—
ग्रासयति मृगान् । वारणे इति नदी, ग्रहणे इत्येके । अन्यत्र (४।९) ग्रसति
ग्रस्यति ॥२१२॥

१९५. पुष धारणे । पोषयत्याभरणान् । भ्वादी (१।४६२)

५. पोषति, दिवादी (४।७३) पुष्यति, कचादी (९।६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१९६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दाल्मिः ।
भ्वादी दल विशरणे (१।३६६)—दलति, मित्वाद् (द्र० १।५५२ व्याख्या-
नम्) दलयति ॥२१४॥

१९७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि

१० कुशि त्रसि दसि दशि घटि रवि लधि अहि बहि महि गुप् धूप

विच्छ चीव बर्ह बन्ह पुथ लोक लोच राद कुप तर्क वृत्त वृष्टु

भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्थाः^१ णिच्मुत्पादयन्ति । पाटयति,

फलपाटि (उ० १।१८) इति पटुः, भ्वादी (१।१९८) पटति । एषां गणान्तरे

पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिज्विकल्पार्थः, इहैव पठितास्तु न्याय्यविकर-

१५ पान् प्रत्युदाहरन्ति—ग्रसति, कुंसतीति । पोडयति, तुदादी (६।७२)

पुटति । रोडयति, लोडयति, भ्वादी (१।४९७ पाठा०) रोडते, लोडते,

दिवादी लुट प्रतिपाते (४।११६) लुडयति । तुञ्जयति, भ्वादी

(१।१५४) तुञ्जति । पिञ्जयति अदादी (२।२० पाठा०) पिञ्जते ।

लञ्जयति^२, लञ्जति । लुञ्जयति, लुञ्जति । अञ्जयति, रुधादी

२० (७।२६) अञ्जते, व्यनक्ति । कुंसयति, कुंसति, मुकुंस, मुकुंशः ।

कुंशयति, कुंशति । ग्रंसयति, ग्रंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति,

भ्वादी दंश दशने (१।७१६) दंशति । घण्टयति, घण्टति, घण्टा ।

रङ्गयति, लङ्गयति, भ्वादी (१।७५) रङ्गते, लङ्गते । अंहयति,

बंहयति, मंहयति, भ्वादी अहि गर्तो, बहि महि वृद्धौ (१।४२१, ४२०)—

२५ अंहते, बंहते, मंहते । गोययति, घूपयति, विच्छयति, भ्वादी (१।२८०,

१. अनाह धातुवृत्तिकारः—'तथा च क्षीरस्वामी—माता दीविरातो येषां ते
मातायाः इति' (पृष्ठ ३६३) । नात्राप पाठ उपलभ्यते ।

२. तस्मात् पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायति, शुष्पुपविच्छ (१।१।२८)
 इत्यायः। चीवयति, भ्वादी चीव आदाने (४० १।६२८)—चीवति ।
 घर्हयति, घल्हयति, भ्वादी बर्ह बल्ह प्राधान्ये (१।४२३)—घर्हते, बल्हते ।
 पोषयति, दिवादी पुष हिंसायाम् (४।११)—पुष्यति । विलोकयति,
 आलोचयति, भ्वादी (१।६३, २००) लोचते, लोचते । नादयति, भ्वादी ५
 (१।४५) नदति । क्षोपयति, दिवादी (४।१२६) कुप्यति । तर्कयति,
 वितर्कः, तर्कितः । घर्तयति, घर्धयति, भ्वादी (१।४०४, ४०५) घर्तते,
 घर्धते । अन्ये मज्जिपिसिलडिहृदितडिनयादीन् पठन्ति—मञ्जयति, रुधादी (७।२१)
 भनक्ति । पिसयति, पिसति । लण्डयति, लण्डति । बृंहयति, भ्वादी
 (१।४८५) बृंहते^१ । ताडयति, तडति । नाटयति, नटति, भ्वादाचारमने- १०
 पदीति नदी—नटते । पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे षिचगुत्पादयन्ति नामार्थाद्येति
 पारायणम्—भासयति दिवाः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति ।
 पणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तरार्थः ॥२१५, २१६—२४९॥

११८. पूरी आप्यायने । पूरयति, दिवादी (४।४१)
 पूर्यते ॥२५०॥ १५

१२२. रुज हिंसायाम् । रोजयति । तुदादी रुजो मन्ने (६।१२०)—
 रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद् संवरणे^१ । स्वादयति, सिस्वादयिषति (द्र० ८।
 ३।६२) । भ्वादी ष्वद चात्वादाने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥

सकर्मकपर्यट्टकः । षष च द्विचत्वारिंशतिष्वेषु सप्तसप्ततिर्धातवः । २०

२०१. आ धृपादा । धृप अग्रसहने (१०।२३८) इति वक्ष्यति,
 आ एनस्माद् इत् उत्तरेभ्यो णिञ् घा भवतीत्यधिक्रियते । पक्षे
 न्याप्यो विकटणः शप् । इह निपमेव णिचो विकल्पः । अनित्यण्यन्त-
 र्थं तु यथालक्ष्यम्, फञ्चिद् विकल्पार्थम् ।

२०२. युज पृची सम्पर्चने^३ । योजयति, योजाने, दिवादी २५

१. भ्वादी परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'इदति' इति एषु स्यात् ।

२. उद्धृतं धातुश्लो (१४ ३९४) ।

३. 'सम्पर्चने इति घोरस्वामो' इति पुढपकारः (४० ५२) ।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ पृची सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

- २०३. अर्च पूजायाम्^१ । अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. सह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलेमभ्यः परिमवम् (समापित—६३१) भ्वादौ (१।५९.०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।११) ईते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलालयति,^२ विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा^३ इति व्यवस्थितविभाषात्वाद् विलम्बनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येतायो, विलम्बनादावेवात्वं पुक् च—कस्त्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः समाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति १५ तद्, स्नेहविपादने^४ वृक् (तु० ७।३।३६) घृतं विलीनयति । दिवादौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते क्रधादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२०) व्याख्याने) वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृञ् आवरणे । आवारयति; आवरति, आवरते ।

२० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, क्रधादौ वृळ् सम्भक्तौ (६।४२) वृणीते^५ ॥२६०॥

२०९. जृ वयोदानौ । जारयति, जरति, जारणा । दिवादौ (४।२०) जीयति, जीर्णः । क्रधादौ (९।२४) जृणाति । जि इति च नन्दी-ज्जाययति, ज्यति, क्रधादौ जिणाति ॥२६१॥

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या चुरादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठः० ।

३. कुत्रत्य सूत्रमिति न स्थापते । पाणिनीय तु 'विभाषा लीयते.'^६ (६।१।५२) द्रष्टव्यम् ।

४. 'विपादने' पाठान्तम् ।

५. 'आवारयति.....वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उद्धृतः । तत्रैव चेतोऽपि 'तुदादौ वृळ्-संभक्तौ प्रियंत इति' इत्यधिक पठ्यते, तदत्र नारित ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति ।
रुधादौ (७।४) रिणक्ति^१ ॥२६२॥

२११. शिष अस्वर्षोपयोगे । अस्वर्षोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् ।
शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति,
विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष विशेषणे (७।१४) विशिनष्टि,^५
व्यशिशत् ॥२६३॥

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप ह्य संदीपने^२ । तर्पयति, तर्पति । दिवादी ह्य प्रीती
(४।२६) तृपयति । स्वादौ तृप्नोति^३ । दर्पयति, दर्पति । दिवादौ (४।८७)
हृपयति । चृत छृदेत्येके-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५, २६६॥^{१०}

२१४. दमी भये । दमयति, दमति । क्रयादौ दमी मन्थे—
हृम्णाति^४ ॥२६७॥

२१५. छद संवरणे^५ । छादयति, छदति । अर्जने घटादिः
(१।५५०)—छदयति ॥२६८॥

२१६. श्रथ हिंसायाम् । श्राथयति, श्रथति । शन्धेत्येके—^{११}
श्रन्थयति, श्रन्थति ॥२६९॥

२१७. मी गतौ^६; मनने । माययति, मयति । दिवादी (४।२७)
मीयते, क्रयादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । काथयति, कथति । म्वादी (१।५३९)
मित्—कथयति ॥२७१॥^{२०}

१. इतोऽग्ने 'रिङ्क्ते' इत्यधिकम् ।

२. उदधत् घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. क्षीरस्वामी स्वादौ हृपयतुं न पठति । काराङ्गस्ते (पृष्ठ २२२) दौले
च घातुपाठे 'धिवि ह्य प्रीणने' इति पठयते । पाणिनिः शुम्नादिषु (गण० ८।४।
३६) तृप्प्रोतिशब्द पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युवतः प्रतिमाति ।^{२५}

४. क्षीरतरङ्गिण्यां क्रयादौ दमी मन्थे न पठयते । बुधादौ (६।३५) पठयते,
तेन दमति इति युक्तम् ।^५ अथ १।१३७ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

६. उदधत् पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
भ्यादौ शीक सेचने (१।६२)— शीकते, अशिशीकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिंसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधादौ (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

५ २२१. आङः पद पद्यर्थे । पद्यतेर्यो गतिः । आसादयति,
आसदति, घासीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुप परितर्षणे^१ । जोपयति, तुदादौ जुषी प्रीतिसेवनयोः
(६।१०)—जुपते ॥२७७॥

१० २२४. धूञ् कम्पने । धूनयति, 'घावयति' इत्येके^२ । घवते,
घवति, धूनितः । स्वादौ (५।१०) घुनोति, घूनोति । तुदादौ (६।९८)
घुवति, ऋघादौ (९।१६) घुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीञ् तर्षणे । प्रीणयति,^४ प्रीञ्धूजोर्बुक् च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ बा०) प्राययति इत्येके, प्रयते, प्रयति, प्रीणितः
१५ दिवादौ प्रीङ् प्रीती (४।३४)—प्रीयते, ऋघादौ (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. अन्ध ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । अन्धयति, अन्ध-
यति । अन्धति, अन्धति । भ्यादौ अथि शैथिल्ये, अथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)
अन्धते, अन्धते । ऋघादौ (९।४४, ४६) अन्धनाति, अन्धनाति ॥२८०, २८१॥

२० २२७. आप्लृ लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वादौ व्याप्तौ (५।१७) आपोति । आप्तम् ॥२८२॥

१. इ० 'अभिषेदेत्' काश्यप संहिता (शृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्षणे परिवसिक्रियायाम् इति क्षीरत्वामी' इति पुरुषकारे (शृष्ठ
११७) धातुवृत्तौ (शृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भिद्येते, तच्च नाम इत्येते ।

२५ ३. उद्भूत पुरुषकारे (शृष्ठ ३४) ।

४. स्यत् पुरुषकारे (शृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (शृष्ठ ३६५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्त्वा, तनिवा, मितान्तम् । तनादीं तनु विस्तारे (८।१) तनुते) तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं भिषकममाहुः^१-प्रतानयति, भानानयति, प्रततति । वन धम्भोपहितयोरिति चात्र पाठमणम्-घानयति, उपसर्गाच्चातयति, तच्च भ्वादीं वन शब्दं (१।३।१) इत्येव ५ सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. वद् संदेशने । वाद्यति, वदति*, वद्यते । भ्वादीं (१।७३९) वदति, वदते,^२ यजादित्वाच्च (६।१।१५) संप्रसारणम्—उद्यते । चन्दो वचेत्यपाठीत्* ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वादीं^३(१।६९८) १० मीमांसते ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा^४ । सम्भाषयते, सम्भवते, इत्यभभूत् । भुवोऽवकल्कने (१०।१८५)—भाषयति, भ्वादीं (१।१) भरति पाठादेव सिद्धे पाषचनमणिवृत्संनिधौऽपि तदर्थम्—याचितारच न. सन्तु दातारच भवाम्हे^५ ॥२८६॥ १५

२३३. चच भाषणे । चाचयति, चचति, चाच्यते, चच्यते ।

१ 'चकाराद् विभाषामाह' पाठा० । यत्र 'चकारो निष्कृत, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।३६) द्रष्टव्यः । यथा 'पश्चिमात्स्यमृगात् हन्ति, परिपय च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकासुरोभेन चकार भ्रम मिथ्या तिष्ठते प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कश्चविच्छ्लोकवद्- २० वातुपाठस्योरा प्रतीचते, तदत्रोभेनेव चात्र चकारो देर्घ्ये' इत्यत्र प्राक् पठ्यते ।

२. 'शशादपनि, सतदति' पाठा० ।

३. भ्वादीं परमैषदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव पुनतम् । पाठुहत्त्वे पाठुपाठे दस्यपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. ङापाठीदिति न शक्यते ।

५. इतोऽमे 'विचारे' इत्यजिषम् ।

६. सर्वकोटेषु विद्यमान, चौरस्वामिना च श्याडपायमान 'वा' वद तिक्वि शोन मानदा निष्काशितम् ।

७. धामनेपद म्वात्त मपन्वेन निघाहव पुनवरारे (पृष्ठ १२) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
म्यादौ शीकृ सेचने (१।६२)—शीकते, अशीशीकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिंसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधादौ (७।२४) हिनसति ॥२७३, २७४॥

५ २२१. आङः पद पद्यर्थे । पद्यतेर्यो गतिः । आसादयति,
आसादति, १ आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्षणे १ । जोषयति, तुदादौ जुषी प्रीतिवन्नयोः
(६।१०)—जुषते ॥२७७॥

१० २२४. धूज् कम्पने । धूनयति, 'घावयति' इत्येके १ । घवते,
घवति, घूनितः । स्वादौ (५।१०) धुनोति, घूनोति । तुदादौ (६।९८)
धुवति, कचादौ (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीज् तर्षणे । प्रीणयति, ५ प्रीज्भ्रुजोर्दुक् च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रयते, प्रयति, प्रीणितः
१५ दिवादौ प्रीङ् प्रीती (०।४।३४)—प्रीयते, कचादौ (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. अन्ध ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो वन्धनम् । अन्धयति, ग्रन्थ-
यति । अन्धति, ग्रन्थति । भ्रादौ अथि शेषित्थे, अथि कौटिल्ये (१।२६, २०)
अन्धते, ग्रन्थते । कचादौ (९।४४, ४६) अथ्नाति । ग्रन्थ्नाति ॥२८०, २८१॥

२० २२७. आप्ल लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वादौ व्याप्तौ (५।१७) आप्नोति । आप्तम् ॥२८२॥

१. इ० 'अभिषेदत्' वाश्यप संहिता (पृष्ठ ४२) ।

२. 'परितर्षणे परितर्षिक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ
२१७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भिषेत्, तच्च नात्र दृश्यते ।

२५ ३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३४) ।

५. स्थतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपहरणयोः । तानयति, तनति, तन्ना,
तनिना, नितान्तम् । तनाद्दी तनु विरुतः (८।१) तनुने, तनोति, तनः ।

२२९. उपसर्गाच्च दीर्घ्ये । चकार भित्कम्पदु-^१-प्रगानयति,
भातानयति, प्रतनति । वन मञ्जोरिगंनयोरेति च-^२त्र वापपन्-^३पानयति,
उपसर्गाच्चूदानयति, तद्य भ्याद्दी वन शब्दे (१।१।११) इत्येव ५
सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. घद संदेशने । घाद्यति, घद्यति^१, घघने । भ्याद्दी
(१।७३९) घद्यति, घद्यते,^२ यजादित्त्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—
उघते । चन्द्रो बभेत्पपाठीत्^३ ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्याद्दी^१(१।६९८) १०
मीमांसने ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तायात्मनेपदी या^१ । सम्भाषयते, सम्भाषने,
इत्यम्भूत् । भुजोग्ग-^२शब्दे (१०।१८५)—भाषयति, भ्याद्दी (१।१)
भाषति पाठादेव सिद्धे वाच्यनमणिचसंज्ञियोगेऽपि नटपंम्—
याचिताश्च न त-^३नु दाताश्च मयाम्^४ ॥२८६॥

११

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

जयः खंदेशे चुरादिमाह । अदादौ (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-
चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य, सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । म्वादौ (१।४२२)
गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति । मृग अन्वेषणे
(१०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कंठति । म्वादौ
(१।१६७) उत्कंठते ॥२९०॥

२३७. मृज्जू^३ शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-
१० ना, मार्जिता, रसाला चेति श्लोकः । अदादौ (२।६१) संमार्ष्टि, न
लुमताहस्य (१।१।६१) इत्यस्यानित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृप तितिज्ञापाम् । मर्पयति, मर्पति । दिवाद्दौ (४।५४)
मृप्यति । केचिद् अमुमदन्तचौपजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति^३—मृप-
यति, मृपति ॥२९२॥

१५ २३९. धृप अप्रसहने । अप्रसहनमभिमवः, अत एव प्रसहन
इति युक्तम्^४ । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । स्वादौ विधुषा
प्रागल्भ्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तत्रिंशत्सूत्रेषु चत्वारिंशत्पाठुभिर्तापृषीयपर्यटकः ।

२४०. अदन्ताः । इत आ गणान्ताद् इत्संज्ञानियेधार्थम्-
२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यल्लोपस्य स्थानि-
फत्वाद् वृद्ध्याद्यभावः—कययति, कयकः, बहुवचनाद्^५ वदितजिप्रभ-

१. इतोऽमे 'सस्कारे च—मार्गयति वाससी' इत्यधिकं वदित् ।

२. 'मृज्जू इति धीरस्वामी, प्रकारोऽदर्थे इति च' इत्युदघृत्य प्रत्याख्यात-
वान् पुरुषकारः—'तच्चिन्त्यम्—मृजेति निदादिनामाद् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

२५ 'वकारोऽदर्थः' इति नाम् पठ्यते ।

३. 'अधादन्ताः' इत्युत्पत्नानन्तमित्यर्थः । ४. 'इत्युक्तम्' पाठः ।

५. 'अधादन्ता' इति सूत्र इति शेष । नादन्ताद् मृ इति कारादन्ताः
प्रतिजानन्ते । (६।० धातुः २८२) ।

तीनाम् (१०।३०५, ३०६) अकारान्तागमो भवतीति द्रमिडाः—घण्टापयति, लज्जापयति ।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्, अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेटुः । कथयति । अल्लोपात्परापि वृद्धिर्नास्ति, परशब्दस्येष्टवाचित्वान् (१।४।२ भाष्ये) चिन्तपूजि (१।३।१०५) इत्यङ्—कथा—शेरनिटि (६।४।५२) इति लोपः, कथकः, संकथय्य, त्यपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यत् । अचकथत् सन्बल्लघुनि (७।४।६३) इति नास्यग्लोपित्वात् । कथमचीकथत् ? प्रकृत्यन्तरं^१ अन्वयम् ॥२९४॥

२४२. वर ईप्सायाम् । कन्यां वरयति, वरः । चुरादि-वृजो (१०।२०८) वारयति, चरति, वरते, स्वादाँ वृञ् वरणे (५।६)— १० वृणोति, वृणुते, ऋचादाँ वृङ् सम्मफी (९।४२) वृणीते ॥२९५॥

२४३. गण संख्याने । गणयति । ई च गणः (७।४।९७) अजी-गणत्, अजगणत् । गणकः, गणिका, गणः, गणना, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगामापणे^२ । शठयति, श्वठयति । भ्वादाँ शठ केठवे (१।२३६)—शठति, हेतौ शठयति, श्वठ गतौ (१०।२६) इतीहल्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥

२४५. पट वट ग्रन्थे । ग्रन्थो वेष्टनम्^३ । पटयति रञ्जुम, घटयति । पटादिदण्डके (१० १९७) पाटयति । भ्वादाँ वट पट गतौ वट वेष्टेन (१।१९८, २०२) पटति; घटति, हेतौ—पाटयति, वाटयति ॥२९९, ३००॥

२४६. रह त्यागे । रहयति । विरहः । (१।४८३) रहति, हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृत प्रक्रियाकोमुद्ग्राम् (पृष्ठ २६५) ।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगामापणे सम्यग्बचनक्रियायामिति धीरस्वामी' इति धीरपाठमुद्घरति (पृष्ठ ६६) । न च तथात्र दृश्यते । युक्तश्चायमेव पाठः । २५ काशाहल्लनदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगामापणे' इति पेटुः (काशा० धातु० पृ० २८२) ।

३. रष्टनं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६७) च ।

२४७. रहि गतौ । रंहयति, रंहापयति । भ्वाद्गौ (१।४८४)
रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे । देवोऽभ्रम् । गदिर् इक्षितपौ
धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्धयुक्तम्, अणिरूपज्ञे गस्तादिरूपा-
५ दर्शनात् । अत एव स्तन^१ गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० पा० भा० १०।८३) ।
स्तनयति, गदयति, अजगदत् । स्तनिहविषुषिगदि (उ० ३।२९) इति षेरित्नुच्
स्तनयित्नुः, गदयित्नुः । भ्वाद्गौ (१।३।१०, ४३) स्तनति, गदति, हेतौ
स्तानयति, गादयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा । पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत् ।
१० सृष्टिशब्दिगति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतयालुः । भ्वाद्गौ (१।४८०)
पतति, अपपत् । अये पत ऐश्वर्ये इति षेठुः, वाच्यस्मृतैरुक्तेदार्षः,
वावृत्तुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात् । गतान्तिव, अर्थानिर्देशात् । क्तार्थोऽप-
मिति चन्द्रः । भ्वादेशादिश्चातुपसर्गस्य पशे शिच्यदन्तत्वतिथिसिद्धे—पश-
१५ यति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति । पशोऽनुपसर्गाद् वादन्त इत्युक्ते—
पशयति, पाशयति । मूर्धन्यान्नोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आक्षेपे । स्वरयति । भ्वाद्गौ स्ृ शब्दोपवापयोः
(१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने । रचयति । रचना ॥३०८॥

२० १ सुप्रति चाद्रघातुपाठे 'घन' बोधेराः पठ्यते । अत्राह पुरुषकारः—
'न चास्यापि दन्त्यपरसादित्वात् योपदेशत्वम् ? स्म्यधिकेच्छाहचर्यादनेकावा
नेतदित्याहुः' (शुष्ठ १२) ।

२. स्मरति धातुवृत्तिकारः (शुष्ठ ३१०), निराचष्टे च । अयेदस्यधेयम्—
यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृत्तु वरणे' (४।४८; ४९) इत्यत्र पदान्तरे वा शब्दः घृत्तुना
सयोग्य 'वावृत्तु' धातुः रथीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना सघुञ्ज
२५ 'वापरा' इति रूपमाप्नोति । अत्र 'वा' निपात. प्रथमेव विकल्पार्थं प्रकीर्ति । तस्माद्
'वावृत्तुवत्' इति स्वामिवचनतयुक्तम् । धातुवृत्तिकारत्वाद्गौ 'वा' शब्दप्रयोग-
सदमानो निराचष्टे (शुष्ठ ३६०) । श्लोकवद्बधधातुपाठानुसारेण यथा चकारोऽनेकत्र
मिथकद. पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते ।

२५३. कल गतौ संख्याने च । कलयति^१ । म्वादी कल
शब्दसंख्यातयोः (१।३१२) —कलते, हेतौ कालयति, क्षेपार्थात् (१०।
५९) —कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने । कल्कनं दम्भनम् । चहयति, अचचहत् ।
म्वादी (१।४८२) चहति, अचीचहत् ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम् । महयति, म्वादी^२ महति, फण्ड्यादी
(गण० ३।१।२७) महीङ्—महीयते । धविमद्योष्टिष्व् (उ०
१।५) —महिषः । महेशिनश्च (तु० उ० २।६६) महिनः । श्वन्तुष्व् (उ०
१।१५६) इति मघवन् । वर्तमाने शृषद्बृहत् (उ० २।८४) —महन् । पुति
संशयो घः (१।३।१६८) —मही ॥३११॥

२५६. शार कृष अथ दौर्वल्ये । शारयति, अशशारत् ।
क्रयादी शृ (१।१७) —शृणाति, अशीशारत् । शर इति नन्दी, अदन्त-
पाठो नाग्लोवि (७।४।२) इत्यर्थः —अशशारत् । सारति इति^३ । कृषयति,
अचकृषत्, [कृषणः], कृषणा । अङ्घ्रिर्घा (द्र० ३।३।१०४) कृषा,
कृषेस्तादर्थ्ये^४ लः —कल्पयति । म्वादी कृष सामर्थ्ये (१।४०८) —कल्पते । १५
अन्ययति । कपिरिकादित्त्वात् (तु० ८।२।१८ मा०) श्लथयति । घष प्रतिह्ये
(१०।१३) —आघयति ॥३१२—३१५॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम् । स्पृहरीप्सितः (१।४।३६) सम्प्रदानम्—
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहिशृदि (३।२।१५८) इत्यालुच्—स्पृहयालुः ॥३१६॥

२५८. भाम क्रोधे । भामयति, अयमामत् । म्वादी (१।२९८) २०
भामते, अयीभमत ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये । सूचयति, असुसूचत् । सूचकः । सूच्
(गण० ३।१।१३४) —सूची, सूचिः । सूचेः समन्^५ (तु० ४।१।७७) सूक्ष्मम् ।

१ 'दिशं ताराश्च' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. नेपलम्यते षीतरत्नियाम् ।

३. अत्र लिखितेन चौरादिकस्य सूचस्य (१=६) सस्या निर्दिष्टा । यथा
तत्र शब्दस्तथाऽनेन क्वचि विधीयते । इदं क्वचिभाषकं सूच कस्यमिति न ज्ञायते ।

४. 'समन्' इत्येव युक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः ।

सृचिसृचि (३।१।२२ वा०) इति यद्—सोसृच्यति । एकाच्चा एव बोपदेशत्व
स्मि^१प्रभृतिभिः साहचर्यादाहुः,^२अतः सूच सूत्र-संग्राम-सान्त्व साम-समाज-
स्थूल स्तन-स्तेन-स्तोमानां पत्वं नास्ति । विपूचिका सुपामादीं
(गण० ८।३।९८) ॥२१७॥

५ २६०. खेट भक्षणे । खेटयति, अचिखेटत् । खेटो ग्रामः ।
भ्वादीं खिट वनासे (१।२०३)—खेटति, अचीखिटत् । आखेटः ।
खेट इति दौर्गाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे । खोडयति । खोट खोडेति पाठभेदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलेपने । गोमयति इमाम् । गोमयम् । प्रकृति-
१० प्रत्ययविभागस्य कल्पनिकत्वात्कस्मिश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अतएव तु
'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) मयद् । एव कुमारादावनुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति । कुमारयतीति कुमारः,
कुत्सितो मारो यस्य वां ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके ।
१५ शीलयति, अशीशीलत् । भ्वादीं शील समाधौ (१।३।४८)—शीलति,
अशीशीलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने । सान्तनं प्रीणनम् । सामयति, अससामत्
साम सात्वप्रयोगे (१०।२६ चाद्रमते) इत्यस्यासीसमत् । नामत्सामत् (दश०
उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे । वेलयति, अविवेलत् । भ्वादीं वेल
गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, नस्याप्यृदिच्चाद् (द्र० ७।४।२)
अविवेलत् । तेनात्रैनं चन्द्रो नाध्यैष्ट ॥३२४॥

१. स्मिद् प्रभृतिभिः' पाठा० ।

२ द्र० पूर्व पृष्ठ १६४ टि० २ ।

२५ ३. 'खोट' पाठांतरम् । अस्मद्दौर्गधातुपाठनीरो 'खेट भक्षणे खोट क्षेपे'
इत्येव पठ्यते ।

२६७. पन्थूल लयनपवनयोः । लयनपवनयोरेति दुर्गं^१ । पन्थू-
लयति क्षेत्रम्, कूलं पन्थूलयति वायुः । वस्तूनेति शीतं^२ ॥३२५॥

२६८. वा गतिमुखसेवनयोः । वापयति^३, भाषन्तश्चात्
दीर्घं अयं लुक् ल्यपि (द्र० ६।५।१६)—निर्याप्य । अदादी (२।५३)
वा गतिगन्धनयोः—याति । वाते वेके—वापयति, भययान् ॥३२६॥

२६९. गयेष मार्गणे । गयेष्यति, गयेषणा ॥३२७॥

२७०. वाम उपसेनायाम् । वामयति, भययाम् । वामकः,
वासना । अदादी (७।३३) यमति, अशीयसन्, अदादी (२।१६) यन्ते
इह यस स्नेहादी (१०।१८२)—यासयति ॥३२८॥

२७१. निवाम आच्छादने । निवामयति, निवामयित्वा^४, घनि- १०
निवामत्^५; अत्रासदित्येव पुनन^६, उपसर्गस्य बाह्यायात् ॥३२९॥

१. एतद्दुर्गं धानुपाठकोशे 'लयनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तद्दुर्ग-
स्ये काराहस्यनधानुपाठेऽपि ।

२. वामदुर्गं धानुपाठकोशे 'पन्थूल' इत्येव पाठः । काराहस्ये तु
'पल' इत्येव धातुः पठ्यते ।

३. गतौ लुगण्येने केयर्थः ।

४. एतेन पुनःकारे (पृष्ठ २२) ।

५. इह संभामयतेरिव निवामयित्वा घनिनिवामत् इत्येव पुनः पाठः
न तु 'अत्रासत्' इति । यत्तु शानिना 'उपसर्गस्य बाह्यायात्' इति हेतुवत्ततः,
तोऽपि चिन्त्यः, संभाम इह निवामयपुत्रायत्य धातुसंज्ञायात् । गति चान्तेऽपि २०
'अयं शीत' धातुस्ये धातुस्ये हेतुवत्ततः धातुसंज्ञायात् एव । येषां चैकदेशे उपसर्गस्ये
अद् उपसर्गान् प्राप्य मरति, न पर । तस्मात् 'अत्राय ममान्यतेः मोननार्-
दुवर्षेऽत्राया' इति भाष्येन उपसर्गस्येनैव । वस्तुतस्तु मते एव द्विविधा धातुः
लोपनार्थाः, निवामयार्थाः । तदुक्त परिमाराहण—युं दि धातुस्यस्येव पुन्यते
परचात् साधनेन इति । अस्मिन् दर्शने उपसर्गस्येन शीतस्येनैव उपसर्गस्येनैव
सधु, विधु, पद्यु इत्येवमादयः । तेष्यः उपसर्गस्येनैव सति परचात् यदा साधनेन =
कारकेण योगो भवति तदा तेष्य उपसर्गस्येन 'अद्'योगेनैव सत् प्राप्यपुन्यते, उपसर्ग-
स्येनैव धातुस्येनैव । तेन अमान्यत्, घनिमत्, अत्रासत् इत्यादीन्पि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अबभाजत् । भाजि-
तम्, विभाज्य । भ्वादाौ मज सेवायाप् (१।७२५)—मजते, भजति,
अयोमजत्, मज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानुनित्व । ऊनितम्,
ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वादाौ (१०।३१०)—ध्वनति,
ध्वनिः, ध्वानयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिके-
तत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वादाौ कित निवासे (१।७२०)—
केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गृहोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अज्जगुणत् ।
तुदादाौ (६।३६) कुणति, अचूकुणत्, कृण सकोचने (१०।१३६)—विकृ-
णयते, मुखम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौरे । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि'
(द्र० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यङ्के चतुर्विंशो वृत्तशते षष्ठं धातुवृत्तशतम् ।

२८०. आ सर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पदयते । द्विवादाौ (५।६१) पद्यते, हेताधुप-
पादयति; भ्वादाौ पद स्थेने (१।४२ मत्तान्ते)—पदति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अज्जगृहत् । गृहिशृष्टि (३।२।१५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्संज्ञते । अत एव निशामयित्वा, प्रावर्गित्वा इत्यादाौ सत्तासामादात्
ल्यबन्धि न भवति । यदा तु 'पूर्वं धातुः सावनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पठस्तदा
अमवत् इत्येवं रूपे निष्पत्ते समारदगः संयुज्यन्ते, 'सममवद' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ते' इति धातुवृत्तिः (गृह ३९६)

२८३. मृग अन्वेपणे । मृगयते । मृगिकम्ब्योः शविभिः^१—
मृगया, मृगितम्^२ ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्^३, कुहफः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्ती । शूरयते, अशुशुरन् । दिवादी ५
श्री हिंसायाम् (४।४६)—शूर्यते, हेती शूरयति, अशुशुरन् । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिवृंहणे । परिवृंहणं पीनत्वम् । स्थूलयते,
अतुस्थूलत । स्थूलोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाञ्जायाम् । अर्थयते, अर्थयित्, अर्थयिष्यते^४ १०
॥३४५॥

२८८. सत्त्वं सन्तानक्रियायाम् । सत्त्रयते, असत्त्रयन्,
सिसत्त्रयिषते^५ ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । म्वादी गर्वं दपं (१।३८४)—
गर्वति ॥३४७॥

आगर्वीयपर्यटके दश धातवः ।

१५

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनामायं, ग्रन्थनम् ।
सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे^६ । मूत्रयति । अमुमूत्रत्^७ ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरूरूक्षत् । विरूक्षय, २
रूक्षः ॥३५०॥

१. घत्र पूर्वं ६२ श्रुत्या प्रथमा टिप्यपी द्रष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे 'मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुहान्-इयम् इति श्चेदः । द्र० वर्धनेयम् घा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तार् सन् इति काराहस्तसूत्रेण (शुभ २८२) घदन्तेभ्यो धातुभ्यः २५
सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एकत्रकावात् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽग्रे 'मूत्रयति' इत्यधिकम् ।

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अवभाजत् । भाजितम्, विभाज्य । म्वादी मज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति, अघोमजत्, मज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानूनितत् । ऊनितम्, ऊनोऽचि (द्व० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । म्वादी (१०।३१०)—ध्वनति, ध्वनिः, ध्वानयति ॥३३३॥

२७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अधिके-
२० तत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । म्वादी कित निपाते (१।७२०)—
केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गृहोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचूकुणत्, अजुगुणत् ।
तुदादी (६।३६) कुणति, अचूकुणत्, कूण सकोचने (१०।१३६)—चिकू-
णयते, सुपम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि'
(द्व० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२८०. स्तेनान्ते पर्पटके चतुर्मिरो मूरगते पट्टपं धातुमूरगतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गती । पदयते । दिवादी (५।६१) पद्यते, हेताद्युप-
पादयति; म्वादी पद स्थये (१।४२ महातरे)—पदति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत । गृह्णिगृहि (३।१।१५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालु, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निगमयिष्यामि, प्रार्थयित्वा इत्यादी समाप्तानामात्
व्यञ्जयेत् भवति । यदा तु 'पूर्वं धातुः सावनेन युज्यते पश्चाद्भुवने' इति पदस्यदा
अभवत् इत्येव रूपे निष्पद्येत्तदादयः संयुज्यन्ते, 'समभवत्' इत्यादिरूपाणि च भवति ।

१. 'परिदाहे इत्येव' इति धातुशक्तिवार (शुभ २।१६)

२८३. मृग अन्वेपये । मृगयते । मृगिकभ्योः शविधिः^१—
मृगया, मृगितम्^२ ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्^३, कुहकः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते, अशूशूरत् । दिवादी^४ ×
शी हिसायम् (४।४६)—शूर्यते, द्वेत्तौ शूरयन्ति, अशूशूरत् । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिचृंहणे । परिचृहणं पीनत्वम् । स्थूलयते,
अतुस्थूलत् । स्थूलोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाञ्जायाम् । अर्थयते, अर्तियत्, अर्तिययिषते^५ १०
॥३४५॥

२८८. सत्र^६ सन्तानक्रियायाम् । सत्रयते, अससत्रत्,
सिसत्रयिषते^७ ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । म्वादी^८ गर्वं दप (१।३८४)—
गर्वति ॥३४७॥

आगर्वयिष्यद्वके दश घातवः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः, ग्रन्थनम् ।
सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे^९ । मूत्रयति । अमुमूत्रत्^{१०} ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरूक्षत् । विरूक्ष्य, २०
रूक्षः ॥३५०॥

१. यत्र पूर्वं ६२ पृष्ठरथा त्रयमा टिप्यथी दृष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुहा + इयम् इति ऋदेः । द० वर्धनेयम् घा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तान् सन् इति काशहस्तरनपूर्वेण (पृष्ठ २८२) यदन्तेभ्यो घातुभ्यः २५
सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एकतकारवान् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् ।

७. इतोऽग्रे 'मूत्रमचि' इत्यधिकम् ।

३१४. अङ्ग पदलक्षणयोः । अङ्गयति, अङ्गितः । अङ्घेत्येके—
अङ्घियति, अङ्घयति । अङ्घयति । अङ्घयति । अङ्घयति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया ।
सुखयति, सुसुखयति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५
भ्वादी रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्ययति । अव्ययत् । भ्वादी (१।६२०)
- व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽचि (द्र० ३ ।
१।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्त्यागः । वित्तयति, वित्ति- १०
तम, वित्तिन्धा । व्यय वित्तनमुत्सर्गे इति सभ्या ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य ४०-
पद् १ । रूपयति, रूपकम् । रूपदशन वा'—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अचिच्छेदत् । छेदितम् ।
अचिच्छेद्यम्, विच्छेद्य । रुधादी (७।३) छिनत्ति, अचिच्छिदत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद अपवारणे । छदयति । छद संवरणे (१०।३६)—
छादयति, उणादी छत्वर (द्र० उ० ३।१), छधम् (द्र० उ० ४।१५६),
छदम् (द्र० उ० ४।१५५) छादिस् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अल्लभत् । लभेति सभ्या २
लभितम्, विलभना । भ्वादी (१।७०१)—लभते—अल्लभत् ॥३७५॥ २०

३२३. ग्रण गात्रविचूर्णने । ग्रणयति, अवग्रणत् । भ्वादी
(१।३०२)—ग्रणति, हेतौ ग्राणयति, अधिग्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया =

१. स्मृत पाठवृत्तौ (शुभ ५०१) ।

२. स्मृतं पुन्यकारे (शुभ ६२) ।

३ 'अल्लभत्' इत्यपवाद सर्वकोशेषु ।

घर्णनं घर्णकरणं वा । कथां घर्णयति, सुवर्णं घर्णयति, विस्तारे—
घर्णनेयम् । गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाद्युक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति,
घर्णकः ॥३७७॥

शदन्तपर्यटकः ।

५ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम्^१ । यदेतद् भवेत्यादिधातुपरिगणनं
तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिशि-कविप्रचतयो शौकिकाः
(द्र० घामनीयं काव्यालंकार ५।२।२) स्तम्भुस्तम्भादयश्च (३।१।८२)
सौत्राशुल्लभादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः । वर्धते
हि धातुगणः । तथा च श्रीमोज.—

१० मिलन्याशासु जीमूताः, विक्रवते दिवि प्रहाः ।
तपः क्षपयति प्रावृष्ट, चीयन्ते वामिविमहा ॥१॥
अतस्तुनीहि मासर्व्वं वसन्तो मानघ स्मरः ।
दूतिद्रुतिश्रुतीयस्व जिजावयिषति स्मर ॥२॥
मुपलक्षपहुकारस्तोमैः कलमक्षयिडनि ।

१५ । कुचविष्कम्भमुत्तम्भन् निष्कुम्भातीव ते स्मरः ॥३॥
नयघान्दोलयशेष प्रेङ्गोलयति मे मनः ।
पवनो बीजयक्षाशा ममाशामुम्बुलुम्पति ॥४॥
तावत्का. प्रखसुल्ललयाञ्चकार (शिशुपालवध ५।७) ।

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे षिजन्ताः अपि भवन्ति, सुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं
२० इत्येके । रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) वाहयति, वाचयति,
मेदयति कृत्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति । आह च—

निवृत्तप्रेत्रणाढतोः प्राकृतेऽर्थे षिजिष्यते^२ ।

हेत्वर्थांशुश्रवेशोऽपि, बुद्धपारोपाणिषच विना ॥

जजान गर्भं मरिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।०।१२) क्षजीजनदित्यर्थः ।

२५ षड्भिर्हलैः इषति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये) ।^३

१. इदं सूत्रमनार्थमिति नागेश (द्र० शब्देन्द्रोत्तरः) ।

२. 'षिजुष्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः ।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्थ भाष्यं तदीयं प्रदीप चातुस्रं धेयम् ।

वान्ति पर्याशुपो वाताः वान्ति^१ पण्णुचोऽपरे ।

वान्ति पर्याग्रहोऽप्यन्ये,^२ ततो देवः प्रवर्धति ।^३

अन्ये तु प्रातिपदिकाश्च धात्वर्थे (१०।२१६) इत्येव सिद्धे सूत्र मूत्र-
छिद्रान्धदण्डादय (१०।३१०, ३११, ३१२) उदाहरणार्थं निदर्शिता
इति व्याख्यन्, * तेन पर्ये हरितीमावे, अथ पापे, स्कन्ध समाहारे, पञ्च परिग्रहे, *
तसि अलकारे, उच्य छुरण्ये, षप प्रेरणे—*क्षपयति, क्षपा, स्फुट प्रकटमात्रे—
स्फुटयति, तथा तद्धि खचयतीवाराः । पाशुर्दिशां मुखमनुत्पयदुत्पितोऽदेः
(शिशुपालवध ५।११) ।

चुरादिगणो बहुल निदर्शनं वेदपरं । तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-
त्यादि सिद्धम् ।

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचिस्त्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकार्था हि धातवः^४ ॥

३२६. णिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे
णिङ् भवति । डकारस्तडर्थः (द्र० १।३।१२) । हस्तं निरस्यते—हस्त- १५
यते, पादयते ।

३२७. श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ।
श्वेताश्वदीनाञ्चतुर्णां यथासंख्यं णिङ्सङ्गेऽश्वस्य तरस्येतस्य
कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति
वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्— २०
गालोडयते । कालोडित इति दुष्टः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागात्-
मान् । आह्वरकम्—आह्वरयते । पारायणिका अर्थानुवृत्तिवद् अप्रापि

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरं दशपायुषादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्येग्रहो वान्ति' पाठा० दश० पष्ठादिवृत्तौ ८।४०॥

३. सोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्युषादिवृत्तावुदधतः (पृष्ठ ६९) ।

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६५) तथाऽयं व्याख्याता भीममेनः प्रतीयते ।

तेन काचिद्भावानुवृत्तिरपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्ञकृता निघण्टु टीका (पृष्ठ ४३,

१०९) च द्रष्टव्या ।

६. अत्र पूर्वं ३ पृष्ठया टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिचमनुवर्तयन्ति—श्वेतयन्ति, अश्वयन्ति, गालोडयति, आह्वरयति ।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थे इति सिद्धम्^१ । पुच्छमाण्डवीवराणु
णिह् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थे^२ उदसनादौ णिह्प्रत्ययः
सिद्धः, पाणिनिमैत्रोकत्वात् । पुच्छमुदसति—उत्पुच्छयते, परिपुच्छ-
५ यते, भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते । क्षीवरमर्जयति, परि-
दधाति वा—क्षीवरयते मिथुः । एवं मुण्डादिभ्यः स्तथापपाशा-
दिभ्योऽपि (इ०३।१।२१, २५) णिच् सिद्धः । नपुंसकेन निर्देशो^३ मङ्गलार्थः ।
एयन्तनामपर्यट्टकः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-

१०

तरङ्गिण्यां चुरादिगणः

सम्पूर्णाः समाप्तः ।

कश्मीरमण्डलभुव^३ जयसिंहनामनि

विश्वम्भरापरिवृष्टे दृढदीर्घदोषिण ।

शासत्यमात्यवरसुनुरिमां छिद्येत्

१५

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥१॥

पदार्थजनका क्षीरस्वामिन क्षीरघेरिषि ।

वृत्तिः प्रसूनारभ्येय नाम्नां क्षीरतरङ्गिणी^४ ॥२॥

१. धातुपाठरचयित्पूर्वमित्यस्य धात्वर्थेऽपि पाठुरिति बालमनोरमाकारः ।

तच्चिन्त्यम् । नहि मीमत्तेनो धातुपाठकार, किन्त्वर्हि ! तद्वृत्तिकारः । अत्र पुनपकार-

२० वचनम् (पृष्ठ ६५) धनुस्तन्धेयम् ।

२. 'सिद्धम्' इत्यनेति शेषः ।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पपम् ।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरघेरिषे । इव मयूना पुपयेव वृत्तिः

क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठाः ।

दीर्घतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-मूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भूधादयः	६—तुदादयः
२—अदादयः	७—रुधादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिधादयः	९—क्रधादयः
५—स्वादयः	१०—धुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राऽन्यमतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्येनोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्निर्दिष्टाः^१, ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०, ३०४; अक्ष १, ४३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र धात्वन्तरं (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—मृज (पाठा०) १, १४६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तत्सूत्रव्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त^२ इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः । यथा—अष १०, ३२५, अक्ष १०, ३१४ अह १०, ३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्वाक्येनोहितास्त^३ इह चक्राक्षरैर् (इटैलिक)

१. द्र०—अंश समाधत्ते १०, ३०४; पृष्ठ ३२०, प० ८ ।

२. द्र०—अक्ष.... अक्षितः । अह इत्येके ... अक्ष इत्यन्ये ..

१०, ३१४; पृष्ठ ३२१, प० १, २ ।

३. द्र०—अष अंशवति । चन्द्रो दन्व्यान्त्वमाह—अंशवति १०, ३०४; पृष्ठ ३२० प० ८, ९ ।

मुद्रिताः । यथा—अंस १०, ३०४;

टिप्पण्यो—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते । यथा—अन्चु, अन्जू, उन्भ, उन्फ इत्यादि । अन्यत्रैषु परसवर्णत्वं निर्दिश्यते । यथा = अञ्चु, अञ्जू, उम्भ, उम्फ इत्यादि ।

२—धातोराद्याननुबन्धानुत्सृज्येद् धातोर्निर्देशः कृतः ।

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
	अ	अठि	१ १६५	अमि	१ ५५७
अंश	१० ३०४	अड	१ २४६	अय	१ ३१८
अस	१० ३०४	अण	१ ३०२	अय	१ ६२०
अक	१ ५३६	अत	१ ३३	अर्ह	१० ६३
अकि	१ ६९	अति	१ ५१	अर्घ	१ ४८८
अकि	१० ३१३	अत्ड	१ १६०	अर्व	१ १२४
अक्	१ ४३५	अद	० १	अर्व	१० २०३
अग	१ ५३६	अदि	१ ५१	अर्ज	१ १३८
अगि	१ ६९	अद्व	१ १६०	अर्ज	१० १७९
अय	१० ३२५	अद्वड	१ ०४३	अर्थ	१० २८७
अधि	१ ७७	अन	० ६७	अर्द्	१ ४६
अङ्ग	१० ३१४	अन्चु ^१	१ ११६	अर्द्	१० २२०
अङ्ग	१० ३१४	अन्चु	१० १८८	अर्व	१ २८६
अङ्ग	१० ३१४	अन्जू	७ २६	अर्व	१ ३८५
अचि	१ ६०५	अन्ध	१० ३११	अर्ह	१ ४८८
अचु	१ ६०५	अन्व	१ ०८६	अर्ह	१० १७७
अज	१ १४३	अवि	१ २६४	अर्लो	१ ३४३
अजि	१० १६७	अमि	१ २७१	अव	१ ३६२
अट	१ १६८	अध्र	१ ३७१	अरा	६ ४५
अठ	१ ०३१	अम	१ ३१०	अशु	५ ०१
		अम	१० १६६		

१. अन्यत्रैषु नकारो परसवर्णत्वेन निर्दिष्टः । यथा—अन्चु, अन्जू ।
२. सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अश्वतर	१०	३२७	इल	६	६५	उङ्	१	६२१
अप	१	६२५	इल	१०	१०७	उच	४	११७
अस	१	६२५	इवि	१	३२६	उच्चि	१	१३४
अस	२	६०	इवि	१	३२२	उच्चि	६	१७
असु	४	१०३	इप	४	१७	उच्ची	१	१३५
अह	५	३०	इप	६	५७	उच्ची	६	१७
अदि	१	४२१	इपु	६	५२	उठ	१	२३४
अदि	१०	१६७		ई		उट्क	६	२५
	आ		ई	१	२१२	उट्प्रस्	६	५६
आञ्जि	१	१२२	ईत्त	१	४०३	उट्प्रस्	१०	१६१
आन्दोल	१०	५५	ईत्ति	१	६१	उन्दी	७	२५
आन्दोल	१०	३२५	ईङ्	४	३३	उन्म	६	३३
आप्लु	५	१७	ईज	१	११२	उन्ज	६	२४
आप्लु	१०	२२७	ईड	२	१२	उभ	६	३३
आस	२	१४	ईड	१०	११६	उर्द	१	१६
	इ		ईर	२	११	उर्वा	१	३७२
इक्	२	४०	ईर	१०	२०५	उप	१	४६०
इर	१	६१	ईर्ष्य	१	३३६	उहिर	१	४२७
इसि	१	६१	ईर्ष्य	१	३३६		ऊ	
इगि	१	६१	ईश	२	१३	ऊन	१०	२७४
इङ्	२	३६	ईप	१	४०४	ऊयी	१	३२२
इट	१	२१२	ईप	१	४५७	ऊर्ज	१०	१६
इण्	०	३२	ईह	१	४१६	ऊर्णम्	२	३१
इति	१	५१		उ		ऊप	१	४५६
इदि	१	५२	उत्त	१	४३७	ऊर	१०	३०५
इन्धी	७	१४	उत्त	१	६१	ऊह	१	४०६

१. अत्र २७५ पृष्ठस्य १ टिप्पण्यो निर्दिष्टः पाठो द्रष्टव्यः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
	ऋ			क		फदि	१	५२०
ऋ	१	६६८	कक	१	७२	फद्वि	१	२५२
ऋ	३	१७	ककि	१	७५	फनी	१	३०६
ऋ	५	३३	कखे	१	५३१	फपि	१	२६३
ऋ	६	२६	कगे	१	५३५	कबृ	१	२६६
ऋत्	५	३३	कच	१	१०३	कमि	१	५५७
ऋत्ति	५	३३	कच	१	१०३	कर्ज	१	१४१
ऋच	६	२३	कचि	१	१०४	कर्ण	१०	३१०
ऋछ	६	१६	कज	१	१४४	कवृ	१०	२६५
ऋज	१	१०६	कटी	१	२१८	कर्ष	१	४६
ऋजि	१	११०	कटे	१	१६७	कर्ष	१	२२६
ऋणु	८	४	कठ	१	२३०	कल	१	३३२
ऋधु	४	१३५	कठि	१	१६७	कल	१०	५६
ऋधु	५	३८	कठि	१	२३६	कल	१०	२५३
ऋन्क	६	२८	कड	१	२५१	कल्ल	१	३३३
ऋफ	६	२८	कड	६	८४	कव	१	४७६
ऋपी	६	८	कडि	१	१८६	कश	१	४७६
ऋह	६	२७	कडि	१	२५१	कप	१	४५८
	ए		कडि	१०	३६	कस	१	६०१
एजृ	१	१११	कड्वि	१	२५२	कस	२	१७
एजृ	१	१४७	कण	१	३०२	कसि	२	१७
एठ	१	१७०	कण	१	५३७	कात्ति	१	४४५
एष	१	३	कण	१०	१६१	काश	४	५२
एवृ	१	३३५	कथ	१	३१	काश्ट	१	४२८
एपृ	१	४०६	कथ	१०	२४१	काश्ट	४	५१
	ओ		कद	१	५२०	कासृ	१	४११
ओलृ	१	८६	कदाचित्	१०	३०३	कि	३	१८
ओणृ	१	३०३	कदि	१	५८	कित	१	२१८
ओलदि	१०	६						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वित	१	२७०	कुपि	१	३७	कृन्	१	६३६
फित	३	२०	कुपि	६	४७	कृन्	४	७
फिल	६	६०	कुर	१०	६	कृन्	८	११
फिल	१०	४६	कुत्रि	१०	६	कृढ	६	८६
फिष्क	१०	१३३	कुन्च	१	११७	कृती	६	१४०
फीट	१०	६०	कुन्च	१	११७	कृती	७	१२
फीत	१	३४६	कुन्ध	६	४७	कृप	१०	१८६
कु	०	३४	कुप	४	१०६	कृप	१०	२४६
कुरु	१	७३	कुप	१०	१६७	कृप्	१	४०८
कुद्	१	६२१	कुपि	१०	१०३	कृपि	१	३६०
कुद्	६	१०२	कुत्रि	१०	१०३	कृरा	४	१२०
कुच	१	११४	कुमार	१०	२६३	कृप	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	४१	कृप	६	६
कुच	६	७३	कुर्द	१	२०	कृ	६	१११
कुञ्ज	१	१२१	कुल	१	४७६	कृ	६	२४
कुट	६	७१	कुश	४	११३	कृ	१७	१४३
कुट	१०	१४८	कुशि	१०	१६७	कृम्	६	१४
कुम्भ	१०	१०८	कुप	६	४१	कृत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुम	४	११०	कृव	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुमि	१०	१६७	क्रेट्	१	२४६
कुढ	६	८४	कृन्म	१०	१४७	क्रेट्	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुड	१०	२०४	क्रेट्	१	३३४
कुडि	१	२२०	कृद्	६	१०२	कृ	१	६४८
कुडि	१०	४०	कृज	१	१३७	कृन्सु	४	४
कृण	६	४६	कृ	१०	१४८	कृन्व	६	६
कृण	१०	२७८	कृट्	१०	२७६	कृन्वी	१	३०४
कृदस	१०	१४४	कृण	१०	१३६	कृन्सु	१	४४४
कृथ	४	१०	कृल	१	३४०	कृथ	१	४३६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कथ	१०	१३	क्षज	१	५१७	क्षुभ	१	४६६
कथ	१०	२१८	क्षजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
कथ	१	५००	क्षजि	१०	७३	क्षुभ	६	५०
कदि	१	५८	क्षणु	८	३	क्षुर	६	५०
कदि	१	५००	क्षप	१०	३०५	क्षी	१	६५१
कन्द	१०	१७३	क्षपि	१	५५०	क्षमायी	१	३२५
कप	१	५१६	क्षपि	१०	७२	क्षणु	२	२६
कमु	१	३१६	क्षमू	४	१६	क्षमील	१	३४५
क्रीञ्	६	१	क्षमूप्	१	३६६	क्षियटा	१	४६३
क्रीड्	१	०४४	क्षमूप्	४	६६	क्षिवदा	१	४६३
कुड	६	६०	क्षर	१	५८७	क्षिवदा	१	७०५
कुध	४	८०	क्षल	१	५८८	क्षिवदा	४	१३४
कुन्ध	१	११६	क्षल	१०	५०	क्षेण्	१	३६०
कुश	१	५६६	क्षि	१	१४६	क्ष	१	८८
कथ	२	५३६	क्षि	१	६७७	क्षव	१	१०३
कद	६	५००	क्षि	५	३३	क्षव	६	६२
कदि	१	५८	क्षि	६	१०८	क्षव	१०	३२५
कदि	१	५००	क्षिप	४	१३	क्षज	१	१४५
कमु	४	१००	क्षिप	६	५	क्षजि	१	१४६
किदि	१	१५	क्षिप	५	३३	क्षट	१	००८
किदि	१	५६	क्षिप	१	३७७	क्षट	१०	८०
किड्	४	१३०	क्षिप	६	३७	क्षड	१०	३६
किश	४	४०	क्षीज	१	१५०	क्षडि	१	१८७
किश	६	५४	क्षीष्ट	१	०६८	क्षडि	१०	३६
कीष्ट	१	०६७	क्षीव	१	३७७	क्षद्	१	४१
कीश	१	४००	क्षु	०	८८	क्षगु	१	६१७
कण	१	३०२	क्षुदिर्	७	६	क्षर्ग	१	८८
कथे	१	५८०	क्षुध	४	८२			

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
सर्जं	१ १४१	ग		गाञ्	१ ६००
सर्दं	१ ४०	गाघ	१ ६५	गाघृ	१ ५
सर्वं	१ २८६	गाज	१ १५६	गालोहित	१० ३२७
सर्व्यं	१ ३८४	गाज	१० ६७	गाहृ	१ ४३०
सल	१ ३६३	गाजि	१ १५६	गुहृ	१ ६७६
सव	६ ६२	गड	१ ५२५	गुह्य	४ १२
सप	१ ४५८	गडि	१ २४३	गुत्र	१ १२३
साह	१ ४०	गण	१० २४३	गुज	६ ७४
सिह	१ २०३	गद	१ ४३	गुत्रि	१ १२३
सिः	४ ६१	गद	१० २४८	गुठि	१० ४१
सिद	६ १४१	गन्ध	१० १३२	गुढ	६ ७५
सिद्	७ १६	गम्लु	१ ७१०	गुढ	६ ८७
सुञ्जु	१ १२१	गर्ज	१ १३६	गुडि	१० ४०
सुडि	१ १८८	गर्जं	१० १११	गुण	१० २५८
सुडि	१० ४२	गर्दं	१ ४७	गुशि	१० ६
सुर	६ ५२	गर्दं	१० १११	गुप	१ २०
सुरं	१ २०	गर्धं	१० ११२	गुप	४ १२
सेह	१० २६०	गर्धं	१ २८६	गुप	६ ५०
सेल्ल	१ ३६०	गर्धं	१ ३८४	गुफ	६ ३२
सेष्ट	१ ३३५	गर्धं	१० २८६	गुप	१ ६६६
से	१ ६५०	गर्ह	१ ४२२	गुत्र	४ १२७
गोट	१० २६१	गर्हं	१० २३४	गुपू	१ २८०
सोड	१० २६१	गल	१ ३६४	गुपू	१० १६७
सोद्	१ ३६८	गल	१० १४६	गुफ	६ ३२
सोष्ट	१ ३६८	गन्ध	१ २७६	गुरी	६ ६५
सोल्ल	१ ३६८	गर्ह	१ ४२२	गुर्	१ २०
स्या	२ ४३	गवेर	१० २६६	गुर्	१० १६३
		गा	३ २५	गुर्षी	१ ३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
गुह्	१	६३४	ग्लुचु	१	१२१	घुपिर्	१	४३४
गू	६	६६	ग्लुच्यु	१	१२२	घुपिर्	१०	१७२
ग्री	४	४४	ग्लेष्ट	१	२५७	घूरी	४	४४
ग्री	१०	१४२	ग्लेष्ट	१	२५६	घूर्ण	१	२६५
गृ	१	६६६	ग्लेष्ट	१	३३५	घूर्ण	६	४६
गृज	१	१५६	ग्लै	१	६४२	घृ	१	६६६
गृजि	१	१५६				घृ	३	१५
गृधु	४	१३६	घ			घृ	१०	६८
गृह	१०	२८२	घग्घ	१	६५	घृणि	१	२६४
गृह्	१	४३१	घट	१	५१०	घृणु	८	६
गृह्	१	४३१	घट	१०	१६८	घृणु	१	४६७
गृह्	६	११२	घटि	१०	१६७	घ्रा	१	६५८
गृह्	६	२७	घट्ट	१	१६४			
गृह्	१०	१५३	घट्ट	१०	८१	ङ		
गोष्ट	१	२५६	घर्	१०	६८	ङुङ्	१	६८१
गोष्ट	१	४०७	घर्ष	१	२८६			
गै	१	६५२	घपि	१	४३२	चक	१	७४
गोम	१०	२६३	घसि	१	४३२	चक	१	५२६
गोष्ट	१	१६३	घस्तु	१	४७१	चकात्	२	७४
प्रथि	१	३०	घिणि	१	२६४	चक्क	१०	५१
प्रथ्य	६	४६	घुङ्	१	६८१	चक्षिङ्	२	६
प्रथ्य	१०	२२६	घुट	१	४६५	चट	१०	१६७
प्रस	१०	१६४	घुट्ट	६	८७	चडि	१	१८२
प्रसु	१	४१८	घुण	१	२६५	चडि	१०	४४
प्रह्	६	६५	घुण	६	४६	चण	१	५३८
प्रुचु	१	१२१	घुणि	१	२६४	चते	१	६०८
ग्लसु	१	४१८	घुर	६	५४	चदि	१	५६
ग्लह्	१	४३१	घुप	१०	१७२	चदे	१	६०८
ग्ल	१	५५६	घुनि	१	४३२	चन्द्र	१	५४०

धातु	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातु	गणः	सूत्रसं०
अन्धु	१	१२०	चिन्	५	५	चुर	१०	१
अप	१	२२४	चिन्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
अप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
अमं	१	४५७	चित	१०	१२४	चूरी	४	४७
अम	१०	७६	चिति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
अमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	६१
अमु	५	३०	चित्र	१०	३०२	चूप	१	४४८
अप्र	१	३१८	चिरि	५	३३	चूण	८	५
अर	१	३७१	चिल	६	६२	चृत	१०	२१३
अर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चृती	६	३६
अर्च	१	४७२	चीष्ट	१	२७०	चेत्	१	३६०
अर्च	६	२१	चीव	१	६१८	चेष्ट	१	१६०
अर्च	१०	१५८	चीव	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
अर्छ	६	२०	चीवृ	१	६१८	च्युङ्	१	६८२
अर्व	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
अर्व	१	३८२	चुञ्जी	१	३४१	च्युत	१०	१८४
अल	१	५५५	चुट	६	८२	छ		
अल	१	५६६	चुट	१०	६६	छद	१०	३६
अल	६	६३	चुट	१०	१०६	छद	१०	२१५
अल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छद	१०	३०१
अलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छदिर्	१	१५०
अप	१	६२८	चुडि	१	२००	छपि	१०	७१
अपप	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
अह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्	१०	४७
अह	१०	७७	चुद	१०	४६	छप	१	६२६
अह	१०	३५४	चुदृ	१	२४२	छिदिर्	७	३
आयू	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुवि	१	२६०	छुट	६	८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
छुट	१०	६६	जमि	१०	११४	जृप्	१	५५४
छुप	६	१२३	जमु	४	१०५	जृप	४	२०
छुर	६	७७	जसु	१०	११७	जेपृ	१	४०६
छृद	१०	२१५	जागृ	२	७१	जेहृ	१	४२६
छृदिर्	७	६	जि	१	३७४	जै	१	६५१
छेद	१०	३२०	जि	१	६७६	ज्ञा	१	५४८
छो	४	३६	जिमु	१	३१५	ज्ञा	६	३८
छ्युङ्	१	६८२	जिरि	५	३३	ज्ञा	१०	१७८
	ज		जिवि	१	३८८	ज्ञप	१०	७५
जव	२	६८	जिपु	१	४६१	ज्या	१	४०२
जज	१	१५३	जीव	१	३७५	ज्या	६	२६
जजि	१	१५३	जुगि	१	६३	ज्युङ्	१	६८२
जट	१	२०५	जुद्	१	६८२	ज्युति	१	२७
जन	३	२४	जुड	६	३८	जि	१	६७६
जनी	१	५५४	जुड	६	८३	जि	१०	२०६
जनी	४	४०	जुड	१०	६६	ज्वर	१	५२४
जप	१	२८२	जुति	१	२७	ज्वल	१	५४२
जभ	१	२७३	जुर्	१	२०	ज्वल	१	५५५
जभि	१०	१२६	जुन	६	३८	ज्वल	१	५६८
जमु	१	३१५	जुर्वा	१	३७८		झ	
जर्ज	१	४७२	जुप	१०	२२३	भट	१	२०५
जर्ज	६	२१	जुपी	६	१०	भमु	१	३१५
जर्स	१	४७२	जूरी	४	४४	भर्व	१	४७२
जल	१	५७०	जूप	१	४५४	भर्छृ	१	४७२
जल	१०	१०	जू	१	६७६	भर्भा	१	४७२
जल्प	१	२८२	जूभि	१	२७३	भर्भा	६	२२
जप	१	४५८	जू	६	२३	भाप	१	४५८
जस	१०	१६४	जू	१०	२०६	भप	१	६३०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मृप्	४	२०	एद्	१०	१६७	त		
ट			एभ	१	५००	तरु	१	८४
टकि	१०	८८	एभ	४	१३१	तकि	१	८५
टल	१	५७१	एभ	६	५३	तक्ष्	१	४३६
टिक्	१	७५	एभ	१	७०६	तगि	१	६१
टिप	१०	१२१	एल	१	५७४	तट	१	२०७
टौक्	१	७५	एश	४	८५	तट	१०	१३८
टौक्	१	७५	एस	१	४१५	तड	१०	३८
ट्घल	१	५७१	एह	४	५७	तडि	१	१८५
ड			एस्र	१	४१४	तडि	१०	१६७
डपि	१०	१२०	क्लि	१	४३६	तत्रि	१०	१२८
डवि	१०	१२१	क्लिजि	२	१६	तनु	८	१
डिप	४	१२४	क्लिजिर्	३	१२	तनु	१०	१२८
डिप	६	७६	क्लिदि	१	५४	तन्पु	१	१२०
डिप	१०	१२१	क्लिह	१	६१२	तन्पु	७	२७
डिपि	१०	१२०	क्लि	६	६७	तन्पू	७	२७
डिप	१०	१२१	क्लि	१	६१२	तप	१	७१२
डिभि	१०	१२०	क्लि	१	४५५	तप	४	४
डौह्	६	१६३	क्लि	२	१८	तर	१०	२१२
डौह्	४	२५	क्लि	१	६४०	तसु	४	६५
डौह्			क्लि	१	३४७	तय	१	३१८
डौह्	१	७५	क्लि	२	२७	तर्क	१	१६७
ण			क्लि	६	२	तर्ज	१	१४०
णक्क	१०	५२	क्लि	६	१३०	तर्ज	१०	१३१
णत्त	१	४४०	क्लि	६	६७	तर्ज	१	४८
णत्त	१	६१	क्लि	१	६१२	तल	१०	५३
णत्ति	१	६१	क्लि	१	६१२	तवि	१	४५५
णद्	१	४५	क्लि	१	४०६	तवि	१०	१५५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुम्प	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्प	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायू	१	३२७	तुन्फ	१	२८८	तृन्फ	६	२६
तिक्र	५	२४	तुन्फ	६	३०	तृन्हू	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिष	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तुपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तुफ	१	२८८	तृप	४	१२१
तिप	१०	१२१	तुफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिपृ	१	२५५	तुवि	१०	१०४	तृहू	६	५७
तिम	४	१५	तुभ	१	५००	त	१	६६४
तिल	१	३५६	तुभ	४	१३१	तेपृ	१	२५५
तिल	६	६१	तुभ	४	५३	तेवृ	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिल्ल	१	३५६	तुर्वी	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रमि	१	६१
तीर	१०	२६	तुप	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५५
तुज	१	१५४	तुदिर्	१	४७	त्रपूप	१	२६२
तुजि	१	१५४	तृहू	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तृण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तृण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तूर	४	४३	तृट	६	८०
तुट	६	८८	तूरी	४	४३	तृट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तृल	१	३५२	तृट	१०	१४८
तृहू	१	२४५	तृल	१०	१३७	तृट	१०	१४५
तृण	६	४३	तृप	१	४५६	तृम्प	१	८८८
तृद	६	१	तृव	१	४४०	तृप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
बुभ्	१	२८८	दमु	४	६६	दियु	१०	१४२
बुभ्	१	२८८	दय	१	३२०	दियु	१०	१७०
ब्रैड्	१	६८६	दरिद्रा	७	७२	दिश	६	३
ब्रौकृ	१	७५	दल	१	३६६	दिह	०	६
त्वञ्	१	४४३	दल	१	१६६	दीज	१	४०२
त्वञ्	१	४३६	दल	१	५५२	दीङ्	४	२४
त्वगि	१	६१	दधि	१	३८६	दीघीङ्	२	७७
त्वच	६	२०	दशि	१०	१२६	दीपी	४	४१
त्वन्तु	१	१००	दशि	१०	१६७	डु	१	६७५
त्तरा	१	५०१	दसि	१०	१६७	डु	५	६०
त्तिपा	१	७२८	दसि	१०	१२७	दुःस	१०	३१५
त्सञ्	१	३७०	दसु	४	१०७	दुङ्	६	६०
त्सर	१	३७०	दट्	१	७१८	दुर्वी	१	३७८
	ध		दहि	१०	११५	दुल	१०	७५
धुङ्	६	८६	दान्	३	६	दुप	४	७६
धुषी	१	३७८	दाण्	१	६६०	दुह	२	५
	द		दान	१	७२	दुह	४	८८
दत्	१	४०१	दाप्	०	५०	दुहिर्	१	४८७
दत्	१	५१८	दायृ	१	६०१	दुङ्	४	२०
दध	५	३१	दाश	५	३३	दृ	४	३३
दधि	१	६४	दाश्ट	६	६१	दृङ्	६	११४
ददढ	१०	३१०	दाभ	१	६३०	दृक्	६	३१
दद	१	१७	दाश्ट	१०	१२५	दृप	४	८७
दध	१	८	दासृ	१	६३०	दृप	१०	२१३
दग्मु	५	२७	दाह	१	४०७	दृफ	६	३१
दग्ना	१	७१६	दिभि	१०	१०१	दृभी	६	३५
दभ	१०	१२१	दिवि	१	३८८	दृभी	१०	२१४
दभि	१०	१०१	दिवु	४	१	दृशीर्	१	७१५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
दृह	१	४८५	धवि	१	३८६	घोञ्च्	१	३६६
दृहि	१	४८५	धस	६	५६	ध्मा	१	६५६
दृ	१	५४५	धान्	३	१०	ध्वै	१	६४७
दृ	६	२२	धावु	१	३६४	ध्रज	१	१३६
दृङ्	१	६८६	धि	६	१०७	ध्रजि	१	१३६
दृष्ट	१	३३४	धित्त	१	३६६	ध्रस	१०	१६१
दृष्	१	६५६	धिवि	१	३८८	ध्राक्षि	१	४४५
दो	४	३८	धिप	३	२२	ध्राखृ	१	८६
दु	२	३३	धीङ्	४	२६	ध्राष्टृ	१	७६
दुत	१	४६०	धुक्त	१	३६६	ध्राङ्	१	१६१
दौ	१	६४४	धुञ्	५	१०	ध्रु	१	६७४
द्रम	१	३१३	धुर्वा	१	३७८	ध्रु	६	१००
द्रा	२	४७	धू	६	६७	ध्रौ	१	६४६
द्राक्षि	१	४४५	धून्	५	१०	ध्वज	१	१३६
द्राखृ	१	८६	धूञ्	६	१६	ध्वजि	१	१३६
द्राङ्	१	१६१	धून्	१०	२२४	ध्वण	१	३०२
द्रु	१	६७५	धूप	१	२८१	ध्वन	१	३१०
द्रु	५	३३	धूप	१०	१६७	ध्वन	१	५६५
द्रुण	६	४८	धूरी	४	४५	ध्वन	१०	२७५
द्रुञ्	६	१०	ध्रश	१०	८६	घनि	१	५४२
द्रुङ्	१	६५	ध्रूप	१०	८६	ध्वन्सु	१	५०१
द्रै	१	६४५	ध्रूस	१०	८६	ध्वान्ति	१	४४५
द्विप	२	४	धृङ्	१	६८४	ध्व	१	६७०
द्व	१	६६६	धृङ्	६	११५	न	१	६१
ध	१०	५०	धृप	१०	२३६	नञ	१	६१
धक्	१०	५०	धृप	५	२६	नञी	६	१२
धण	१	३०८	धृपा	५	२६	नट	१	२०६
धन	३	२३	धेङ्	१	६५	नट	१	५८८
			धेट्	१	६४१			

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
नट	१०	१२	पठ	१	२२७	पा	१	६५७
नट	१०	१६७	पडि	१	१८५	पा	२	४६
नड	१०	१२	पडि	१०	११८	पार	१०	२६३
नदि	१	५५	पण	१	२६६	पाल	१०	६३
नम	१	५५५	पत्	४	४८	पि	६	१०६
नय	१	३१८	पत्	१०	२४६	पिच्य	१०	३५
नर्द	१	४७	पत्तु	१	५८०	पिछ्	६	२०
नर्व	१	२८६	पथि	१०	३४	पिजि	२	२०
नाथृ	१	७	पथे	१	५८३	पिजि	१०	२७
नाधृ	१	७	पद	१	४२	पिजि	१०	१६७
निवाम	१०	२७१	पद	४	६१	पिट	१	२१०
निवि	१	३८७	पद	१०	२८१	पिट	१	२१५
निष्क	१०	१६४	पन	१	२६७	पिठ	१	२३५
नीय	१	३७६	पय	१	३१८	सिड	१	२१५
नृति	४	८	पर्ण	१	३२५	पिडि	१	१७७
नृ	१	५४६	पर्थ	१०	१६	पिडि	१०	११८
नृ	६	२४	पर्द	१	२५	पिल	१०	५६
	प		पर्ष	१	३८१	पिवि	१	३८७
पक्ष	१	४४७	पर्व	१	४०६	पिरा	६	१४२
पक्ष	१०	१७	पल	१	५७५	विशृ	१	४७३
पक्ष	१०	३२५	पल	१०	६३	विष्टृ	७	२०
पक्ष	१	१०७	पलयूल	१०	२६७	पिस	१०	२८
पक्षेप्	१	७२४	परा	१०	१६५	पिमि	१०	१९७
पधि	१	१०७	परा	१०	२५०	पिमृ	१	४७३
पधि	१०	६६	पय	१	६२६	पीड्	४	३२
पट	१	१६८	पण	१०	१६५	पीड	१०	११
पट	१०	१६७	पण	१०	२५०	पील	१	३४६
पट	१०	२४५	पसि	१०	६८	पीय	१	३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पुल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रछ	६	११७
पुट	१०	६७	पूप	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१६७		३	४	प्रस	१	५१४
पुट्ट	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	२	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुथ	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीन्	६	०
पुथ	१०	१६७	प्रञि	२	२१	प्रीन्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	०	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुप	६	५६
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुपु	१	४६३
पुल	१०	५६	पृढ	६	४०	प्रेङ्खोल	१०	५५
पुप	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोथृ	१	६०६
पुप	४	७३	पृप	१०	१६	प्लत्	१	६३१
पुप	६	६०	पृथु	१	५१३	प्लिङ्	१	४२५
पुप	१०	१६५	पृपु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुप्प	४	१४	पृ	३	४	प्लुप	४	७
पुस	४	१०६	पृ	६	१८	प्लुप	४	११०
पुस्त	१०	४८	पृ	१०	१५	प्लुप	६	५६
पृङ्	१	६६०	पेत्	१	३६१	प्लुपु	१	४६४
पृज	१०	६२	पेवृ	१	३३५	प्लेवृ	१	३३५
पृञ्	६	११	पेत्	१	४७३	प्ला	०	४८
पृथी	१	३२३	पै	१	६५४		क	
पृरी	४	४०	पैण्	१	३०७	फक्क	१	८३
पृरी	१०	१६८	प्यायी	१	३२६	फण	१	५६१
पृण्	१०	८५	प्युप	४	१०६	फत्	१	३५५
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फना	१	३४४
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०६	पुरल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
फेत्	१	३६१	बुध	१	५६७	मण	१	३०८
य			बुध	१	६१४	मदि	१	१२
घद	१	४२	बुध	४	६३	मदि	१०	६८
वध	१	६६६	बुधिर्	१	६१४	मन्जो	७	२१
वध	१०	१४	बुधिर्	१	६१५	भर्त्स	१०	१३१
वध	६	४०	बुधिर्	१	६१५	मर्ध	१	२८६
वन्व	१०	१४	बुज	१०	५७	मर्ध	१	३८३
वध्र	१	३७१	बुस	४	११३	मल	१	३३१
वर्ष	१	२८६	बुस्त	१०	४६	मल	१०	१४७
वर्ह	१	४२३	बृइ	१	४८५	मल्ल	१	३३१
वर्ह	१०	११०	बृदि	१	४८५	मप	१	४५६
वर्ह	१०	१६७	बृदि	१०	१६७	मस	३	१६
वल	१	५७६	बृहिर्	१	४८६	भा	२	४४
वल	१०	७८	बृहु	६	५६	भाज	१०	२७२
वलइ	१	४२३	वेदिर्	१	६१५	भाम	१	२६८
वलइ	१	१६७	व्रीस	१०	११०	भाम	१०	२५८
वसी	४	११५	ब्रूव्	२	३७	भाप	१	४०५
वस्त	१०	१३२	ब्रू	१०	११०	भासु	१	४१२
वहि	१	४२०	ब्लेक	१०	२६४	मिन्न	१	३६६
वहि	१०	१६७	म			मिदिर्	७	२
वाधृ	१	६	भस	१०	२१	मिल	१०	६०
वाह	१	४२६	भज	१	७२५	मी	३	२
विदि	१	५३	भज	१०	१७६	मुगि	१	६३
विल	६	६६	भजि	१०	१६७	मुज	७	२२
विल	१०	६०	भट	१	२०६	मुजो	६	१२२
विस	४	१११	भट	१	५२७	भू	१	१
वुक्क	१	८७	भडि	१	१७६	भू	१०	१८५
वुक्क	१०	१५६	भडि	१०	४२	भू	१०	२३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भूप	१	४५५		म		मय	१	३१८
भूप	१०	१७५	मकि	१	७१	मर्च	१०	६७
भृजी	१	११०	मत्त	१	४४१	मर्ष	१	३८१
भृञ्	१	६३८	मत्स	१	६१	मल	१	३३०
भृञ्	३	५	मगि	१	६१	मल्ल	१	३३०
भृशु	४	११८	मधि	१	७७	मय	१	३६१
भृपु	१	४६६	मच	१	१०५	मन्य	१	३३८
भृ	६	२०	मचि	१	१०६	मश	१	४७६
भृपृ	१	६२३	मज	१	१५६	मप	१	४५८
भृपृ	१	४१६	मठ	१	२२६	मसी	४	१६५
भृयस	१	४१६	मठि	१	१६७	मस्क	१	७५
भ्रण	१	३००	मडि	१	७५	मस्जो	६	१२०
भ्रन्शु	१	५०१	मडि	१	२१६	मह	१०	२५५
भ्रन्शु	४	११८	मडि	१०	४५	महि	१	४२०
भ्रम	१	५८६	मण	१	३०२	मदि	१०	१६७
भ्रमु	१	५८६	मत्रि	१०	१२६	मा	२	५५
भ्रमु	४	६८	मथि	१	३७	मात्ति	१	४४५
भ्रस्ज	६	४	मथे	१	५८४	माङ्	३	६
भ्राजू	१	१११	मद्	१०	१५१	माञ्	४	३०
भ्राजू	१	५६४	मदि	१	१३	माथि	१	३७
भ्राशृ	१	५६४	मदी	१	५५२	मान	१	६६८
भ्री	६	३६	मदी	४	१०१	मान	१०	२३१
भ्रुड	६	६१	मन	४	६६	मार्ग	१०	२३५
भ्रूण	१०	१३८	मन	१०	१५५	मार्ग	१०	६७
भ्रूजृ	१	१११	मनु	८	६	माह	१	६३३
भ्रूपृ	१	६२३	मन्थ	१	३७	मिछ	६	२०
भ्लाच्च	१	६३१	मन्थ	६	४५	मिञ्	५	४
भ्लाशृ	१	५६४	मभ्र	१	३७१	मिथृ	१	६१०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मिद	१०	८	मुठि	१	१६८	मृड	६	३६
मिदा	१	४६२	मुडि	१	१७८	मृड	६	४६
मिदा	४	१३३	मुडि	१	२२१	मृण	६	४२
मिदि	१०	८	मुडि	१	२२३	मृद	६	४८
मिद	१	६१०	मुण	६	४५	मृदु	१	६१३
मिल	१	३४५	मुद	१	१६	मृश	६	१२६
मिल	६	६८	मुद	१०	१६०	मृप	४	५४
मिवि	१	३८७	मुर	६	५३	मृप	१०	२३८
मिश	१	४७६	मुर्द्धा	१	१३१	मृपु	१	४६४
मिश्र	१०	३०७	मुर्वा	१	३८०	मृ	६	१६
मिप	६	५२	मुल	१०	५८	मैङ्	१	६८५
मिपु	१	४६१	मुप	१	४५८	मेट्ट	१	१६६
मिह	१	७१६	मुप	६	६१	मेथृ	१	६१०
मी	१०	२१७	मुस	४	११४	मेट	१	६१०
मीङ्	४	२७	मुस्त	१०	८७	मेधृ	१	६११
मीञ्	६	४	मुह	४	८६	मेधृ	१	२६०
मीमृ	१	३१३	मूङ्	१	६६१	मेधृ	१	३३५
मील	१	३४५	मूत्र	१०	२६१	मील	१०	१७६
मीव	१	३७६	मूल	१	३५४	म्ना	१	६६१
मुच	१	१०५	मूल	१०	५८	म्रत्	१०	१०८
मुच	१	१६२	मूप	१	४५१	म्रद	१	५१५
मुचि	१	१०५	मृ	६	१०५	मृचु	१	१२०
मुन्ल	६	१३४	मृग	१०	२८३	मृन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुज	१	१५६	मृङ्	६	१०५	म्रेट्ट	१	१६६
मुजि	१	१५६	मृज(पाठा०)	१	१५६	म्रेट्ट	१	१६६
मुट	६	७६	मृति	१	१५६	म्लुचु	१	१२०
मुट	१०	६६	मृजूप्	२	६१	म्लुन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुटि	१	२२३	मृजूप्	१०	२३७	म्लेङ्	१	१२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
म्लेछ	१०	१०६	युप	४	१२८	रभ	१	७००
म्लेष्टृ	१	१६६	यूप	१	४५३	रभि	१	२७१
म्लेष्टृ	१	३३५	योष्टृ	१	१६५	रभ	१	५६२
म्लौ	१	६५३	येष्टृ	१	४०८	रय	१	३२१
य				२		रवि	१	३८६
यक्ष	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रक	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रा	१०	८७	रह	१०	२४६
यभ	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रति	१०	२४७
यम	१	७०१	रघि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रघि	१०	१६७	रागृ	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राघृ	१	७६
या	२	४२	रट	१	१६६	राजू	१	५६३
याचृ	१	६०६	रठ	१	२३२	राघ	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राघ	४	८४
यु	१०	१६६	रण	१	५३७	राघ	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रासृ	१	४१३
युद्ध	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	४४४	रिभि	१	६१
युज	१०	२०८	रन्ज	१	७८६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	८८६	रिचिर्	७	४
युञ्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युष्ट	१	२७	रफि	१	८८६	रिवि	१	३८६
युथ	४	६४	रवि	१	२६४	रिशा	६	१२४

धातु	गण	सूत्रसं०	धातु	गण	सूत्रसं०	धातु	गण	सूत्रसं०
रिप	१	४४८	रुच	१०	२६०	लजी	६	१०
रिद	६	२७	रुप	१०	३१६	लञ्ज	१०	२४०
री	६	३१	रैक	१	६६	लट	१	२००
रीङ्	४	२८	रैज	१	२११	लड	१	२४०
रु	२	२६	रैटु	१	६०७	लड	१०	७
रुङ्	१	६८३	रैण	१	२६०	लटि	१	४४१
रुच	१	४६४	रैशु	१	२७१	लडि	१०	६
रुज	१०	१६६	रैशु	१	३३६	लडि	१०	१६७
रुजो	६	१०१	रैप	१	४१०	लदि	१०	६
रुज	१	४६६	रै	१	६४८	लप	१	२८६
रु	१	४६७	रीङ्	१	२४७	लवि	१	२६४
रुट	१०	११६				लभप्	१	७०१
रुज	१०	१६७	लक	१०	१८७	लल	१०	१३५
रुटि	१	२०५	लल	१०	५	लरा	१०	१७५
रुठ	१	४६७	लल	१०	१४३	लप	१	६-७
रुठ	१०	११६	लप	१	६१	लप	१०	१७४
रुठि	१	२२५	लपि	१	६१	लस	१	४७०
रुठि	१	२३६	लग	१०	१८७	लस्जी	६	१०
रुठि	१	२४१	लगि	१	६१	ला	२	५२
रुठिर्	२	६०	लगे	१	५३३	लापृ	१	८३
रुथ	४	६५	लवि	१	७५	लापृ	१	७६
रुथिर्	७	१	लवि	१	१६७	लाधि	१	१०६
रुप	४	१८८	लड	१	१२६	लाज	१	१४०
रुप	६	१२४	लज	१	५१	लाजि	१	१५०
रुप	१	४४८	लज	१०	१०	लाभ	१०	३-०
रुप	४	१-३	लजि	१	१५१	लिस	६	७०
रुप	१०	११६	लजि	१०	१६७	लिगि	१	६१
रुड	१	४६८	लजि	१०	३०६	लिगि	१०	१८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लृप	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूप	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लेष्ट	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोकृ	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोकृ	१०	१६७	वण्टे	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोकृ	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोकृ	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लोङ्	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्वी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७				वनु	१	५४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	५५६
लुट	६	७२	वक्त	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्चु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्चु	१	१४९
लुठ	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुठि	१	२२५	वधि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वमु	१	५८५
लुण्ठ	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४२
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१७
लुप्लृ	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२४
लुवि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०२
लुम	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्ध	१	२८६
लुम	६	२६	वटि	१०	४३	वर्ह	१	४२४
लुन्	६	१२	वटि	१०	३०५	वल	१	३२६

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
वै	१ ६५४	शट	१० १३६	शमि	१ ४१७
व्यच	६ १५	शठ	१ २३६	शसु	१ ४८०
व्यज	६ १६	शठ	१० २६	शाखृ	१ ६०
व्यथ	१ ५११	शठ	१० ६४	शाङ्	१ १६२
व्यध	४ ७२	शठ	१० १३६	शान	१ ७२३
व्यप	१० ८४	शठ	१० २४४	शार	१० २५६
व्यय	१ ६२०	शडि	१ १८३	शास	२ १५
व्यय	१० ८४	शश	१ ५३८	शासु	१ ४१७
व्यय	१० ३१७	शद्ल	१ ५६५	शासु	२ १५
व्युदि	१० ८४	शद्ल	६ १३१	शासु	२ ७५
व्येञ्	१ ७३६	शप	१ ७२७	शिन	१ ३६८
ग्रज	१ १५८	शप	४ ५६	शिधि	१ ६६
ग्रण	१ ३०२	शब्द	१० १६०	शिजि	२ २०
ग्रण	१० ३२३	शम	१ ५५८	शिञ्	५ ३
ग्रञ्	६ १४	शम	१० १४२	शिट	१ २०४
घी	६ ३५	शमु	४ ६४	शिल	६ ६६
घीङ्	४ ३०	शम्भ	१० २०	शिप	१ ४५८
घीङ्	४ १६	शर	१० २५६	शिप	१० २११
घुड	६ ६१	शर्व	१ ८८६	शिप्ल	७ १६
घ्ली	६ ३०	शर्व	१ ३८५	शोक	१० २१६
	श	शल	१ ३२८	शोहृ	१ ६२
शंसु	१ ४८१	शल	१० १३६	शोहृ	१ ६७
शरु	४ ७८	शल	१ ३६७	शोहृ	२ २४
शकि	१ ६८	शल	१ ५८०	शोसु	१ २६६
शकल	५ १८	शश्म	१ २७४	शोल	१ ३४८
शच	१ १०१	शच	१ ४७७	शील	१० २६४
शनि (पाठा.)	१ १०२	शरा	१ ४७८	शु	१ ६७१
शट	१ २०१	शर	१ ४५८	शुक	१ ८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
शुच	१	११४	शृञ्	६	१७	श्रु	१	६७१
शुचिर्	४	५५	शौल	१	३६१	श्रौ	१	५४३
शुच्यी	१	३४१	शंष्ट	१	३३५	श्रोणुं	१	३०५
शुट	१	२३७	शो	४	३५	श्रकि	१	६७
शुठ	१०	६४	शोष्	१	३०४	श्रगि	१	६१
शुठ	१०	६५	शीद्	१	१६४	श्राप्	१	६०
शुठि	१	२३७	श्रुतिर्	१	३६	श्राष्ट	१	२१
शुठि	१	२४०	श्रुत्यतिर्	१	३६	श्रिप	४	७७
शुठि	१०	८५	शमील	१	३४५	श्रिप	१०	३३
शुघ	४	८०	शयैङ्	१	६८७	श्रिपु	१	४६३
शुन	६	४७	श्रकि	१	६७	श्रोहृ	१	६४
शुन्य	१	६०	श्रगि	१	६१	श्रोणु	१	३०६
शुन्य	१०	२२२	श्रण	१	५३८	श्रकि	१	७५
शुन्म	१	२६२	श्रण	१०	३०	श्रच	१	१०२
शुन्म	६	३४	श्रय	१	५३६	श्रचि	१	१०२
शुभ	१	४६८	श्रय	१०	१३	श्रठ	१०	२६
शुभ	६	३४	श्रय	१०	२१६	श्रठ	१०	२५५
शुल्क	१०	७०	श्रय	१०	२५६	श्रडि	१०	२६
शुल्ब	१०	६५	श्रयि	१	८६	श्रघ्र	१०	७४
शुप	४	७४	श्रन्य	६	४४	श्रन्द	१०	३०
शूर	१०	०८५	श्रन्य	१०	०१६	श्रन्त	१	३६७
शूरी	४	५६	श्रन्य	१०	०२६	श्रम	२	६६
शूदं	१०	६५	श्रमु	४	६७	श्रि	१	७५१
शूल	१	३५१	श्रा	१	४५७	श्रिता	१	५६१
शूष	१	४५०	श्रा	०	४६	श्रिदि	१	१०
शूष	१०	१८०	श्रिञ्	१	६३६	श्र्येताश्	१०	३०७
शूषु	१	५०६	श्रीष्	६	३			
शूषु	१	६१३	श्रिपु	१	५६३	श्रो	१	५३५

धातु	गण	सूत्रसं०	धातु.	गण	सूत्रसं०	धातु	गण	सूत्रसं०
पथ	५	२५	पिबु	४	२	पङ्क	६	५७
पच	१	६६	पु	१	६७०	पङ्क	६	५७
पट	१	२१२	पु	२	३४	प्लेप्ल	१	२५५
पण	१	३११	पुञ्	५	१	प्ल्यै	१	६४६
पणु	८	२	पुह	१०	२४	प्लगो	१	५३४
पद	१०	२२१	पुम	१	२६२	प्लल	१	५७०
पदल	१	५६५	पु	६	५०	प्लळ	१	६६०
पदल	६	१३०	पुह	४	१८	प्लिबु	१	३७३
पञ्ज	१	७१४	पू	६	११०	प्लसु	४	४
पम	१	५६६	पूङ्	०	२३	प्लषा	०	४५
पग	१	२८५	पूह्	४	२१	प्लिणह	४	६१
पर्य	१	२८२	पूद	१	२१	प्लु	०	३०
पथ	१	१००	पूद	१०	१६३	प्लुग	४	४
पस	०	८१	पूप	१	४५०	प्लुह	४	६०
पञ्ज	१	१२८	पेश	१	६७	प्लौ	१	६५५
पह	१	५६०	पेवृ	१	३३५	प्लिबु	१	३७३
पह	४	१८	पो	४	३७	प्लक्क	१	७५
पह	१०	२०४	पुक	१	५३०	प्लद	१	१८
पाथ	५	१६	पुभि	१	२७०	प्लञ्ज	१	७००
पिच	६	१३८	पुम	१	५६६	प्लप	०	६४
पिञ्	५	०	प्लिथ	५	००	प्लद	१०	२००
पिञ्	६	५	प्लिथ	१	२५५	प्लतं	१०	७४
पिट	१	२०४	प्लिम	४	१५	प्लिदा	१	४६३
पिष	१	३८	प्लीम	४	१५	प्लिदा	४	७६
पिबु	१	८३	प्लुच	१	१०८	स		
पिबु	४	८३	प्लुञ्	०	३६	सपाम	१०	३०८
पिध्	१	३६	प्लुमु	१	२७८	सथ	५	०५
पिल	६	६६	प्लृह	१	४४०	सव	१	२८५

धातुः	गणः सूत्रमं०	धातुः	गणः सूत्रमं०	धातुः	गणः सूत्रमं०
सहृ	१० ८३	सृगु	१ २६१	स्थगे	१ ४३४
सःत्र	१० २८८	सेरु	१ ६७	स्थल	१ ४७०
सभाज	१० २७३	सेवृ	१ ३३५	स्थुड	६ ८६
सर्प	१ १३८	सै	१ ६५१	स्थूज	१० २८६
सर्व	१ २८६	स्कन्दिर्	१ ७०७	स्ना	१ ४४६
सल	१ ३६५	स्रभि	१ ५७२	स्त्रिट	१० ३१
साष	५ १६	स्तुञ्	६ ६	स्पादि	१ १४
सान्द्र	१० २६	स्तुदि	१ ६	स्पर्ष	१ ५
साम	१० २६	स्रद	१ ५१६	स्पर्ज	१ ६०६
साम	१० २६५	स्रदिर्	१ ५६०	स्पर्श	१० १३०
साम्य	१० २०	स्रल	१ ६३२	स्पुडि	१० ५
सार	१० २५६	स्वनि	१ ५५२	स्र	५ १५
सुग	१० ३१५	स्तरु	१ ५३०	स्पर्श	६ १२६
सुदृ	१० २४	स्त्रज	१ ३१०	स्पर्श	१० २५५
सुन्धु	१ ५०३	स्तन	१ ५६५	स्पर्श	१ २२६
सुर	६ ५०	स्तन	१० २४८	स्फटि	१ २२६
सूच	१० २५६	स्तन	१० २४८	स्फर	६ ६०
सूत्र	१० २६०	स्त्रिण	५ १०१	स्फज	६ ६०
सूत्रं	१ ४४४	स्तु	५ १०५	स्फायी	१ ३०६
सूत्र्य	१ ३३६	स्तु(स्त्रुप)	१० १००	स्फिट	१० ३०
सूत्र्य	१ ५४५	स्तुप	५ १०५	स्तुट	६ ७८
स	१ ६६७	स्तुप	५ १०५	स्तुट	१० १६७
स	३ १७	स्तुञ्	५ ६	स्तुट	१० २०५
स	१० ६८	स्तुट	६ ५७	स्तुटि	१० ५
सृज	४ ६८	स्तुट	६ ५७	स्तुटिर्	१ २०६
सृज	६ ११६	स्तुञ्	६ ५७	स्तुटिर्	१ २०६
सृजु	१ २६१	स्तेन	१० २७६	स्तुटि	१० ५
सृज्य	१ ७१०	स्तोम	१० ३०६	स्तुर	६ ६०
		स्तौ	१ ६५१	स्तुटो	१ १००

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्फुल	६	६२	हठ	१	२३३	हप	४	१२२
स्फूर्जा	१	१४८	हद	१	७०३	हपु	१	४६८
स्मिङ्	१	६७८	हन	२	२	हैठ	१	१६६
स्मिष्ट	१०	३१	हम्म	१	३१३	हैठ	६	६३
स्मुर्धा	१	१३२	हय	१	३४०	हैड	१	२१७
स्मृ	१	४४४	हर्य	१	३४२	हैड	१	५२६
स्मृ	१	६६५	हल	१	५७३	हैडू	१	१८६
स्मृ	५	१५	हसे	१	४७४	हैपू	१	४१०
स्यन्दू	१	५०७	हाक्	३	८	हौडू	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाङ्	३	७	हुङ्	२	८५
स्यमु	१	५६५	हि	५	१३	छल	१	५४३
[म्रकि]	१	६७	हिक्क	१	६०४	छल	१	५५५
मन्मु	१	२७७	हिडि	१	१७१	हगे	१	४३४
मन्मु	१	४०१	हुडि	१	१७२	हस	१	४६६
मन्दु	१	५०३	हिल	६	६८	हाद	१	२२
म्रिवु	४	३	हिवि	१	३८८	ह्री	३	३
म्रु	१	६७३	हिष्क	१०	१३३	ह्रीञ्	१	१२६
म्रैकृ	१	६७	हिसि	७	२४	होट	१	४०६
म्रै	१	६५३	हिसि	१०	२२०	हगे	१	५३४
स्वन	१	५५६	हु	३	१	हप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	६०	हस	१	४६६
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	हादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुडू	१	२४६	हरक	१०	३८७
स्वर्द	१	१८	हुर्धा	१	१३०	छल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	छल	१	५५५
म्वृ	१	६६४	हुडू	१	२४६	हू	१	६६३
ह	६		ह	३	१६	होञ्	१	७३७
हट	१	२११	हञ्	१	६३७			

दीर्घतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

अथर्ववेद ३२०, ५४।
 - अन्ये १८, १४। २५, १० । ३०,
 १७। ३६, ६। ४७ १६। ५४, १६।
 ८८, ८। ८६, १०। १०८, ८।
 १०५, १७। १०७, १४, २०। १०४, ६।
 ७। १००, २। १०७, ६। १०८, ८।
 १६। ३००, १। ३०५, ८। ३१२,
 ११, १४, १५। ३०१, २। ३०३,
 २० ॥
 अग्रे ३०३ ६।
 अमरकोष १४१, २७। २६४,
 १०। (द्र० अमरसिंह)
 अमरसिंह ६८, १८। १०५, ४।
 (द्र० अमरकोष)।
 अमृततरङ्गिणी (पाठा०) ६, २६।
 अष्टाध्यायी १, ११।
 अष्टाध्यायीमूत्रम् ११ सर्वत्रोद्धृतानि
 आचार्या २६६, २०, -३।
 आर्या २५०, ६।
 आर्हता १०१, १३।
 उणादी २६, ११। ३०, ११। ४६,
 १५। ७७, १०। ११८, १६ ह्रस्वादि।
 उणादिसूत्रम् ११ बहुत्र उद्धृतानि।
 उवाच्याया १८, १।
 एके १८, १। २४, १७। ३०, ६।
 ३३, १। ३४, ८। ३५ १०। ४३।

४। ४६, २। ५१, १०। ५३, १६।
 ५४, १०। ५६, १। ५६, १०।
 ७८, १। ८०, ३। ८३, १६। ८५,
 १३, १८। ६१, ८। ६४, ५। ६८,
 १०। १००, ६। १०३, १८। १०४,
 १७। १०७ १६। १०६, १०।
 ११०, १६। १११, १३। ११४, १०।
 ११५, ६। १०३, २०। १०७, ६,
 १०, १४। १०८, ६। १३६, १०।
 १६६, २। १७०, ६। १७३, २।
 १८६, १०। १६४, ११। १६८,
 १०। २००, १५। २०७, १६। २०८,
 १४। २१५, १४। २१७, १८। २१६,
 २। २२०, ४। २२८, २। २२६,
 २। २३०, ३। २३७, १५। २३८,
 ११। २४५, १०। २४८, १७। २५०,
 ६, १४। -८१, ११, १४। २५०,
 -, ८, २३। २५३, २०, २३। २५४,
 २, ७। २५७, ६, ६। २५८, ३, ६,
 १०। २५९, ८, १३, १६, २०, २१।
 २६१, १०, १५। २६०, ५, ११।
 २६४, २१। २६५, १५। २६६, ६।
 २६७, ५। ३००, ११। ३००, ७।
 ३०३, ११। ३०५, २। ३०७, १०,
 १५। ३०८, ६, १०, १५। ३१५,
 १५। ३१५, ६। ३१६, ११। ३१९,

११ एतदिहा इतो मयो मयवहाग वा न मावालिदिह । एद्वपननि नाम-
 निर्देश विनोद्धतानि ।

६; ७। ३२१, १। ३२२, २०।
 कण्ठः ०४, ३। ३४, ११। ५५, १७।
 ६५, १२। ६५, १६। २१६, १६।
 कर्मयोगामृततरङ्गिणी ६, १८।
 कर्मिश्चिद् व्याकरणे ३१, ३।
 कातन्त्रम् ७, ४। १५६, १३।
 कात्यः ३६, ३।
 कात्यायनः ३१६, ११।
 कात्यायनवार्तिकम् अनेकत्रोद्घृतः
 कामन्दकीतिसारः ४१, १।
 काशिकृतना १८५, ५।
 किरातांजुनीयम् १०४, २३।
 कुमारसम्भव १२०, १५। १२७,
 ८।
 काशिकावृत्तिः
 केचित् ६८, ७। २८६, २२। २६६,
 ४। ३००, २। ३१०, १३। ३२०,
 २६।
 कौशिकः १४, ११। १९, ११।
 २२, ७। ३१, १। ३५, १८ पाठा०।
 ५४, १६। ५८, १। ६०, १६। ६५,
 १३। ६६, २२। ८२, १०। ८४, १।
 ६६, ४। १०३, ८। १०७, २।
 १२७, २। १७०, १४, १८। २७६,
 ०५। २८५, ५। २८६, ६। २८६,
 ६। २६०, १७। २६४, २३। ३००,
 १३; १७।
 गणपाठः अनेकत्रोद्घृतः।
 गणम् १०० चतुश्रोद्घृतानि।
 गीता ५०, २०।

गुप्तः ६६, २। ११२, ६। ३२०,
 २२। ३२३, २१।
 चन्द्रः २, ३। १५, १४। २८, ३;
 ८। ३४, ४। ३५, १२। ३७, १५।
 ४६, ३। ६४, १७। ६५, ८। ८४,
 १५। ८५, १। ८६, ६; २२। ६२,
 ४; ५। ६३, १६। ६८, ६। १००,
 ७। १०७, ८। ११०, १। ११५,
 १७। ११६, १२। २२७, ३। २३५,
 ७। २८१, १३; १५। २८२, ३; ४;
 १६। २८४, ३; १२; २०। २८५,
 १७। २८६, ७; १६; १६; २१।
 २८७, ७। २८८, ९; १२; २१।
 २८६, ५; १६; २३। २६१, ७।
 २६२, १०; १६; १६। २६५, २१।
 २६६, १३। २६७, १। २६८, १६।
 ३००, ७। ३०२, १४। ३०३, ३।
 ३०६, ६। ३१२, ५; १४। ३१४,
 २२। ३१८, ६। ३२०, ७; ६।
 चरक ६४, १६।
 चान्द्रघातुपाठः अनेकत्रोद्घृतः।
 चान्द्रम् ३६, २। ८७, १६। ३०६, ४,
 चान्द्र २६०, २०।
 चान्द्र २६१, ६।
 चान्द्रा ५७, ३। ७८, ८। ७६, १२।
 ८६, ३। ६३, १०। २८०, ५; ११।
 २८१, ३। ३६३, १६।
 छान्दसम् ६३, १५।
 छान्दोग्योपनिषद् १३१, ३।
 तण्डुः-ताण्डवम् ५०, ८; ६।

तन्त्रवार्तिकम् ८, ३ ।
 दुर्गा १७, ११ । १६, ६ । ३०, ३ ।
 ३०, ६ । ३६, ६ । ३७, १८ । ५४,
 ५ । ५७, १० । ५८, १३ । ५९, ८ ।
 ६२, ६ । ६३, १० । ६६, १ । ७६,
 ३ । ८०, २० । ८०, ५ । ९०, ३,
 १० । ९०, ४, ६ । ९३, १८ । ९४,
 ५, १५ । ९५, ८ । ९६, १४ । १००,
 ३, ७ । १०६, ६ । १०९, ८, १६ ।
 ११०, १ । ११४, ३ । ११६, १३ ।
 १२५, ५ । १२६, १५ । १२८, ४ ।
 १४५, १, १६ । १५८, १४ । २०१,
 ३ । २०३, १७ । २०७, ७ । २१०,
 ३ । २१६, ७, ६ । २२१, १० ।
 २३०, २ । २३१, ८ । २३६, ७ ।
 २३६, १ । २४०, ७ । २४१,
 ४ । २४२, १५ । २४३, ६, ७,
 २४५, ३ । २७१, ६ । २७५, ८ ।
 २७६, ८ । २८०, १५ । २८१, ७ ।
 २८२, ५ । २८६, ८ । २८७, ८,
 ८ । २८८, ८ । २९०, ७ । २९१,
 ३ । २९४, १० । २९५, ८ । २९६,
 १० । ३००, ४ । ३०१, ८ । ३०२,
 ५, १४ । ३०३, ३ । ३०४, १ ।
 ३१३, १३ । ३१५, १ । ३१६, ७ ।
 दीर्घाक्षुषाठः अनेकप्रोद्भूत ।
 दीर्घम् ८७, २० ।
 दीर्गा १८, १ । २०, १५ । ५०,
 ६ । ५७, ५ । ५८, १ । १७०, १,
 १५ । २६०, ११ । २७६, १४ ।

२८०, ४ । २८२, ७, ४, १० ।
 २८७, १६ । २८८, १४ । २९०,
 २० । २९२, १३ । २९८, १८ ।
 ३१५, ७ । ३२०, ३ ।
 द्रमिडा २०, ६ । ३४, ३ । ५४,
 ७ । १६१, ११ । १६८, ११ । २०७,
 १८ । २३६, ५ । २३७, ८ । २५२,
 ६ । २६०, ७ । ३११, १ ।
 नन्दिस्वामी ५६, ४, २५ पाठा० ।
 नन्दी ४६, ३ । ५४, १३ । ५६,
 ४ । १०१, १३ । १०७, ८ । १२५,
 १३, १७ । १४६, १ । १६१, ३ ।
 २६२, १० । २६८, ११ । २७१,
 ६ । २८०, ६, १६, २० । २८६,
 १ । २८७, १५ । २८८, ६ । २९१,
 ३ । २९२, १५ । २९४, २० । २९६,
 ८ । २९८, १८ । ३००, १५ ।
 ३०४, ८ । ३०५, ११ । ३०६, २० ।
 ३१०, १६ । ३१३, १० ।
 निरुक्तम् १३, १०, ११ ।
 पञ्चिना ५८, ६ । ११०, १६ ।
 पञ्चिकाकार ५८, २० पाठा० ।
 पाठभेद ३१४ ८ ।
 पाणिनि ६२५ १ ।
 पारायणम् १०, १० । २६१, १७ ।
 ३०४, १० ।
 पारायणम् (चान्द्रम्) २८८, १० ।
 ३०६ १ ।
 पारायणिका १, २३ । २, ३ ।
 १८८, १ । ३२३, २० ।

पूर्वाचार्यसंज्ञा १८८, १५।
 पूर्वे २६०, ६।
 प्रशस्तपादभाष्यः ३, २।
 प्राञ्चः १२५, ६।
 भगवद्गीता—गीताशब्दं पश्यत।
 भट्टशाशाङ्कधरः ७, ३।
 भट्टशोपाङ्कधरः ७, १६ पाठा०।
 भट्टिः ६७, १। ७६, ६। ३०७,
 २०।
 (भल्लटः) ७६, ११।
 (भरगुरिः) १६३, ४। २०६, ४।
 भाष्यम् ५, १२। ७१, २०। १३२'
 १७। २५२, ५।
 भोजः—द्र० श्रीभोजः।
 मल्ल. ५४, १४।
 महाभाष्यम्—बहुत्रोद्धृतम्।
 माध्यन्दिनी संहिता २४१, ७।
 मालतीमाधवः ६४, ३।
 रघुवंशः १०६, १७।
 वाक्यकारः ३२२, ८।
 वाक्यपदीयः २, १६-१६।
 १६-१८। ३२२, २२ (२८)।
 वामनः १२७, ८। २१०, ४।
 वामनीयकाव्यालंकारः ३२२, ७।
 वृत्तिकृत् (काशिकाकारः) १४६, १।
 वृत्तिकृत् (धातुवृत्तिकारः) २०, ५।
 वैशेषिकम् ३, १।
 व्याघ्रभूतिः २०२, १४।

रामायणम् ३२२, २०।
 (लौकिकः) ३५, ८। ३७, १८।
 शाशाङ्कधरः—द्र० भट्टशोपाङ्कधरः।
 शाकटायनः ३०३, १७।
 शिवः ४१, १। (द्र० शिवस्वामी)
 शिवस्वामी २२६, २३।
 शिशुपालवधः ५५, २। २४८,
 ४। ३२२, १८। ३२३, ८।
 श्रीभोजः १४, १६। ११२, १२।
 ११४, ५। १५४, ८। ३२२, ६।
 पद्मवृत्तयः २, ८। (द्र० पतञ्जलस्था
 टि० २)।
 सभ्याः १८, २। ३६, २। ८७,
 १८। ६८, १४। १२६, १। १६४,
 ६। २१७, ८। २७६, ८। ३२१,
 ११; १६।
 सरस्वतीकण्ठाभरणम् ५७, १।
 सुभाषितरत्नावली १२५, ४।
 सूरयः ७, ८। १४, १३। ६६, ३।
 सूर्यशतकम् १०४, २२।
 सौतागाः ३, ६। ३०३, ११।
 स्मरणम् १८६, १६। १८७, १।
 स्मृतिः ५, २। १७, ७।
 स्वामी ५६, ४।
 दर्पचरितम् ६५, १७।
 देवाकिनः (?) १२५, ६ (प्राञ्चो-
 देवाकिनः)।

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणात्वेनोद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

अमरकोषः (अमरसिंहस्य)
 अमरकोशटीका (क्षीरस्वामिनः)
 अमरकोशटीका (मानुजीदीक्षितस्य)
 अमरकोशोद्घाटनम् (क्षीरस्वामिनः)
 अमरटीकासर्वस्वकारः (सर्वानन्दः)
 अमरटीकासर्वस्वम् (सर्वानन्दस्य)
 अष्टाङ्गहृदयम् (वाग्भट्टस्य)
 अष्टाङ्गहृदयव्याख्या (हिमाद्रेः)
 अष्टाध्यायी (पाणिनेः)
 आपिरालाः (पृष्ठ ३६)
 आपिरालिः (वैयाकरणः)
 आश्वलायनभौतसूत्रम्
 शन्ः (पृष्ठ ३)
 अज्यलदत्तः (उणादिटीकाकारः)
 उणादयः (पञ्चपादी)
 " (दशपादी)
 उणादिकोशव्याख्या (स्वामिदयानन्दस्य)
 उणादिवृत्तिः (श्वेतचनवासिनः)
 " " (नारायणभट्टस्य)
 " " (अज्यलदत्तस्य)
 " " (दुर्गासिंहस्य)
 " " (इण्डनाथस्य)
 " " (पेरुसूरिस्य)
 " " (हेमचन्द्रस्य)
 " " (दशपाद्या अज्ञातनामा)
 " " " "

उणादिवृत्तिः (संज्ञितसारनामा)
 उणादिवृत्तिकाराः
 उद्योतः (भाष्यप्रदीपोद्योतो)
 ऋग्वेदः [नानेशस्य]
 ऋग्वेदभाष्यम् (स्कन्दस्वामिनः)
 " " (सावणाचार्यस्य)
 कण्ठाभरणम् (सरस्वतीकण्ठाभरणम्)
 कन्नडटीका (काशहस्तनवातुपाठम्)
 कविकल्पद्रुमः (घोषदेवस्य)
 कविकल्पद्रुमटीका (दुर्गादासस्य)
 कातन्त्रद्वय्यालयानम् (दुर्गासिंहस्य)
 कातन्त्रम् (व्याकरणम्)
 कातन्त्रवातुपाठः
 कात्यायनः (वार्तिककारः)
 कात्यायनभौतसूत्रम्
 कालिदानः
 कान्यकपाराः (मम्मटस्य)
 कान्यालंकारः (वामनस्य)
 काराहस्तः (वैयाकरणः)
 काराहस्तनवातुपाठः
 काराहस्तनवातुपाठकन्नडटीका (बन्नीरस्य)
 काशिकाकारः
 काशिकावृत्तिः
 कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः)
 कीटस्य अर्थशास्त्रम् (पाटलिपुत्रस्य)

श्रीरत्नप्रिया (श्रीरत्नामिनः)
 गणरत्नमहोदधिः (वर्षमानस्य)
 गणवृत्तिः (श्रीरत्नामिनः)
 गालवः (पृष्ठ ३)
 गीता (भगवद्गीता)
 गोभलगृहम्
 चन्नबोरकविः (काश०घातु०रुन्द-
 टीकाकारः)
 चन्द्रः (वैयाकरणः)
 चरकसंहिता (वैद्यकस्य)
 चान्द्र-उणादयः
 चान्द्र-धातुपाठः
 चान्द्र-धातुसूत्रम्
 चान्द्रवृत्तिः (धर्मकीर्तः)
 चारायणिसूत्रम् (पृष्ठ २५५)
 जयादित्यः (काशिकाकारः)
 जाम्बवतीविजयम् (पाणिनेः)
 जैनेन्द्रमहावृत्तिकारः (अमयनन्दी)
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (पूज्यपादप्रोक्तम्)
 जैनेन्द्रव्याकरणे श्रीर उसका खिल-
 पाठ
 तत्त्वबोधिनी (सि०कौ० व्याख्या)
 तन्त्रचार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
 ताम्रपत्रम् (भोजदेवयर्मणः)
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिकाण्डशेषः
 दशपादी-उणादयः
 दशपाद्यादिवृत्तिकारः
 दीक्षितः (मट्टोजिदीक्षितः)
 दुर्गः (कातन्त्रव्याख्याता)
 दुर्गसिंहः (कातन्त्रव्याख्याता)

दुर्गादासः (कविकल्पद्रुमव्याख्या-
 कारः)
 देवः- (देवप्रथमकृत)
 देवपालः (लौगाक्षिगृहव्याख्याकारः)
 देवराजव्या (निघण्टुटीकाकृत)
 दैवम् (देवकृतो प्रथमः)
 दैवतत्राहाणम्
 धातुपारायणम् (अज्ञातनाम्नः)
 धातुपारायणम् (उज्ज्वलदत्तोद्घृतम्)
 धातुपारायणकारः
 धातुप्रदोषः (मैत्रेयस्य)
 धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 धातुवृत्तिकाराः (सायणमैत्रेयादयः)
 नामेशीयोद्योतः
 नामेशभट्टः, नामोजिमहट्टः
 निघण्टुः (यास्कस्य)
 " (कौस्तुभस्य)
 निघण्टुटीका (देवराजवर्षणः)
 निरुक्तम् (यास्कीयम्)
 निरुक्तकारः (यास्कः)
 निरुक्तटीका (रुन्दस्वामिनः)
 निरुक्तटीका (दुर्गास्य)
 न्यायमञ्जरी (जयन्तस्य)
 न्यासः (काशिकावृत्तिविवरणम्)
 न्यासकारः (जितेन्द्रबुद्धिः)
 पञ्चपादी-उणादयः
 पतञ्जलिः (महाभाष्यकारः)
 पदमञ्जरी (हरदत्तस्य काशिकाव्या-
 ख्या)
 परिभाषावृत्तिः (सीरदेवस्य)
 परिभाषामास्करः (शेषाद्रिनाथस्य)

परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 पाणिनिः
 पातञ्जलप्रयोगः
 पाल्यकीर्तिः (जैनशाकटायनतन्त्रकृत्)
 पुरुषकारः (द्वैव्याख्यानम्)
 पूर्वव्याकरणम् (पृष्ठ ११०)
 पीठकरः (पीठकरसादिः, पृष्ठ ३)
 प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्रस्य)
 प्रक्रियाकौमुदीटीका (विह्वलस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वकारः
 प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षितस्य)
 बृहद्देवता (शौनकेस्य)
 भट्टोजिदीक्षितः
 भागवृत्तिः (अष्टाध्यायीव्याख्या)
 भागवृत्तिकारः (भट्टहरिनामा
 विमलमतिः)
 भागवृत्तिसंकलनम् (अस्मदीयम्)
 भागुरिः (व्याकरणकारः)
 भानुजिदीक्षितः (अमरव्याख्याकृत्)
 भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमस्य)
 भाष्यकारः (महाभाष्यकारः)
 भीमसेनः (धातुवृत्तिकृत्)
 भोजराट् (सरस्वतीकण्ठभरणस्य
 कर्त्ता)
 भोजीय-उणादयः
 भोजवर्मा
 मद्रासराजकीयसंस्कृतहस्तलेख-
 सूचीपत्रम्
 मनुः (मनुस्मृतिप्रवक्ता)
 मनुस्मृतिः

महाभारतम् (वैयासिकम्)
 महाभारत-कश्मीरपाठः (पृष्ठ १००)
 महाभाष्यम् (पतञ्जलेः)।
 महाभाष्यकृत् (पतञ्जलिः)
 महाभाष्यप्रदीपः (कैयटस्य)
 माधवीया धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 मालवि काग्निमित्रम्
 मीमांसाशास्त्रभाष्यम्
 मुकुटः (अमरव्याख्याकारः)
 सुग्वोधदीका (दुर्गादासविद्या-
 वागीशस्य)
 मुद्राराक्षम्
 मैत्रेयः (धातुप्रदीपकारः)
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 यास्कः (निरुक्तकृत्)
 योगभाष्यम् (ह्यासस्य)
 योगसूत्रम् (पतञ्जलेः)
 रमेशचन्द्रमजुमदारः (पृष्ठ २०६)
 रामायणम् (दाक्षिणात्यसंस्करणम्)
 " (पत्रिमोचरीयम्)
 लिखिराः (क्षीरतरङ्गिण्याः पूर्व-
 संपादकः)
 लीगाक्षिगृह्यव्याख्या (देवपालस्य)
 पाक्यपदीयम् (भट्टहरेः)
 वामनः (काव्यालंकारकृत्)
 वायुपुराणम्
 वार्तिककारः (कात्यायनः)
 शतपथब्रह्मणम्
 शब्देन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 शाकटायनः (प्राचीन आचार्यः)

शाकटायनधातुपाठः (जैनशाकटाय- नस्य	सिद्धान्तकौमुदी (दोक्षितस्य)
शोपाद्रिनायः (परिभाषाभास्करकृत)	सौरदेवः (परिभाषावृत्तिकारः)
शौनरुः (बृहद्देवताप्रवक्ता)	सुधाकरः (वैयाकरणः)
श्लोकधातुपाठः	स्कन्दस्वामी (ऋग्भाष्यकारः)
श्लोकवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)	स्वामी (क्षीरस्वामी)
श्वेतवनवासी (उणादिवृत्तिकारः)	स्वामिदयानन्दः (उणादिकोपन्या- ख्याकृत्)
श्वेतवनवासिवृत्तिः (पञ्चपाद्युणा- दीनाम्)	हरदत्तः (पदमञ्जरीकारः)
संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (अस्मदीयम्)	हिरण्यकेशीयगृह्यम्
सरस्वतीकण्ठाभरणम् (भोजीयं व्याकरणम्)	हेमचन्द्रः (व्याकरणकारः)
सायणः (ऋग्भाष्यधातुवृत्त्यादीनां प्रणेता)	हेमाद्रिटीका (अष्टाङ्गहृदयस्य)
	हैमपारायणम् (हैमधातु-याख्या)
	हैमशब्दानुशासनम्
	हैमोणादिविवरणम्

संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१ २३ उद्योतं	उद्योते	५६ १६ २५३	३५३
७ ४ ३।१।६	३।३।६	इतोऽप्रे चतुःपष्टिपृष्ठपर्यन्त- मियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
१० ११ मितद्रवादिदान्	मितद्रु- वादित्वात्	६६ ३ सूरिभिरत्यहम्	सूरिभिर- त्यहाम्
११ २५ ०त्वष्टाध्यायिस्थाः	०त्वष्टा- ध्यायीस्थाः	८० १७ निष्कपः	निष्कपैः
१३ १ अजगाधम्	अगाधम्	८२ ३ धध्नर्नकुलः	धध्नर्नकुलः
१६ १६ दद दान	दद दाने	८५ १३ गर्व स्वर्गः	गर्व स्वर्व- द्वर्षे ।
१७ २८ वीरुपधायादीर्घं	उपधायां	९० १ आडः	आडः
इकः (ना२।७६)	च (न। २।७८)	९४ २२ चुपादेदीर्घः	चुपादेदीर्घः
		" २५ (तु० १२१)	(तु० १२१)
१८ २ व्याख्यत्	व्याख्यन्	९६ १५ प्रपु	प्रपु
" ५ निःस्त्रघणे	निःस्त्रावणे	९७ २६ ३३५	६३५
१९ २० ०राचार्यैरप्रयो- गात्	०राचार्यैः स्वकालेऽस्या प्रयोगात्	९९ २४ अद्यत्	अद्यन्त... शसपाटे
२२ १३ मथेः	मथेः	१०० ६ (तु० ३।१।३३१)	(तु०- ३।२।१३३)
" २६ मुगामावे	मुगमावे	१०४ ६ (तु० ना२।१८)	(कातन्त्र- ३।२।६८)
२५ ७ स्वद	स्वर्द	१०५ १ घटि	हेतौः घटिर्ना- न्ये मितोऽहेतौः
४० ६ यच्चितस्तु	यच्चितस्तु	" १३ , शकृपः	घटा, शकृभृपः
४२ १८ उद्धि	उद्धी		
४७ १२ (१।१६१)	(१।१६२)		
५६ ६ मैत्रेय	मैत्रेयस्य		

ॐ पुत्रकाले भार्या पदाना वा पतनेन या अशुद्धय उपपन्ते तानां
निदर्शनाय कानिचिद् ॐ एतेन विदेन संकेतितानि । एताःशा अशुद्धयो न सर्वेषु
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
१०७	२०	४२३	५२३	१०७	७	सर्ति०	सर्ति
१०८	७	डेड	हेड	"	६	तनृतृचौ	तनृतृचौ
१११	२३	पेरिपदा	परिपदा	"	२२	यतना तुल्य	वेतना तुल्य
१२०	२६	०महोदेयन	०महोदयेन			इत्तपाठः	इत्तपपाठः ।
१२१	५	०मुपरभते	०मुपरभते	१०६	४	पस ने	पस स्वने
१२३	२२	डुयाचृ	डुयाचृ	१०६	४	११, १४ } अत्र टिप्पणोनि-	
१२५	६	प्राञ्चो	प्राञ्चो			१६, २१, २६ } दर्शिका ४, १, २,	
१२६	२२	ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण				३, ४, ५ संख्याः
१३०	२७	सूत्रपाठात्	सूत्रे सह पाठात्				क्रमशः १, २, ३, ४, ५, ६ शोध- नीयाः ।
१३३	६	उभयोपरुदेशे	उभयो- रुपदेशे	२०४	१४	०व्यावाये	०व्यवाये
१४२	२४	पठतः	पठन्ति	२०६	११	दीपि	दीपी
१४४	२८	चिन्गः	चिन्गः	२०७	५	अन्यतरस्यम्	अन्यतर-
१५३	१	सप्ल	सप्ल				स्याम्
१५४	२०	पञ्ज	पञ्ज	"	७	तुरी	तूरी
१५७	४	डुपचँप्	डुपचँप्	२०६	६	रञ्ज	रन्ज
"	२१	रञ्ज	रन्ज	२१२	६	वृद्धरेन्यत्र	वृद्धरेन्यत्र
१६६	१४	गोचरस्संचर	गोचर- संचर	२१४	६	राध्यति	रध्यति
१६२	२	व्यक्तायां वाचि	व्यक्तायां वाचि	२१५	२६	इत्येवं	इत्येकीर्यं मतं
१६५	२०	काष्ठं काष्ठ	काष्ठे काष्ठं	२१६	६	प्रेरण	प्रेरणे
१६८	२६	तेनात्र	तेन नात्र	२३१	१५	०पाठ व्याख्यात	०पाठव्या- ख्याता
१७०	५	वस्तिमेद्वोर्ध्वम्	वस्तिमे- द्वोर्ध्वम्	२३६	१२	स्पष्टता	स्पष्टता
१७६	उपरि	भ्वादिगणः	अदादिगणः	२३६	१८	अब्दायश्च	अब्दादयश्च
१८२	१७	स्वर्भाष्ये	स्वर्भाष्ये	२४६	१६	कुता । कुड्	कुता । कुड्
१८६	५	ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण	२७६	१७	भ्वादी लुड	भ्वादी लड
				२८६	६	प्रयुन्यति	प्रयुन्दयति
				२९०	१२	कृत	कृत

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
२६१	६	म्लेच्छ	म्लेच्छ	"	४	इदित्यन्त०	इदित्यन्त०
२६५	२३	यञ्चु	यञ्चु	"	१४	परो गिञ्च्यदन्त०	परोर्गिञ्च्य- दन्त०
३००	१०	घुपिर	घुपिर्				
३०७	२७	अत्र १०।३७ टिप्पणी द्रष्टव्या	अत्र पृष्ठ- २८२ स्या टिप्पणी २ द्रष्टव्या	३१७	७	खेड	खेड
				३१५	२१	चैरुदशे	चैरुदेश०
				३१८	११	लोष्ठान्त०	लोष्ठान्त्य०
				३२४		प्रसूतारभ्येयं	प्रसूता रभ्येयं
३१२	३	स्तन गदी	स्तनगदी				

श्रीरामलालकपूरनिक्षेपनिधिप्रकाशिताः कतिपये विशिष्टा ग्रन्थाः

- १—वाक्यपदीयम् (प्रथमकाण्डम्)—भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपशिविवरण-
सहितं वृषभदेवीव्याख्यायुतं च (श्रुप्राप्य)
- २—वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथम खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोप-
शिविवरणसहितं पुण्यराजीयटीकया सनाथीकृतं च (श्रुप्राप्य)
- ३—वैदिक एन्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभूमानन्द-
सरस्वतीविरचितः (श्रुप्राप्य)
- ४—यजुर्वेदभाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः)—ऋषिदयानन्दसरस्वतीकृतं
यजुर्वेदभाष्यं श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमिकया
च सहितम् (श्रुप्राप्य) अचिरात् पुनः प्रकाशमेभ्यति
- ५—वैदिक-निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविदुपायानुसन्धानपूर्णां वैदिक
निबन्धानां संग्रहः (श्रुप्राप्य)
- ६—ऋषिदयानन्द के पत्र और चिन्नापन—चतुश्चत्वारिंशदुचराष्टशताना
पत्रविशेषनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीय संस्करणम्) ७)
- ७—ऋषि दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
आत्मचरित ८=)
- ८—उरुज्योतिः (वैदिक-अध्यात्म-सुधा) श्रीप्राध्यापक रामदेवशरणलिखितो-
ऽध्यात्मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उत्कृष्टो ग्रन्थः ३)
- ९—वैदिक शास्त्रमय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपण्डितमगनदत्त-
विरचितः । परिवर्धितं द्वितीय संस्करणम् (हिन्दी) १०)
- ११—अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ.—महता परिश्रमेण सशोधितः ११)
- १२—वेदार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपण्डितमगनदत्त-
जिज्ञासुलिखितः १२)

प्राप्ति-स्थानानि—

- (१) श्री रामलाल कपूर एण्ड सन्स लि० नई सड़क, देहली ।
 - (२) " " " " " " गुरु माजार, अमृतसर ।
 - (३) " " " " " " बिरहानारोड, अमृतसर ।
 - (४) " " " " " " इस्ट, वेदयाणी पार्यालय
- पो० अमृतगढ़ पंजेम, पापणसी ६

11(4) p.